

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Снежана Д. Тошева, дипл. историчар уметности

АРХИТЕКТОНСКО ОДЕЉЕЊЕ
МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И
ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ
ГРАДИТЕЉСТВА
У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

MSc Snežana D. Toševa

THE ARCHITECTURAL DEPARTMENT
OF THE MINISTRY OF CONSTRUCTION
OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND
ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF
CIVIL ENGINEERING IN SERBIA IN THE
INTERWAR PERIOD

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Ментор:

др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор
Универзитета у Београду - Архитектонски факултет

Чланови комисије:

1. др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор
Универзитета у Београду - Архитектонски факултет
2. др Александар Игњатовић, ванредни професор
Универзитета у Београду - Архитектонски факултет
3. др Мирослав Тимотијевић, редовни професор
Универзитета у Београду - Филозофски факултет

Датум одбране
докторске дисертације: _____

Београд

Предговор - изјаве захвалности

Рад на проучавању организације и делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина започео је давне 1999. године када је настао текст објављен у часопису *Наслеђе*. Упознавање са грађом у Архиву Југославије био је велики подстицај да се ова велика тема даље истражи и преточи у обимнију студију.

Посебну захвалност дугујем ментору професору Мирјани Ротер – Благојевић која је приликом уобличавања и израде теме дала значајан допринос својим драгоценим усмеравањима и саветима. Корисна запажања дали су и чланови комисије професор Мирослав Тимотијевић и професор Александар Игњатовић на чему сам им захвална.

Неизмерну захвалност за дугогодишњу подршку и подстицај у раду дугујем мојим професорима академику Војиславу Кораћу и Марици Шупут. Њихови добронамерни и драгоцени савети остаће заувек уткани у све оно што сам до сада радила и што ће у будуће обележити мој стручни ангажман.

Посебну захвалност дугујем и господину Милошу Јуришићу на значајним подацима, саветима и подстицају, као и уступању делова његове богате колекције старих фотографија и разгледница.

Захвална сам и колегама из Музеја науке и технике који су дуги низ година подржавали мој рад на изради и реализацији ове теме, као и других пројеката везаних за историју српске архитектуре новијег доба.

Захвалност дугујем и запосленима у архивима који су ми указивали на богату грађу значајну за израду овог рада.

Захваљујем на несебичној помоћи колегиницама Гордани Митровић, Зори Атанацковић, Верици Микачи и Ђурђи Боровњак које су свака на свој начин допринеле да овај рад добије коначан садржај и форму.

аутор

АРХИТЕКТОНСКО ОДЕЉЕЊЕ
МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА КРАЉЕВИНЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ ГРАДИТЕЉСТВА
У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Резиме

Полазни циљ у осмишљавању и настанку овог рада био је да се истражи, анализира и објави до сада непозната архивска грађа која открива богату грађитељску делатност међуратног периода. Њеном систематизацијом и анализом, као и објашњењем појединих феномена покушали смо да уобличио мање познату слику о раду Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду од 1919. до 1941. године. Боље упознавање, анализа и вредновање овог значајног раздобља српског грађитељства новијег доба вршено је на основу до сада објављених радова и грађе из међуратног периода.

Један од основних циљева овог рада је приказ организације и делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду у ширем контексту друштвених, економских и социјалних прилика. Анализом делокруга рада, надлежности, функционисања одељења, начина градње, расписивања конкурса и реализованих и нереализованих остварења насталих у Министарству, испитивало се његово стварно место и улога у сложеном процесу архитектонско-урбанистичког обликовања насеља широм земље. Реконструкцијом настанка појединих јавних објеката кроз истраживање сачуване грађе, расветљен је сложен процес њихове изградње од идеје до реализације.

Архитектонско одељење Министарства грађевина је у међуратном периоду својим креативним снагама, законском регулативом, успостављањем јасне методологије рада у начину пројектовања и реализације јавних грађевина и уређењем градова, стварало значајан креативни и стручни потенцијал за све оно што се дешавало у српској архитектури новијег доба. Министарство грађевина је као врховна управна и надзорна грађевинска власт представљало један од пресудних фактора који су утицали на развој архитектуре на овим просторима. Градови, вароши и варошице широм земље значајно су сведочанство о разноврсној делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду. Пројекти, урбанистички и регулациони планови настали у том периоду у Министарству грађевина одредили су њихову физиономију и архитектонско-урбанистички изглед који је у многим случајевима остао до данас непромењен.

Кључне речи: државне установе, државни архитекти, прописи, грађевинарство, јавне грађевине

Научна област: архитектура и урбанизам

Ужа научна област: историја и теорија архитектуре

УДК број: 342.518:728(497.1)(043.3)

THE ARCHITECTURAL DEPARTMENT OF THE MINISTRY OF CONSTRUCTION OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF CIVIL ENGINEERING IN SERBIA IN THE INTERWAR PERIOD

Summary

In conceiving and writing this paper, a starting aim was to research, analyze and publish so far unknown archive materials that have unveiled extensive construction activities in the interwar period. By the material systemization and analysis, and providing the explanation of certain phenomena, we tried to depict less known activities of the Architectural Department of the Ministry of Construction in the period from 1919 to 1941. In order to get familiar with this significant period of the modern Serbian civil engineering, and to analyze and evaluate it, the so far published papers and material of the interwar period were used.

One of the main goals of this paper is to present the organization and activities of the Architectural Department of the Ministry of Construction, in the inter war period, in a broader social and economic context. Its actual position and role in the complex process of architectural and urban design of settlements situated all over the country were examined by analyzing the scope of activities, competences and functioning of the Department, construction methods, issuing a call for tenders, and realized and unrealized designs developed at the Ministry. Reconstructing the process of creation of certain public buildings through the research of preserved material, a complex process of their construction, from concept to realization, has been brought to light.

In the interwar period the Architectural Department of the Ministry of Construction, using its creative capacities, legislations, and by setting up the clear work methods used in the designing and construction of public buildings and town planning, established a significant creative and professional potential for everything that was happening in the modern Serbian architecture. The Ministry of Construction as the highest construction administrative and supervisory authority was one of the crucial factors that had impact on the development of architecture in this region. Cities, towns and small towns throughout the country represent important evidence of the variety of activities carried out by the Architectural Department of the Ministry of Construction in the interwar period. Designs, urban and regulation plans developed by the Ministry of Construction in this period determined buildings' physiognomy and the architectural and urban appearance which, in most cases, have remained the same up to the present day.

Key words: state institutions, state architects, regulations, civil engineering, public buildings

Scientific field: architecture and urbanism

UDK number: 342.518:728(497.1)(043.3)

Проширени резиме

Полазни циљ у осмишљавању и настанку овог рада био је да се истражи, анализира и објави до сада непозната архивска грађа која открива богату градитељску делатност међуратног периода. Њеном систематизацијом и анализом, као и објашњењем појединих феномена покушали смо да уобличимо мање познату слику о раду Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду од 1919. до 1941. године. Боље упознавање, анализа и вредновање овог значајног раздобља српског градитељства новијег доба вршено је на основу до сада објављених радова и грађе из међуратног периода.

Један од основних циљева овог рада је приказ организације и делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду у ширем контексту друштвених, економских и социјалних прилика. Анализом делокруга рада, надлежности, функционисања одељења, начина градње, расписивања конкурса и реализованих и нереализованих остварења насталих у Министарству, испитивало се његово стварно место и улога у сложеном процесу архитектонско-урбанистичког обликовања насеља широм земље. Реконструкцијом настанка појединих јавних објеката кроз истраживање сачуване грађе, расветљен је сложен процес њихове изградње од идеје до реализације.

Истраживање је засновано на историографском методу усклађеном са предметом рада и циљевима проучавања, док је тежиште рада на прикупљању, класификацији, систематизацији и анализи архивске грађе (у виду писаних докумената, цртежа, планова, старих фотографија и сл), објављене грађе (правилника, прописа, закона и сл.), периодике и литературе из посматраног и ранијих периода. Прикупљање релевантне грађе и података је спроведено у архивима, библиотекама, музејима, и приватним колекцијама. Такође је примењени компаративни метод, како би се, кроз упоредне анализе различитих врста држаних здања и дела појединих аутора, донели објективни закључци и валоризовао значај и допринос појединих архитеката укупном развоју градитељства у Србији новијег доба. Поред тога је, кроз критичку анализу

результата досадашњих истраживања и компарацију судова историчара и теоретичара архитектуре, који се односе на посматрани период, вршено проверавање и утемељење постављених хипотеза.

Као крајњи резултат истраживања и анализе, донети су закључци о организацији и деловању Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду, његовом утицају на главне идејне и стилске токове архитектонског стваралаштва, као и о стваралаштву појединих државних архитеката и његовом места и улози у развоју укупне српске архитектуре новијег доба. Доношење одређених закључака доприноси критичком и објективном вредновању рада и продукције овог значајног одељења Министарства грађевина, чиме ће се створити потпунија слика о значају појединих државних архитеката и стварним вредностима државних здања грађених у периоду између два светска рата.

Архитектонско одељење је у међуратном периоду својим креативним снагама, законском регулативом, успостављањем јасне методологије рада у начину пројектовања и реализације јавних грађевина и уређењем градова, стварало значајан креативни и стручни потенцијал за све оно што се дешавало у српској архитектури новијег доба. Министарство грађевина је као врховна управна и надзорна грађевинска власт представљало један од пресудних фактора који су утицали на развој архитектуре на овим просторима. Градови, вароши и варошице широм земље значајно су сведочанство о разноврсној делатности Архитектонског одељења у међуратном периоду. Пројекти, урбанистички и регулациони планови настали у том периоду у Министарству грађевина одредили су њихову физиономију и архитектонско-урбанистички изглед који је у многим случајевима остао до данас непромењен.

У интензивном архитектонско-урбанистичком развоју многих насеља и градитељству у целини, Министарству грађевина припада особено место. Као носилац највећих градитељских подухвата и институција која је окупљала највећи број стручњака, рад Министарства је био нераскидиво везан са најзначајнијим стилским токовима у периоду између два светска рата. У продукцији Архитектонског одељења где су се преламале све тежње српске међуратне архитектуре били су присутни главни стилски токови.

Постепено, Архитектонско одељење Министарства грађевина је прузело једно од водећих улога у међуратном градитељству. Будући да су ту радили неки од главних протагониста владајућих стилских токова и да су у његовим бироима настала нека од антологијских дела, Министарство је имало улогу једног од најзначајнијих креатора српске међуратне архитектуре. Стручњаци запослени у Министарству били су органски део главних стилских токова. Академизам и национални стил као доминантни токови развоја међуратног градитељства настали су, развили су се и достигли свој зенит управо у Архитектонском одељењу. Размотривши све околности, дошли смо до закључка да се рад Министарства грађевина и његов значај морају посматрати као органски део развоја српске међуратне архитектуре. Важност и улога Архитектонског одељења били су од великог значаја без чијег деловања би историја међуратног градитељства имала други ток и смисао, док би са друге стране била у великој мери осиромашена за антологијске примере између два светска рата.

Захваљујући архитектима који су радили у Министарству грађевина крајем XIX и почетком XX века обезбеђен је континуитет рада највећег пројектантског бироа у земљи. Највећи потенцијал и вредност Архитектонског одељења била је особеност коју је сваки градитељ уткао у свој пројекат. Њихов рад се одвијао на размеђи између прецизно одређених правила и индивидуалних креативности, што је доприносило енергији и квалитету стваралачког потенцијала. Тако су временом бирои Министарства грађевина постали извор различитих идеја, замисли и стилова из којих су настала најразличитија остварења од типских пројеката до оригиналних решења која су обележила српску међуратну архитектуру. Архитектонско одељење Министарства грађевина је временом постало један од кључних фактора у сагледавању и разумевању историје градитељства новијег доба што је и овај рад покушао да, приказујући његову богату и разноврсну делатност, докаже и презентира стручној и широј јавности.

САДРЖАЈ

Предговор - изјаве захвалности	IV
Резиме и кључне речи	V
Summary and key wards	VI
Проширени резиме	VII
Скраћенице	XIII
Попис слика	XIII
Попис табела и прилога	XIX
I УВОД	1
1. 0. Предмет рада, циљеви проучавања, полазне хипотезе и методе истраживања	1
1. 0. 1. Предмет рада	1
1. 0. 2. Циљеви проучавања	3
1. 0. 3. Полазне хипотезе	5
1. 0. 4. Методе истраживања	6
2. 0. Приказ досадашњих истраживања	8
II ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	16
1. 0. Друштвене, социјалне и културне прилике	16
2. 0. Опште карактеристике урбанистичког развоја и изградње на простору Србије	25
III ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД АРХИТЕКТОНСКОГ ОДЕЉЕЊА	35
1. 0. Оснивање и делокруг рада Министарства грађевина – крај XIX и почетак XX века	35
2. 0. Рад Министарства грађевина између два светска рата, организациона структура и	

надлежност рада Архитектонског одељења	41
3. 0. Закони, уредбе и правилници доношени у Министарству грађевина	60
4. 0. Анализа процеса пројектовања и изградње државних здања	83
5. 0. Пројектовање и изградња појединих врста грађевина у ресору Министарства грађевина	112
5. 0. 1. Типски пројекти	133
Школе	139
Поштанске зграде	148
Цркве	150
Парохијски домови	152
Пољопривредне зграде	156
Остали објекти	161
IV ПОЛОЖАЈ АРХИТЕКАТА У МИНИСТАРСТВУ ГРАЂЕВИНА И ЊИХОВА ДЕЛАТНОСТ	168
1. 0. Кадровска структура и делокруг рада архитеката, стручно напредовање, усавршавање архитеката и њихово кретање кроз службу	168
2. 0. Утицај градитеља различитих генерација и образовања запослених у Архитектонском одељењу на међуратну архитектуру	185
3. 0. Рад и положај руских архитеката у Министарству грађевина	202
V ОБЛИКОВАЊЕ ЗДАЊА ПРОЈЕКТОВАНИХ У АРХИТЕКТОНСКОМ ОДЕЉЕЊУ И ЗНАЧАЈ ДЕЛОВАЊА ПОЈЕДИНИХ ГРАДИТЕЉА	215
1. 0. Анализа архитектонског обликовања грађевина насталих у Архитектонском одељењу и могућност изражавања различитих стилских идеја	215
1. 0. 1. Академизам	216
Државне установе	232

Здравствене установе	244
Образовне установе	247
1. 0. 2. Национални стил	254
1. 0. 3. Модерна	269
1. 0. 4. Зграде без изразитих стилских карактеристика	278
2. 0. Градитељство у служби државе	291
3. 0. Утицај државних архитеката на креирање општих стилских токова у градитељству међуратног периода	299
VI ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	307
VII ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	318
1. 0. Необјављена грађа	318
2. 0. Објављена грађа	319
3. 0. Литература	323
3. 0. 1. Референтна литература	323
3. 0. 2. Коришћена литература	330
Прилози	336
Биографија аутора	350

Скраћенице

- AJ – Архив Југославије
- а.ј. – архивска јединица
- БОН – Београдске општинске новине
- DaNS – Друштво архитеката Новог Сада
- ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
- ИАУС – Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- КЈ – Краљевина Југославија
- МГБ – Музеј града Београда
- МНТ – Музеј науке и технике
- МСУ – Музеј савремене уметности
- ПИНУС – Путевима инжењерства у Србији
- РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе
- САНУ – Српска академија наука и уметности
- СТЛ – Српски технички лист
- СХС – Срба, Хрвата и Словенаца
- УЈИА – Удружење југословенских инжењера и архитеката

Попис слика

- слика 1. Краљевина Југославија
- слика 2. Крагујевац крајем двадесетих година XX века
- слика 3. Ниш крајем тридесетих година XX века
- слика 4. Београд, 1930/1931.
- слика 5. Теразије, Београд, 1940/1941.
- слика 6. Краља Милана улица, Београд, 1928.
- слика 7. Стара зграда министарства грађевина, Београд
- слика 8. Бетонирање и асфалтирање улица у Суботици
- слика 9. Заглавље докумената у Министарству грађевина

- слика 10. Грађевински закон
- слика 11. Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе
- слика 12. Закон о овлашћеним инжењерима
- слика 13. Правилник о полагању државног техничког испита
- слика 14. Уредба о подели Министарства грађевина на одсеке и одељке
- слика 15. Кнеза Милоша улица око 1921. године
- слика 16. Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке
- слика 17. Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке
- слика 18. Стара зграда Министарства грађевина, Београд, доградња спрата
- слика 19. Министарство шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода, изградња
- слика 20. Министарство финансија, изградња
- слика 21. Главна пошта, изградња, мај 1937.
- слика 22. Министарство саобраћаја, изградња
- слика 23. Народна скупштина, изградња
- слика 24. Мост краља Александра I Карађорђевића, изградња
- слика 25. Извештај оцењивачког суда за оцену идејних скица з а зграду Министарства грађевина у Београду
- слика 26. Гимназија, Аранђеловац
- слика 27. Гимназија, Књажевац
- слика 28. Гимназија, Параћин
- слика 29. Типски пројекат пољопривредне школе са интернатском зградом
- слика 30. Пољопривредна школа, Прокупље
- слика 31. Типски пројекат осовне школе
- слика 32. Типски пројекат осовне школе
- слика 33. Типски пројекат осовне школе
- слика 34. Типски пројекат осовне школе
- слика 35. Основна школа, Црквене водице, Округ Косовски
- слика 36. Пројекат учитељских једнособних и двособних станова
- слика 37. Пројекат учитељских једнособних и двособних станова

- слика 38. Учитељски дом, Чачак
- слика 39. Типски пројекат поштанске зграде
- слика 40. Типски пројекат поштанске зграде
- слика 41. Типски пројекат поштанске зграде
- слика 42. Типски пројекат цркве
- слика 43. Типски пројекат цркве
- слика 44. Типски пројекат цркве
- слика 45. Типски пројекат парохијског дома
- слика 46. Типски пројекат парохијског дома
- слика 47. Типски пројекат парохијског дома
- слика 48. План звоника, Неготин
- слика 49. Надгробно обележје за војничко гробље-тип
- слика 50. Типски пројекат за стан управника и помоћника
воћног расадника
- слика 51. Задруга за позне расаднике
- слика 52. Дом млекарске задруге, Чачак
- слика 53. Пројекат живинарника са голубарником
- слика 54. Пројекат зграде са станом за управитеља
- слика 55. Пројекат зграде са становима за наставнике
- слика 56. Пројекат зграде са становима за наставнике
- слика 57. Амбуланта за тимочку област-тип
- слика 58. Тип путарске кућице
- слика 59. Типске куће за фамилију средњег сталежа у Пироту
- слика 60. Службенички лист
- слика 61. Службенички лист, ток целокупне грађевинске
државне службе
- слика 62. Запослени у Архитектонском одељењу Министарства
грађевина: у првом реду седе арх. Момир Коруновић (први с лева),
арх. Николај Краснов (трећи с лева) и
арх. Јованка Бончић - Катеринић
- слика 63. Запослени у Архитектонском одељењу Министарства
грађевина, 1925. У првом плану с лева на десно:
арх. Војин Симић, арх. Николај Краснов,
арх. Јованка Бончић - Катеринић. Стоје у другом плану с лева

на десно: арх. Даница Миловановић – Којић,
арх. Рада Миливојевић, арх. Јездимир Денић и
арх. Даница Христић - Новаковић
слика 64. арх. Даница Којић у Министарству грађевина, 1927.
слика 65. Архитектонско одељење Министарства грађевина, 1924.
слика 66. Архитектонско одељење Министарства грађевина, 1925.
слика 67. План Београда, шире подручје око угла улица
Краља Милана и Кнеза Милоша, 1842.
слика 68. План Београда, прва половина XIX века
слика 69. План Београда, 1893.
слика 70. План Београда, 1908.
слика 71. План Београда, двадесете године XX века
слика 72. План Београда, 1936.
слика 72. План Београда, 1936.
слика 73. Снимак из ваздуха комплекса министарстава у
Кнеза Милоша и Немањиној улици, Београд, 1930.
слика 74. Кнеза Милоша улица, Београд, око 1930.
слика 75. Немањина улица, Београд, почетак тридесетих година
XX века
слика 76. Министарство финансија, Београд
слика 77. Министарство шума и рудника и Министарство
пољопривреде и вода, Београд
слика 78. Министарство саобраћаја, Београд
слика 79. Министарство социјалне политике и народног здравља,
Београд
слика 80. Нова зграда Министарства грађевина, Београд
слика 81. Министарство унутрашњих дела, Београд
слика 82. Државни архив, Београд
слика 83. Државни архив, Београд
слика 84. Главна пошта, Београд
слика 85. Главна пошта, Београд
слика 86. Финансијско надлештво, Чачак
слика 87. Генерална дирекција државног рачуноводства, Београд
слика 88. Дирекција царине са магацинима на Сави, Београд

- слика 89. Царинарница, Смедерево
слика 90. Интерна клиника, Београд
слика 91. Бактериолошки институт, Београд
слика 92. Општа државна болница са одељењима, Београд
слика 93. Хируршки павиљон, Ниш
слика 94. Физиолошко-хистолошки институт и завод, Београд
слика 95. Универзитет на Студентском тргу, Београд
слика 96. Гимназија, Приштина
слика 97. Гимназија, Крушевац
слика 98. Гимназија, Ужице
слика 99. Гимназија, Јагодина
слика 100. Женска учитељска школа, Крагујевац
слика 101. Женска учитељска школа, Крагујевац
слика 102. Основна школа, Велики Бечкерек
слика 103. Основна школа, Лозница
слика 104. Основна школа, Ћуприја
слика 105. Пољопривредно-огледна станица, Топчидер, Београд
слика 106. Црква, Врдиле
слика 107. Црква, Лесковац
слика 108. Црква, Дупљане
слика 109. Црква, Ужичка Пожега
слика 110. Храм св. Ђорђа на Чукарици, Београд
слика 111. Конак манастира Сопоћани
слика 112. Државна трговачка академија, Београд
слика 113. Конак манастира св. Арханђела
слика 114. Општинска кућа, Бођани
слика 115. Основна школа, Орешковица
слика 116. Основна школа, Сељашница
слика 117. Основна школа, Горњи Матејевац
слика 118. Замак, Хисар
слика 119. Кур – салон, Бања Ковиљача
слика 120. Општа државна болница, Хируршко одељење, Београд
слика 121. Ветеринарски факултет, Београд
слика 122. Женска учитељска школа, Београд

- слика 123. Академска трпеза, Београд
- слика 124. Дом слепих, Земун
- слика 125. Пошта, Чачак
- слика 126. Пореска управа и царинарница, Тител
- слика 127. Соколски дом, Смедеревска Паланка
- слика 128. Пројекат инхалаторијума за клинику за уво, нос и грло, Београд
- слика 129. Ортопедски павиљон, Београд
- слика 130. Среска болница, Гружа
- слика 131. Санаторијум Министарства народног здравља, Раваниште
- слика 132. Женска гимназија, Ниш
- слика 133. Основна школа, Обреновац
- слика 134. Основна школа, Урошевац
- слика 135. Школа за домаћице, Александровац
- слика 136. Женска раденичка школа, Лозница
- слика 137. Пољопривредна школа, Крушевац
- слика 138. Државна средња пољопривредна школа, нове зграде наставничких станова, Ваљево
- слика 139. Бачка трпеза „Краљице Марије“, Београд
- слика 140. Зграда за чиновничке станове фабрике шећера, Туприја
- слика 141. Овчарска станица, Млиниште
- слика 142. Главно улазно степениште за терасу кур-салона, Бања Ковиљача
- слика 143. Звоник, детаљ троделног прозора, Неготин
- слика 144. Шема завршетка на лизенама кубета, Министарство финансија, Београд
- слика 145. Улазна врата од храстовине са бронзаним украсима, Државни архив, Београд
- слика 146. Детаљи вајарских радова, Државни архив, Београд
- слика 147. Скица и размер за фигуре, Државни архив, Београд
- слика 148. Намештај за чекаоницу г. министра, Министарство финансија, Београд

Попис табела и прилога

- Табела бр. 1 – Организациона структура Министарства грађевина (1919) (преузето из __, Уредба о устројству Министарства грађевина, Министарство грађевина, Београд 1919)

- Табела бр. 2 – Организациона структура и персонални састав грађевинских дирекција и секција (1919) (преузето из __, Уредба о устројству Министарства грађевина, Министарство грађевина, Београд 1919)

- Табела бр. 3 – Буџетски издаци у 1930. години за јавне грађевине (преузето из књиге __, Два века развоја Србије, статистички преглед, Републички завод за статистику Србије, Београд 2008)

- Табела бр. 4 – Број подигнутих грађевина за Дунавску и Моравску бановину 1924 – 1936. године (преузето из књиге __, Два века развоја Србије, статистички прегле, Републички завод за статистику Србије, Београд 2008)

- Табела бр. 5 – Вредност грађевинских радова из надлежности Министарства грађевина (преузето из књиге __, Југославија 1918-1988, Статистички годишњак, Савезни завод за статистику, Београд 1988)

- Табела бр. 6 – Вредност извршених техничких радова на зградама за Дунавску и Моравску бановину 1924 – 1936. године (преузето из књиге __, Два века развоја Србије, статистички преглед, Републички завод за статистику Србије, Београд 2008)

- Табела бр. 7 – Зграде подигнуте у Београду (АЈ, фонд 38 Централни прес-биро председништва министарског савета КЈ Ф 65/а.ј. 172)

- Табела бр. 8 – Школске зграде подигнуте од 1919 – 1929. године (преузето из књиге __, Југославија на техничком пољу 1919 – 1929, Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007)

- Табела бр. 9 – Изградња црква и манастира од 1920. до 1941. године (преузето из књиге __, Српска православна црква 1920-1970, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1971)

- Табела бр. 10 – Стање социјално-медицинских установа на дан 1. 1. 1929. године (преузето из књиге __, Југославија на техничком пољу 1919 – 1929,

Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007)

- Табела бр. 11 – Систематизација радних места у Министарству грађевина (1919) (преузето из „ Уредба о устројству Министарства грађевина, Министарство грађевина, Београд 1919)

- Табела бр. 12 – Персонални састав Архитектонског одељења (1919) (Архив Југославије)

- Табела бр. 13 – Бројно стање особља у ресору Министарства грађевина (сачињено на основу годишњих извештаја о буџетским расходима Министарства грађевина)

- Табела бр. 14 – Бројно стање запослених по буџету (АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1692)

- Прилог бр. 1 – Списак особља Архитектонског одељења Министарства грађевина (АЈ фонд 81 Добривоја Стошовића Ф 3)

- Прилог бр. 2 – Досијеи запослених у Министарству грађевина (Архив Југославије, фонд 62 Министарства грађевина КЈ – Персоналије)

I УВОД

1. 0. Предмет рада, циљеви проучавања, полазне хипотезе и методе истраживања

1. 0. 1. Предмет рада

Након Првог светског рата градови, вароши, варошице и села новоформиране Краљевине СХС/Југославије захваћени индустријализацијом, драстично су мењали архитектонско-урбанистички изглед. Велику улогу у њиховом обликовању и преображају у првој половини XX века одиграло је Министарство грађевина. Интензивна обнова и изградња ратом разрушене земље била је централистички организована и вођена од стране Министарства грађевина. Од 1862. године када Грађевинско одељење Попечитељства внутрених дела прераста у Министарство грађевина, које 1881. године добија и посебна одељења, па све до пред сам Други светски рат, ова установа највишег ранга стицала је институционалну и оперативну зрелост у обављању сложених послова. Као највиша управна и надзорна грађевинска власт на целокупној територији Краљевине СХС/Југославије, Министарство грађевина је у делокруг свога рада обухватало широко поље надлежности:

1. Пројектовање, израда и одржавање свију државних грађевина;
2. Уређење градова, насеља и бања у споразуму са Министарством народног здравља;
3. Надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем окружних, среских и општинских грађевина, као и свих приватних грађевина које су намењене јавној употреби; и
4. Надзор над јавним радом самоуправних и приватних инжењера, архитеката и предузимача.

У сложеној организационој и кадровској структури која је обухватала осам различитих одељења у чијој надлежности су се налазили путеви, железнице, пошта и телеграф, посебан предмет овог истраживања представља сагледавање рада Архитектонског одељења на територији данашње Србије. Велика архитектонска продукција након рата сведочи о сложенем процесу изградње

државних установа, школа, болница, црква, привредних и индустријских зграда, као и уређење бања.

Предмет овог рада је расветљавање делатности, места и улоге Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата. Полазећи од чињенице да је Архитектонско одељење представљало највећи пројектантски биро у земљи и најквалитетније место за усавршавање архитеката, закључили смо да се у њему крију многи до сада непознати сегменти развоја српске архитектуре новијег доба.

Окупљајући градитеље различитих генерација и стилских опредељења Министарство је тежило да по својој стручности „...предњачи примером испред свих осталих Министарстава и надлештава, која изводе грађевинске радове било које врсте.“¹ Састав Архитектонског одељења у периоду између два светска рата био је по стручности и бројности службеника врло репрезентативан, окупљајући неке од најзначајнијих и најугледнијих српских градитеља тога доба.

Као најутицајнија институција у области изградње, Министарство грађевина је у сложеној организационој и кадровској сруктури достигло у међуратном периоду статус стручне установе највишег ранга у области градитељства. У Архитектонском одељењу окупљале су се креативне и стручне снаге различитих генерација, талената, стилских опредељења и уметничких надахнућа. Иако је слобода уметничког изражавања била много мања у односу на приватне архитектонске бирое, разноликост архитеката, окупљених под истим кровом, представљала је огроман креативни потенцијал, где су млађи стицали неопходна знања и практична искуства уз помоћ старијих колега, док су се разнородна мишљења и идеје размењивали на лицу места. Рад у Архитектонском одељењу био је прилика за стручну и професионалну афирмацију.

Управо чињеница да је Архитектонско одељење било најзначајнији расадник архитеката представљало је основно полазиште за почетак истраживања. Имајући на уму место и улогу Министарства грађевина у области изградње и обнове Краљевине, као и мали проценат до сада познате градитељске

1 Делић, Ф.: „Општи услови за извршење грађевинских радова“, у: *Технички весник*, 1. 10. 1940, Београдака инжењерска комора, 12.

продукције настале у његовим бироима, трагање за до сада непознатом грађом показало се оправдано и сврсисходно, јер значајно употпуњава слику о међуратној архитектури.

1. 0. 2. Циљеви проучавања

Полазни циљ у осмишљавању и настанку овог рада био је да се истражи, анализира и објави до сада непозната архивска грађа која открива богату градитељску делатност међуратног периода. Њеном систематизацијом и анализом, као и објашњењем појединих феномена покушали смо да уобличимо мање познату слику о раду Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду од 1919. до 1941. године. Боље упознавање, анализа и вредновање овог значајног раздобља српског градитељства новијег доба вршено је на основу до сада објављених радова и грађе из међуратног периода.

Један од основних циљева овог рада је приказ организације и рада Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду у ширем контексту друштвених, економских и социјалних прилика. Анализом делокруга рада, надлежности, функционисања одељења, начина градње, расписивања конкурса и реализованих и нереализованих остварења насталих у Министарству, испитивало се његово стварно место и улога у сложеном процесу архитектонско-урбанистичког обликовања насеља широм земље. Реконструкцијом настанка појединих јавних објеката кроз истраживање сачуване грађе, расветљен је сложен процес њихове изградње од идеје до реализације. Због некомплетности грађе и огромне грађевинске продукције коју је немогуће у целини сагледати и анализирати, овом приликом су истражени карактеристични, репрезентативни и доступни примери.

Особена пажња посвећена је типским пројектима насталим у Архитектонском одељењу. Типски пројекти за основне школе, цркве, поште и пољопривредне зграде били су најрационалнији начин да се реше нарасле потребе за изградњом широм земље. Њиховим настанком држава је желела да, осим зедовољења све већих потреба за грађењем различитих врста објеката, омогући повољну климу за планску изградњу земље. Њиховим откривањем и анализом расветљен је мање познат сегмент богате архитектонске продукције Министарства грађевина, као и градитељски опус појединих архитеката

запослених у Архитектонском одељењу.

У Министарству грађевина су креирани и доношени многи закони, уредбе, прописи и правилници неопходни за регулисање изградње, положаја струке, израде урбанистичких планова и организације Министарства. Полазећи од чињенице да законска регулатива из области градитељства представља незаобилазан извор за проучавање и боље познавање архитектуре и урбанизма међуратног периода, садржај правних прописа из ове области разматрани су детаљно у засебном поглављу.

Нарочита пажња посвећене је архитектима запосленим у Архитектонском одељењу, сагледавањем различитих видова њиховог места и улоге у државној служби као што су: положај, статус, кретање у струци, атмосфера у којој су радили, однос старијих и млађих и њихов стварни допринос развоју српског градитељства новијег доба. Расветљавање удела мање познатих градитеља као и приказивање до сада непознатих остварења било је мотивисано стварањем целовитије слике о развоју српска међуратне архитектуре. Полазећи од чињенице да су руски архитекти по бројности, стручном знању и учешћу у изградњи земље дали значајан допринос међуратном градитељству, посебан део овог рада посвећен је њиховом статусу, положају и ангажману у Министарству грађевина.

Анализом рада појединих стручњака, процеса настанка објекта од идеје до реализације, резултата конкурса и односа између замисли и стварних могућности, посебно је разматрана слобода уметничког изражавања, односно питање у коликој мери су архитекти могли да у државној служби остваре слободу и креативност у својим пројектима.

Будући да је у фонду Министарства грађевина сачувана до сада недовољно истражена збирка планова, нарочита пажња посвећена је анализи до сада непознатих остварења и њихових аутора, чиме је боље сагледан рад Архитектонског одељења и њихов стварни значај и допринос развоју међуратног градитељства. Истраживањем организационе и кадровске структуре Министарства грађевина, богате градитељске продукције, рада стручњака и расветљавањем мање познатих остварења употпуњена је слика о мање или недовољно познатим токовима развоја архитектуре између два светска рата. Разматрајући и анализирајући различите видове делатности Архитектонског одељења, крајњи циљ овог рада био је сагледавање места

и улоге Министарства грађевина у међуратној архитектури и његово место и утицај на развој главних стилских токова. Свесни чињенице да је пред нама широка тема која обухвата и отвара многа сложена питања из области градитељства, тежили смо да наша тумачења и закључци не буду коначни, већ отворени за даља изучавања и другачије приступе.

Структура рада произашла је из циљева, задатака и теме самог истраживања. Ради лакшег праћења различитих делова које смо анализирали и бољег сагледавања појединих важних доприноса Министарства грађевина, одлучили смо се за јасно издвојене тематске целине упркос њиховом прожимању и међузависности. Основна тежња да се расветли до сада недовољно познат део међуратног градитељства из различитих углова, био је полазна основа приликом избора теме и идеја водиља у настанку свих делова овог рада.

1. 0. 3. Полазне хипотезе

Имајући у виду чињеницу да све оно што је настало у Министарству грађевина представља значајно и незаобилазно сведочанство градитељства међуратног периода, пошли смо од следећих хипотеза:

- Као највиша управна и надзорна грађевинска власт на целокупној територији Краљевине, Министарство грађевина је у делокругу свога рада обухватало широко поље надлежности (законску регулативу, пројектовање, уређење градова, надзор над пројектовањем, итд.) те се кроз призму његове организационе структуре и делатности на изградњи државних здања најцелисходније прелама основна државна политика и тежње у области изградње државних здања, као и главни токови и најзначајнија достигнућа српског градитељства међуратног периода.

- Министарство грађевина је имало доминантну улогу у креирању укупне градитељске политике у земљи и формирању односа државе према државним архитектима, као и у дефинисању њиховог положаја у друштву и струци. Захваљујући доношењу многих јасно конципираних и формулисаних закона, уредби и прописа везаних за градитељство, ово министарство је тежило да уреди многе видове архитектонско-урбанистичког развоја, који су имали пресудну улогу у обликовању

градитељске продукције широм Србије. Посредством закона и прописа које је конципирало и предлагало Архитектонско одељење Министарства грађевина, а држава доносила, ово министарство је имало највећи утицај на обликовање методологије и начина рада у пројектовању и изградњи јавних грађевина.

- Архитектонско одељење Министарства грађевина је, као врховна државна институција из области изградње државних здања, кроз планове и пројекте који су се у њему израђивали, усмеравало и обликовало урбанистичко-архитектонски развој и изглед многих градова у Србији, а самим тим је пресудно утицало и на укупан развој тадашње архитектуре. Владајући стилски токови, који су обележили развој српске архитектуре новијег доба, у великој мери су обликовани у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. На тај начин је држава, управо преко овог одељења, утицала на изградњу најрепрезентативнијих грађевина у Краљевини Југославији, које су након изградње постале носиоци главних архитектонских токова и узорни многим градитељима.

- Будући да су у Министарству грађевина радили многи значајни аутори који су обележили развој српске међуратне архитектуре, али и многи градитељи чији рад до сада није у довољној мери анализиран и валоризован, објективнијим сагледавањем опуса државних архитеката и анализом ауторског доприноса поједних, недовољно признатих архитеката, у великој мери ће се на нови начин осветлити до сада непознате чињенице везане за стварни допринос појединих личности укупном развоју градеитељства међуратног доба.

1. 0. 4. Методе истраживања

Истраживање је засновано на историографском методу усклађеном са предметом рада и циљевима проучавања, док је тежиште рада на прикупљању, класификацији, систематизацији и анализи архивске грађе (у виду писаних докумената, цртежа, планова, старих фотографија и сл.), објављене грађе (правилника, прописа, закона и сл.), периодике и литературе из посматраног и ранијих периода. Прикупљање релевантне грађе и података је спроведено

у архивима, библиотекама, музејима, и приватним колекцијама. Такође је примењени компаративни метод, како би се, кроз упоредне анализе различитих врста држаних здања и дела појединих аутора, донели објективни закључци и валоризовао значај и допринос појединих архитеката укупном развоју градитељства у Србији нивијег доба. Поред тога је, кроз критичку анализу резултата досадашњих истраживања и компарацију судова историчара и теоретичара архитектуре, који се односе на посматрани период, вршено проверавање и утемељење постављених хипотеза.

Као крајњи резултат истраживања и анализе, донети су закључци о организацији и деловању Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду, његовом утицају на главне идејне и стилске токове архитектонског стваралаштва, као и о стваралаштву појединих државних архитеката и његовом места и улози у развоју укупне српске архитектуре новијег доба. Доношење одређених закључака доприноси критичком и објективном вредновању рада и продукције овог значајног одељења Министарства грађевина, чиме ће се створити потпунија слика о значају појединих државних архитеката и стварним вредностима државних здања грађених у периоду између два светска рата.

Тежиште истраживања било је засновано на архивској грађи сачуваној у Фонду Министарства грађевина у Архиву Југославије у Београду. Иако некомплетан, будући да је уништаван у више наврата², фонд садржи разноврсну грађу прописа, закона, правилника, уредби, преписке, досијеа архитеката и збирку планова на основу којих је било могуће извршити реконструкцију организације и рада Министарства. У Архиву Југославије коришћени су и други фондови и збирке појединих личности које су на различите начине били повезани са радом Министарства грађевина. Значајана грађа су и планови сачувани у Заоставштини архитектке Момира Коруновића која се чува у Музеју науке и технике у Београду, као и документација из приватних колекција.

2 Дивна Ђурић – Замоло такође сведочи да је архива Министарства грађевина која је чувала све у вези са јавним грађевинама пропала, мислећи вероватно на грађу из XIX века. Ђурић - Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“, у: *Зборник радова Градска култура на Балкану (XV-XIX века)*, САНУ – Балканолошки институт, посебно издање, Београд 1988, 173.

Осим самог фонда Министарства грађевина, значајан извор за проучавање његове делатности су: дневна и периодична штампа, објављене уредбе и закони о уређењу Министарства грађевина, **Државни календар**, **Алманах Краљевине СХС** и **Статистика извршених техничких радова**.

Званично гласило Министарства био је часопис **Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије**³ у коме су објављивани значајни прилози о раду појединих служби, кретању особља у звањима, награђивању запослених и расписивању конкурса за изградњу јавних објеката. Посебно значајан извор је и књига **Југославија на техничком пољу 1919-1929**, објављена 1930. године где је посебно поглавље посвећено Министарству грађевина. Ту су, поред текстова о уређењу градова и подизању јавних грађевина у ресору Министарства грађевина, објављене и фотографије најзначајнијих здања пројектованих у Архитектонском одељењу.

Иако је вишегодишње истраживање било неизвесно, понекад тешко и магловито, основна идеја водиља на овом дугом путу била је свест о томе да је важност и значај Архитектонског одељења Министарства грађевина у великој мери превазилазило наша дотадашња знања. Као највећи архитектонски биро, огромне градитељске продукције, и као расадник архитеката који су значајно обележили српску међуратну архитектуру, Министарство грађевина је заслуживало детаљније истраживање и вредновање његовог изузетног доприноса. Сазнање да ће до сада непознати аутори и остварења угледати светлост дана и употпунити слику о српском градитељству прве половине двадесетог века, потврђивало је оправданост избора теме и сврсисходност истраживања упркос многим препрекама и неизвесности.

2. 0. Приказ досадашњих истраживања

Сложена организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина Краљевине СХС/Југославије у периоду између два светска рата нису до сада били предмет опсежнијих истраживања. О овој теми писано је у општим прегледима и радовима о појединим архитектама, док је целовита

3 Гласило Министарства грађевина које је излазило два пута месечно током 1930. године као наставак Поштанско-телеграфског весника.

студија посвећена Министарству грађевина изостала упркос важности теме за историју српске архитектуре XIX и XX века. Приказујући досадашња истраживања, овом приликом поменућемо само најзначајније и најобимније студије које су се бавиле радом Министарства грађевина од оснивања до почетка Другог светског рата.

Прву кратку историју Министарства грађевина дао је 1934. године њен чувени службеник архитекта Пера Ј. Поповић начелник Министарства грађевина у пензији.⁴ Текст објављен у **Техничком листу** је писмо које је он упутио архитекти Драгутину Маслаћу председнику Секције Београд УЈИА (Удружење југословенских инжењера и архитеката)⁵. Осврћући се на почетке државног организовања у области градитељства Поповић сведочи о оснивању Министарства грађевина и смештају његових служби на различитим локацијама до изградње нове зграде. Поред тога забележио је сећања на поједине заслужне личности из историје Министарства, где између осталог наводи: „Француз Монден организовао је право Министарство грађевина са два одељења: инжењерско и рачуноводно, до 1875. године, када је Белимарковић додао и архитектонско одељење.“⁶ Нарочита пажња била је посвећена стручњацима запосленим у Министарству од разматрања њиховог порекла, школовања, до положаја у појединим одељењима.

Никола Несторовић у својој књизи **Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа** објавио је имена инжењера и архитеката запослених у Главној управи грађевина, касније Министарства грађевина са њиховим звањима и положајем у појединим одељењима.⁷ Аутор је писао и о страним инжењерима који су радили у Министарству као и у унутрашњости у звању окружних инжењера, а приказао је и организациону структуру уз детаљно навођење нових одељења. Најобимнији приказ рада Министарства грађевина у XIX веку дао је Богдан Несторовић у књизи **Архитектура Србије у XIX**

4 Поповић, П.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, у: *Технички лист* бр. 9 - 10 (1934), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 163 – 164.

5 Удружење југословенских инжењера и архитеката основано је 1919. године. Поздравну реч на оснивачкој скупштини у Београду имао је најстарији члан београдске секције, проф. Милан Андоновић, док је за првог председника изабран проф. Коста Главинић.

6 Поповић, П.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, 163.

7 Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, ИАУС, Београд 1972. (пон. издање из 1937)

веку.⁸ Од Одељења за грађење при Министарству унутрашњих послова, преко Главне управе грађевина, до формирања Министарства грађевина, аутор је пратио организацију и рад објављујући детаљан списак запослених. Поред закона и правилника важних за организовање и побољшање изградње државних зграда, Б. Несторовић је посебно истакао улогу Грађевинског савета као највишег стручног тела у Министарству грађевина и закључио: „*Савет ће одиграти важну улогу у селекцији пројеката, а у извесној мери и у давању правца развоја архитектуре, својим примедбама и сугестијама*“.⁹ Имајући у виду чињеницу да је сачувана грађа о раду Министарства грађевина у XIX веку готово занемарљиво малог обима у односу на стварни значај и улогу Министарства, књига Б. Несторовића је важно сведочанство о његовом формирању, организациој структури и плодној делатности.

Дивна Ђурић – Замоло у раду **Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)** је пратила оснивање Министарства грађевина 1862. године посредством законске регулативе, од установљеног Оделенија грађевина при Попечитељству унутрених дела, преко Главне управе грађевина, до Министарства.¹⁰ Србија је доношењем правних прописа организованије приступила изградњи и успела, по аутору, да за врло кратак период, уз помоћ грађевинског законодавства, ухвати корак са Европом.

Значајан допринос проучавању рада Министарства грађевина у XIX веку дат је у оквиру научноистраживачког пројекта **Путевима инжењерства у Србији (и у Срба) ПИНУС** када је професор Владимир Шолаја је 1994. године покренуо иницијативу за покретање истраживања ове недовољно проучене области. Учесници овог дугогодишњег пројекта стимулисаног од Министарства за науку и технологију Србије били су: Музеј науке и технике у Београду, Заједница техничких факултета Универзитета у Београду и Институт „Лола“. Професор В. Шолаја је најбоље дефинисао рад у оквиру пројекта речима: „*Према циљевима пројекта ПИНУС, утврђеним за наредних десет*

8 Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, Art Press, Београд 2006.

9 Ibid., 395.

10 Ђурић - Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“, 151 – 176.

година, предвиђа се свеобухватно изучавање инжењерства на просторима српског етноса од Немањихке државе до данашњих дана, што је до сада недовољно обрађивано у нашој историјској науци и историографији“.¹¹ Као резултат вишегодишњих истраживања у оквиру пројекта објављено је више публикација и студија у којима је расветљена делатност Министарства грађевина у XIX веку.¹²

В. Шолаја и А. Магдић у каталогу **Путеви српског инжењерства током XIX века** посебно су истицали значај и улогу Министарства грађевина износећи врло значајна мишљења.¹³ „Иако су српски градитељи претежно били запослени у Министарству грађевина, оно је са својим одељењима у Београду и окружним инжењерима размештеним по свим окрузима Србије обухватало претежан део целокупне техничке интелигенције Србије, а може се сматрати и расадником инжењерског кадра у земљи. Тако је, на пример, већина свих професора Техничког факултета Велике школе, од 1905. године Универзитета, започела своју професионалну каријеру у овом министарству“.

¹⁴ У тексту посвећеном инжењерима Одељења (Министарства) грађевина у Србији XIX века В. Шолаја је у закључним напоменама сажето објаснио мотиве својих истраживања.¹⁵ „У првој фази је било неопходно да се из заборава извуку имена многих људи и да се ставе у реалне институционално-организационе оквире. При том није случајно ограничење на инжењере Одељења (Министарства) грађевина и на XIX век. С једне стране, то је највећа агрегација инжењера (преко половине од укупног броја) у Србији, а, с друге стране, реч је о времену у коме је, до самих почетака у првој половини прошлог века дошло до значајне институционалне, оперативне и кадровске

11 __, „Реч уредника“, у: ПИНУС записи бр. 1 (1995), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, непагинирано.

12 Микача, В.: Библиографија издања Музека науке и технике 1990-2005, Музеј науке и технике, Београд 2006.

13 Шолаја, В., Магдић, А.: Путеве српског инжењерства током XIX века, Галерија Српске академије наука и уметности бр. 74, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994.

14 Ibid., 36.

15 Шолаја, В. Б.: „Инжењери Одељења (министарства) грађевина у Србији у XIX веку – један пресек, у: ПИНУС записи бр. 1 (1995), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, 1 – 18.

зрелости.¹⁶ У раду посвећеном инжењерима Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године В. Шолаја је разматрао „... *групације инжењера у три сектора Министарства грађевина: одељењима Министарства у Београду која су представљала централну управу грађевина, грађевинским одељцима при окружним начелствима у Дирекцији српских државних железница.*“¹⁷ На крају је дат прилог са списком инжењера са годинама запослења у Министарству грађевина, са означеним секторима у којима су радили, док су посебно назначени инжењери – министри грађевина.

Поред општих студија о раду инжењера у XIX веку које су по обиму и истражености биле најпотпуније у односу на до тада објављене, у публикацијама ПИНУС записи у периоду од 1994. до 1998. године објављен је низ чланака који расветљавају историју српског инжењерства XIX века.

Разматрајући образовање у области техничких наука средином XIX века Мирјана Ротер - Благојевић је приметила да се састав инжењера и архитеката у државној служби мењао и „...*да се постепено осипа број стручњака страног порекла, те да су постепено преовладали градитељи српског порекла.*“¹⁸ Тако су последње три деценије XIX века у Министарству грађевина „... *међу запосленим стручњацима преовладали досељеници из Аустр-Угарске, Срби рођени у Војводини.*“¹⁹ У раду посвећеном законским прописима и стандардима у области грађевинства М. Ротер – Благојевић се бавила настанком Министарства грађевина из визуре правних норми. Пратећи развој првих намера да се организује стручна служба почетком четрдесетих година XIX века, преко Одељења грађевина основаног 1850. године до Министарства грађевина формираног 1862. године аутор је закључио да су „...*сви послови планирања, пројектовања и изградње државних и друштвених зграда били централизовани, те је ова установа имала водећу улогу у креирању*

16 Ibid., 12.

17 Шолаја, В. Б.: „Инжењери Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године“, у: *Флогистон бр. 2* (1995), Музеј науке и технике, 96 – 97.

18 Ротер – Благојевић, М.: „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), МГБ, 133.

19 Ibid., 140.

архитектуре свих значајнијих грађевина грађених у целој земљи, с обзиром да су у њој запослени најзначајнији градитељи тога доба“.²⁰

Радам Министарства грађевина у XIX веку бавио се и Ненад Макуљевић у контексту проучавања црквене уметности у Краљевини Србији.²¹ Анализирајући рад Ханзенових ученика, „у Министарству грађевина, најзначајнијој институцији која је диктирала развој црквене архитектуре у Србији“²² аутор је Министарству доделио пресудну улогу. Дела настала у овој институцији била су за њега полазна основа за шире сагледавање црквеног градитељства краја XIX и почетка XX века.

У односу на XIX век, делатност Министарства грађевина међуратног периода била је знатно мање истраживана. Међу ретким студијама посебно треба издвојити архитекту Бранислава Којића који је о раду Министарства грађевина у периоду између два светска рата објавио врло значајна сведочанства у књизи **Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године**.²³ Поред детаљног описа поделе Министарства на одељења, његовој надлежности и распореду служби у згради у Масариковој улици, посебно је описао Архитектонско одељење где је и сам радио. Уз детаљан приказ кадровске структуре, атмосфере и положаја архитеката, дао је и списак важнијих објеката пројектованих у Одељењу за подручје Београда.

У биографији архитекте Данице Б. Којић такође су забележена важна сведочанства о раду Архитектонског одељења Министарства грађевина које је, по речима Б. Којића, у то доба представљало „највећи пројектни биро у земљи.“²⁴ Посебно је значајно сећање аутора на кретање архитеката у служби, од задатака које су добијали почетници, затим помоћи старијим колегама, до израде самосталних пројеката. Будући да је грађа сачувана о Архитектонском одељењу некомплетна и да је понекад било тешко реконструисати његов

20 Ротер – Благојевић, М.: „Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“, у: *Изградња* бр. 5 (1998), Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, 258.

21 Макуљевић, Н.: *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007.

22 Ibid., 226.

23 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, Српска академија наука и уметности, Југословенско новинско удружење, Београд 1979.

24 Којић, Б.: *Биографија Данице Б. Којић*, Београд 1976, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14380, 18.

рад, непосредна сећања Б. Којића о атмосфери, односу између запослених и начину организовања појединих служби, незаобилазна су сведочанства у расветљавању једне значајне епохе српске међуратне архитектуре.

Зоран Маневић је у студији **Јучерашње градитељство** оцењивао Архитектонско одељење Министарства грађевина као значајну установу где су се окупљали угледни архитекти.²⁵ „Састав Одељења био је репрезентативан; он је укључивао представнике свих генерација и свих стилских тенденција; у њему су, најзад, нашли уточиште и руски емигранти.“²⁶ Осим навођења репрезентативних имена архитеката запослених у Министарству грађевина аутор се бавио и слободом њиховог уметничког изражавања у државној служби.

У новије доба Снежана Тошева је у тексту **Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата** започела систематично истраживања ове теме и сагледавање значаја и улоге Министарства у међуратном периоду.²⁷ Она је, у до сада најобимнијем раду из те области, зачала и сажето обрадила многе теме, показавши да оне заслужују да буду знатно детаљније обрађене у даљем свеобухватнијем и продубљенијем истраживању.

Поред наведених аутора Александар Игњатовић је у обимној студији **Југословенство у архитектури 1904-1941.** писао у више наврата о Министарству грађевина у контексту стварања националног и културног идентитета.²⁸ Разматрајући архитектонске особености државних зграда насталих у Министарству грађевина аутор је закључио: „Архитектура историјских стилова била је идеално средство за исказивање таквих идеолошких назора, поставши стратешки механизам идентификације унутар универзалистичке културне парадигме, будући да је овај стилски карактер архитектуре представљао трајно наслеђе репрезентација западних држава

25 Маневић, З.: „Јучерашње градитељство“, у: *Урбанизам Београда* бр. 53–54 (1979), Завод за планирање града, III – XXXI.

26 Ibid., XV.

27 Тошева, С.: „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, у: *Наслеђе II* (1999), ЗЗСКГБ, 171 – 181.

28 Игњатовић, А.: *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Грађевинска књига, Београд 2007.

и нација.²⁹ Посебно су значајне његове анализе типских пројеката израђених у Министарству грађевина у контексту стварања југословенског идентитета као јединства различитости.³⁰ Тумачећи различите врсте типских пројеката на крају је резимирао: „Почев од типова железничких станица из двадесетих година, преко типова пошта током четврте, па све до сеоских стамбених кућа и економских зграда почетком пете деценије XX века, Министарство грађевина произвело је низ примера регионалних архитектонских модела.“³¹

Инспирисани и ослоњени на досадашња истраживања и подстакнути жељом за откривањем непознатих области из историје међуратне архитектуре за ово истраживање изабрана је тема која у себи садржи велики потенцијал.

Сакупљање и проучавање доступних, релевантних извора и грађе ради што објективнијих сагледавања рада Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата био је главни задатак и полазна основа. Током истраживања дошло се до закључака да су сачувана грађа и извори непотпуни и неуједначени, тако да је поједине сегменте било немогуће довољно расветлити. Са друге стране, због широке надлежности, огромне градитељске продукције и великог броја запослених, жеља да се све обухвати и о свему пише била је нереална и готово немогућа. Али, то није умањило тежњу ка стварању што целовитије слике о делатности „највећег пројектантског бироа“ у Краљевини СХС/Југославији и да ће управо ти делови бити подстицај за будуће истраживаче да открију непознате странице из историје српског градитељства новијег доба.

29 Ibid., 438.

30 Ibid., 376.

31 Ibid., 374.

II ДРУШТВЕНЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

1. 0. Друштвене, социјалне и културне прилике

Замисао оснивања југословенске државе, као део сложених процеса који су се одвијали на овим просотрима и комплексних међународних односа, била је коначно реализована децембра 1918. године.³² Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца представљало је велику прекретницу у животу њених становника настањених на просторима који су се тада први пут ујединили у јединствену државну заједницу. Новонастала држава била је оптерећена геополитичким положајем на размеђи између Истока и Запада (Азије и Европе) као и раздробљеношћу друштвених, социјалних, економских и културних прилика у којима су живели њени народи. Суочена са великим

32 О друштвеним, социјалним и културним приликама у Краљевини СХС/Југославији видети: Чулиновић, Ф.: *Југославија између два рата I-II*, Издавачки завод југословенске академије знаности и умјетности, Загреб 1961; Јанићијевић, М.: *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Институт друштвених наука – Центар за социолошка истраживања, Београд 1984; Димић, Љ.: „Држава, интегрално југословенство и култура: прилог историји шестојануарске диктатуре 1929-1931“, у: *Књижевност бр. 1-3* (1994), Просвета, 171 – 207; Димић, Љ.: „Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941.“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, (Перовић, Л., Обрадовић, М., Стојановић, Д., ур.) Институт за новију историју Србије, Београд 1994, 193 – 209; Димић, Љ.: *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 I-III*, Стубови културе, Београд 1997; Димић, Љ.: *Србија и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998; Петровић, Љ.: *Југословенска држава и друштво у периодици 1920-1940*, Институт за савремену историју, Београд 2000; Јовановић, В.: *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, Институт за новију историју, Београд 2002; Чалић, М. Ж.: *Социјална историја Србије 1815-1941*, Слио, Београд 2004; Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ.1 Краљевина Југославија 1914-1941*, Нолит, Београд 1988; *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (Ристовић, М., ур.), Слио, Београд 2007; Петровић, Љ.: „Југословенско друштво између два светска рата“, у: *Историја 20. века* бр. 2 (2008), Институт за савремену историју, 23 – 44; Гашић, Р.: „Српска култура између два светска рата“, у: *Историја 20. века* бр. 2 (2008), Институт за савремену историју, 162 – 181.

људским губицима и ратним разарањима у Првом светском рату, оптерећена различитим историјским, културним и верским наслеђем који су унети у нову заједницу, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се на самом почетку сусрела са озбиљним унутрашњим проблемима.

Југословенска идеја као модерна државна и политичка замисао темељила се на неговању етничке сличности, заједничком језику и интересима чланица Краљевине СХС/ Југославије.³³ Идеју о јединству било је веома тешко спроводити у пракси због великих разлика које су народи унели у нову државу, тако да је њихову различитост могла да интегрише само политика, док су економија и култура успеле у знатно мањој мери.

Разноликост југословенских народа унета у нову државу није често представљала креативни потенцијал сањан у теорији интегралног југословенства. Нови живот заснован на старој наслеђеној баштини био је притиснут многим супротностима које су се на жалост тешко превазилазиле. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је у почетку била „...*веома хетерогена заједница са измешаним становништвом*...“³⁴

Све те разлике су у великој мери успоравале стварну интеграцију у јединствену државу, док су, са друге стране, подстицале неравномеран развој, што је додатно утицало на усложњавање друштвених, економских, социјалних и културних прилика. Нова држава је у свом развоју пролазила кроз различите фазе.

Краљевина СХС формирала се на демократским и либералним принципима модерних европских држава. Према њеном првом уставу донетом на Видовдан 1921. године „...*држава Срба, Хрвата и Словенаца је уставна, парламентарна и наследна монархија*“.³⁵ Држава је била организована по уобичајеном начелу поделе власти на законодавну, извршну и судску. Законодавну власт су имали краљ и Народна скупштина, док је извршна власт била у надлежности краља који ју је спроводио преко одговорних министара из Министарског савета тј. Владе Краљевине СХС/Југославије. Краљ је именовao председнике и чланове Министарског савета који су били одговорни њему, а не парламенту. Народна

33 __, *Владе Србје 1805-2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 245.

34 Димић, Љ.: *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941 I*, 24.

35 __, *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, 23.

скупштина је у извршној власти учествовала више као надзорно тело, што је представљало наслеђе из традиције парламентарног живота Краљевине Србије.

Држава је била подељена на покрајине: Србију, Хрватску и Славонију, Словенију, Војводину (Банат, Бачка и Барања), Босну и Херцеговину, Далмацију и Црну Гору. Централна државна управа била је подељена на ресоре где је био распоређен чиновнички апарат. Будући да уставом из 1921.

слика 1. Краљевина Југославија (из колекције Предрага Савића)

године није био предвиђен број министарстава, прва влада Краљевине СХС имала је 18 ресора, а 1931. године састојала се из 12 министарстава. Број министарстава је варирао између 13 и 17.³⁶ За време двадесетдвогодишњег постојања Краљевине СХС/Југославије било је промењено тридесетдевет влада, што значи да је просечно време њиховог трајања било испод пола године.³⁷ Честом смењивању влада доприносила су политичка, национална и економска превирања, изражене разлике југословенског простора и личне

36 __, *Владе Србе 1805-2005*, 25.

37 Јовановић, В.: *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, 67.

амбиције. Осим централне власти постојала је локална управа, тако де је држава била подељена на управне јединице (области, округе, срезове и општине).

Тежећи да реши компликовану политичку ситуацију краљ Александар I Карађорђевић је 6. јануара 1929. године решио да укине устав, распусти скупштину и забрани рад свим политичким странкама. Као носилац власти у земљи, краљ је између осталог именовано председника Министарског савета и све министре. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја, Краљевина СХС је 1929. године проглашена за Краљевину Југославију, када је извршена њена подела на девет бановина: 1. Дравска са седиштем у Љубљани, 2. Савска са седиштем у Загребу, 3. Врбаска са седиштем у Бањалуци, 4. Приморска са седиштем у Сплиту, 5. Дринска са седиштем у Сарајеву, 6. Зетска са седиштем на Цетињу, 7. Дунавска са седиштем у Новом Саду, 8. Моравска са седиштем у Нишу и 9. Вардарска са седиштем у Скопљу. Управа града Београда, Земуна и Панчева сачињавала је засебну управну целину под управом и надзором Министарства унутрашњих дела. Оваквом поделом дошло је до преношења многих државних надлештава на бановине, што је довело до растерећења централне државне власти. Београд није био искључиви управни центар, већ су створени и нови центри који су имали улогу бановинских средишта. Велики апарат бановинске управе био је смештен у луксузне и масивне зграде банских палата за које су у току 1930. године расписани конкурси (у Бањалуци, Новом Саду, Скопљу и Сплиту).³⁸ Повећан број чиновника у новим центрима условио је већу стамбену изградњу, подизање школа, болница и цркава, што је узроковало и све већи долазак становништва у банска средишта.³⁹ Днашња територија Србије налазила се у пет бановина (Дунавска, Дринска, Зетска, Моравска

38 __, „Стачај за израду идејних скица за Банску палату и Банске дворе у Бањој Луци“, у: *Технички лист* 6 (1930), Удружење југословенских инжењера и архитеката, огласни прилог; __, „Конкурс за израду скица за подизање Банске палате Вардарске Бановине у Скопљу, у: *Технички лист* 6 (1930), Удружење југословенских инжењера и архитеката, огласни прилог; Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, у: *Историја XX века IX* (1968), зборник радова, Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, 499.

39 Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“.

и Вардарска) које су се међусобно разликовале у социјалном, економском, политичком, друштвеном и културном погледу. Све те разлике представљале су врло често кочницу јединственог и уједначеног развоја, што је у великој мери узроковало честе кризе и неспремност да се многи закони спроведу у пракси. Раскорак између жеља и стварних могућности често је био препрека да се нагле промене и потребе испрате у оквирима донетих закона и прописа. Нови услови економског, друштвеног, политичког и културног живота у Краљевини СХС/Југославији донели су прекретницу у развоју Београда који је морао да прати брзи ритам промена које су захватиле све сегменте његовог живота. Као главном граду Краљевине Београду је припадало посебно место. У брзим променама условљеним новим околностима, он се у свим сегментима живота преображавао у модеран град, полако постајући културни и уметнички центар нове државе. Уметници из целе Југославије долазили су у престоницу и стварали своја најбоља дела, у средини која се све више приближавала Европи. Живот Београда одвијао се у сликовитом ритму супротности. „ *Контрасти, који су уочавани и регистровани у тадашњој штампи – ујерице насупрот вишеспратницама, турска калдрма насупрот асфалтираним путевима, традиционална уметност насупрот модерној уметности – чинили су да Београђани живе буран и динамичан живот и да, кроз мене свог града, с њима и захваљујући њима, мењају и себе.* “⁴⁰

Упркос кризама и потешкоћама у Београду се полако развијао културни живот уз оснивање многих културних установа. Године 1919. били су основани београдска опера и балет. Једно од главних места где су се одржавале изложбе, концерти, предавања и књижевне вечери био је Уметнички павиљон „Цвјета Зузорић“ који је отворен 1928. године. Музеј савремене уметности отворен је 1929. године у Конаку кнегиње Љубице захваљујући кнезу Павлу, који је 1936. године прерастао у Музеј кнеза Павла, смештен одлуком краља Александра I у Нови двор.

Приближавање Београда Европи одвијало се у свим сегментима живота, на различите начине. Многи интелектуалци, научници, књижевници и уметници „...били су учесници и сведоци свих европских духовних покрета чији су судбину

40 Вучетић – Младеновић, Р.: *Европа на Калемегдану, „Цвјета Зузорић“ и културни живот Београда 1918-1941*, Институт за новију историју Србије, Београд 2003, 18.

делили“.⁴¹ Дух Европе преносио се и уграђивао у цивилизацијске и културне токове Краљевине СХС/Југославије на више начина: школовањем, изложбама, предавањима, гостовањем разних уметника, путем књига и часописа, филма и осталих видова размене културних садржаја који су обogaћивали обе средине. Једна од најјачих веза са Европом остваривала се школовањем интелектуалаца на европским универзитетима. Током целог XIX века када нису постојали адекватни услови за школовање у земљи, српска држава је улагала у образовање своје интелигенције широм Европе. Прва генерација ђака послата је 1839. године на универзитете западне и средње Европе. У почетку су то били претежно универзитети у Берлину, Хајделбергу, Фрајбургу, Халеу и Лајпцигу, а касније у Бечу, Цириху, Лијежу, Прагу и Паризу.⁴² Временом, потреба за школовањем у иностранству се полако смањивала, чему је првенствено допринело подизање општег и научног нивоа универзитета у Београду.

Генерација универзитетских професора рођених 1870. године школовала се 80,00% у иностранству, док се већ следећа рођена између 1871. и 1885. године 72,7% школује ван граница земље. Генерација рођена од 1886. до 1900. године школује се у 62,8% случајева, док се број ђака школованих у иностранству нагло смањује са генерацијом рођеном између 1900. и 1915. године и износи само 18,1%.⁴³

Осим постепеног смањења броја ђака школованих у иностранству, када су у међуратном периоду у главном одлазили појединци из имућнијих породица, током XIX и прве половине XX века променила се ситуација и у погледу земаља где су стицали образовање. Генерације рођене до почетка осамдесетих година XIX века школовале су се претежно на немачким, аустријском и руским универзитетима. До преокрета је дошло са средњом и млађом генерацијом које су се школовале у француским школама (средња 33% и млађа 61,5%), док је наклоност ка аустријском, а нарочито немачким универзитетима нагло опала.⁴⁴

41 Димић, Љ.: *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, III, 265.

42 Јанићијевић, М.: *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, 92.

43 Ibid., 108.

44 Ibid., 113.

Школовање српске интелигенције у иностранству имало је велики утицај на друштвени, културни и просветни живот. Знање и искуство из различитих области које су стекли у Европи уткали су у многе сегменте друштва које је попримило нови дух једне нове епохе која је наступила у међуратном периоду.

Просветна политика Краљевине СХС/Југославије била је регулисана Видовданским уставом (1921) по коме су наука и уметност биле слободне и потпомогнуте од стране државе.⁴⁵ Просветно-културну политику спроводило је Министарство просвете. Будући да је Краљевина била врло разнолика у свим сегментима живота, идеја о спровођењу јединствене просветне политике на читавој њеној територији било је веома тешко реализовати.

Друштво Краљевине СХС/Југославије је било прелазног типа, у распону од аграрног у друштво индустријског типа.⁴⁶ Више од две трећине становништва чинили су пољопривредници, док је средњи слој, који је обухватао занатлије, трговце и чиновнике, износио само петнаест одсто укупног броја становништва. Свега око два одсто чинила је грађанска класа у ужем смислу, која је по свом социјалном саставу била доста шаролика, обухватајући индустријалце, високе чиновнике, трговце, земљораднике, финансијске кругове итд.⁴⁷

Народи нове државе су се у већини области налазили на различитим ступњевима економског развоја, што је изазивало додатне проблеме и напетости. Пољопривреда је била најзначајнија привредна грана, о чему сведочи и податак да се 1921. године пољопривредом, шумарством и рибарством бавило 78,87% целокупног становништва.⁴⁸

Неравномерно развијену индустрију одликовао је и неједнак развитак појединих грана од којих је тешка индустрија била тек у повоју, док је највећи број капацитета отпадао на прехамбену, пољопривредну, дрвну и електроиндустрију, укључујући електропривреду.⁴⁹ Поједине области Краљевине СХС/Југославије достигле су ступањ друге технолошке рево-

45 Јовановић, В.: *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, 134.

46 Јанићијевић, М.: *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, 252.

47 Ibid.

48 Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ.1 Краљевина Југославија 1914-1941*, 67.

49 Ibid., 68.

луције, док су претежно аграрне централне области касниле у индустријској револуцији за сто педесет година,⁵⁰ што је додатно потпомогло одржању неравномерности и неуједначености као основним карактеристикама југословенског простора.

Краљевина СХС/Југославија је као потписница међународних конвенција осигурала спровођење модерне социјалне политике утемељене на радничком осигурању и њиховој законској заштити.⁵¹ Иако су јужнословенски народи поседовали разнолику традицију социјалне политике, она је почела да се остварује релативно касно, заостајући за европским стандардима. Друштво новонастале државе носило је терет негативног историјског наслеђа обележеног ниским степеном просвећености и културе.⁵² Неписменост као најочигледније мерило степена културне развијености износило је 1921. године 51,5% укупног становништва. Упркос неједнакости просперитета у области просвете и културе, после 1918. године забележен је значајан културни развој о чему сведочи све већи број установа културе и пораст публике на културним манифестацијама.⁵³ Оснивање нових културних институција, појава нових уметничких праваца, укључивање у главне европске културне токове, обележили су међуратно раздобље. У области ликовних уметности, књижевности, филма, архитектуре, музике, науке и позоришта реализовна су највиша остварења.⁵⁴

Разнородно културно наслеђе, неједнак степен развоја, тежња ка контролисању културног живота од стране државе и недостатак усаглашених законских прописа отежавали су стварање јединственог културног простора. У културу и просвету се мало улагало, о чему сведочи податак да је почетком двадесетих година издвајано свега 2-5% целикупног буџета за ове области.⁵⁵ „Очигледно да је раскорак између свести да се једино просветним и културним радом може покренути и процес модернизације производње а самим тим и променити целокупни живот, и уверења да је корисније штедети на свим

50 Димић, Љ.: *Србија и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, 59.

51 Чалић, М. Ж.: *Социјална историја Србије 1815-1941*, 218 – 219.

52 Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ.1 Краљевина Југославија 1914-1941*, 56.

53 Ibid., 324.

54 Гашић, Р.: „Српска култура између два светска рата“, 180.

55 Димић, Љ.: *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књ. I, 86 – 87.

пољима државног улагања у просвету и културу разједало и распињало друштвени живот Краљевине Југославије.⁵⁶ Скромна улагања у просвету и културу знатно су успориле динамику њиховог развоја, нарочито у оним подручјима која су у нову државу ушла са заосталим културним наслеђем. Држава је настојала да у циљу превазилажења наслеђене различитости створи јединствен школски систем са јединственим врстама и типовима школа и наставним програмом.⁵⁷

Број школа, наставника и ученика је у међуратном периоду знатно порастао. Посебно треба истаћи развој универзитета као важних чиниоца научног, просветног и културног развоја целокупног друштва. Упркос кризама и неравномерности развоја, југословенско друштво је постајало све отвореније за европске утицаје у области науке, уметности, технологије и економије.⁵⁸ Захваљујући студијама, студијским боравцима, путовањима, књигама, часописима, изложбама и предавањима, становници Краљевине СХС/Југославије су постали сведоци и учесници значајних европских догађаја и појава које су обележиле период између два светска рата.

Сложеност, особеност и неуједначеност развоја општих друштвених, политичких, економских, социјалних и културних прилика одразила се и на развој градитељства. Архитектонско-урбанистички развој међуратног периода био је сведочанство свега онога што се дешавало у држави, одраз свих њених тежњи, планова и стремљења ка унапред зацртаним циљевима који су покренули и њено оснивање.

56 Ibid., књ. I, 143.

57 Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ.1 Краљевина Југославија 1914-1941*, 324.

58 Ibid., 342.

2. 0. Опште карактеристике урбанистичког развоја и изградње на простору Србије

У Краљевини СХС/Југославији као претежно аграрној земљи само 17,5% становника је живело у градовима. Наредних двадесет и две године дошло је до пораста градског становништва и увећања градских насеља.⁵⁹ Број становника престонице Београда, је за десет година био више него удвостручен, забележивши раст од 113,7%. Године 1921. имао је 111 739

слика 2. Крагујевац крајем двадесетих година XX века (из колекције Милоша Јуришића)

становника, да би 1931. године њихов број порастао на 238 775 становника. У истом периоду нагло су порасли Крагујевац који је 1921. године имао 15 643, а 1931. године 27 208 и Земун са 18 528 становника 1921. године и 28 074 житеља 1931. године. Исте године (1931) у веће градове који имају од 20 000 до 50 000 становника спадају: Ниш, Велики Бечкерек, Сомбор, Сента,

⁵⁹ Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ.1 Краљевина Југославија 1914-1941*, 74.

Вршац, Велика Кикинда, Земун, Крагујевац и Панчево.⁶⁰

Првих десет година међуратног раздобља био је у области градитељства усредсређен на отклањање последица Првог светског рата. Нова држава улагала је велике напоре да обнови порушене градове, поправи и сагради нове државне зграде, као и да помогне становништву да обнови своје куће.⁶¹ Њена улога се састојала у давању бескаматних позјмица порушеним градовима и њеним грађанима, а касније се приступило и већим грађевинским радовима.⁶² Услед наглог прираштаја становништва и проширења реона многе градске општине су улагале додатне напоре при изради нових или проширењу и дозиђивању постојећих објеката.⁶³

У публикацији **Југославија на техничком пољу 1919-1929**, издатој 1930. године забележено је: „Београд оживљује и гради. Али, највећи део рада и материјала утрошени су у обнову рушевина. Отуда прираштај у новим зградама далеко заостаје иза прираштаја становника.“⁶⁴

Поред обнове и изградње постојећих градова и вароши, интензивно су подизана и нова насеља посебно у Војводини и Јужној Србији. Услед новонасталих прилика и увећаних потреба нарочита пажња се поклањала изради регулационих и нивелационих планова, посебно од 1925. године када је у Министарству грађевина донет нов правилник за израду тих планова.⁶⁵

Велике промене које су настале у политичком, друштвеном, економском и културном животу након завршетка Првог светског рата, довеле су и до преображаја градова. Знатан број становништва досељавао се у веће градове Краљевине Југославије што је довело до промене њихове архитектонско-урбанистичке слике. Оскудица станова услед ратних разарања и њихова висока закупнина, принудио је већи део становништва да гради станове без

60 Ibid., 74 - 75.

61 __, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Grafično in knjigoveško delo Jugoslovenske tiskarne v Ljubljani, Ljubljana 1927, 141.

62 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф1680.

63 __, *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току 1919. до 1931. год.* (закључно), Мистарство грађевина, Београд 1934. (без пагинације)

64 __, *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007, 21. (пон. издање из 1930)

65 Ibid., 55.

плана, тако да су на периферијама градова никла дивља нехигијенска насеља. Израда регулационих планова је врло често била формалност, са основним циљем да да би се добио државни зајам и као покриће за спровођење земљишних шпекулација.⁶⁶

слика 3. Ниш крајем тридесетих година XX века (из колекције М. Јуришића)

У општем напретку градова који су брзо мењали свој изглед посебно место припадало је Београду као престоници новонастале државе, када је наступио нов период његовог обликовања где су се огледале све катактеристике, тешкоће и главни правци развоја међуратног градитељства. Управо на његовом примеру се може најбоље сагледати све оно што је обележило једну нову епоху у архитектонско-урбанистичком развоју градова у периоду између два светска рата.

Након ослобођења, Београд је добио потпуно нови значај, јер је престао да буде гранични град и постао је главни град Краљевине СХС. Као велика метропола, он је постао не само центар државе, већ и место где су се окупљали и живели многи интелектуалци и уметници из свих крајева земље. Поред културног, постао је политички, просветни, трговачки и индустријски центар,

66 Максимовић, Б.: *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, Научна књига, Београд 1948, 199.

град у коме су се укрштали важни међународни путеви. Увећање државних граница условило је и његово нагло ширење да би се задовољиле нове потребе које је он дочекао прилично неспремно. „Он још није био дорастао задацима главног града предратне Србије, а већ је постао главни град новостворене Југославије.“⁶⁷

Концентрација административног апарата као и свих важнијих политичких, привредних и културних установа у Београду, условио је нагли прилив становништва из свих крајева нове државе, што је узроковало његов нагли урбанистички развој. Од 90 000 становника 1919. године, Београд је 1940. године нарастао у град са преко 430 000 житеља. У атмосфери када су оквири града врло брзо постали тесни, осећала се велика оскудица станова, јавних грађевина за смештај административног апарата, културних, здравствених, привредних и просветних установа. Хитне потребе да се поправе оштећене грађевине и изграде нове, претвориле су Београд у велико градилиште.⁶⁸ Министарство грађевина је у споразуму са Управом београдске општине спремило програм за његово подизање.⁶⁹ По том програму, који би се првенствено бринуо о подизању довољног броја државних зграда, требало је донети уредбу која би помогла изградњи у престоници. Министарство грађевина је нарочиту пажњу обратило на поделу града на зоне који се „... према традицији треба примаћи што ближе тврђави, јер је то део који становништво сматра као срце“.⁷⁰

По сведочењу савременика два су чиниоца која су битно утицала на изградњу Београда: држава која је подизала многе јавне грађевине, мостове и приступне путеве и приватна иницијатива која је подизала приватне зграде. Цитирање њиховог набрајања најзначајнијих јавних грађевина подигнутих у међуратном периоду најнепосреднији су доказ о богатству и обиму градитељских подухвата који су утиснули трајан печат у обликовању

67 Сомборски, М.: „Развој Београда између два рата“, у: *Урбанизам-архитектура* 1 – 4 (1951), Секција архитеката Савеза друштава инжењера и техничара ФНРЈ, 40.

68 Према попису 1921. године Београд је имао 7 465 зграда, 28 351 домаћинство и 114 753 становника. Године 1932. имао је 23 485 зграда, 59 701 домаћинство и 241 542 становника. __, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак: 1929 - 1931*, Комисиона наклада Надбискупске тискаре, Загреб 1932, 653.

69 __, „За подизање Београда“, у: *Политика* 2. 7. 1920, 3.

70 __, „За уређење Београда“, у: *Политика* 24. 7. 1920, 3.

Београда. Они су записали: „Држава је подигла зграду Народне скупштине, нова министарства, гимназије, многобројне универзитетске зграде, Државну штампарију, болнице и клинике, и друга надлештва и установе; два велика гвоздена моста, на Сави Краља Александра I и на Дунаву Краља Петра II, разне приступне путеве, јавне и војне објекте, и др.“⁷¹ Са друге стране на развој Београда у великој мери је утицала индивидуална градња везана за приватну иницијативу.

Услед бомбардовања током рата у Београду је уништено око 25% кућа и станова.⁷² Уништен и запуштен стамбени фонд као и нагли прилив становништва проузроковали су знатну кризу станова. Од 1919. године почела је интензивна градња нових кућа и стамбених зграда у приватној иницијативи, често без плана и јасно зацртаних програма. Београд који се нагло ширио био је суочен са другим изазовима новонасталих околности. Поред изградње хиљаде нових кућа, требало је решити архитектонско-урбанистичко уређење насеља која су ницала по ободима града.⁷³ Осликавајући брзи преображај града архитекта Бранислав Којић је у својим сећањима забележио: „Београд је између два светска рата потпуно изменио свој лик. Од провинцијске вароши, у којој је преовлађивала приземна градња, он је брзо прерастао у велики град, са више од 300 хиљада становника и са претежно спратном изградњом у ужем центру.“⁷⁴

Изграђивање Београда је било у сталном порасту. Године 1850. било је 730 зграда, 1900. године 5692, док је 1925. године имао 9072, а 1939. године је имао 14 791 зграду.⁷⁵

Првих година изградња се вршила делимично по старом регулационом плану, а делимично без плана када су изграђена многа нехигијенска насеља на периферији града. Да би се задовољиле потребе Београда било је неопходно

71 __, *Београд*, (приредили Гавриловић, Б. Н., Пандуровић, С., Пражанин, Р.), фототипско издање књиге из 1940. године, Дерета, Београд 2004.

72 __, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, 166.

73 Вуксановић – Мацура, З. М.: *Услови и облици становања сиромашних житеља београда између два светска рата (1919-1941)*, магистарски рад одбрањен на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, Београд 2010.

74 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 2.

75 __, *Београд*, 275.

израдiti генерални урбанистички план. Удружење српских инжењера и архитеката је предложило: „... да се предузму кораци за измену регулационог плана Београда, који ни издалека не одговара потребама његовим, а нарочито у његовом новом својству као престонице уједињене наше отаџбине...“⁷⁶ Тако је 20. јула 1921. године био расписан међународни конкурс за израду **Генералног плана о уређењу и проширењу Београда**. Резултати конкурса

слика 4. Београд, 1930/1931. (из колекције М. Јуришића)

на коме су учествовали, поред инжењера и архитеката из Краљевине СХС, и странци из Париза, Будимпеште, Беча, Букурешта, Цириха, Прага и Дрездена, нису задовољили тражене услове, тако да прва награда није била додељена.⁷⁷

На основу резултата конкурса приступило се изради новог генералног плана који је био поверен стручној комисији којом је руководио Ђорђе Коваљевски. Током 1923. године план је био израшен, док је од стране Министарства грађевина био одобрен 1924. године. Пројекат је задржао постојеће стање и настојао да га исправи и повеже са ново пројектованим

⁷⁶ Сомборски, М., Ibidem., 40.

⁷⁷ Недић, С. В.: „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године“, у: Годишњак града Београда XXIV (1977), МГБ, 302.

деловима града.⁷⁸ Будући да је генералним планом била обухваћена само територија центар „Рејонске улице“ (Мостар-Јужни булевар-Булевар црвене армије-Северни булевар-мост на Дунаву) остали делови града који се нагло ширио изграђивани су неплански. Управо због тога штпније у својим оквирима предвидео раст града, Генерални план је све мање био закон по коме се плански градило, уступајући све више места стихији и самовољи појединаца.⁷⁹ Београд је у међуратном периоду остао без складно уобличених тргова и без дефинисаног градског центра. Јавни објекти били су расути дуж главне магистрале Калемегдан-Славија, са огранцима у Кнеза Милоша и Булевару краља Александра.

слика 5. Терaziје, Београд, 1940/1941. (из колекције М. Јуришића)

Ван градске територије, на периферији, сиромашни слој становништва подизао је читаву насеља без плана и грађевинских прописа која су постајала саставни део града. Потичући из варошица и села, нови становници града навикли да имају куће са баштом, тражили су јефтина имања и више слобода при зидању. Тако се Београд ширио ван грађевинског рејона у свим правцима. Интензивна градња диктирана социјалним и економским условима, суочавала

⁷⁸ Сомборски, М., Ibidem., 41.

⁷⁹ Ibid.

се са празнинама у административним прописима који су врло често били застарели и непотпуни. Напори да се Београд уреди и плански изгради, врло често су пропадали услед тренутних интереса инвеститора, док, са друге стране, престоница и остали градови, нису били припремљени да прихвате нове идеје.

Брзу европеизацију која је била нарочито присутна у развоју Београда, средина врло често није била спремна да прими. Велика несразмера која је постојала између улагања у изградњу и уређење Београда, у великој мери је отежавало његово планско уређење које је, иако финансирано само од државе и општине, у великој мери зависило од изградње која је била ван сваке контроле. У свим градовима Краљевине СХС/Југославије државне инвестиције су биле несразмерно мале у односу на инвестиције приватног капитала⁸⁰, што је додатно отежавало могућност спровођења закона и прописа, као и вођење јединствене државне политике. Једино за време трајања економске кризе која је започела 1929. године великом светском кризом, држава је више финансирала грађевинску делатност предузимањем великог броја јавних радова, са циљем да се запошљавањем радника ублаже последице кризе.⁸¹

Упркос свему, нагле промене и развој престонице били су видљиви на сваком кораку о чему сведоче његови савременици у књизи о Београду објављеној 1940. године. „*Ранији Београд био је полуисточњачко, запуштено, скромно погранично средиште, а сад је велики, живи центар моћне државе, права европска престоница. Још недавно Београд је имао изглед огромног градилишта.*“⁸² Нова епоха и нове друштвене, економске, социјалне, политичке и културне прилике донеле су многе промене на лицу града.

За разлику од престонице у којој је била сконцентрисана градитељска делатност и највећи број архитеката који су у њој живели и радили, околности у провинцији су биле потпуно другачије. По сећању Б. Којића „*Архитектонска ситуација у унутрашњости земље била је веома заостала*“.⁸³ Архитеката

80 Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развој Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, 500.

81 Ibid.

82 __, *Београд*, 298.

83 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 3.

је било врло мало, тако да су послове уместо њих обављали грађевински инжењери, док су пројекти за значајније грађевине израђивани у Министарству грађевина. Тако је Београд, сем што је био престоница нове државе, постао и центар свих збивања у области градитељства. Као универзитетски центар пружио је образовање будућим архитектима, затим су ту живели најзначајнији ствараоци који су обликовали међуратно градитељство, док су у Београду настала најзначајнија остварења која су обележила српску архитектуру новијег доба.

слика 6. Краља Милана улица, Београд, 1928. (из колекције М. Јуришића)

О стању других градова ослонићемо се на сведочења савременика.⁸⁴ Нови Сад се са 45 000 становника такође градио после ослобођења и ширио ка Дунаву, док је свој највећи полет доживљавао након изградње новог моста.⁸⁵

Крагујевац се у трећој деценији XX века са 15 500 становника нагло развијао захваљујући Војно-техничком заводу. Град се посебно издвајао по добро обрађеним трговима и улицама. Ниш је са 30 000 становника као средиште области са војним, политичким и културним установама имао велике потенцијале за напредак посебно у развоју индустрије. Лесковац као

84 —, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*.

85 —, *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, 22.

значајан индустријски центар са 13 721 становника имао је све изгледе за напредак. И остали градови у Србији као што су Шабац са 12 400 становника, Смедерево, Крушевац и Пожаревац са 10 000 житеља, Чачак са 6 000 и Краљево са 5 000 становника, тежили су да се, упркос тешким разарањима током ратова и заосталости у односу на Београд, мењају и граде иако им врло често реална ситуација није дозвољавала да их грађевински полет захвати у пуном интензитету. Тежња ка њиховом уређењу, подстицај изградње, стручни надзор и помоћ добијени су управо од стране Министарства грађевина које се разгранало широм Србије, покривајући све значајније архитектонско-урбанистичке подухвате међуратног периода.

III ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД АРХИТЕКТОНСКОГ ОДЕЉЕЊА

1. 0. Оснивање и делокруг рада Министарства грађевина – крај XIX и почетак XX века

Прве иницијативе у новијој српској историји о оснивању посебне државне службе из области градитељства везане су за прву половину XIX века. Повећањем обима изградње државних зграда и потребом за све већим техничким апаратом који би реализовао сложене процесе изградње, почетком шесте деценије XIX века јавила се потреба за организовањем стручних служби.⁸⁶ Указом из 1835. године у надлежност Министарства унутрашњих послова (Попечатељство унутрених Дела) прелазе надлежности из области градитељства. У Попечатељству унутрених Дела су се израђивали и реализовали пројекти за јавне објекте у целој земљи. Осим Јана Неволеа који је 1845. године примљен у државну службу као „*први правитељствени инџинир*“ и Атанасија Николића који је 1846. године постављен за начелника одељења, у Попечатељству унутрених Дела су претежно радили страни инжењери и архитекти (Срби из Војводине, Немци, Чеси, Словаци) који су се школовали у Европи.⁸⁷

Указом из 1850. године у оквиру Попечатељства унутрених Дела основано је Одељење грађевина (Оделеније грађевина) као изданак будуће Главне управе грађевина и Министарства грађевина.⁸⁸ Значајну прекретницу у развоју новијег српског градитељства представља оснивање Главне управе грађевина 1859. године која је била претеча Министарства грађевина.⁸⁹

86 Ротер – Благојевић, М.: „Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“, 247.

87 Ibid., 248 - 249; Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*.

88 Ђурић – Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века“, 159; Ротер – Благојевић, М.: „Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“, 249.

89 Ђурић – Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији

Управитељ је имао ранг министра, док је управа имала три одељења: инжењерско, рачуноводствено и архитектонско.⁹⁰ У прописима о уређењу управе за архитектонско одељење је записано: „...*стараће се о сачињавању планова, предмера, предрачуна, ситуационих планова, детаља, т.ј. поједини части, које к савршеном разумевању плана приносе и бринуће се за само њихово извршење.*“⁹¹ У почетку Главна управа грађевина је била смештена у старој Шивари, месту где је касније била изграђена зграда Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, док је касније једно одељење било смештено у хотелу „Лондон“ и у згради Управе монопола.⁹²

Министарство грађевина основано је 1862. године када је донето **Устројење централне државне управе** којим је било предвиђено седам министарстава.⁹³ Основни задаци Министарства грађевина били су дефинисани у параграфу Устројенија: „*У надлежности Министарства грађевина спада подизање и одржање главних путова и мостова; пресецање канала, сушење бара, уређивање река, утврђење обала, регулирање јавних улица, старање о извршењу прописа у смотрењу сигурности и лепоте при постројењима; подизање јавних зданија и монумента итд.*“⁹⁴

На основу сведочанства Ве. Антића инспектора Министарства грађевина, први управитељ грађевина у Србији био је Павле Станишић⁹⁵ чија година

XIX века“, 162 – 163; Несторовић, Б.: „Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века“, у: *Саопштења ИАУС-а* бр. 2 (1969), ИАУС, 50 – 51; Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, 54; Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 169 – 170.

90 Према списку Н. Несторовића у Главној управи грађевина 1859. године су радили: мајор и комесар Никола Костић; инцилири I класе: Аугуст Церман, Стеван Риђички и Јован Френцл; архитект Јосиф Касано; инцилири II класе Август Ланге, Јован К. Ристић и Емануел Шефел и технички ревидент Андреја Вуковић. У Главној управи грађевина 1861. године радили су: управитељ полковник Павле Станишић, кавалер; начелник Јован К. Ристић; инцилири I класе: Август Церман и Никола Јовановић; инцилир II класе Август Ланге; архитект I класе Јован Френцл; надзиратељ грађевина Хаџи Никола Живковић и начертатељ Коста Шрепловић. Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, 54.

91 Ђурић – Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века“, 163.

92 __, „Освећени су темељи нове зграде Министарства грађевина“, *Правда* 2. 12. 1939, 4; __, „Освећено је градилиште нове палате Министарства грађевина“, у: *Политика* 2. 12. 1939, 10.

93 Ђурић – Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века“, 164.

94 Ibid.

95 Павле Станишић (1802 – 1863) је као политичар за време владавине кнеза Милоша служио

постављења није била позната, али је извесно да се 1860. године потписивао као управитељ грађевина.⁹⁶

Први **Закон о уређењу Министарства грађевина** донет је 1878. године, чиме је дат значајан допринос у организовању и изградњи јавних грађевина.⁹⁷ Надлежности израде пројеката остале су непромењене и преузете из прописа **Закон о подизању јавних грађевина** из 1865. године.⁹⁸ Делокруг рада Архитектонског одељења био је веома широк што се види из дефинисања његових надлежности: „Одељење архитектонско занимаће се грађењем, доправљањем, поправљањем свију зграда у опште за потребу државну и народну, а у исто време и подизањем свију споменика (монумента)...“⁹⁹

Делокруг рада Министарства грађевина у XIX веку и његова организациона структура могу се сагледати из **Закон о уређењу Министарства грађевина** који је донет 1898. године.¹⁰⁰ Надлежност Министарства дефинисана је у члану 1.¹⁰¹ Министарство је било подељено на четири одељења: Опште, Инжењерско, Архитектонско и Рачунско одељење. Рад Архитектонског одељења дефинисан је у члану 5.¹⁰² Одељење се састојало од начелника, инспектора, секретара и „...*потребног броја виших архитеката,*

у „државној благајници“, док је кснија постао „директор казначејства“, а касније је био министар финансија. Након издржавања казне због учешћа у завери био је председник Главне контроле, док је за време владавине кнеза Михаила постављен за управника јавних грађевина. Станојевић, Ст.: *Народна енциклопедија, српско-хрватско- словеначка, II књига*, Библиографски завод д. д. Загреб, Београд 1929, 412.

96 Антић, В.: „Прилози за историју развића грађевинске струке у Србији“, у: *Српски технички лист* 1 (1892), Удружење српских инжењера, 17.

97 Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 393.

98 Ibid., 395.

99 Ibid.

100 __, *Закон о уређењу Министарства грађевина, Зборник закона и уредаба, I књига: устав, органиски закони и општи административни закони*, Министарство грађевина, Београд 1913.

101 „У круг рада Министарства грађевина спада: 1. Пројектовање, израда и одржавање свију државних, епархијских, окружних и среских грађевина. Од овога се изузимају војне грађевине, чије пројектовање, израда и одржавање спада у круг рада Министарства војног; 2. Вођење надзора над грађењем и одржавањем свих општинских грађевина, а по потреби и пројектовање тих грађевина; 3. Вођење надзора над свима приватним грађевинским предузећима, одређених за јавну употребу;5. Регулације градова (вароши и варошица) и подизање зграда у њима према нарочитим законима о томе.“ Ibid., 132.

102 „У овом се Одељењу свршавају сви технички послови, који се односе на грађевине, а спадају у архитектонску струку, као што су: зграде за јавна надлештва, зграде за обитаване или какву јавну употребу, цркве, споменици итд.“ Ibid., 133.

*архитеката, подархитеката и практиканата.*¹⁰³ Одељења су се делила на одсеке, а постојали су и грађевински одељци у којима су се обављали „...*сви административни и технички послови за грађевине у дотичним окрузима, односно граду Београду.*“¹⁰⁴

Новоосновано Министарство грађевина је одмах преузело бригу око уређивања и изграђивања Београда.¹⁰⁵ Послове уређења престонице је водило до 1892. године када је бригу о регулацији града преузела београдска општина. У оквиру Министарства постојао је и Грађевински савет чији је задатак био да „...*даје своја мишљења о питањима већега значаја, која се појављују у Министарству грађевина, а о којима од савета затражи министар грађевина мишљење, пре него што донесе своје решење.*“¹⁰⁶ Дугогодишњи његов председник био је архитект Андра Стевановић, док су међу члановима овог највишег стручног тела Министарства били архитекти: Душан Живановић, Светозар Ивачковић, Милан Капетановаић, Јован Илкић, Милорад Рувидић, Никола Несторовић, Петар Поповић и други.¹⁰⁷

Већина инжењера у Србији XIX века били су запослени у Министарству грађевина, тако да се оно с правом сматрало расадником инжењерске струке.¹⁰⁸ Преовладавали су стручњаци српског порекла рођени у Србији и Аустро-Угарској који су се у главном школовали у Бечу, Минхену и Пешти. Осим домаћих у државној служби било је и инжењера странаца. У периоду до Првог светског рата међу запосленим стручњацима у Министарству грађевина су радили најзнаменитији градитељи који су пројектовали најрепрезентативнија здања широм Србије. Овом приликом поменућемо само оне најзначајније: Андрија Андрејевић, Петар и Ђура Бајаловић, Милутин Борисављевић, Александар Бугарски, Михаило Валтровић, Петар Гачић, Драгутин Ђорђевић, Душан Живновић, Хаџи Никола Живковић, Светозар

103 Ibid.

104 Ibid., 134.

105 Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, 457.

106 Ibid.

107 Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 396; Шолаја, В. Б.: „Инжењери Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године“, 102.

108 Шолаја, В., Магдић, А.: *Путеви српског инжењерства током XIX века*, 36.

Ивачковић, Јован Илкић, Светозар Јовановић, Момир Коруновић, Димитрије Т. Леко, Димитрије М. Леко, Драгутин Маслаћ, Драгутин Милутиновић, Милан Минић, Никола Несторовић, Живојин Николић, Владимир Поповић, Петар Поповић, Милорад Рувидић, Андра Стевановић, Бранко Таназевић, Стојан Тителбах, Коста Шрепловић, Јан Неволе, Јован К. Ристић, Андрија Вуковић, Јован Френцл итд.¹⁰⁹ У Архитектонском одељењу Министарства грађевина је кратко време радила и прва жена архитекта Јелисавета Начић.¹¹⁰ Запослени у Министарству грађевина као и архитектонска продукција настала под окриљем највеће државне грађевинске службе у XIX и почетком XX века имали су пресудан утицај на развој српске архитектуре новијег доба. Најзначајнији токови српског градитељства били су обележени управо радом стваралаца који су део или целокупан опус остварили у Архитектонском одељењу.

109 _ Управни одбор: „Списак редовних чланова Удружења српских инжењера и архитеката, на дан 10. јуна 1918. год.“, у: *Српски технички лист* 15. 7. 1918, Удружење српских инжењера, 10 - 15; Поповић П. Ј.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, 163 - 164; Коларић, М.: „Градитељи Београда“, у: *Урбанизам Београда бр. 36* (1976), Завод за планирање развоја града Београда, 41; Коларић, М.: „Наши градитељи“, у: *Урбанизам Београда бр. 38/39* (1977), Завод за планирање развоја града Београда, 62; Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 166 – 168, 263 – 265; Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, 54 – 56, 70, 77; Шолаја, В. Б., Магдић, А. С.: *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, Београд 1994; Шолаја, В. Б.: „Инжењери Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године“, 105 – 117; _ *Лексикон неимара, Encyclopedija architectonica* (Маневић, З., ур.), Грађевинска књига, Београд 2008.

110 Одмах након дипломирања 1900. године запослила се као технички приправник, док је 1901. године напредовала у подархитекту. Након положеног државног испира, 1902. године прешла је у Београдску општину. О Ј. Начић видети: М. Минић, *Прва београђанка архитекта – Јелисавета Начић*, Годишњак града Београда III, Београд 1956, 451 – 457; Д. Ђурић – Замоло, *Јелисавета Начић: прва жена архитекта у Београду*, у: *Политика* 13. V 1965, 13; О. Ножинић, *Јелисавета Начић – прва жена архитекта у Србији*, ЗЛУМС 19, Нови Сад 1983, 275 – 293; Д. Ђурић – Замоло, *Прилог познавању живота и рада архитекте Јелисавете Начић*, Годишњак града Београда XXXVI, Београд 1989, 149 – 162; *Грађа за проучавање дела жена архитеката са београдског универзитета генерације 1896 – 1940 године*, Београд 1996, 43 – 47; С. Г. Богуновић, *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века, Архитекти II*, Београд 2005, 994 – 999; _ *Лексикон неимара, Encyclopedija architectonica*, 296; Д. Ђурић – Замоло: *Градитељи Београда 1815-1914*, друго измењено издање, Музеј града Београда, Београд 2009, 218 – 227.

Министарство грађевина се 1870. године уселило у нову зграду на углу Кнеза Милоша и Масарикове улице.¹¹¹ Зграда је била дограђена из Масарикове улице 1882. године, а 1896. године су преправљене главне степенице.¹¹² У сећањима начелника Министарства грађевина архитекте Пере Ј. Поповића, у згради Министарства за време Првог светског рата био је смештен затвор, док је архива уништена,¹¹³ што је касније у великој мери отежавало покушај реконструкције његовог рада и оцену удела у развоју српске архитектуре новијег доба.

слика 7. Стара зграда министарства грађевина, Београд
(из колекције М. Јуришића)

Током Првог светског рата службеници Министарства грађевина су били ангажовани на многим војним дужностима. Након завршетка рата Министарство је наставило са својим редовним активностима. Престало је да постоји априла 1941. године када се земља распала и када је Влада Краљевине прешла у емиграцију.¹¹⁴

111 Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 162.

112 Данас се у тој згради у Масариковој 2 налази Привредни суд.

113 Поповић, П. Ј.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, 163.

114 _ *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, 73.

2. 0. Рад Министарства грађевина између два светска рата, организациона структура и надлежност рада Архитектонског одељења

Прва влада Краљевине СХС формирана је 7. децембра 1918. године указом престолонаследника Александра Карађорђевића. Влада је имала осамнаест министарстава када је формирано и Министарство грађевина, а временом се број министарстава смањивао, тако да се влада из 1931. године састојала из дванаест министарстава.

Значајна улога у обнови и изградњи ратом разрушене земље припада Министарству грађевина као расаднику највећег броја градитеља различитих стручних и креативних потенцијала. Током постојања Краљевине СХС/Југославије Министарство грађевина је постојало у свим владама, што само потврђује његову улогу и значај. Непосредно по завршетку Првог светског рата стање у Министарству је било веома тешко и сложено. Повећани обим грађевинских радова и недостатак стручног кадра у великој мери је успоравао динамику обављања послова, који су врло често превазилазили реалне капацитете Министарства. Поводом новонастале и комплексне ситуације, савременици су забележили: *„Министарство грађевина имало је један од најтежих задатака, обнову земље у свима гранама јавне грађевинске сужбе, зграда, путева, мостова и. т. д. под најтежим условима и у најнеповољнијим приликама, и, поред тога, да подиже и гради и ново, да би се одговорило потребама земље после уједињења“*.¹¹⁵

Начин и делокруг рада Министарства грађевина био је јасно регулисан и прописан многим законима, уредбама, правилницима и упутствима.¹¹⁶

¹¹⁵ __, *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, 18.

¹¹⁶ О Министарству грађевина видети: __, *Уредба о устројству Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1919; __, *Уредба о изменама и допунама о Уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3. децембра 1919. године*, Министарство грађевина, Београд 1921; __, *Цео Београд*, Руска мисао, Београд 1922, 53 – 55; __, *Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе*, Министарство грађевина, Београд 1929; __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године*, Министарство грађевина, Београд 1930; __, „Закон о устројству Министарства грађевина и

Најбоља дефиниција установе највишег ранга у области градитељства дата је у Закону из 1930. године. „Министарство грађевина је највиша управна и надзорна власт за израду свију јавних и јавној употреби намењених путова, железница, мостова, зграда, хидротехничких објеката и електро-машинских постројења, као и за целокупан поштански, телеграфско-телефонски и

слика 8. Бетонирање и асфалтирање улице у Суботици (Архив Југославије)

његове спољне службе“, у: *Технички лист* бр. 3 (1930), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 44 – 48; __, *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије*, Министарство грађевина, Београд 1930; __, *Уредба о подели Одељења Министарстава грађевина и дирекција пошта и телеграфа на одсеке и одељке*, Министарство грађевина, Београд 1930; Поповић, П.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, 163 – 164; __, *Уредба о подели Одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1936; Јуришић, Д. Ж.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, у: *Технички лист* бр. 9 и 10 (1936), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 146 – 148; __, *Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби*, Министарство грађевина, Београд 1937; Делић, Ф.: „Општи услови за извршење грађевинских радова“, 12 – 16; Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, у: *Технички весник* 1. 12. 1940, Београдска инжењерска комора, 1 – 5; Ацовић, А.: „Из Министарства грађевина“, у: *Технички весник* 1. 3. 1941, Београдска инжењерска комора, 82 – 84; __, *Министарство грађевина, уредбе и правилници*, Министарство грађевина, Београд 1942; Којић, Б.: *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920-1940. године*, 259-263; Маневић З.: „Јучерашње градитељство“, 15; Тошева, С.: „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, 171 – 181.

*аутомобилски саобраћај – у целокупној Краљевини*¹¹⁷.

Делокруг рада Министарства грађевина који је био јасно дефинисан још у XIX веку обухватао је широко поље надлежности: „1. Пројектовање, израда и одржавање свију државних грађевина. 2. Уређење градова, насеља и бања у споразуму са Министарством народног здравља. 3. Надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем окружних, среских и општинских грађевина, као и свих приватних грађевина, које су намењене јавној употреби и 4. Надзор над јавним радом самоуправних и приватних инжињера, архитеката и предузимача“.¹¹⁸

Управна и грађевинска власт Министарства је након Првог светског рата подразумевала знатно повећање територије надлежности, интензивнију градитељску продукцију и већи број кадрова, што је довело до промена у његовом уређењу у односу на XIX век. Уредбом из 1929. године, по сведочењу савременика, створено је „...ново Министарство грађевина, које је спојено из старог Министарства грађевина, Министарства пошта и Дирекције вода (из Министарства пољопривреде)“.¹¹⁹

117 __, Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, 3.

118 __, Уредба о устројству Министарства грађевина, 4; __, Уредба о изменама и допунама о Уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3. децембра 1919. године, 3 – 4.

119 __, „Спровођење уредбе о уређењу Министарства грађевина“, у: Време 18. 6. 1929, 1.

Табела 1

**ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА
МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА (1919)**

КАБИНЕТ МИНИСТРА ГРАЂЕВИНА	ОПШТЕ ОДЕЉЕЊЕ	ИНЖЕЊЕРСКО ОДЕЉЕЊЕ	АРХИТЕКТОНСКО ОДЕЉЕЊЕ	РАЧУНСКО ОДЕЉЕЊЕ
	Администра- тивни одсек	Одсек за путеве	Одсек за монументалне грађевине, споменике и уметничко уређење градова и насеља	Одсек за ревизију предрачуна...
	Правнички одсек	Одсек за мостове	Одсек за школе и богомоље	Одсек за статистику...
	Персонални одсек	Геометарски одсек	Одсек за болничке и санитетске зграде и уређење бања	Одсек економни за снабдевање...
		Машински одсек	Одсек за привредне и индустријске зграде	Одсек рачуново- дства...

У сложеној организационој и кадровској структури, која је обухватала осам различитих одељења¹²⁰ у чијој надлежности су се налазили путеви, железнице, пошта и телеграф, посебан предмет наше пажње, као што је већ речено, представљаће сагледавање рада Архитектонског одељења. Надлежност овог Одељења задуженог за техничке послове “...који се односе на све архитектонске и уметничке грађевине...”¹²¹ обухватала је: “... пројектовање, грађење и одржавање свију државних и досадашњих обласних самоуправних зграда и других архитектонских објеката изузев војних зграда и одржавање зграда Министарства саобраћаја; уређење бања у споразуму са Министарством социјалне политике и народног здравља; надзор над пројектовањем и изградом свију недржавних и приватних зграда намењених јавној употреби”.¹²²

Одељења Министарства грађевина делила су се на одсеке, а ови по потреби на одељке. Тако је Архитектонско одељење у различитим периодима било прво подељено на четири, па на три одсека,¹²³ да би се касније дефинитивно установила два одсека и то: 1. Одсек за монументалне зграде, богомоље и споменике и 2. Одсек за државне зграде и зграде намењене јавној употреби као и уређење бања.¹²⁴ “Сваки одсек надлежан је за прибирање података и

120 „Опште одељење (I); Рачунско економско одељење (II); Одељење за путеве (III); Одељење за железнице (IV); Хидротехничко одељење (V); Архитектонско одељење (VI); Поштанско одељење (VII) и Телеграфско-телефонско одељење (VIII). „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, 4.

121 Ibid., 5.

122 „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе, од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, 5.

123 Архитектонско одељење је 1919. године било подељено на четири одсека: „а) Одсек за монументалне грађевине, споменике и уметничко уређење градова и насеља; б) Одсек за школе и богомоље; в) Одсек за болничке и санитарске зграде и уређење бања и г) Одсек за привредне и индустријске зграде.“ „Уредба о устројству Министарства грађевина, 6; Десет година касније Архитектонско одељење је задржало број одсека чије су надлежности биле преформулисане у односу на предходни период: „1. Одсек за монументалне зграде и споменике; 2. Одсек за школе и богомоље; 3. Одсек за железничке, поштанске, телеграфске, телефонске, привредне и индустријске зграде и 4. Одсек за санитарске зграде и уређење бања.“ „Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе, 11.

124 „1. Одсек за монументалне зграде богомоље и споменике пројектује монументалне грађевине за Врховну државну управу и историско националне споменике, које држава изводи из својих средстава; извршује припремне радове на снимању и сондажи земљишта; израђује предмере, предрачунае, статичке рачуне детаљне спољне и унутрашње архитектонске обраде и описе

израду: скица, пројеката, статичких прорачуна, обрачуна, детаља, предмера и предрачуна са описом радова и евентуално перспектива и модела за све објекте своје надлежности као и за пријем послова”.¹²⁵ На челу појединих Одсека су се налазили најстарији и најискуснији стручњаци који су стекли висока звања у професионалном раду.¹²⁶

Према сведочењу арх. Б. Којића, Архитектонско одељење било је комплексно организовано и подељено између осталог на групе за архитектонско пројектовање, за урбанистичко пројектовање, статичку групу и машинско-инсталатерску групу.¹²⁷ У сложеном процесу архитектонско-урбанистичког

радова; саставља техничке и специјалне услове, ревидује и допуњава опште услове и исте прилагођава појединим случајевима и врстама послова; изводи ове грађевине под надзором својих ограна и по свршетку рада исте прима путем колаудирајуће и суперколаудирајуће комисије; прегледа протоколе колаудовања и суперколаудовања и спрема односна решења за одобрење. Ревидује са техничке и рачунске стране надлежним путем достављене пројекте за подизање богомоља свих признатих вероисповести и по извршеној ревизији исте предлаже на одобрење... Ревидује и одобрава пројекте за оправке и рестаурације богомоља и других грађевина, које имају историјско уметничку вредност... Води евиденцију објеката архитектонско уметничке вредности... 2. Отсек за државне зграде и зграде намењене јавној употреби као и уређење бања пројектује зграде за врховну државну управу, извршује припремне радове на снимању и сондажи земљишта и израђује предмере, предрачуна, статичке рачуне, детаљне спољне и унутрашње архитектонске обраде и описе радова... Израђује угледне пројекте школа и других јавних грађевина и по тражењу исте доставља државним и самоуправним телима... Изводи под надзором својих органа све грађевине за врховну државну управу као и све државне грађевине у земљи... Стара се о одржавању зграда врховне државне управе... Прати примену грађевинског закона и у тесној сарадњи са Отсеком за градарство стара се о његовом извршењу; прегледа и одобрава пројекте за општинске и приватне грађевине намењене јавној употреби у Београду, Земуну и Панчеву...” *Уредба о подели одељења Министарства грађевина на отсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, отсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина*, 9, 33 – 36.

125 Ibid., 9.

126 1921. године: На челу Одсека за привредне и индустријске зграде арх. Јосиф Букавац, инспектор. На челу Одсека за школе и богомоље арх. Душан Живановић, инспектор. На челу Одсека за болничке и санитетске зграде и уређење бања Јован Ђикадић, инспектор.

1927-28. године: На челу Одсека за цркве и богомоље арх. Јован Ђикадић. На челу Одсека за привредне и индустријске зграде арх. Петар Гачић.

1929. године: На челу Одсека за цркве и богомоље арх. Драгутин Маслаћ. На челу Одсека за привредне и индустријске зграде арх. Петар Гачић.

1938. године: На челу Отсека за монументалне зграде, богомоље и споменике арх. Момир Коруновић, виши саветник Министарства грађевина. На челу Отсека за државне зграде и зграде намењене јавној употреби као и уређење бања арх. Милица Крстић, виши саветник Министарства грађевина. __, „Кроз министарства-шефови одсека у Министарству грађевина“, у: *Време* 16. 7. 1929, 2.

127 Којић Б.: *Биографија Данице Б. Којић*, 18.

обликовања градова широм земље, треба поменути и постојање Отсека за градарство, чија се делатност одвијала у тесној сарадњи са Архитектонским одељењем. Формиран у оквиру Одељења за путеве, надлежност овог отсека обухватала је: *“...послове који се тичу регулационих и нивелационих планова градова, варошица и осталих насеља, изузимајући бања, као и уређења и изграђивања насеља у опште у колико не спада у надлежност других отсека односно одељења, а све ово у сарадњи са Архитектонским одељењем.”*¹²⁸ Одсек за градарство је имао важну улогу у области урбанизма у погледу израде регулационих и нивелационих планова, тако и код њихове примене. Држава је, дајући материјалну и стручну помоћ, желела да уређење насеља регулише прописаним оквирима и да њихов развој не остави стихији, већ уобличава у складу са одговарајућим закоима, уредбама и правилницима.

Осим израде државних зграда, Министарство грађевина је пружало помоћ окрузима, срезовима и општинама. Рад Министарства грађевина широм земље био је организован путем деловања посебних Грађевинских дирекција које су у оквиру своје територије израђивале пројекте, расписивале лицитације и одређивале буџетске предлоге за радове на свом подручју.¹²⁹ Будући да је

128 „Отсек за градарство прати примену Грађевинског закона и у сарадњи са Архитектонским одељењем стара се о његовом извршењу; предлаже измене и допуне како закона тако и одговарајућих уредаба и правилника; даје објашњења и упутства за израду регулационих и нивелационих планова и пројектује регулације и нивелације мањих места, која добију државну помоћ за израду својих уређајних основа. Прегледа и ревидује уређајне основе, нивелационе планове, подужне и попречне профиле градских улица и правилнике о оснивању фондова за извођење регулација градова... Води надзор и евиденцију о одржавању и чувању регулационих планова, давању регулационих и нивелационих линија као и надзор над осталим пословима... Прикупља статистичке податке о насељавању и развоју градских и других насеља...” —, *Уредба о подели одељења Министарства грађевина на отсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, отсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина*, 8, 27 - 28.

129 „Осам обласних Грађевинских дирекција Краљевине основано је према Уредби о устројству Министарства грађевина краљевским указом од 16. јуна 1919. године. Под њих спадају грађевинске секције, а једна је, засебна, у Београду. Грађевинске дирекције су обласни органи Министарства грађевина за вршење задатака Министарства по областима, дугостепени форуми за решавање свих грађевинских питања. У делокруг сваке дирекције спадају сви послови грађевинске струке... Грађевинске дирекције постоје: За Србију две: у Крушевцу и у Скопљу (31 секција). Засебне секције: 1. за град Београд; 2. за округ београдски; 3. за реконструкцију путова. За Хрватску и Славонију: у Загребу (14 секција). За Словенију: у Љубљани (8 секција). За Банат, Бачку и Срем: у Новом Саду (6 секција). За Босну и Херцеговину: у Сарајеву (6 секција). За Далмацију: у Дубровнику (8 секција)“ —, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. I*, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Загреб 1924, 75.

територија надлежности Министарства била велика и да није било могуће руководити пословима у области градитељства из једног центра, оснивање дирекција је било неопходно. Решавање конкретних грађевинских питања било је једино могуће у оквиру конкретних обласних дирекција смештених у већим градовима широм Краљевине. Једино је Београд као престоница имао аутономију са својом засебном секцијом. Свака Грађевинска дирекција имала је осим Општег и Стручно одељење састављено од инжењерског и архитектонског одсека које се делило на два подотсека: за одржавање старих зграда и за пројектовање нових зграда.¹³⁰ У зависности од обима грађевинских послова Министарство је у оквиру дирекција оснивало и Грађевинске секције чија је делокруг рада био строго прописан. Касније су основане Обласне техничке управе чији је задатак био да „...свака на својој територији непосредно или преко својих Секција, спроведе све техничке послове из делокруга овог Министарства, сем железничких и поштно-телеграфских, и воде контролу над техничким пословима самоуправних тела“.¹³¹ У трећој деценији двадесетог века Министарство грађевина је у свом саставу имало седам обласних техничких управа и то Грађевинске дирекције у: Дубровнику, Крушевцу, Љубљани, Новом Саду, Сарајеву, Скопљу и Загребу.¹³² Поред тога, у обласним и другим местима установљене су Техничке секције за спољну извршну техничку службу.¹³³ Техничка секција за град Београд остала је и даље техничко одељење Управе града Београда. Свака обласна техничка управа је у оквиру одсека имала Одсек за архитектонске и електро-машинске послове.¹³⁴

130 _ *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. II, 83.*

131 _ *Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе, 14.*

132 _ *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. II, 83 - 85; _ Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. III, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Београд 1927-1928. 52 - 53.*

133 _ *Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе, 15.*

134 *Ibid.*, 14.

Табела 2

**ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА И ПЕРСОНАЛНИ
САСТАВ ГРАЂЕВИНСКИХ ДИРЕКЦИЈА И СЕКЦИЈА (1919)**

ГРАЂЕВИНСКЕ ДИРЕКЦИЈЕ	ПЕРСОНАЛНИ САСТАВ ДИРЕКЦИЈЕ	ПЕРСОНАЛНИ САСТАВ ГРАЂЕВИНСКЕ СЕКЦИЈЕ
Опште одељење (Административно и Рачунско)	Директор	Шеф-најстарији инжењер или архитекта
Стручно одељење (Инжењерско и Архитектонско)	Шефови одељења-инспектори	Инжењери
	Шефови одсека инжењери- архитекти	Архитекти
	Правни референти	Геометри
	Инспектори	Помоћно техничко особље
	Инжењери	Административно одобље
	Архитекти	
	Геометри	
	Уметници	
	Вештаци	
	Секретари	
	Грађевински надзорници	
	Помоћно техничко особље	
	Административно особље	

Архитектонско одељење је обављало не само послове свог ресора, већ је израђивало и одобравало архитектонске планове других министарстава. Са децентрализацијом унутрашње управе неке архитектонске послове обављале су бановинске самоуправе, док је Министарство грађевина као врховна државна управа вршило и даље врховни надзор над свим пословима у области изградње.¹³⁵

Делокруг рада Министарства грађевина јасно дефинисан у XIX веку послужио је као основа закона о уређењу Министарства и у XX веку, оставши готово непромењен. Поређењем законских аката можемо закључити да је

МИНИСТАРСТВО ГРАЂЕВИНА

*слика 9. Заглавље докумената у Министарству грађевина
(Архив Југославије)*

организациона структура Министарства грађевина била прилично измењена и проширена у односу на Министарство грађевина у XIX веку, што је било сасвим разумљиво, имајући у виду нове прилике у области градитељства и државног уређења. Упркос свему, суштина надлежности рада и улоге Министарства грађевина није се променила од његовог оснивања, већ су се мењале само околности које су утицале на његов положај и статус. Значај и улога Министарства у изградњи и обликовању земље остали су непромењени и од пресудне важности у сагледавању и разумевању српске архитектуре новијег доба.

Као што је већ речено, Краљевина СХС је 1929. године проглашена за Краљевину Југославију, када је подељена на девет бановина. На основу члана 51. Закона о банској управи дошло је до промене у организацији

¹³⁵ „Архитектонска служба Министарства грађевина“, у: *Политика* 19. 10. 1939, 8.

спољне техничке службе у Министарству грађевина.¹³⁶ При свакој Банској управи и при Управи града Београда постојало је Техничко одељење, а при среским начелствима постојали су Технички одељци за један или више срезова према потреби.¹³⁷ Број грађевинских секција и техничких одељака се мењао, прилагођавајући се стварним потребама у области грађевинско-техничких радова. Тако је, по сведочењу савременика, 1924. и 1927. године било 69 грађевинских секција, док је 1930. године број техничких одељака износио 72.¹³⁸

При Министарству грађевина постојао је Грађевински савет који је, на захтев министра, давао своје мишљење о техничким питањима већег значаја у Министарству грађевина или у неком другом Министарству.¹³⁹ Чланови Савета оцењивали су пројекте за законе, уредбе, правилнике, наредбе и упутства из грађевинске струке, а давали су и мишљења о избору кандидата за државне питомце по техничкој струци.

Оптерећени текућим пословима, стручњаци запослени у Министарству грађевина нису имали времена да се баве сложенијим питањима из области градитељства. Решавање стручних проблема било је препуштено Савету чији су чланови веровтно били експерти ван Министарства, који су вршили супервизију над различитим питањима архитектонско-урбанистичког развоја као и формирању стручног техничког кадра. Њихово знање и искуство доприносили су одговорнијем и професионалнијем раду Министарства које од преоптерећености конкретним пословима није имало снаге и времена да сагледа значајна питања из области градитељства. Стручна помоћ и мишљење са стране давали су посебну тежину и легитимитет одлукама које

136 __, *Статистика извршених техничких радова у току 1930. године*, Министарство грађевина, Београд 1932. (без нумерације).

137 __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године*, 8. Министар грађевина је новембра 1929. године образовао Техничке одељке при среским начелствима на територији свих девет бановина. Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Ф 1692.

138 __, *Статистика извршених техничких радова у току 1924. године*, Министарство грађевина, Београд 1940. (без нумерације); __, *Статистика извршених техничких радова у току 1927. године*, Министарство грађевина, Београд 1931. (без нумерације); __, *Статистика извршених техничких радова у току 1930. године*, (без нумерације).

139 __, *Уредба о устројству Министарства грађевина*, 10.

је Министарство доносило у различитим областима градитељства.

За сва крупна ресорна питања која су се односила и на земаљску привреду уопште, постојао је Технички савет састављен од помоћника министра грађевина, представника свих Министарстава, главне контроле, суда, професора Техничког факултета, Удружења југословенских инжињера и архитеката и представника свих комора.¹⁴⁰ Године 1929. за чланове Техничког савета су између осталих били постављени професор Драгутин Ђорђевић¹⁴¹ као представник са Техничког факултета у Београду и овлашћени архитекта Миливоје Смиљанић, док је као заменик изабран професор Никола Несторовић.¹⁴² За расправљање о стручним питањима начелног значаја, као и о оним питањима која су интересовала поједина Одељења или која је одредио министар грађевина, било је установљено Веће старешина састављено од првог помоћника, помоћника министра, свих начелника и генералних инспектора Министарства грађевина.¹⁴³ Ближе одредбе о раду Грађевинског савета, Техничког савета и Већа старешина биле су прописане засебним правилницима.

У надлежност Министарства грађевина спадала су и питања из области урбанизма везана за уређење градова широм земље. Министарство грађевина је 1922. године усвојило Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице у Краљевини СХС, као и за

140 __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменама од 29. марта 1930. године*, 6 - 7; __, „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе“, *Поштанско-телеграфски весник* 2 (1930), Министарство пошта и телеграфа Краљевине СХС, 20.

141 Драгутин Ђорђевић (1866-1933) је студирао у Београду и Карлсруеу. Радио је у Министарству грађевина, а касније на Техничком факултету у Београду. Пројектовао је Касарну VII пука, Другу и Трећу гимназију и Палату САНУ (са А. Стевановићем) у Београду. О. Д. Ђорђевићу видети: Недић, С.: „Зграда Треће београдске гимназије“, *Свеске Друштва историчара уметности* бр. 16 (1985), Друштво историчара уметности Србије, 97 – 100; Недић, С.: „Зграда Друге београдске гимназије“, у: *Годишњак града Београда XXXVIII* (1991), МГБ, 127 – 135; __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 1996, 130 - 131; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 124; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 108 – 119.

142 __, „Нови Технички Савет у Министарству грађевина“, у: *Политика* 18. 10. 1929, 2.

143 __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменама од 29. марта 1930. године*, 7; __, „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе“, 20.

њихово проширење.¹⁴⁴ Грађевинским законом из 1931. године утврђено је да ће „...*министар грађевина прописати у року од шест месеци по ступању на снагу овог Закона, правилник о изради регулационих планова и општа упутства за израду уредбе о њиховом извођењу и грађевинског правилника...*“¹⁴⁵ Одобравање уредби о извођењу регулационих планова и грађевинских правилника такође су били јасно регулисани овим законом.¹⁴⁶ Службеници и комисије проучавали су идејне скице регулација, нацрте уредби о извођењу регулационих планова, као и грађевинске правилнике многих градова, дајући упутства за њихово дефинитивно усвајање и примену.¹⁴⁷ Будући да су планове израђивали различити аутори, приликом одобрења у Министарству грађевина, они су се „...*морали дотеривати и прилагођавати техничким и естетским условима за пројектовање насеља*“.¹⁴⁸ Забележено је да је у периоду од 1919-1929. године био остварен велики напредак при изради ситуационих, регулационих и нивелационих планова, као и све већа жеља појединих насеља да што пре добију нове планове као услов правилног развоја.¹⁴⁹ Од многих градова којима су дата упутства за израду или су прегледане и одобрене идејне скице за регулацију издвојићемо само неке: Београд, Земун, Ниш, Смедерево, Сопот и други. Одобрени су грађевински правилници за следећа места: Велика Кикинда, Призрен, Нови Сад, Јабуковац, Приштина, итд.¹⁵⁰

144 Југовић, М. Р.: „Инцилири у окружју Крушевачком 1834 – 1924“, у: *ПИНУС записи* бр. 3 (1996), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, 117.

145 __, „Грађевински закон“, у: *Службене новине Краљевине Југославије* 16. 6. 1931, Државна штампарија Београд, 921.

146 „Регулациони планови, уредбе о њиховом извођењу и грађевински правилници одобравају се и то: 1) за град Београд, Земун и Панчево решењем министра грађевина у споразуму са министром унутрашњих послова а у сагласности са претседником Министарског савета; 2) за седишта банских управа решењем министра грађевина у сагласности са претседником Министарског савета и на предлог надлежног бана; 3) за остале градове решењем министра грађевина на предлог надлежног бана; 4) за варошице решењем бана на предлог надлежног среског начелника“. Ibid., 922.

147 Савременици пишу о новом правилнику за израду регулационих и нивелационих планова израђеног у Министарству грађевина 1925. године. __, *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, 55; __, *Експозе д-р Михе Крека Министра грађевина о буџету Министарства грађевина за 1939/40. годину*, Министарство финансија Краљевине СХС, Београд 1939, 46.

148 __, *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, 59.

149 Ibid., 60.

150 __, *Експозе д-р Михе Крека Министра грађевина о буџету Министарства грађевина за 1939/40.*

Тесна сарадња између Министарства грађевина и Управе града Београда резултирала је врло значајним акцијама везаним за обнову и изградњу државне престонице под покровитељством Министарства. Грађевински одбор за град Београд био је састављен од најугледнијих стручњака из државних институција. Априла 1930. године за чланове Одбора су постављени арх. Петар Поповић, начелник Министарства грађевина у пензији, док је арх. Момир Коруновић, саветник Министарства грађевина, био у функцији заменика.¹⁵¹ Указом Њ. В. Краља од 30. маја 1930. године за чланове Грађевинског одбора за град Београд постављени су: Јован Ђикадић, начелник Архитектонског одељења и Станислав Јосифовић, начелник Одељења за путеве Министарства грађевина. Истим указом била је уважена оставка за чланство у Грађевинском одбору за град Београд Петру Поповићу, начелнику Министарства грађевина у пензији и Ђорђу С. Јевтовићу, начелнику Министарства саобраћаја у пензији.¹⁵²

Министарство грађевина је у споразуму са Управом београдске општине спремало програм за подизање Београда.¹⁵³ *“По том програму, по којем се пре свега треба старати за подизање довољног броја државних зграда, има се донети нарочита уредба која има да помогне подизање Београда. Та ће уредба прописивати да банке и осигуравајућа друштва не могу више становати по приватним кућама, већ морају у најкраћем року подићи своје палате.”*¹⁵⁴ Потреба за изградњом државних зграда била је актуелна у првим годинама након рата када су капацитети новонастале државе порасли у многим сегментима њеног деловања. У хитном решавању смештаја државног апарата многе институције су се налазиле у неадекватним просторијама што је био додатни мотив да се о овом проблему размишљало у стручним круговима.

Временом, однос између општинске Техничке дирекције и Министарства

годину, 46.

151 __, „Чланови грађевинског одбора за град Београд“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југосавије* 9 (1930), Министарство грађевина, 184.

152 __, „Чланови грађевинског одбора за град Београд“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југосавије* бр. 11 (1930), 220.

153 __, „За уређење Београда“, у: *Политика* 24. 7. 1920, 3; __, „За обнову Београда“, у: *Политика* 10. 10. 1920, 3.

154 __, „За подизање Београда“, у: *Политика* 2. 7. 1920, 3.

грађевина прилично се компликовао.¹⁵⁵ Иако је техничка служба београдске општине имала аутономију, врховни надзор над свим јавним грађевинама је водило Министарство грађевина. Све веће радове и послове око регулације Београда одобравало је Министарство. Неразумевање између стручњака Техничке дирекције и Министарства грађевина врло често је доводило до неспоразума у којима су једни другима оспоравали квалитете. Узрок оваквог стања био је одраз сукоба општинских и државних интереса на терену. Врло често њихове компетенције нису биле разграничене. „*На земљишту које је припадало престоничној општини држава је поседала велике комплексе земљишта и подизала велики број својих објеката, па је тежила да има пуну слободу одлучивања о њиховом пројектовању, извођењу и лоцирању.*“¹⁵⁶ То је врло често задирало у општинске интересе који су у појединим случајевима били угрожени. Један од проблема био је и тај што општина није могла увек да најрационалније користи своја имања, јер се у њено газдовање мешала држава покушавајући да наметне своје интересе. Упркос чињеници што је изграђивање Београда као престонице било од изузетног значаја не само за град већ и државу, врло често су тренутни и ситни интереси превладавали о чему сведоче сукоби на релацији општине и Министарства. Заједнички циљеви као да су временом губили битку у односу на делимичну корист једне од страна, што је имало негативан одраз на изграђивање Београда.

У широком делокругу рада, Министарство грађевина је, увиђајући значај проблема уређења и изграђивања села, 1940. године основало при Архитектонском одељењу Одељак за уређење и изграђивање села са сличним одељцима при банским управама.¹⁵⁷ Залажући се за планско изграђивање села појасно утврђеним техничким прописима, стручњаци Министарства грађевина су желели да стручно помогну земљораднику у изграђивању стамбених и господарских зграда. По речима Министра грађевина: „*Одељци за уређење и изграђивање села радиће планове сеоских кућа за становање као и планове*

155 Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, 467 – 468.

156 Ibid., 468.

157 __, „У Министарству грађевина оснива се Одељак за уређење и изграђивање села“, у: *Политика* 26. 10. 1940, 6; АЈ, фонд 38 Централни пресбиро председништва министарског савета Краљевине Југославије Ф 537/а.ј. 702.

*осталих економских зграда сеоског газдинства према претходно утврђеним типовима начињених по освештаним начелима традиције дотичног краја само технички усавршеним. Ове техничке планове земљорадничке задруге а тако исто и појединци бесплатно ће добијати у одељку.*¹⁵⁸ У атмосфери када се у многим случајевима градило без плана, намеру Министарства да помогне изградњу села можемо позитивно оценити. У обликовању сеоских кућа и осталих пратећих објеката тежило се да планови буду израђени у духу поштовања традиције појединих крајева што је био једини логичан пут развоја села. Рат који је ускоро наступио омео је спровођење ове идеје која је у основи имала намеру да плански усмери изградњу села.

Министарство грађевина је на различите начине учествовало у очувању и заштити споменика културе. Под надзором Министарства грађевина вршиле су се обезбеђење, оправке и рестаурације манастира, док су архитекти Момир Коруновић и Драгутин Маслаћ, службеници Министарства, били дугогодишњи чланови Комисије за чување и одржавање архитктонских споменика историјског значаја основане при Светом синоду Српске православне цркве.¹⁵⁹ Комисија је, према сведочењу М. Коруновића, постојала до 1936. године. Њени чланови су, између осталих, били и др Владимир Петковић, професор Универзитета и академик, Никола Несторовић, професор Универзитета, Бранко Таназевић, професор Универзитета, Александар Дероко, доцент Универзитета, Ђурђе Бошковић, кустос Музеја и Момир Коруновић, генерални инспектор Министарства грађевина.¹⁶⁰ Током 1939. године изводили су се радови на Грачаници, Жичи, Високим Дечанима, Бањској, Студеници, Ђурђевим Ступовима, Сопоћанима, итд.¹⁶¹ Као активни учесник на пословима заштите, Момир Коруновић је октобра 1940. године упутио писмо Министарству грађевина са предлогом да се, због повећања посла нарочито у погледу оправке и одржавања старих архитектонских споменика, Архитектонско одељење уместо на досадашња два отсека подели

158 __, „У Министарству грађевина оснива се Одељак за уређење и изграђивање села“.

159 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1497; Јанакова – Грујић М.: *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Центар ВАМ Београд, Београд 2006, 12.

160 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1497.

161 __, „Архитектонска служба Министарства грађевина“, у: *Политика* 19. 10. 1939, 8.

на четири и то: 1) Отсек за монументалне зграде и нове богомоље; 2) Отсек за историјске споменике – старе и нове; 3) Отсек за државне зграде и зграде намењене јавној употреби и 4) Отсек за градарство и уређење бања.¹⁶² Он је сматрао да би се издвајањем из већ постојећих отсека нова два: Отсек за историјске споменике и Одсек за градарство и уређење бања, а у складу са тим ангажовањем већег броја стручњака, решио проблем великог обима посла у Архитектонском одељењу. Предлогом да се формира посебан одсек за градитељско наслеђе он је сведочио о све већем значају које се придавало заштити споменика културе, као и о све обимнијим радовима везаним за њихово очување.

О делокругу рада Министарства грађевина у области заштите градитељског наслеђа сведочи и члан 24. Грађевинског закона из 1931. године. *„Министар грађевина по саслушању надлежне власти, може да огласи и читав град или варошицу вредним да му се очува историско архитектонски карактер“*.¹⁶³ Тако је свест о очувању градитељског наслеђа подстицана како од стране појединаца, тако и законском регулативом. Било је логично да институција која је имала највећу управну и надзорну власт у области градитељства има и свест о очувању и заштити споменика културе.

Правним прописима, начином организације и кадровском структуром Министарство грађевина је временом постало једно од главних центара свега онога што се збивало у области градитељства. Циљ коме је Министарство тежило најбоље је дефинисан у тексту објављеном 1939. године: *„По закону о врховној државној управи сва архитектонска струка морала би да буде сконцентрисана у Министарству грађевина“*.¹⁶⁴ Министарство је вршило грађевинске послове по захтеву свих министарстава, док су сви кредити предвиђени за подизање државних зграда морали бити предвиђени у буџету Министарства грађевина. У коликој мери је оно успело да одговори на сложене захтеве и широк делокруг свога рада може се тражити у међупростору иделаних замисли и реалних животних потреба.

162 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1625.

163 __, „Грађевински закон“, 924.

164 __, „Архитектонска служба Министарства грађевина“, 8.

Из писма министра грађевина упућеног председнику Министарског савета марта 1929. године сазнајемо и о другим пољима деловања као што су: рад на унификацији целокупног грађевинског законодавства, спровођење јединствене грађевинске политике, поједностављивање администрације, тежња да се технички радови што више сконцентришу у Министарству грађевина, рационална употреба кредита и радне снаге, израда једнообразних погодбених услова, и ревизија предузимачких права.¹⁶⁵ У бурном животу Краљевине СХС/Југославије где је просечно време трајања владе била испод пола године, било је веома тешко обезбедити неопходни континуитет архитектонско-урбанистичког изграђивања земље. У периоду од 1918-1941. године министри грађевина су се променили укупно 46 пута, док је у оквиру тих смена било 24 нових личности које у главном нису биле из струке, већ су на то место довођене по политичкој линији.¹⁶⁶ Примарни циљ министра грађевина, који су врло често били супротстављених политичких уверења, био је да првенствено спроводе актуелну државну политику, док су интереси у области градитељства били у другом плану.¹⁶⁷ Имајући у виду чињеницу

165 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1680.

166 __, *Владе Србије 1805-2005*.

167 Министри грађевина у периоду између два светска рата:

- Милан Капетановић (валада од 3/16. новембра 1918. до 7/20. децембра 1918.; влада од 7/20. децембра 1918. до 16. августа 1919*). Архитекта Милан Капетановић је рођен 1895. године у Београду. Студирао је у Београду и Минхену. Бавио се пројектантским радом а био је и професор на Техничком факултету у Београду. Аутор је Павлићона Србије на изложби у Паризу (1900, заједно са М. Рувидићем), Синагоге (1908) и Класне лутрије (1899) у Београду. Био је члан Народне радикалне странке и народни посланик, министар пољопривреде и министар грађевина. О М. Капетановићу видети: __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 129 - 130; __, *Лексикон неимара, Encyclopedija architectonica*, 186; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 200 – 207.
- Велислав Вуловић (валада од 16. августа 1919. до 18. октобра 1919.; влада од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920)
- Јован П. Јовановић (валада од 19. фебруара 1920. до 17. маја 1920.; влада од 17. маја 1920. до 18. августа 1920.; влада од 18. августа 1920. до 1. јануара 1921)
- Милорад Драшковић, министар унутрашњих дела и заступник министра грађевина (валада од 1. јануара 1921. до 26. марта 1921)
- Јован П. Јовановић (валада од 26. марта 1921. до 24. децембра 1921)
- Велимир Вукићевић (валада од 24. децембра 1921. до 16. децембра 1922). Велимир Вукићевић рођен је 1871. године у Опарићу у Моравској бановини. Филозофски факултет завршио је у Београду. Радио је у просвети као професор и школски надзорник. За народног посланика изабран је на листи народне радикалне странке. Био је министар грађевина, министар пошта и телеграфа, министар просвете, министар унутрашњих дела и председник Министарског савета. О В. Вукићевићу видети: __, *Владе Србије 1805-2005*, 318 – 319.

-
- Никола Т. Узуновић (влада од 16. децембра 1922. до 2. маја 1923.; влада од 2. маја 1923. до 27. марта 1924). Никола Т. Узуновић рођен је 1873. у Нишу. Након завршетка правног факултета у Београду једно време је радио као судија и био председник првостепеног суда. Био је члан Народне радикалне странке и Главног одбора. За народног посланика изабран је у Нишу, затим је најнепосредније био ангажован у влади као министар аграрне реформе, министар саобраћаја, министар грађевина (четири пута), министар социјалне политике, министар без портфеља и председник Министарског савета. Био је један од оснивача и руководиоца Југословенске националне странке. О Н. Т. Узуновићу видети: __, *Владе Србје 1805-2005*, 310 – 311.
 - Милош Трифуновић (влада од 27. марта 1924. до 21. маја 1924.; влада од 21. маја 1924. до 27. јула 1924). Милош Трифуновић рођен је 1871. године у Ужицу. Филозофски факултет завршио је у Београду. Био је народни посланик Народне радикалне странке, секретар Скупштине, министар просвете и црквених послова, министар просвете и министар грађевина. Сарађивао је са многим угледним часописима тога времена. О М. Трифуновићу видети: __, *Владе Србје 1805-2005*, 375.
 - Драгутин Пећић (влада од 27. јула 1924. до 6. новембра 1924)
 - Никола Т. Узуновић до 28. марта 1925. када је поднео оставку, а за заступника је постављен Милош Трифуновић (влада од 6. новембра 1924. до 29. априла 1925)
 - Никола Т. Узуновић (влада од 29. априла 1925. до 18. јула 1925; влада од 18. јула 1925. до 8. априла 1926)
 - Милорад Вујичић (влада од 8. априла 1926. до 15. априла 1926; влада од 15. априла 1926. до 24. децембра 1926)
 - Аугуст Кошутић (влада од 24. децембра 1926. до 1. фебруара 1927). Инжењер Аугуст Кошутић је рођен 1893. године у Радобоју, у савској бановини. Техничке науке студирао је на Политехници у Бечу. Био је истакнути члан Хрватске сељачке странке као и њн подпредседник, министар грађевина, народни посланик и сенатор, а бавио се новинарством и публицистиком. О А. Кошутићу видети: __, *Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон*, Седма сила, Београд 1939, 44 – 45.
 - Душан Сернец (влада од 1. фебруара 1927. до 17. априла 1927)
 - Илија Шуменковић (влада од 17. априла 1927. до 23. фебруара 1928)
 - Петар Марковић (влада од 23. фебруара 1928. до 27. јула 1928)
 - Будислав –Гргур Анђелиновић (влада од 27. јула 1928. до 6. јануара 1929). Др. Будислав Гргур Анђелиновић рођен је 1886. године у Суђурају на Хвару. Права је студирао у Загребу и Лавову где је стекао докторску титулу. Био је члан главног одбора Демократске странке и Југословенске националне странке. Бавио се адвокатуром, публицистиком, а био је и сенатор, министар без портфеља, министар за физичко васпитање, као и опуномоћени министар у Прагу и Бечу. О Б. Г. Анђелиновићу видети: __, *Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон*, 10 – 11.
 - Стеван Савковић до 23. јануара 1930., када је постављен Филип Ј. Трифуновић кога 16. фебруара 1931. смењује Коста Кумануди до 19. јуна 1931., када постаје министар трговине и индустрије, а за министра грађевина је постављен Душан Сернец који 2. септембра 1931. подноси оставку, а замењује га Алберт Крамер (влада од 6. јануара 1929. до 30. септембра 1931)
 - Алберт Крамер (влада од 30. септембра 1931. до 6. јануара 1932). Др. Алберт Крамер рођен је 1882. године у Трбовљу у дравској бановини. Правне науке и докторат завршио је у Прагу. Био је члан Самосталне демократске странке и генерални секретар Југословенске националне странке. Сем звања народног посланика, сенатора и министра у Прагу, био је и министар за конституанту и изједначење закона, министар трговине и индустрије, министар без портфеља и министар грађевина. О . А. Крамеру видети: __, *Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон*, 45.
 - Никола Прека (влада од 6. јануара 1932. до 4. априла 1932) Никола Прека до 21. априла 1932.

да су, сем архитекте Милана Капетановића који је крајем 1918. и у првој половини 1919. године био министар грађевина, сви каснији министри били првенствено страначке личности а не стручњаци из ресора Министарства, било је тешко очекивати да ће они у потпуности имати слуха и разумевања за питања из области градитељства.

3. 0. Закони, уредбе и правилници доношени у Министарству грађевина

Упркос, понекад чини се, непремостивим разликама унутар Краљевине, покушај спровођења јединствене грађевинске политике био је најизраженији у области законодавства, док је у пракси његово спровођење било знатно

када је поднео оставку, а постављен је Стјепан Сркул (влада од 4. априла 1932. до 6. јула 1932) - Стјепан Сркул (влада од 6. јула 1932. до 5. новембра 1932.; влада од 5. новембра 1932. до 27. јануара 1934.; влада од 27. јануара 1934. до 18. априла 1934.; влада од 18. априла 1934. до 22. октобра 1934.; влада од 22. октобра 1934. до 20. децембра 1934) - Марко Кожул (влада од 20. децембра 1934. до 24. јуна 1935) - Милош Бобић до 22. децембра 1935., када га смењује Марко Кожул (влада од 24. јуна 1935. до 7. марта 1936) - Марко Кожул до 4. октобра 1937., када га смењује Добривоје Стошовић (влада од 7. марта 1936. до 5. фебруара 1939) - Миха Крек (влада од 5. фебруара 1939. до 26. августа 1939). Др. Миха Крек рођен је 1897. године у Лесковици у дравској бановини. Права је студирао у Љубљани где је и докторирао. Био је члан, секретар и један од водећих активиста Словенске људске странке. Бавио се новинарством, имао је адвокатску канцеларију у Љубљани, био је министар без портфеља и министар грађевина, а једно време је био и члан главног и извршног одбора Југословенске радикалне заједнице. О М. Креку видети: *„Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон, 193 – 194.* Миха Крек до 23. августа 1940., када постаје министар без портфеља, а за министра грађевина је именован Данило Вуловић (влада од 26. августа 1939. до 27. марта 1941) - Франц Куловец до 6. априла 1941. године када министар постаје Миха Крек (влада од 27. марта 1941. до 6. априла 1941. до 11. јануара 1942). Др. Франц Куловец је рођен 1884. године у Доњим Сушацима код Топлице, Ново место. Завршио је теолошке студије у Љубљани и Бечу. Једно време је био професор у гимназији. Као активни члан Словенске људске странке био је генерални секретар и народни посланик. Касније је постао и један од најистакнутијих чланова Југословенске радикалне заједнице. Бавио се новинарством и публицистиком, био је министар пољопривреде и вода, министар грађевина и сенатор. О Ф. Куловцу видети: *„Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон, 50 – 51.*

* Године 1919. стари (јулијански) календар замењен је новим (грегоријанским); датуми од уједињења до промене календара дати су по оба рачунања (7/20. децембар 1918), а од 1919. године надаље само по новом календару.

„ Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), Нова књига, Београд 1988.

теже и компликованије. У Министарству грађевина доносили су се многи закони, уредбе, правилници и прописи који су се односили на различите аспекте обављања најразноврснијих послова из области изградње. Краљевина Југославија је, настављајући богату традицију аустријског законодавства и закона доношених у Србији у XIX веку¹⁶⁸, њиховим прописивањем тежила да створи јак законски оквир у циљу правилнијег архитектонско-урбанистичког развоја земље. Министарство грађевина је путем закона формирало јасан поступак и начин рада у пројектовању и реализацији што је довело до великог напретка у грађевинској делатности. Осим доношења закона, уредби, правилника и прописа, Министарство грађевина је водило рачуна о њиховој примени.

Убрзо након завршетка Првог светског рата увидело се да прописи који су важили за Београд нису одговарали новим потребама његовог архитектонско-урбанистичког изграђивања као престонице нове државе. Увидело се да Грађевински закон из 1896. године није могао да задовољи нове потребе савременог живота који се развијао у правцу све већег изграђивања престонице. О потреби унифицирања грађевинског законодавства говорио је министар грађевина на седници Министарског савета Краљевине СХС одржаној 21. фебруара 1929. године.¹⁶⁹ Свестан важности доношења прописа на крају излагања је закључио: *„У сврси подизања стручности овога ресора и оспособљењу његовом да одговори захтевима културног напретка и економског подизања народног, предузео сам све мере за израду потребног законодавства. Као врло важан пројекат законски који тангира хигијенске самбене прилике најширих слојева нашег народа, јесте нови Грађевински закон за целу државу, по коме би се у будуће имало вршити изграђивање, преуређење, регулације и асанације свију градова, варошица и села.“*¹⁷⁰

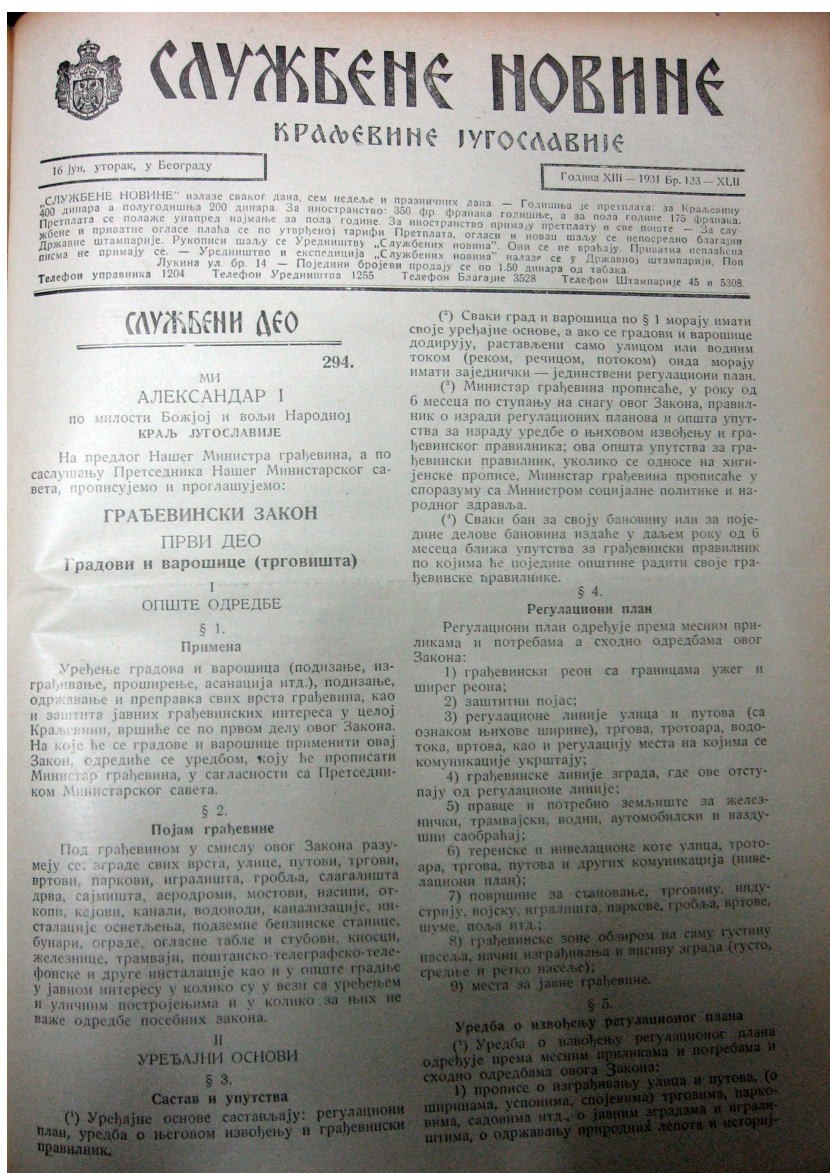
У Краљевини СХС/Југославији донета су три значајна закона која су уређивала област градитељства, као и многи правилници и уредбе којима су детаљно регулисани поједини сегменти у области изградње.

168 Ђурић - Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“; Ротер – Благојевић, М.: „Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“.

169 __, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1029-1931.*, 22 – 25.

170 Ibid., 25.

На основу сведочења савременика и реалног стања у области градитељства најважнији закон донет у међуратном периоду био је сасвим сигурно **Грађевински закон** објављен 16. јуна 1931. године у Службеним новинама.¹⁷¹ У Архиву Југославије сачувана је документација која сведочи о процесу његовог стварања.¹⁷² Једну од главних улога имала је Секција врховног законодавног савета састављена од многобројних стручњака из различитих области, која је разматрала предлоге закона. Као круна свих закона из области градитељства, **Грађевински закон** је представљао значајан помак

слика 10. Грађевински закон (Службене новине 1931)

171 __, „Грађевински закон“, 921 – 936.

172 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 18/а. ј. 140.

у регулисању уређења и изградње земље, док је у односу на стари закон из 1895. године такође значио велики напредак.¹⁷³ Циљ овог закона био је да омогући систематско подизање и уређење насеља, док је као основни закон грађевинског законодавства омогућио да из њега произађу остали закони и прописи.¹⁷⁴ Доношење овог закона забележили су и савременици међу којима је био и арх. Бранко Максимовић на почетку књиге **Проблеми урбанизма** објављене 1932. године. По њему: „*Нови Грађевински закон има сврху да развитак наших градова, и насеља уопште, упути бољим и правилнијим путем.*“¹⁷⁵ Као стручњак који је имао увид о правом стању на терену и стварним могућностима да прописи заживе у стварном животу, он је најбоље дефинисао истинско место и улогу закона. У предговору књиге забележио је: „...закон је ду да узме у заштиту добру вољу и здраву идеју; да омогући спровођење њихово у дело; но закон још не значи оскудицу...“¹⁷⁶ Управо спровођење у дело током низа година представљаће главну кочницу његове истинске примене на терену о чему ће касније бити више речи.

Опширну анализу и приказ Грађевинског закона дао је и инжењер Јован И. Обрадовић виши саветник Министарства грађевина у серији текстова објављених током 1932. године у Београдским општинским новинама.¹⁷⁷ Он је на самом почетку оценио доношење Грађевинског закона као највећи и најважнији удео не само у домену законодавства већ и у уређењу Београда. Као и сви градови широм земље и Београд се развијао без прописа или са прописима који су важили пре пола века и нису задовољавали новонастале потребе. У тренутку када је он већ био изграђен захваљујући интензивној

173 Којић, Б.: *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 14.

174 Обрадовић, Ј. И.: *Грађевинско законодавство 1-8*, Графичко уметнички завод „Планета“, Београд 1939, 8.

175 Максимовић, Б.: *Проблеми урбанизма*, непагинирано.

176 Ibid.

177 Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда“, у: *Београдске општинске новине* 1 (1932), Општина Београдска, 8 – 16; Обрадовић, Ј. И.: „Примена Грађевинског закона на уређење и изграђивање Београда I“, у: *Београдске општинске новине* 8 (1932), Општина Београдска, 499 – 505; Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда II“, у: *Београдске општинске новине* 9 (1932), Општина Београдска, 572 – 580; Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда III“, у: *Београдске општинске новине* 11 (1932), Општина Београдска, 696 – 704.

послератној изградњи, нови савремени прописи у погледу хигијене, технике, естетике и других услова могли су се применити тек на нове грађевине и ново уређење.

Измењене послератне околности утицале су на то да се почело размишљати о новим грађевинским прописима у складу са новим потребама и новим начином живота. Увидело се да је било потребно донети јединствен Грађевински закон којим би се решила горућа питања уређења, изградње и проширења насеља, као и јасно прописани начини на које ће се поједина насеља уређивати и изграђивати. Овим законом који је важио за целу територију Краљевине Југославије била су дата нарочита права и дужности општини која је спроводила изграђивање, уређење и проширење насеља. Инжењер Ј. И. Обрадовић је доношење закона позитивно оценио истакавши: *„Овим Грађевинским законом, Правилником и Општим упутствима први пут су код нас дати прописи за израду регулационих планова обзиром на савремене прописе и захтеве науке о уређењу, подизању, проширењу, побољшању хигијенских услова и улетишавању насеља, познате под општим именом науке о Урбанизму, и овим је прописима и захтевима сад и код нас дата законска санкција.“*¹⁷⁸

Посебна вредност његових текстова представља чињеница што је он Грађевински закон анализирао из визуре подизања и уређења Београда. У свом исцрпном приказу Ј. И. Обрадовић је разматрао актуелне проблеме престоница који су добили нову шансу за хитно решавање управо помоћу новог закона и израде регулационих планова. Детаљно је писао и о недостатцима развоја Београда, као и о томе која све питања морају да се реше у његовом уређењу и приликом израде регулационих планова. На основу његовог сведочења о новом Грађевинском закону се размишљало још 1923. године, паралелно са израдом Генералног плана Београда, када је била формирана комисија за израду закона. Временом се одустало од те намере будући да комисија у пројекту Грађевинског закона није успела да реши суштинске, актуелне проблеме. На доношење закона морало се на жалост чекати више година, чиме је пропуштена шанса о спровођењу планског развоја насеља.

Посматрајући будући правац обликовања насеља из идеалне перспективе, Ј.

178 Обрадовић, Ј. И.: „Примена Грађевинског закона на уређење и изграђивање Београда I“, 501.

И. Обрадовић је доношење закона најпозитивније оценио као значајан помак захваљујући коме је створен ред шта се и како има радити у погледу уређења, изграђивања и проширења насеља. Своју оцену као да је дао изоловано од сложеног проеса градитељства занемаријући питање у коликој мери је конкретан живот са свом својом комплексношћу био у стању да прихвати и поштује одредбе закона. У његовим оценама као да препознајемо жељу и наду стручњака из Министарства грађевина да се насеља у будућности плански изграђују, што на жалост често није могло до краја да се изведе. Исте 1932. године у истим Београдским општинским новинама др. Милан К. Д. Главинић је у свом тексту о уметничком стварању у граду, позитивно оценио Грађевински закон који је по њему био израђен најмодерније и давао основу за развој модерног урбанизма у Краљевини Југославији.¹⁷⁹ Разматрајући уметничко обликовање градова, наводио је примере из Европе и истицао неопходност остварења јединственог уметничког организма града. Будући да су се општине мало бавиле естетиком приликом изградње и уређења насеља, по њему је Грађевински закон омогућио управо општинама да регулишу и усмеравају њихово уметничко обликовање засновано на принципима „модерног уметничког урбанизма“.

Најаснија дефиниција примене овог закона дата је у члану 1.: *„Уређење градова и варошица (подизање, изграђивање, проширење, асанација итд.), подизање, одржавање и преправка свих врста грађевина, као и заштита јавних грађевинских интереса у целој Краљевини, вршиће се по првом делу овог Закона. На које ће се градове и варошице применити овај Закон, одредиће се уредбом, коју ће прописати министар грађевина, у сагласности са председником Министарског савета“*.¹⁸⁰

У односу на закон из XIX века, нови Грађевински закон је представљао велики напредак у регулисању архитектонске и урбанистичке делатности. Закон је према врстама насеља био подељен у три главна дела, док се у ствари састојао из четири поглавља: I Градови и варошице (трговишта); II Села; III Индустијска и рударска насеља; IV Прелазна и завршна наређења. Највећи

¹⁷⁹ Главинић, др. М. К. Д.: „Општина као регулатор грађевинско уметничког стварања у граду“, у: *Београдске општинске новине* 8 (1932), Општина Београдска, 494 – 498.

¹⁸⁰ __, „Грађевински закон“, 921.

део закона (прво поглавље) који је посвећен урбаним насељима разматра два аспекта њиховог обликовања. Певи је уређење и подизање насеља које се састоји из регулационог плана и уредбе о његовом извођењу, док се други односи на градилиште на коме се грађевина подиже као и на саму грађевину и начин на који се она подиже, што је регулисано Грађевинским правилником.

Већи део закона био је посвећен урбанистичком уређењу насеља, док су, у односу на раније правне прописе, разматране и нове области као што су заштита споменика културе и уређење села. Да би се овај Закон могао у потпуности применити било је потребно да свако место изради свој грађевински правилник, регулациони план и уредбу о његовом уређењу.¹⁸¹

Тако је издавачка кућа Геце Кона 1932. године објавила Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извођење.¹⁸² Међу првим прописима била је уредба настала на предлог Министра грађевина којом се одређују градови (вароши) и варошице (трговишта) на које ће се применити први део Грађевинског закона са њиховим списком по бановинама.¹⁸³

Средином године, тачније 14. јуна 1932. године донет је **Правилник о изради регулационих планова** који је произашао из Грађевинског закона и представљао један од главних услова за њихово извршење.¹⁸⁴ По члану 4 Грађевинског закона регулациони план се израђивао према месним приликама и потребама, а у складу са одредбама овог закона. Садржај регулационог плана обухватао је све најнеопходније елементе који чине градове и варошице (трговишта): грађевински реон; заштитни појас; регулационе линије улица и путева; грађевинске линије зграда; правце и потребно земљиште за различите врсте саобраћаја; теренске и нивелационе коте улица; површине за становање, трговину, индустрију, паркова, вртове итд., грађевинске зоне и места за јавне грађевине.¹⁸⁵ Израда регулационог плана обухватала је: 1. израду пројекат – идејне скице – за регулациони план и дефинитивну израду генералног и детаљног регулационог плана; 2) израду пројекта генералног нивелационог

181 Обрадовић, Ј. И.: *Грађевинско законодавство 1-8*, 16.

182 __, *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1932.

183 Ibid., 100 – 112.

184 Ibid., 154 – 198.

185 Ibid., 154 – 155.

плана; 3) обележавање на терену осовина свих улица и 4) израду подужних и попречних профила по обележеним осовинама улица.¹⁸⁶ Улога Министарства грађевина је и у овом случају била веома значајна о чему сведочи став 3 члана 4. Регулациони планови за градове Београд, Земун и Панчево и за сва седишта банских управа одобравала су се решењем министра грађевина у сагласности са Министарским саветом, а за све остале грдове (вароши) решењем министра грађевина, а за све варошице и трговишта, решењем надлежног бана.¹⁸⁷

Да би се ови планови лакше уткали у праксу 15. јуна 1932. године донешена су **Општа упутства за израду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника.**¹⁸⁸ И ова уредба о извођењу регулационог плана одређивала се по ставу 1 члана 5 Грађевинског закона према месним приликама и потребама у складу са одредбама овог закона. Она садржи и опис многих конкретних фаза при извођењу регулационог плана, као и опис прописа, одредби и програма који се морају донети и реализовати. Између осталог, било је потребно начинити ближе одредбе за „...*архитктонску обраду зграда у појединим улицама и трговима*...“¹⁸⁹ О важности ове уредбе сведочи и чињеница да је захтевано да се она ради паралелно са израдом регулационог плана и да је представљала његов саставни део.

Пратећи документ плана био је и Грађевински правилник који се по члану Грађевинског закона одређивао према месним приликама и потребама, а у складу са одредбама овог закона. Међу конкретним елементима које је садржао овај правилник били су и „...4) *прописи о извођењу појединих елемената зграда и других грађевина и у опште одредбе о техничким, хигијенским, естетским и безбедоносним условима за све врсте грађевина*...“¹⁹⁰ Да би се олакшао рад стручњака при изради планова детаљно су у два одвојена поглавља описани прописи о градилишту и прописи о извођењу грађевине. Осим бриге за подизање јавних грађевина и естетских прописа архитектонске обраде који су значајни за наш причу и о којима ће бити касније више речи, посебно место

186 Ibid., 158 – 159.

187 Ibid., 175.

188 Ibid., 199 – 302.

189 Ibid., 199.

190 Ibid., 208.

било је дато историјским и уметничким грађевинама са нарочитим освртом на њихову заштиту и одржавање.

Иако детаљне, ове инструкције нису биле довољне, јер су, да би биле што сврсисходније, захтевале прилагођавње конкретним месним приликама. Тако је по ставу 4 члана 3 Грађевинског закона сваки бан за своју бановину или за поједине делове бановина имао задатак да, у року од шест месеци од дана ступања на снагу ових упутстава, изда ближа упутства за грађевинске правилнике које је свака појединачна општина имала израдити.¹⁹¹

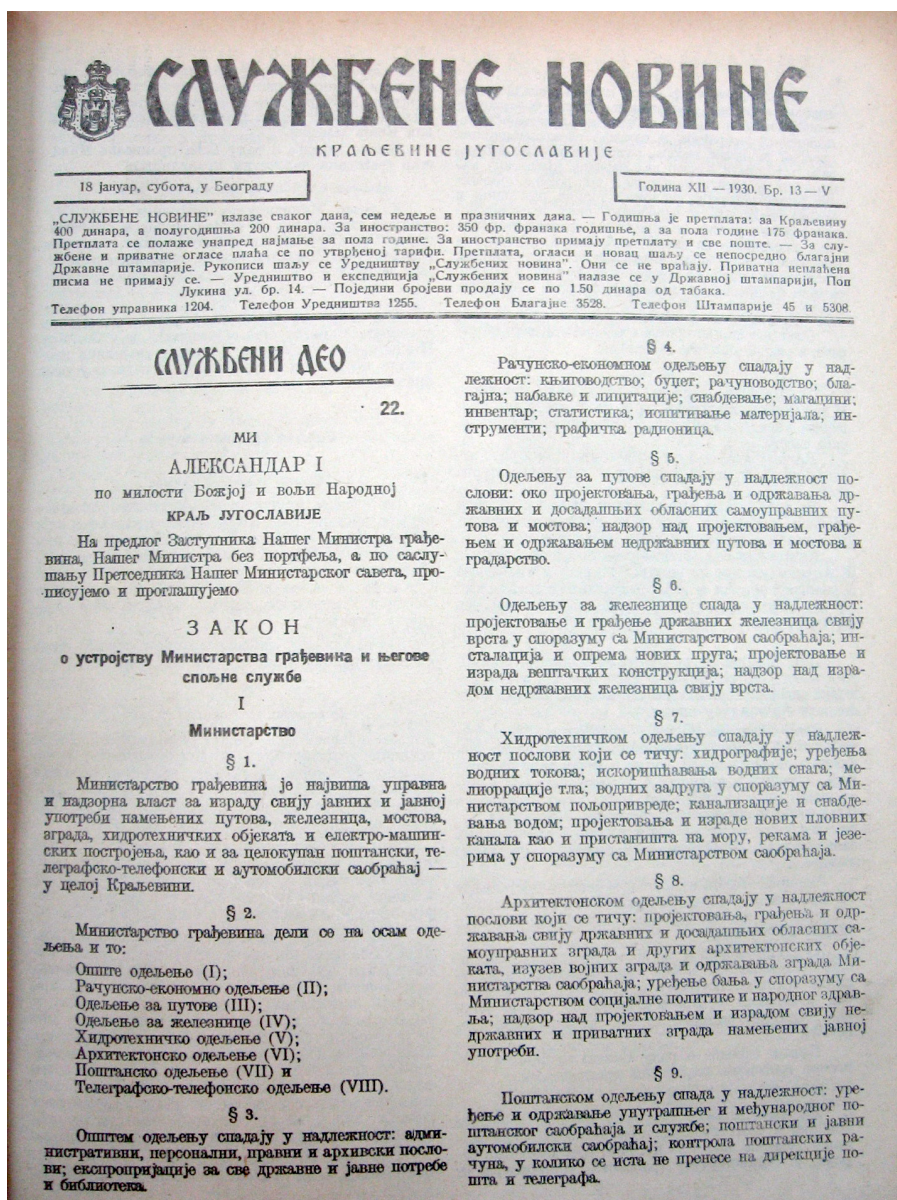
На сложено питање у коликој мери су одредбе Грађевинског закона као и уредбе, прописи и норме за његово извршење примењени у пракси готово је немогуће одговорити из ове временске дистанце. Најбоље сведочанство о правом стању на терну су сведочења стручњака који су имали најбољи увид у конкретне примере. Архитекта Б. Максимовић је негативно оценио примену закона бележећи: *„Грађевински закон, који је формално изражавао градитељску политику старе Југославије, био је једини закон који није имао никаквих санкција у случају неизвршења, па је остао мртво слово на хартији.“*¹⁹² У својим оценама постојећег стања тврдио је да ни једна важна одредба закона није за десет година постојања ни у једном граду спроведена у живот. Израда регулационих планова з поједина места, по његовом сведочењу, била је само формалност, често са основним циљем да општина добије државни зајам.

У оваквој ни мало завидној ситуацији где су ситни тренутни интереси преовладавали над општом тежњом да се спроведе регулисано уређење и подизање насеља, стручни аргументи су врло често остајали запретени стихијом насталом у налету живота који је имао своја правила. У међупростору реалних потреба и могућности и идеално замишљених прописа требало је наћи праву меру којом би биле задовољене обе стране, што врло често није било ни мало лако. Живот је са једне стране наметао своја правила, док је са друге стране држава тежила да законима, уребама, прописима и правилницима уобличи архитектонско-урбанистички развој насеља по савременим принципима.

191 Ibid., 9.

192 Максимовић, Б.: *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, 199.

Значајан допринос у регулисању међуратног градитељства имао је и **Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе** донет јануара 1930. године.¹⁹³ Детаљним прописима уређен је рад Министарства као највише управне и надзорне власти у области градитељства, затим је прецизно дефинисана његова подела и организација, улога и место запослених у појединим службама, као и деловање појединих стручних служби, о чему је већ било речи.

слика 11. Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе (Службене новине 1930)

193 ³, Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године.

Трећи закон који је представљао угаони камен у тежњи да се уреди област градитељства био је **Закон о овлашћеним инжењерима** донет 1937. године.¹⁹⁴ Обимна грађа сачувана у Архиву Југославије која обухвата период од 1924 – 1931. године сведочи о дугом процесу настајања овог закона пресудног у настојању да се јасно дефинишу и заштите права техничке струке.¹⁹⁵

Главна управа инжењерских комора покренула је 1930. године питање о доношењу **Закон о овлашћеним инжењерима** који би заменио досадашње привремене уредбе о овлашћеним инжењерима и о оснивању инжењерских комора.¹⁹⁶ У циљу дефинисања улоге и положаја стручних кадрова 1924. године донесени су **Привремена уредба о оснивању инжењерски комора** и **Привремена уредба о овлашћеним инжењерима**, чиме је био трасиран пут доношења закона који би штитио њихов статус, права и обавезе.

Повећан обим техничке делатности у новонасталој држави указивао је на потребу да њени носиоци буду стручни и квалификовани, као и да њихова техничка служба буде организована и обављана на такав начин да задовољи прописе техничких наука, као и да се „...*подвргне режиму реда и закона*“.¹⁹⁷ Надзор над радом овлашћених инжењера дат је Министарству грађевина у складу са **Законом о чиновницима**, чиме је потврђено јединство техничке струке које је условило концентрацију надлежности државних власти у једно министарство.

При изради овог Закона првенствено се тежило да се створе такви прописи који би омогућили ваљан рад овлашћеним инжењерима, као и настојање да се најкомпликованији инжењерски радови, у јавном интересу, издвоје у искључиви делокруг овлашћених инжењера, остављајући широку област за пројектовање техничарима–инжењерима.¹⁹⁸ Новим материјали и нова знања која су била потребна за њихову употребу подстакла су стручњаке да размишљају о незаменљивости квалификованих лица нарочито при извођењу сложенијих задатака. Тако је у образложењу пројекта *Закон о овлашћеним инжењерима*

194 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1630.

195 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 126/а. ј. 419; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1629, 1630, 1631.

196 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1629.

197 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

198 Ibid.

записано: „Увођење у грађење бетона и жељеза као и другог материјала захтева да се, како пројектовање, тако и извођење, врши са много више обзривости него раније. Ради тога се ти најкомпликованији радови и морају у јавном интересу поверити инжењерима“.¹⁹⁹ Циљ овог закона био је да се овлашћеним инжењерима створи чврста основа за њихов даљи развој и јачање струке у целини.

Закон је био подељен на девет поглавља: I Овлашћени инжењери и подела на струке; II Стицање права овлашћења; III Престанак овлашћења; IV Права и дужности овлашћених инжењера; V Казна за неовлашћени рад; VI Инжењерске коморе; VII Дисциплински прописи; VIII Избрани суд; и IX Прелазне и завршне одредбе. У члану 1 овог закона је записано: „ За овлашћеног инжењера сматра се лице које је по овом Закону а на основу стечене теоријске и практичне спреме добило овлашћење за обављање инжењерске праксе и као такво уведено у списак овлашћених инжењера.“²⁰⁰ За издавање декрета о овлашћењу и надзор над пословањем овлашћених инжењера била су надлежна различита министарства. Тако је „...за грађевинске инжењере, инжењере за архитектуру, културнотехничке, геодетско-културнотехничке, машинске, бродарске и електротехничке инжењере Министар грађевина...“²⁰¹

Рад државних инжењера био је прецизно регулисан и дефинисан њиховим правима и дужностима. Тако је у тачки 1 члана 18 дефинисано да: „Техничке радове из тач. 1 и 2 члана 16 овог Закона могу на подручју свог службеног рејона а у границама своје струке изузетно, обављати државни и самоуправни инжењери, ако на подручју надлежства коме дотични инжењер припада нема са сталним седиштем овлашћеног инжењера односне струке.“²⁰²

Конкурси за израду идејних скица за јавне грађевине су били потпуно отворени, тако да су на њима могли да учествују „...сви инжењери односних струка ако су држављани Краљевине Југославије...“.²⁰³ Инжењери и архитекти запослени у државним органима врло често су били ангажовани ван своје

199 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 126/а. ј. 419; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

200 __, Закон о овлашћеним инжењерима, 1; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1630.

201 Ibid., 2.

202 Ibid., 4.

203 Ibid.

службе. Један од ретких случајева био је прецизно дефинисан тачком 6 члана 18: *„Инжењери и архитекти, који се налазе у служби државе, самоуправних тела, или Водних задруга, могу по претходном одобрењу министра грађевина пројектовати и вршити надзор над грађењем зграде намењене њиховим сопственим потребама.“*²⁰⁴ Овим законом била је предвиђена и сарадња са инжењерима ван државних служби, тако да је у члану 27 записано: *„Државна надлежства, установе и самоуправна тела могу у својој надлежности поверити овлашћеним инжењерима изван посао који иначе раде државни и самоуправни инжењери, као: израду пројеката, предмера, предрачуна, колаудовања извршених послова, вршење експертизе итд. Рад овлашћених инжењера у том случају има исту важност као и рад државних и самоуправних инжењера рађен по службеном позиву.“*²⁰⁵

Доношењем **Закона о овлашћеним инжењерима** указано је на важност стручног кадра у развоју Краљевине Југославије. Њихово место и улога прецизно су дефинисани брпјним члановима и тачкама, док је резултат њиховог ангажмана примерено вреднован што је записано у члану 29: *„Пројекти и елаборати овлашћених инжењера њихова су умна својина и не могу се без њиховог пристанка искоришћавати ни у коју сврху, сем оне ради које су откупљене.“*²⁰⁶ Њихова одговорност прецизирана овим законом била је подигнута на виши ниво и укључивала је чување угледа и части сталеза, што је давало посебну смерницу и њиховом формирању као комплексних стручњака и личности.

Тежња државе да јасним законским прописима омогући формирање што већег броја стручњака оспособљених за извођење сложених техничких подухвата била је са једне стране остварена доношењем **Закона о овлашћеним инжењерима**, док је са друге стране била врло често ометана стварним приликама које су биле кочница бржег развоја међуратног градитељства. Сама намера да се прецизно дефинишу права и обавезе инжењера различитих струка била је значајан помак у намери да се уведе ред у многим областима и да се рад овлашћених инжењера адекватно вреднује, чиме су створени темељи

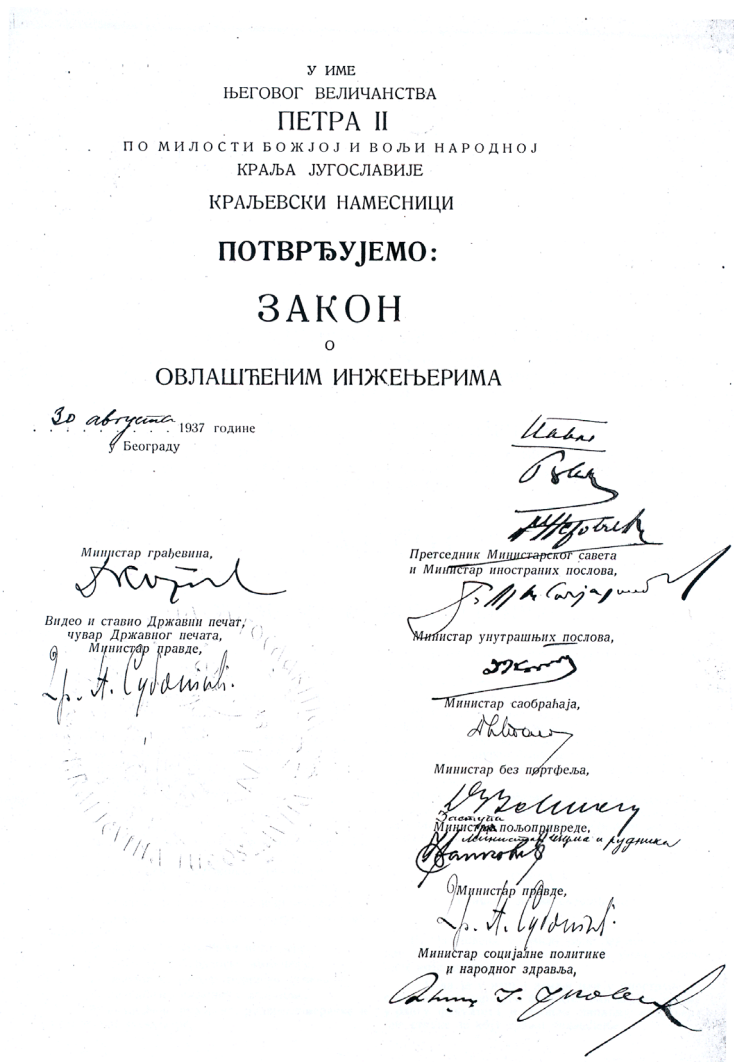
204 Ibid.

205 Ibid., 5.

206 Ibid.

за њихов даљи развој у корак са новим достигнућима у науци и техници.

Као подршка и допуна законима доношени су правилници, прописи и уредбе који су регулисали различите области у градитељству. Регулациони планови готово свих вароши у Србији били су уништени за време Првог светског рата. Многе вароши и варошице су након рата преузеле снимање својих атара

слика 12. Закон о овлашћеним инжењерима
(Архив Југославије)

да би могле да израде нове регулационе и нивелационе планове. Током рада непрекидно су се обраћали Министарству грађевина за упутства по којима би извршили снимања, тако да је у Министарству 1922. године састављен Правилник за израду ових планова који је био непотпун.²⁰⁷ Три године

207 Југовић, М. Р.: „Инцилири у окружју Крушевачком 1834 – 1924“, 117.

касније донет је нови **Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице у Краљевини СХС**.²⁰⁸

Правилник је израдио Јован Обрадовић инспектор Министарства грађевина у споразуму са Генералном дирекцијом катастра. Циљ његовог доношења био је да се снимање градова и варошица, као и израда регулационих и нивелационих планова врши по њему, и да ни један план који није по њему израђен неће бити примљен у Министарству грађевина. Последњу реч везану за дозволу у погледу реализације давали су стручњаци Министарства грађевина. Њихова улога била је најбоље дефинисана у самом Правилнику: „Преглед пројектоване регулације врши се у Министарству грађевина где се чине измене ако се нађе да предложена регулација и нивелација не одговара потребама места, а одобрава је Министарство грађевина у споразуму са министром унутрашњих дела на основу чл. 7 Закона о местима“.²⁰⁹

Министарство грађевина је такође расписивало лицитације за израду регулационих и нивелационих планова и прописивало услове. У Министарству су одређивани и радови које је требало извршити на основу висине расположивих средстава и према важности дотичног насеља. Сваку лицитацију одобравао је министар грађевина. Чињеница да је Правилник настао далеко пре доношења Грађевинског закона сведочи о потреби његовог доношења. Нагла изградња вароши и варошица широм Краљевине СХС морала је да се регулише и усмерава планским документом који је требао да буде прилагођен савременим потребама. Ситуација на терену која је често измицала контроли као и подизање дивљих насеља, захтевало је од надлежних служби да се све то смести у законске оквире. Након усвајања овог Правилника било је врло тешко променити готово устаљену праксу непланске изградње и увести нова правила у обликовању насеља.

У Архиву Југославије сачуван је **Правилник о подизању грађевина у бањама** који је био прописан на основу **Закона о бањама, минералним и топлим водама**, а у споразуму са Министарство грађевина.²¹⁰ Подизање

208 _ , *Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за варош и варошице*, Министарство грађевина, Београд 1925.

209 Ibid., 15.

210 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1607. На правилнику је остављено празно место за упис назива бање.

грађевина у ужем бањском реону било је строго регулисано овим правилником, почев од површине земљишта, величине дворишта, растојања од суседа и минералних извора, висине и ширине простора за становање, величине прозорских отвора, итд. Тежња да се бањска насеља складно изграђују и да се сачува природно окружење било је дефинисано чланом 1: „У ужем бањском реону допуштено је подизати грађевине само по прописима овог правилника, а у заштитном реону минералних извора не смеју се подизати никакве приватне грађевине.“²¹¹ Планове је прегледала и оцењивала Грађевинска дирекција Министарства грађевина, док је одобрење за зидање давало Министарство народног здравља. Стални покушај и настојање да се изградња насеља плански регулише, иако је понекад у реалном животу наилазила на многе препреке, морају се оценити као значајан помак у тежњи да се област градитељства регулише на савременим принципима и да се на један конкретан начин афирмише значај и улога стручњака.

Октобра 1938. године у Министарству грађевина је донет **Правилник о обављању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника**,²¹² о чему ће касније бити више речи. Од правилника, најчешће су доношени они који су се односили на полагање државног стручног испита.²¹³

Овим испитом се оцењивала „...способност кандидата за самостално и одговорно обављање инжењерске праксе. Према томе кандидат треба да на овом испиту покаже практичну спремност за примену свог теоријског знања и искуство стечено после двогодишњег рада и познавање потребних законских прописа“.²¹⁴ Испит се полагао у Министарству грађевина пред комисијом

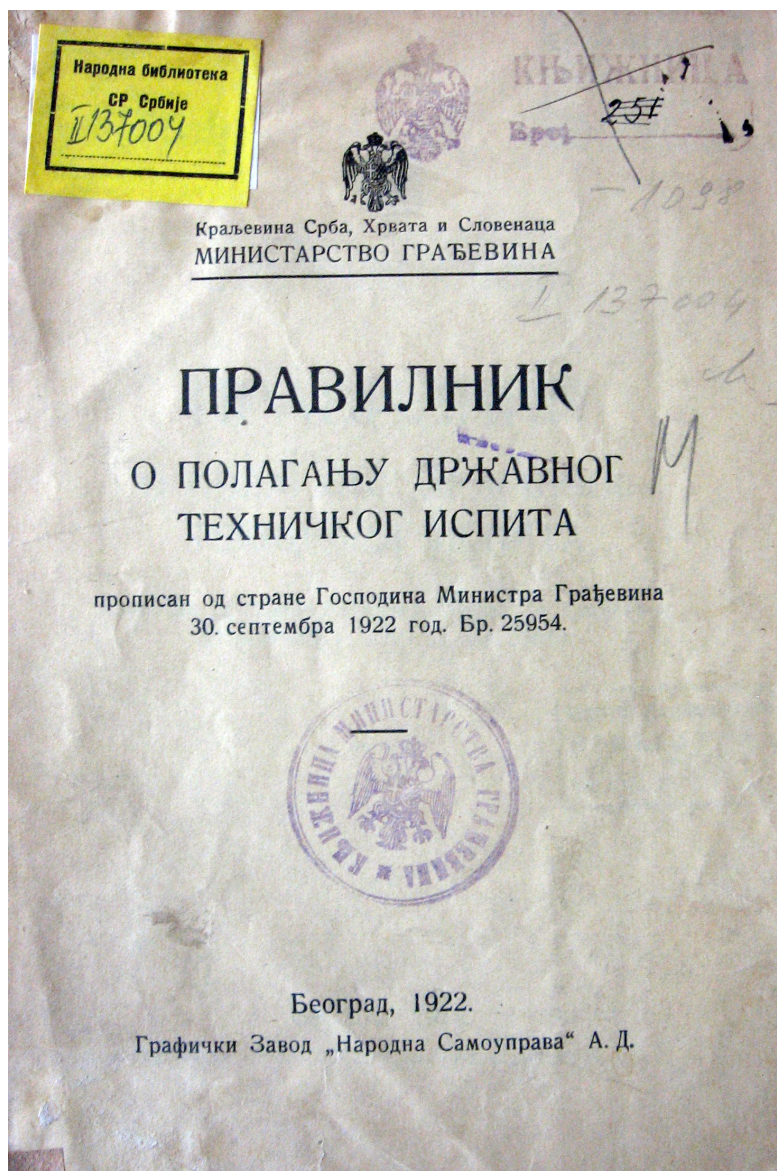
211 Ibid.

212 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 239 – 251.

213 _ *Правилник о полагању државног техничког испита*, Министарство грађевина, Београд 1922; _ *Правилник о полагању државног стручног испита у ресору Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1930; _ *Правилник о полагању државног стручног испита чиновничких приправника Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1931; _ *Правилник о полагању стручног испита за овлашћене инжењере: грађевинске, архитектонске, културнотехничке, геодетско-културнотехничке, машинске, бродарске и електротехничке струке*, Министарство грађевина, Београд 1938; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1625, 1631.

214 _ *Правилник о полагању стручног испита за овлашћене инжењере грађевинске*,

коју је именовано министар. Право на полагање испита имали су држављани Краљевине СХС/Југославије који су завршили у земљи или иностранству Технички факултет или високу школу у рангу Техничког факултета и који су радили у струци најмање две године. Програм испита за инжењере за архитектуру обухватао је широк обим стручних задатака као што су: јавне и приватне грађевине, архитектонске конструкције, урбанистичко решење

слика 13. Правилник о полагању државног техничког испита (Народна библиотека)

архитектонске, културнотехничке, геодетско-културнотехничке, машинске, бродарске и електротехничке струке, 3.

аеродрома, фундарање грађевина и испитивање земљишта, оснивање и уређење градова и насеља и њихова асанација, грађевинска хигијена, познавање и испитивање грађевинског материјала и грађевинске машине.²¹⁵

Велики број правилника о полагању државног испита који је донет у међуратном периоду сведочи о томе да се водило рачуна да стручњаци техничког образовања буду што боље припремљени за самостално обављање инжењерских послова. Одговорност и значај њиховог рада огледали су се у озбиљности и сложености испита који су полагали ради што бољег обављања послова у широком дијапазону послова техничке струке. У земљи где се интензивно градило, где су се проширивала постојећа и ницала нова насеља, питање струке је било од велике важности. Пракса је показала да је што пре требало регулисати обликовање насеобина које је требало реализовати помоћу образованих кадрова.

Октобра 1925. године на основу члана 5. **Привремене уредбе о овлашћеним инжењерима и архитектима** донет је **Правилник о подели и делокругу појединих струка овлашћених инжењера и архитеката**.²¹⁶ Рад овлашћених архитеката био је везан за зграде са инсталацијама и архитектуру зграда и грађевина, док су овлашћени инжењери, свако у својој струци, изводили све оно што је било неопходно спровести од идеје до реализације. Осим послова које су имали право да обављају овлашћени инжењери свих струка, архитекти су имали право пројектовања и извршавања „...за уметничку обраду градова и насеља, једноставна машинска и електротехничка постројења и геодетске радове, који су у органској вези са зградама“.²¹⁷ Размишљање о уметничкој обради градова и насеља био је значајан детаљ унет у овај правилник који сведочи да се место и улога архитекте сагледавала не само у контексту техничке израде задатака из делокруга његовог рада, већ на једном вишем нивоу. Осим задовољења многих потреба у настанку појединих насеља, овлашћеном архитекти је дато право уметничког обликовања чиме је естетској компоненти додељен посебан акценат као важном елементу приликом њихове обраде.

215 Ibid., 8.

216 „Правилник о подели и делокругу појединих струка овлашћених инжењера и архитеката, а на основу чл. 5 Привремене уредбе о овлашћеним инжењерима и архитектима, Министарство грађевина, Београд 1925., АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 126/а. ј. 419.

217 Ibid.

О делокругу рада инжењера водило се стално рачуна о чему сведочи још један правилник донет након више од једне деценије. На основу члана 2. и 121. **Закона о овлашћеним инжењерима** Министарство грађевина (тачније министар грађевина) је октобра 1938. године прописало **Правилник о подели делокруга појединих струка овлашћених инжењера**.²¹⁸ У делокруг овлашћених инжењера за архитектуру спадали су следећи радови: све врсте зграда, конструктивни делови зграда, уређење градова и насеља, санитарни уређај зграда и висинска и хоризонтална снимања и премеравање градилишта.²¹⁹ Приликом сложенијих техничких радова била је предвиђена сарадња овлашћених инжењера различитих струка чиме је поштован делокруг њиховог рада и посебно знање з обављању појединих врста послова.

Вредновање рада овлашћених инжењера било је регулисано посебним правилницима. Главна управа Инжењерске комора, на основу чланова 9. и 7. Привремене уредбе о овлашћеним инжењерима и архитектама прописала је **Правилник за награде рада овлашћених инжењера и архитекта** који је министар грађевина одобрио сепембра 1928. године.²²⁰ Десетак година касније у Министарству грађевина прописан је нови **Правилник о наградама овлашћених инжењера** на основу члана 32. Закона о овлашћеним инжењерима и члана 68. **Финансијског закона** за 1939/40. годину.²²¹ Једна од најзначајнијих одредби која је штитила права овлашћених инжењера садржана је у члану 5. који гласи: „*Овлашћени инжењер задржава ауторско право за све пројекте и елаборате у смислу члана 29. Закона о овлашћеним инжењерима и после исплаћене награде по овом Правилнику, те се његов рад сме употребити само у уговорену сврху.*“²²² Награде за архитектонске радове дате су прецизно у процентима и то за поједине врсте радова који су били подељени на: 1. израду идејне скице; 2. израду пројекта; 3. прибављање

218 Ibid.; у Архиву Југославије је сачуван и нацрт *Правилника о подели делокруга појединих струка овлашћених инжењера* из 1938. године, АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

219 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

220 „*Правилник за награде рада овлашћених инжењера и архитекта*, Министарство грађевина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1928., АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

221 Ibid.

222 Ibid.

законом прописаних грађевинских докумената; 4. израду осталог техничког елабората за понуде извођачу; 5. израду детаљних нацрта за извођење и 6. организацију свих радова и општи надзор. На крају дела који се односи на награде за архитектонске радове дата је табела укупних награда изражених у процентима од укупног утрошка.

Овим правилницима, као и **Законом о овлашћеним инжењерима**, држава је штитила права и интересе струке и покретала свест о неопходности да се сложени технички послови обављају искључиво од стране квалификованих лица. У коликој мери је то заживело у пракси тешко је до краја оценити, али је са друге стране неоспоран труд свих институција да се одредбе ових законских прописа уграде у градитељску делатност на читавој територији Краљевине.

Маја 1926. године донет је **Правилник за извршење појединих одредаба привремене Уредбе о овлашћеним инжењерима и архитектама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца** где су детаљније објашњена поједина права и обавезе овлашћених инжењера.²²³ У члану 4 посебно је био регулисан рад страних предузећа и инжењера. Страна предузећа су од министра грађевина добијала одобрење за пројектовање и извођење пројеката за извесне послове, док су за те послове били обавезни да ангажују одговарајућег инжењера, нашег држављанина.

Овлашћени инжењери и архитекти полагали су заклетву пред шефом надлежне грађевинске секције. У циљу заштите струке и спречавања праксе да нестручна лица неовлашћено обављају послове из делокруга инжењера у члану 12 посебно су наглашени радови које требају да обављају стручњаци: *„Пројектовања, као и испитивања и спробирања пројеката, и извршења техничких објеката и радова, која се заснивају на статичким, хидротехничким и т. сл. прорачунима и техничким и статичким испитивањима, послови су искључиво овлашћених инжењера и архитеката“*.²²⁴

У надлежности Министарства грађевина био је рад свих инжењера и архитеката, као и струковних организација из области градитељства.

223 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 126/а. ј. 419.

224 Ibid., 15.

Овлашћење за јавну праксу инжињерима и архитектима издавао је Министар грађевина у облику декрета, док су Министарство грађевина и Инжењерска комора имали право прегледати рад овлашћених инжењера и архитеката.²²⁵ Овлашћени инжењери и архитекти у свом раду били су под надзором Министра грађевина и својих комора, тако да је Министар грађевина расправљао и решавао сва питања о прекорачењу делокруга овлашћених инжењера и архитеката по претходном саслушању коморе, а изрицао је и све врсте казни на предлог Главне управе инжењерских комора.²²⁶ Страна предузећа и инжењери могли су пројектовати и изводити пројекте само за оне послове за које су имали одобрење Министарства грађевина по предлогу Инжењерске коморе.²²⁷

Надзор над главном управом Инжењерских комора и над појединим коморама водило је Министарство грађевина, које је одобравало и сва правила и уредбе комора.²²⁸ Оскудица станова у Београду непосредно после Првог светског рата, као и недостатак одговарајуће законске регулативе, приморало је државу да донесе низ хитних привремених мера. Тако је 1921. године донет нацрт **Грађевинске уредбе за подизање Београда**.²²⁹ У члану 1. је записано: „*Ова се уредба прописује поглавито у циљу што бржег повећања броја станова, а за тим делимичног улепшања Београда као престонице*“.²³⁰ Уредбом је било предвиђено да до краја 1925. године држава ослободи све приватне зграде у којима су била смештена њена надлештва и да почне са подизањем државних грађевина на празном земљишту или проширењем већ постојећих установа. Министар грађевина је у споразуму са министром финансија имао дужност да обезбеди кредит за њихово подизање, док је београдској општини дат задатак да, путем конкурса, изради нови регулациони план Београда чиме би се омогућило интензивније подизање грађевина нарочито у главним улицама.

225 Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 114.

226 Ibid., 115 – 116.

227 Ibid., 113.

228 Ibid., 109, 111.

229 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 47/а. ј. 256.

230 Ibid.

Следеће 1922. године Министарски савет је, на предлог министра грађевина, на основу члана 36. **Грађевинског закона за варош Београд**, „...у циљу задовољења најнужнијих хигијенских, статичких, естетичких, економских и других захтева, који су потребни за подизање наше престонице“, прописао **Техничке услове за варош Београд**.²³¹

Уређење Београда у годинама интензивне послератне изградње било је потребно хитно регулисати. Стари прописи нису задовољавали нове потребе и захтеве савременог начина живота, док је непланска изградња преплавила рубне делове града и претила да се трансформише у уобичајени начин рада. Иако се првенствено водило рачуна о техничким условима при изградњи, значајно је истаћи једну одредбу по којој се тежило да будуће грађевине коминирају са рекама. „Зграде чије је залеђе окренуто Сави и Дунаву и истиче се својом висином и положајем мора имати архитектонски обрађену силуету с те стране.“²³² У циљу побољшања грађевинске делатности на селу, а на основу члана 113. **Финансијског закона** за 1939/40. годину, а на предлог министра грађевина, Министарски савет је новембра 1939. године прописао **Уредбу о давању помоћи за подизање објеката сељачког gospodarства**.²³³ Ради унапређења и олакшања изградње на селу давала се и помоћ из државног фонда за јавне радове. Посебно значајан део који сведочи о покушајима увођења законске регулативе и у област архитектонског обликовања је члан 4. који гласи: „Објекти за које се могу тражити помоћи по члану 3. имају се подизати по типовима које ће у ту сврху израдити Банска управа за територију подручне јој бановине, умножити и доставити општинама ради бесплатног давања заинтересованим сељанима“.²³⁴

Министар грађевина је предлагао и да се сељаку (појединцу или задрузи) по озграђеном објекту врати износ који је утрошен за цемент, чиме би се помогао развој села. Тако је део о помоћи био регулисан чланом 7, с тим што је власник објекта имао задатак да га пријави општинској власти и да услов за

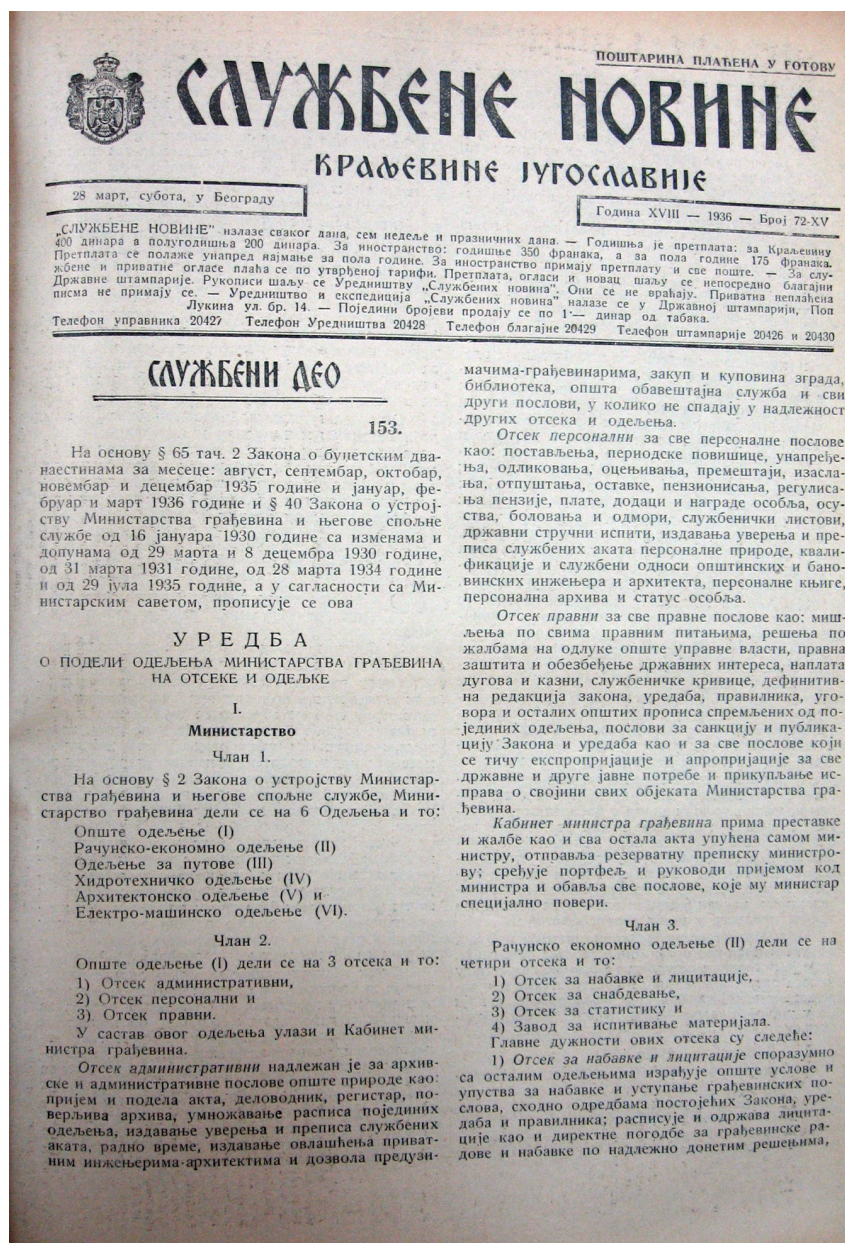
231 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1607.

232 Ibid., 3.

233 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 293/а. ј. 895, у Архиву је сачуван и нацрт уредбе.

234 Ibid.

добиање накнаде буде израда објекта по понуђеном типу, што је био додатни мотив и подстицај за земљораднике. Законима, уредбама и правилницима рад самог Министарства грађевина је такође био прецизно регулисан о чему је било више речи у предходном поглављу.²³⁵

слика 14. Уредба о подели Министарства грађевина на одсеке и одељке (Службене новине 1936)

235 Осим већ наведених правних прописа везаних за организацију и рад Министарства грађевина, јула 1930. године на основу члана 6. Уредбе о накнади путних и сеобених трошкова државних службеника грађанског реда, прописан је „Правилник о теренском раду техничких чиновника и службеника Министарства грађевина и његове спољне службе“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 15 (1930), Министарство грађевина, 317 – 318.

Будући да је Министарство било надлежно за многе послове у области градитељства, законска регулатива која се односила на његову организацију и рад посредно и директно је утицала на све оно што се дешавало у изградњи Краљевине. Држава је имала жељу да регулише процес настанка објеката од идеје до реализације прецизно дефинишући фазе пројектовања и изградње, као и права и обавезе стручњака одговорних за њихово стварање. Настојање да се уведе ред у архитектонско-урбанистичко обликовање насеља био је важан помак у подизању свести о одговорности и сложености послова везаних за изградњу земље.

Полазећи од чињенице да су у међуратном периоду донети значајни правни прописи у области градитељства и размотривши само оне важније, поставља се питање у коликој мери су они утицали на архитектонско-урбанистички развој насеља и квалитетнију изградњу. Када узмемо у обзир чињеницу да су закони, правилници, прописи и уредбе били важан регулатор архитектонско-урбанистичког обликовања градова и села, као и чињеницу да су се примењивали у пракси, онда је њихов значај и допринос неоспорно велик. Ако пак са друге стране размотримо могућност да су се каткад прописи несавесно спроводили што је тешко утврдити, можемо закључити да њихов удео морамо тражити и оцењивати на размеђи строго прописаних услова и реалног живота који их је често демантовао. Оно што сасвим сигурно можемо закључити је да је њихово доношење и присуство у градитељству Краљевине СХС/Југославије значајно допринело повећању свести стручне и шире јавности да о архитектури и урбанизму треба размишљати и деловати на стручан и друштвено одговоран начин.

4. 0. Анализа процеса пројектовања и изградње државних здања

У Архитектонском одељењу Министарства грађевина израђивани су комплетни пројекти за јавне грађевине. Фонд Министарства грађевина Краљевине Југославије сачуван у Архиву Југославије садржи грађу која сведочи о сложенем процесу изградње државних установа, школа, болница, црква, привредних и индустријских зграда као и уређења бања. Реконструкцију компликованог тока изградње од идеје до реализације,

могуће је извршити на основу сачуваних расписа конкурса, уговора, писама, статичких прорачуна и предмера, цртежа фасада и основа, нацрта за детаље ентеријера, итд. Сагледавање интензивне делатности Архитектонског одељења, као и рад појединих архитеката, знатно је отежан због релативно

слика 15. Кнеза Милоша улица око 1921. године (из колекције М. Јуришића)

малог обима сачуване документације која је уништена у више наврата, док рад Грађевинских секција и дирекција широм земље, представља посебну тему која захтева обимна истраживања у архивима појединих градова.

Места за јавне грађевине одређивала су се регулационим планом²³⁶, док се конкретан избор земљишта вршио од стране комисије.²³⁷ Уредбом о извођењу регулационог плана одређивали су се прописи о јавним зградама и „...*приоритетни план о изградњи потребних јавних грађевина...*“²³⁸

236 __ „Грађевински закон“, 921.

237 __ *Упутство за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби*, 5.

238 __ „Грађевински закон“, 922.

Различите етапе пројектовања и изградње објеката у ресору Министарства грађевина биле су строго прописане упутствима за вршење техничке службе.²³⁹ Прва фаза обухватала је детаљну израду програма који је представљао полазну основу у упознавању архитекте са значајем и унутрашњим животом зграде, нарочито у случајевима њеног посебног садржаја и специјалне намене.²⁴⁰ У Министарство грађевина су пристизале све наруџбине за пројектовање јавних грађевина. Израда пројеката за државне објекте била је искључиво у надлежности стручног особља Министарства грађевина, док се за веће и специјалне објекте расписивао конкурс којим је руководило Министарство или Банска управа. Грађење новог или преправка постојећег државног објекта могла је да започне после дефинитивног одобрења министра грађевина или бана, којима су се прилагали општи документи као што су: планови, предмери, предрачуни трошкова, анализа цена, технички услови и технички извештај, док су поједине врсте грађевинских послова захтевале посебна документа.²⁴¹

Грађевинским законом је било детаљно регулисано из чега се састоје планови ситуације и грађевине.²⁴² Ситуациони план градилишта који се израђивао у размери 1:500 требао је да садржи следеће елементе: дужине појединих страна градилишта; висинске коте постојећег земљишта и одобрене нивелације; регулационе линије и положај грађевине; површина градилишта пре и после регулације; положај и бројеви суседних катастарских парцела и стране света.²⁴³ *„Планови грађевина имају бити израђени према специјалним прописима за израду планова за поједине врсте грађевина, али планза зграде мора бити израђен у размери 1:100...”*²⁴⁴ Обавезни планови који су се морали израдити су: основе; пресеци; детаљ степеништа и изглед грађевине.

239 *„Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби.*

240 Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, 2.

241 *„Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби,* 6 – 7.

242 *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење,* 52 – 54.

243 *Ibid.,* 53.

244 *Ibid.*

Пројекат за приватне грађевине прегледала је и одобравала општина. Пројекте за општинске грађевине и приватне грађевине намењене јавној употреби прегледавао је и одобравао бан, док је пројекте за исте грађевине у Београду, Земуну и Панчеву прегледавао и одобравао министар грађевина. Пројекте за бановинске грађевине у местима ван банских седишта одобравао је бан, док је пројекте за бановинске грађевине у банским седиштима, као и пројекте за државне грађевине, изузимајући грађевине Министарства војске и морнарице, одобравао министар грађевина који је то своје право могао да пренесе и на бана. Пројекте за све богомоље и за поправке и рестаурацију споменика и историјских и уметничких зграда прегледавао је и одобравао министар грађевина у споразуму са министром правде односно министром просвете.

Након прегледа у техничком и рачунском погледу, на предлог надлежног начелника Одељења, министар грађевина односно бан, доносили су решење о одобрењу пројекта и пратећих докумената, прописујући начин његове реализације. Завршни пројекат је био прегледан од стране других стручњака у виду ревизије, што је у великој мери доприносило изналажењу најбољег решења. По речима арх. Димитрија Јуришића, саветника министра грађевина: *“Циљ ревизије једног пројекта треба да буде с једне стране преглед његов као духовне творевине архитекта пројектанта и као нацрта по коме треба саградити одређен архитектонски објекат, и том приликом треба извршити потребне поправке и допуне, евентуалне омашке и грешке, да би приликом извршења пројектованог објекта било што мање измена, промена и нагађања.”*²⁴⁵ Занимљиво је да је арх. Јуришић у истицању неопходности ревизије, на првом месту нагласио духовну вредност дела, што је било разумљиво имајући у виду чињеницу да је и сам био аутор многих остварења. У атмосфери где је постојала хиперпродукција пројектовања и где су стручњаци били преоптерећени обавезама, размишљање о духовним и уметничким вредностима бројних дела није било уобичајено. Тежња је била усредсређена више на техничка питања везана за њихову реализацију. Тако је последња фаза тј. изградња новог или преправка постојећег објекта уступало

245 Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, 3.

се предузимачу путем јавног надметања. Радови су извођени делом под непосредним надзором Министарства грађевина, а делом преко грађевинских дирекција и њихових секција.

Радови у области архитектуре делили су се на неколико фаза о чему најбоље сведочи подела у **Правилнику о наградама овлашћених инжењера**.²⁴⁶ Прво се приступало изради идејне скице; затим изради пројекта који је обухватао нацрте у размери 1:100; прибављању законом прописаних грађевинских докумената; изради осталог техничког елабората за понуде извођача; израду детаљних нацрта за извођење, изузев нацрта који спадају у делокруг других

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
МИНИСТАРСТВО ГРАЂЕВИНА
Ка. бр. 33 600
29.-XII- 1933. год.
Београд.

ОПШТИ УСЛОВИ ЗА ЈАВНЕ ГРАЂЕВИНСКЕ РАДОВЕ И НАБАВКЕ

НОВО ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ М. Г. бр. 1 739 — 20-1-1936. год.

слика 16. Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке (Архив Југославије)

²⁴⁶ Правилник је прописан на основу члана 32. тачка 2. Закона о овлашћеним инжењерима и члана 68. тачка 6. Финансијског закона за 1939/40. годину. У Министарству грађевина је и 1928. године донет Правилник за награде рада овлашћених инжењера и архитеката., АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

струка и организацију свих радова и општи надзор. Грађевински радови приликом реализације пројекта обухватали су: „...грађевинске радове голе грађевине (груби радови)“ и „...грађевинске радове за опрему грађевине (завршни радови)“.²⁴⁷

ОПШТИ УСЛОВИ

ЗА ЈАВНЕ ГРАЂЕВИНСКЕ РАДОВЕ И НАБАВКЕ

по којима ће се, према решењу Ђосифовића Миливоје
Грађевина Бр. 27395 од 14 јула 1938 год.
на дан..... 19..... год. у 11 часова држати јавна
..... лицитација у канцеларији Рагужско
екотолног одсека Министарства Грађевина
за одржане на згради Министарства
Грађевина у Београду.

Предрачунска сума је 66.129,10 дин.

I. Уступање посла.

Важност лицитације.

1. За предузимача, који се овог посла прими, лицитација важи чим ове услове, протокол лицитације и остала погодбена документа потпише, а за државу тек онда, када је надлежна власт одобри. Пре почетка лицитације лицитанти су дужни прочитати и потписати ове услове испод заједничке изјаве: „Познати су нам ови услови и пристајемо да се по њима надмећемо“.
Личитанти се примају ради надметања најдаље до 11 (једанаест) часова. После овог времена у собу, где се држи лицитација нико се неће пустити.

Полагање кауције.

2. За сигурност извршења погођеног посла надметачи су дужни да на реверс положи кауцију одређеној државној благајни најдаље до 10 (десет) часова пре подне (по канцеларијском часовнику) онога дана, који је одређен за држање лицитације, и то: за предрачунске суме до 1,000.000 дин. 10% за домаће, ~~а 20%~~ за стране предузимаче, а на вишак преко 1,000.000 дин. предрачунске суме 5% за домаће, ~~а 10%~~ за стране предузимаче, т.ј.:

7.000 (седам хиљада) динара

слика 17. Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке (Архив Југославије)

247 „Члан 74. Грађевински радови голе грађевине (груби радови) обухватају: рушење, земљане радове и полагање темеља, зидарске радове, изолационе радове, бетонске и армирано бетонске радове, каменорезачке радове, тесарске радове, гвоздене носеће конструкције, покривачке радове, лимарске радове и све остале радове за голу грађевину. Грађевински радови за опрему грађевине (завршни радови) обухватају: малтерисање, гипсане радове, декоративне таванице, патосе, све врсте облога зидова и таваница, столарске радове, степенице и ограде свих врста, браварске радове, стаклорезачке радове, собосликарске радове, личилачке (фарбарске радове), пећарске радове, канали, дренаже, јаме, инсталације водовода и канализације, завесе свих врста и све остале радове који су потребни за довршење зграде, изузев оних, који спадају у делокруг других струка.“ — *Правилник о наградама овлашћених инжењера*, 18 – 19, АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1631.

Приликом изградње или оправке јавних грађевина склапао се уговор између наручилаца Министарства грађевина и предузимача. Документ под називом **Општи услови за јавне грађевинске радове и набавке** у коме су била прецизирана права и обавезе извођача радова пратио је сваки објекат.²⁴⁸ Између осталог, предузимач је био дужан да запосли наше држављане и да сав алат и материјал потребан за извршење погођених радова набави од домаћих произвођача. Нађени предмети тј. „старине сваке врсте“ предузимач је био дужан да преда државним надзорним органима. Надзорни инжењер водио је о раду дневник и грађевинску књигу на основу којих се састављао обрачун са предузимачем. Прописани су још и услови о безбедности и осигурању радника, организацији градилишта, продужењу рока довршења, условима под којима

слика 18. Стара зграда Министарства грађевина, Београд, доградња спрата (из колекције М. Јуришића)

се одузима посао и раскида уговор, условима под којима се врши пријем (колаудовање) извршених послова и о коначном пријему (суперколаудовању) извршених послова по истеку гарантног рока.

Сачувана грађа у Архиву Југославије сведочи о томе да је процес изградње сваког појединачног објекта представљао особену причу и сведочанство о једном времену. Представљањем документације везане за настанак конкретних

248 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1379; У Архиву су сачувани и Општи услови за извршење грађевинских радова, прописаних на основу члана 86. Закона о државном рачуноводству и члана 13. Правилника за извршење одредаба из одељка „Б“ Уговора и набавке Закона о државном рачуноводству, прописани и одобрени од стране министра грађевина априла 1940. године. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1626.

здања, покушаћемо да осветлимо све оне фазе кроз које су пролазили аутори и извођачи. Компликован и дуг пут од идеје до реализације био је за сваку грађевину особен. Упркос тежњи да се поштују законске норме, многе нетипичне околности су захтевале специфичан приступ сваком проблему.

Присуство искусних стручњака у свим фазама реализације сведочи о комплексности послова, тежње да се архитекти укључе у цео процес изградње и да се искусним сугестијама помогне да се што боље остваре замисли аутора. Многи истакнути ствараоци били су чланови разних комисија као део својих редовних обавеза, а све у циљу што успешнијег остваривања градитељске делатности Архитектонског одељења. О сложености послова и ангажовању многих стручњака потврђује сачувана грађа о поправкама и дозиђивању старе зграде **Министарства грађевина у Београду**.²⁴⁹

Средином 1920. године Министарство је одлучило да своју зграду дозида за још један спрат и да дода још једно крило.²⁵⁰ Ово проширење је било део акције преуређења многих државних зграда чије су просторије биле сувише мале да пруже свим запосленима нормалне услове за рад.²⁵¹ Тако је било планирано да се дозидају још и зграде Рударске дирекције, Управе државних монопола и Министарства војног. У ишчекивању одобрења кредита за изградњу нове палате Министарства финансија, у дворишту старе зграде била је предвиђена изградња неколико мањих објеката за привремено коришћење. Пројекат за доградњу Министарства грађевина у периоду од 1920 – 1922. године израдио је арх. Милан Минић, док је надзорни архитекта била Милица Крстић, а предузимачи Стојан Анђелковић и Душан Ђорђевић.²⁵²

Поправке на старој згради Министарства грађевина трајале су сво до 1939. године када је увелико почело да се размишља о неопходности изградње нове зграде. Тако је арх. Никола Краснов 1931. године израдио пројекат за

249 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1379, 1380.

250 __, „Зграда Министарства грађевина“, у: *Политика* 30. 6. 1920, 3.

251 __, „Проширење државних зграда“, у: *Политика* 28. 7. 1920, 3.

252 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1379, 1380; Кадијевић, А.: „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“, у: *Годишњак града Београда* XLIII (1996), МГБ, 129; Кадијевић, А., Марковић, С.: *Милан Минић архитект и сликар*, Пријеполје Музеј, Пријеполје 2003, 32 – 33; Михајлов, С., „Прилог проучавању архитектонскг дела Милана Минића у Београду“, у: *Годишњак града Београда* XLVII-XLVIII (2000-2001), МГБ, 228.

реконструкцију који није реализован.²⁵³ Преузимаач за радове на старој згради током 1932. године били су Хуго Вајс и Херман Мондшајн из Београда, док је надзорни архитекта био Димитрије Ж. Јуришић, а чланови колаудирајуће комисије између осталих архитекти Јездимир Денић и Јелица Вречко – Михајловић.²⁵⁴ Током 1938. године предузимаач је био Александар Духанов из Београда, док је надзорни архитекта био Вуковић, а чланови колаудирајуће комисије архитекти Живана Богдановић и Миодраг Настасовић.²⁵⁵ Оправке су настављене и током 1939. године од стране истог понуђача када су постављени нови чланови комисије за колаудацију архитекти Гојко Тодић и Анка Зечевић и чланови комисије за суперколаудацију архитекти Предраг Зрнић и Драган Гудовић.²⁵⁶ Као доказ сложености радова када су у питању и исправке већ постојећих здања су, готово увек, појаве вишка или мањка радова услед разлике у количини предвиђених и изведених послова, као и продужење рокова за довршење који су понекад били оправдани или неоправдани, у зависности од многих фактора.

Прича око подизања **Министарства шума и рудника у Београду** открива важна сазнања о раду Министарства грађевина, као и о учешћу многих значајних стваралаца међуратног периода. У писму упућеном крајем 1920. године министру грађевина, министар шума и рудника га је обавештавао да је Министарство смештено у приватној згради Врачарске штедионице и да је неопходно већ у току следеће године приступити изради нове грађевине на земљишту у Шумадијској улици бр. 6.²⁵⁷ Министар шума и рудника је у писму од јануара 1921. године сугерисао министру грађевина како би требало обликовати будуће здање. Тако је предлагао „...*да будућа нова зграда за поверено ми Министарство, поред представљене просторности и распореда појединих одељења, у мојој представци, треба да представља модерну палату, која би, дакле, споља и изнутра била богатије украшена*

253 Кадијевић, А.: „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), МГБ, 240.

254 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1379.

255 Ibid.

256 Ibid.

257 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1371.

*и на којој би се јаче истакла и представила грађевинска и архитектонска уметност и укусу садашњег доба“.*²⁵⁸

Сам његов предлог богатијег украшавања представља сведочанство о „... укусу садашњег доба“ нарочито у погледу обликовања репрезентативних, државних здања какво је било и ово Министарство, о чему ће касније бити више речи. На седници Министарског савета одржаној фебруара 1921. године, а на предлог министра пољопривреде и вода, државно земљиште са зградама бивше коњичке касарне звано „Стара шивара“²⁵⁹ у Београду обухваћено Немањиним, Кнеза Милоша, Бирчаниновом и Тобцијском пијацом, уступљено је за подизање министарстава и других државних зграда. Чланови Министарског савета су били свесни погодности ове локације која је са свих страна била окружена улицама, затим се налазила у средини вароши на раскрсници важних трамвајских линија, као и у непосредној близини Министарства финансија, Министарства војног и морнарице и Министарства грађевина.²⁶⁰

Осим Министарства пољопривреде и вода, за почетак је било предвиђено и подизање Министарства саобраћаја. Израда планова је поверена арх. Николи Несторовићу који је 1921. године израдио пројекат у стилу сецесије. Осим Министарства пољопривреде и вода на углу Кнеза Милоша и Немаљине, исте године је било предвиђено да се подигне палата Министарства шума и рудника на супротном углу Милошеве и Немаљине.

О новој локацији предвиђеној за изградњу државних зграда расправљао је током 1921. године и Грађевински савет.²⁶¹

Полазећи од значаја локације и чињенице да би парцијално решење изградње појединих грађевина било нерационално и неестетично, Грађевински савет је

258 Ibid.

259 Место је добило име по згради шиваре која је имала различите намене. Ту је била смештена артиљеријска касарна, затим је служила за шивење војне одеће. За веме друге владе књаза Милоша ту је била смештена Главна управа грађевина. Зграда је била порушена тек за потребе изградње новог Министарства. О томе видети у: Бањац, Ђ.: „Како се изграђивао Београд“, у: *Београдске општинске новине* 9 (1939), 529; Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, 25.

260 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1371.

261 Ibid.

био мишљења „...да подизање свих тих јавних грађевина, било делимично било једновремено треба извести по једном хармоничном и естетичном односу тј. да све те грађевине кад буду извршене представљају један хармонично распоређен систем грађевина, које би заједнички на тако угледном месту јако допринеле и украсу престонице“.²⁶²

Чланови Савета залагали су се за решење блока у целини од његове употребе, до прецизног одређивања које би се грађевине подигле са јасно дефинисаним програмом за сваку појединчно. Предлагали су да: „...по утврђењу програма ваља расписати конкурс за скице таквих грађевина, које би задовољиле потребе програма, а за решење оставити слободу пројектантима, да по свом нахођењу нађу такво, које ће највећим естетски дати једну хармонијску целину, било у једном великом грађевинском блоку, било у подвојене по систему павиљона.“²⁶³ Након расписаног конкурса 1921. године, израда планова за Министарство шума и рудника уступљено је друштву „Архитект“ где је Драгиша Брашован био главни пројектант. Током 1923. године министар грађевина решио је да се уместо две зграде подигне једна, тако да је од Николе Несторовића који је био ангажован на пројектовању Министарства пољопривреде и вода и друштва

„Архитект“ тражено да израде нове планове, што су они и учинили. У међувремену, дошло је до компликовања ситуације око пројектовања, па је у једном тренутку настала идеја „...да се архитектима исплати и зарада за израду детаља по свршеној грађевини, а да се потпуно нови детаљи раде у Министарству грађевина и грађевина изведе само под надзором Министарства грађевина“.²⁶⁴

Детаљнији увид о томе шта се дешавало приликом израде нацрта није могућ будући да је сачувана документација веома оскудна. Утицај многих фактора, преламање различитих интереса и често мењање одлука били су стални пратилац реализације оваквих великих грађевинских подухвата какво је било изградња овог Министарства.

262 Ibid.

263 Ibid.

264 Ibid.

Током 1926. године Никола Краснов је израдио нови пројекат фасаде. На седници Грађевинског савета одржаној 1926. године расправљало се о томе које решење треба прихватити. Пројекат Н. Несторовића и Друштва „Архитект“ је одбачено са образложењем да у доба финансијске кризе није било рационално трошити новац на тако раскошну фасаду, чије би одржавање било тешко и скупо. Било је закључено да треба приступити разради пројекта

слика 19. Министарство шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода, изградња (Архив Југославије)

израђеног у Министарству грађевина уз образложење да „...показује мирније решење скоро конвенционалне, или боље рећи, типске архитектуре, пригодне за грађевинске објекте ове врсте“.²⁶⁵

У атмосфери сталног апела државе за штедњом, финансијске кризе и константног умањења буџета, раскошан пројекат није био прихватљиво решење иако се радило о значајним ауторима српског градитељства новијег доба. Држава је у овом случају била врло рационална и практична. Стручњаке који су одлучивали није понео занос ауторских креација, већ је на удлуку утицао реалан живот и стварни захтеви. Мирнија варијанта академизма коју су они дефинисали као „типску архитектуру“, превагнула је над луксузном

265 Ibid.

скупом фасадом коју би било скупо одржавати.

Решењем Министарског савета израде планова и надзор на згради **Министарства шума и рудника** и **Министарства пољопривреде и вода** прешла је на Министарство грађевина, а надзорни архитекта је био Драгутин Маслаћ, док је израда свих нацрта била поверена Н. Краснову.²⁶⁶

Овим су решењем била су окончана сва она лутања и дилеме у изналажењу решења, док дуга историја настанка објекта, сведочи да се проблему изградње јавних грађевина озбиљно приступало и да су о томе расправљали не само појединачни стурчњаци, већ и стручна тела Министарства грађевина. У овом случају дискутовало се и водило рачуна о стилу уз тежњу „да не буде сувише претенциозан“, о могућностима реализације понуђене замисли, о њеном

*слика 20. Министарство финансија, изградња
(из колекције М. Јуришића)*

одржавању, о штедњи и рационалнијем приступу градитељству. У институцији са разноликим ставовима²⁶⁷ као и многобројним учесницима у конкретном задатку, понекад је било тешко донети најбоље и најсврсисходније решење.

Идеја о груписању свих министарстава спровођена је 1921. године и одлуком Министарског савета да се за подизање зграде Министарства

266 Ibid.

267 Поводом одлуке да се израда пројекта изнова уступи Н. Несторовићу и Друштву „Архитект“, Димитрије М. Леко и Светозар Јовановић су 1923. године предали реферат. Први је био против те замисли, док је други био сагласан са одлуком, с тим да се обрати пажња на фасаду „да не буде сувише претенциозна“. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1371.

трговине и индустрије уступи земљиште у парку Министарства финансија, а на углу Немањине и Милоша Великог улице.²⁶⁸ Министарство трговине и индустрије је Министарству грађевина уступило расписивање конкурса. Иако је Министарство започело припремне радове на подизању објеката тако што су ископани темељи, 1924. године дошло је до велике промене.

*слика 21. Главна пошта, изградња, мај 1937.
(из колекције М. Јуришића)*

Будући да је закључено да овом зградом Министарство трговине и индустрије одузима могућност Министарству финансија да се сконцентрише на једном месту, на своме плацу, Министарство трговине и индустрије је уступило ту локацију

268 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1386.

Министарству финансија.²⁶⁹ Касније се приступило изградњи нове палате **Министарства финансија у Београду** по нацртима Н. Краснова. Извођач радова било је предузеће „Србија“ из Београда, док су надзор водили Н. Краснов контрактурални архитекта и Јездимир Денић архитект приправник.

*слика 22. Министарство саобраћаја, изградња
(из колекције М. Јуришића)*

слика 23. Народна скупштина, изградња (Музеј науке и технике)

269 Ibid.

Сачувана грађа потврђује да је у току реализације дошло до многих измена услед захтева наручиоца или што се на лицу места установило да су нова решења много боља и економичнија. Сачувана преписка између министра финансија и министра грађевина из 1927. године, открива да је министар финансија као наручилац давао предлоге у вези канцеларија његовог кабинета

*слика 24. Мост краља Александра I Карађорђевића, изградња
(из колекције М. Јуришића)*

и измене ради смештаја подручних дирекција уз конкретну замисао о уштеди на другим пословима који би омогућили њихову реализацију.²⁷⁰

Деценију од изградње Министарства финансија, 1938. године је дозидан трећи спрат, када су као чланови колаудационе комисије именовани архитекти Јованка Катеринић, Тома Маринковић и Ст. Ђуковић; док су 1940. године чланови суперколаудационе комисије били архитекта Јованка Катеринић, саветник и Тома Маринковић, секретар.²⁷¹ Завршни радови на **Народној**

270 Ibid.

271 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1390.

скупштини у Београду чија изградња је трајала од 1907. године по плановима архитекте Јована Илкића и каснијим изменама архитекте Павла Илкића, сведоче о томе са коликом се пажњом водило рачуна о сваком детаљу.

У предрачуну са описом радова за довршење зграде који су 1935. године саставили архитекти Гојко Тодић и Никола Краснов било је предвиђено да се набавља домаћи материјал високог квалитета, да се ангажују првокласни домаћи стручњаци, да сви ликорезачки украси морају бити израђени по моделу у блату, а сваки појединачни комад мора се поднети на корекцију надзорном архитекти, па се тек по одобрењу може лити. Исцрпан опис појединих детаља био је употпуњен цртежима.²⁷² Решењем министра грађевина од новембра 1936. године одређени су чланови комисије за преглед и пријем грађевинских радова на новој згради Народне скупштине чији су чланови између осталих били и архитекти Момир Коруновић виши саветник и Јованка Катеринић секретар, који су 1938. године били и чланови комисије за суперколаудацију.²⁷³

У складу са законом и јасно прописаном надлежношћу Министарства грађевина, остала министарства су од његових стручњака тражила помоћ при изградњи грађевина за њихове потребе. Тако је 1935. године министар иностраних послова молио да се одреде двојица архитеката за израду пројекта зграде посланства у Анкари и Софији. Тако је на предлог начелника Ј. Ђикадића министар грађевина одобрио да те послове изврше арх. Иван Ивачић саветник, за посланство у Анкари и арх. Јездимир Денић секретар, за посланство у Софији.²⁷⁴ Исте године донета је одлука да се одмах почне са радом на подизању **краљевског посланства у Анкари** по ревидованом пројекту арх. Косте Јовановића који је победио на конкурс.²⁷⁵ По првобитној идеји биле су предвиђене три зграде: главна, канцеларијска и стамбена. Накнадно одобреним кредитом омогућена је изградња само две зграде: главне и канцеларијске.²⁷⁶ Архитекти запослени у Министарству грађевина су активно учествовали у реализацији

272 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1363.

273 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1366.

274 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1397.

275 Ibid.

276 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1396.

нове зграде посланства. Надзорни архитекта био је Иван Ивачић, Момир Коруновић је био члан колаудирајуће комисије, док је Милица Крстић била члан суперколаудирајуће комисије 1938. године.²⁷⁷

Изградња **Ветеринарског факултета у Београду** такође сведочи о разним фазама којима су пролазили наручиоци, аутори и предузимачи у остваривању многих идеја и коначних пројеката насталих у Архитектонском одељењу.²⁷⁸ Марта 1939. године Министарство грађевина је од Ветеринарског факултета добило задатак да изради пројекат зграде на углу Булевара Ослобођења и Булевара Франше Депереа. Општина и Министарство војске и морнарице су Факултету уступили земљиште тзв. „Јатаган мале“, преко пута Карађорђевог парка, испод Инфективне болнице, са намером да се ту подигне низ грађевина намењених Факултету. Приликом избора земљишта неки стручњаци се нису сложили да то буде централна градска зона. Као коментар на неповољне услове локације архитекти М. Коруновић и Ј. Ранковић упутили су писмо министру грађевина у коме су изнели своје мишљење да има погодних равних терена који не морају бити надамак центра града, наводећи загребачки Факултет као пример.²⁷⁹

Као одговор декан Ветеринарског факултета је у писму упућеном Министарству грађевина навео да је „...избор земљишта за изградњу Ветеринарског факултета у Београду извршен после дугог проучавања и саветовања са Грађевинским одбором Градског поглаварства, као и са Ветеринарским одељењем Министарства војске и морнарице“.²⁸⁰ Наводећи добро простудирани разлоге закључио је да се, из школских, хигијенских, стручних и финансијских разлога, баш на овом месту као најподеснијем простору треба изградити Факултет. Пројекте за три предвиђена објекта радили су различити пројектанти: арх. Јованка Бончић – Катеринић је радила централну зграду, арх. капетан Рихард Матаушек клинике марвене болнице, а арх. Станко Клиска клинику за бујатрику (лечење говеда) и породилство.

277 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1397.

278 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1485.

279 Ibid.

280 Ibid.

Током израде пројекта за централну зграду пројектант и надзорни архитекта Јованка Бончић – Катеринић је редовно ишла на консултације са Ђорђеом Коваљевским архитектом Градског поглаварства, о постављању зграде на парцелу. Декан Ветеринског факултета је такође често организовао састанке у деканату о изналажењу најбољег архитектонско-урбанистичког решења целог блока, када су сви архитекти учесници израђивали нацрте са предлозима. На састанцима су, поред пројектанта арх. Ј. Бончић - Катеринић из Министарства грађевина, учествовали и: професор Универзитета Димитије М. Леко који је требао да пројектује Фармацеутски институт, арх. Рихард Матаушек из Министарства војске и морнарице, арх. Станко Клиска из Заграеба као пројектант бујатичке клинике, арх. Ђорђе Коваљевски из Градског поглаварства, као и декан и професор Ветеринарског факултета.²⁸¹

Измене пројекта условљене разним мотивима биле су уобичајене код израде сложених нацрта за јавне објекте о чему сведочи и зграда **Универзитетске дечије клинике у Београду**.²⁸² У току рада при разради планова аутор арх. Милан Злоковић је унео измене које су изазвале нове радове који нису били предвиђени погодбеним предрачуном. Тим поводом формирана је комисија која је утврдила потребу и оправданост вишкова и накнадних радова. Извођач радова било је грађевинско предузеће овлашћеног инжењера Љубише М. Савчића из Београда, надзорни арх. Живана Богдановић, док су чланови суперколаудирајуће комисије били архитекта Јездимир Денић и Јеврем Вучковић, виши пристав Министарства грађевина.²⁸³

Изградња новог павиљона за **Хируршкоуролошко одељење Опште државне болнице у Београду** такође потврђује уобичајени пут изградње.²⁸⁴ Октобра 1925. године стална болничка комисија при Министарству народног здравља је прегледала приложене скице павиљона које је израдио арх. Бранислав Којић и закључила „...да су скице врло добро изведене и да се по њима може израдити дефинитиван план и предрачун за наведено

281 Ibid.

282 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1423.

283 Ibid.

284 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1407.

одељење.²⁸⁵ Иста комисија је на седници одржаној децембра 1926. године дефинитивно усвојила скице за Хируршкоуролошки павиљон Опште државне болнице у Београду. Први део радова је изводило предузеће Савчић и Славковић из Београда, надзорни архитект је био Душан Бабић, а чланови суперколаудирајуће комисије били су архитекти Димитрије Ж. Јуришић и Гојко Тодић. У каснијој фази радова чланови колаудирајуће и суперколаудирајуће комисије били архитекти Димитрије Леко саветник и Димитрије Јуришић пристав.²⁸⁶

Понекад су аутори израђивали више скица за тражени пројекат, чиме је наручиоцу остављена могућност да изабера за њега најбоље решење. Тако су пре израде дефинитивног плана за нову зграду **Гимназије краља Александра I на Топчидерском брду у Београду** 1934. године израђене три скице које су биле упућене на избор Управи двора.²⁸⁷ „Управа двора извршила је избор скице, фасаде и означила положај и место на коме ће се зграда подићи, пошто је у међувремену постигнут споразум са општином о уступању овог земљишта“.²⁸⁸ У молби министру грађевина да се што хитније одобре планови министар просвете је забележио чињеницу „...да је место, положај и скицу за ову зграду изабрао блаженопочивши краљ Александар“.²⁸⁹ Министарство просвете је покренуло читаву акцију око подизања Гимназије као последње задужбине краља. Гимназија краља Александра I је специјалним законом била везана за интернат и дом, тако да су просторије и њихов распоред били условљени осталим зградама. Предрачун за подизање гимназије који је израђен 1935. године у Министарству грађевина саставио је арх. Предраг Зрнић, чиме су прецизирана сва права и обавезе предузимача: о избору матријала и радне снаге, о начину извођења радова, о одржавању градилишта, о начињеној штети, о вођењу књига, итд.²⁹⁰ Сачувана грађа у Архиву Југославије је доказ у коликој мери је последња задужбина блаженопочившег краља Александра

285 Ibid.

286 Ibid.

287 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1447.

288 Ibid.

289 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1448.

290 Ibid.

била вођена руком зналаца из Архитектонског одељења Министарства грађевина.

Значајну улогу у процесу настајања јавних објеката имали су конкурси. У међуратном периоду расписивање конкурса је била све учесталија „... *пракса за прибављање идеја о решењу значајнијих грађених објеката*“.²⁹¹ По мишљењу Б. Којића, поред честих недостатака и неправилности, конкурси су „...*доносили многе и разноврсне користи у архитектури*“.²⁹²

Богатство дела ствараних у пуној слободи доприносили су напретку у градитељству, док су млади архитекти, захваљујући конкурсима, имали прилику да се стручно афирмишу и промовишу своје често напредне идеје. Велику корист су имали и наручиоци јер им је био понуђен велики број идејних решења, што је пружило могућност да се изабере најбоља замисао. Највећи број конкурса у међуратном периоду био је општи и јавни. Године 1920. Удружење југословенских инжењера и архитеката утврдило је **Правила за расписивање натечаја (утакмица) у области архитектуре и инжењерства**²⁹³ са циљем „...*да се добију што боље идеје, скице или генералне основе за приватне и јавне грађевине већег значаја, за уређење и проширење вароши или стварање сасвим нових насеља, као и за велике радове из појединих грана инжењерства*...“²⁹⁴

Побољшан и допуњен правилник о конкурсима састављен у Савезу инжењерских комора Краљевине Југославије био је одобрен 1938. године од стране министра грађевина.²⁹⁵ У члану 1. је записано: „*Сврха је конкурса, да се у практичном, економском и естетском погледу постигне најбоље решење постављеног задатка*“.²⁹⁶ Док је у члану 2. прописано: „*За објекте од већег архитектонског или урбанистичког значаја Уредбом о извођењу регулационог*

291 Којић, Б.: *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 199.

292 Ibid., 200.

293 Ibid., 226 – 239.

294 Ibid., 226.

295 __, *Правилник о обављању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника*, Ibid., 239 – 251.

296 Ibid., 239.

плана може се условити обавезно расписивање конкурса“.²⁹⁷

Конкурси су се по овом правилнику делили на опште и уже, док су општи конкурси могли бити југословенски, свесловенски и интернационални. Многи конкретни примери из међуратног периода сведоче о томе да су ауторска права била врло често предмет спорења између пројектаната и наручилаца. Иако су права и обавезе биле регулисане чланом 23. где је записано: „*Расписом конкурса расписивач се обавезује да ће аутору прве награде поверити израду пројекта за извођење и надзор грађења...*“²⁹⁸, сами наручиоци су се врло често односили према идејним решењима са недовољним уважавањем ауторства. Државне институције имале су далеко већа права. „*Када је расписивач конкурса држава или самоуправна установа, која по своје службеном устројству располаже стручним особљем за пројектовање и надзор дотичне врсте техничког рада, таква установа не мора поверити израду пројекта за извођење и надзор аутору прве награде, али му мора исплатити вредност ауторског права по Правилнику о наградама овлашћених инжењера*“.²⁹⁹

Врло често су многи инвеститори „поништавали“ резултате конкурса, па су идејне скице доживљавале знатне трансформације чиме је нарушена првобитна замисао аутора, или су пак израде пројекта уступане другим стручњацима. Тако је у појединим случајевима сврха расписивања конкурса губила свој основни смисао изналажења најбољег решења, доказујући сву сложеност настанка једног објекта приликом чије реализације су се преламали многи интереси и различите околности. Креативност и ауторска права су губили битку са тренутним интересима који нису водили рачуна о правима струке.

Од многобројних конкурса објављених у Министарству грађевина, по важности и доступној грађи издвојићемо само два: конкурс за израду идејних скица за Палату поштанске штедионице и главне поште и телеграфа у Београду и конкурс за израду идејних скица за зграду Министарства грађевина у Београду.

297 Ibid.

298 Ibid., 244.

299 Ibid.

Конкурс за израду идејних скица за **Палату поштанске штедионице и главне поште и телеграфа у Београду** расписан је од стране Министарства грађевина маја 1930. године када је министар грађевина одредио чланове оцењивачког суда међу којима су били и: арх. Драгутин Ђорђевић професор Универзитета из Београда, арх. Јосип Плечник професор Универзитета из Љубљане и арх. Драгутин Маслаћ инспектор Министарства грађевина, док су њихови заменици били арх. Бранко Таназевић професор Универзитета из Београда, арх. Хуго Ерлих професор Универзитета из Загреба, арх. Иван Вурник професор Универзитета из Љубљане и арх. Димитрије Димитријевић шеф одсека и виши саветник Министарства грађевина.³⁰⁰

Присуство неких од најзначајнијих имена међуратне архитектуре доказ је важности конкурса и саме грађевине. Чланови оцењивачког суда саставили су коначан грађевински програм и услове конкурса, као и оглас његовог расписа.³⁰¹ Услови конкурса састојали су се из: грађевинског програма, ситуације и текста утакмице. У грађевинском програму дефинисани су сви услови корисника, а дат је и списак просторија. Као и већина конкурса за државне грађевине и овај је био општи и југословенски о чему сведочи запис у грађевинском програму. *„Право учешћа имају сви југословенски архитекти као и архитекти руске народности, који имају право праксе у Краљевини Југославији“*.³⁰²

Искористивши своје право из Правилника о конкурсима да *„...не мора поверити израду пројекта за извођење и надзор аутору прве награде...“*³⁰³ Министарство се унапред заштитило и донекле оправдало све оно што се касније десило након завршетка конкурса. Тако је у грађевинском програму јасно изложено: *„Министарство грађевина постаје власник свих награђених и откупљених радова и има право да их употреби по своме нахођењу при изради дефинитивног пројекта, али само за ову грађевину, без икаквог приговора од стране такмичара;*

300 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1525, 1526.

301 __, „Распис утакмице за идејне скице палате Поштанске штедионице и Главне поште и телеграфа у Београду“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 11 (1930), Министарство грађевина.

302 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1525.

303 Којић, Б.: *Друштвени услови развјатка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 244.

самом предајом радова такмичари се обавезују на ове погодбе³⁰⁴. Када је реч о архитектонском обликовању ту није било постављено никакво ограничење, тако да је у делу Општи карактер грађевине записано: „*Стил грађевине је потпуно слободан*“.³⁰⁵ Прва награда додељена је пројекту загребачких архитеката Јосипа Пичмана и Андрије Барањија у модерном духу.³⁰⁶

Решење првонаграђеног нацрта у модерном стилу је очигледно било одбачено непосредно после завршетка конкурса о чему сведочи и допис упућен Архитектонском одељењу октобра 1930. године.³⁰⁷ Помоћник министра грађевина предлагао је да: „...*за основу планова треба узети првонограђени рад под мотом 'РИБ' који је давао најподесније решење и најбољи распоред просторија, придржавајући се при томе измена у распореду, које су назначене на наузпапирима приложеним по једним основама*“.³⁰⁸ Расписивање конкурса очигледно није имало никакву тежину у односу на друге интересе који су преовладали и допринели да се резултати натечаја готово пониште. Основа првонаграђеног рада је задржана, док је израда фасаде поверена В. Андросову архитекти Министарства грађевина.

Дотрајалост зграде, неадекватни услови и недовољан простор за смештај одељења покренуо је идеју о изградњи нове зграде Министарства грађевина. Из извештаја о њеној изградњи састављеног октобра 1937. године сазнајемо да је у Архитектонском одељењу израђен пројекат који је требало да се реализује на месту старе зграде предвиђене за рушење.³⁰⁹ У међувремену се од те замисли одустало, а Министарство грађевина је добило ново земљиште „...у блоку данашњег Министарства финансија у Немањиној улици на углу како је то у приложеном нацрту означено“.³¹⁰

304 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1525.

305 Ibid.

306 Михајлов, С., Мишић, Б.: „Палата поште у Београду“, у: *Наслеђе IX* (2008), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 239 – 264; Дрљевић, М.: „Историја и архитектура Поште 1 у Београду“, у: *Зборник Матице српске за ликовну уметност бр. 37* (2009), Матица српска, 277 – 296.

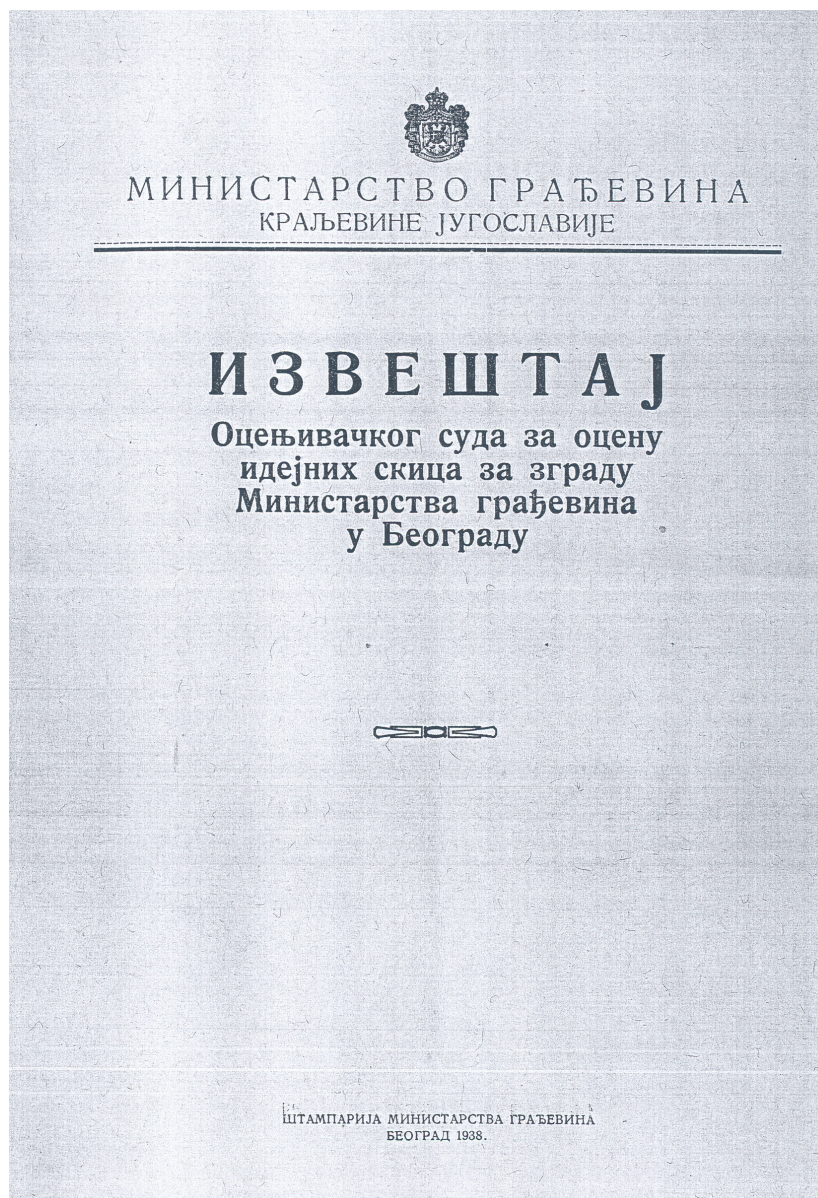
307 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1526.

308 Ibid.

309 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

310 Ibid.

Министарство грађевина је средином 1938. године расписало конкурс за израду идејних скица за зграду **Министарства грађевина**.³¹¹ Чланови оцењивачког суда су између осталих били арх. Момир Коруновић виши саветник Министарства грађевина и арх. Милица Крстић виши саветник Министарства грађевина, док је заменик био арх. Димитрије Јуришић саветник Министарства грађевина. Конкурс је био општи, а право на учешће су имали архитекти држављани Краљевине Југославије који су се налазили у земљи.

слика 25. Извештај оцењивачког суда за оцену идејних скица за зграду Министарства грађевина у Београду (Архив Југославије)

311 Ibid. __, „Natječaj za idejnu skicu za zgradu Ministarstva građevina u Beogradu“, u: *Građevinski vjesnik* br. 7 (1938), Nakladni konzorcij stručne literature, Zagreb, 107.

Када је реч о ауторским правима Министарство је имало потпуно одрешене руке што је било регулисано условима конкурса. *„Министарство грађевина постаје неограничени власник свих награђених и откупљених радова и има право употребе истих, било у целини било у њиховим карактеристичним деловима, без икаквих других материјалних и моралних обавеза према дотичним ауторима награђених и откупљених радова“*.³¹² Јасно дефинисан однос између аутора и наручилаца можемо позитивно оценити у односу на случајеве када је долазило до кршења ауторских права и када су накнадним одлукама резултати конкурса у целиности поштовани. Када је реч о обликовању, ту је захтев такође био прецизиран у оквиру грађевинског програма. *„Облик, величина и стилска обрада зграде по нахођењу такмичара, али она мора имати карактер јавне грађевине и задовољавати све савремене захтеве и све потребе у просторијама, за смештај Министарства грађевина“*.³¹³

Поводом завршетка конкурса Министарство грађевина је септембра 1938. године објавило *Извештај Оцењивачког суда за оцену идејних скица за зграду Министарства грађевина у Београду*.³¹⁴

Након прегледа и анализе свих тридесетдевет приспелих радова *„Оцењивачки суд је констатовао, да и ако труд утакмичара заслужује похвалу, ни један од њих није својим решењем задовољио у толикој мери, да би се његова идеја и поред недостатака могла применити потпуно у целини као основ за израду пројекта.“*³¹⁵ Ни једном раду нису додељене прва и друга награда, док је трећу награду добио рад под мотом „Град“ архитеката Анте Лоренцина и Драгана Гудовића. У образложењу њиховог рада је записано: *„Оригинално решење са врло добрим распоредом; повлачењем према новој улици и згради Министарства финансија и стварањем предњег дворишта, омогућено је врло добро осветљење радних и саобраћајних простора; поједини простори су мањих величина; посредан улаз у више радних простора; мало*

312 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

313 Ibid.

314 *„Извештај Оцењивачког суда за оцену идејних скица за зграду Министарства грађевина у Београду*, Министарство грађевина Краљевине Југославије, Београд 1938, 8; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1383; *„Отворена је изложба архитектонских пројаката за нову зграду Министарства грађевина“*, у: *Политика* 23. 9. 1938, 10.

315 Ibid.

клизета; изглед савремен. Решење се може употребити за разраду.³¹⁶

Неразјашњене прилике под којима су одбачени резултати конкурса, уз непознате чињенице које у одлуку променио и изабрао архитекту Министарства грађевина Гојка Тодића да изради пројекат по коме је објекат изведен³¹⁷, отвара низ могућности покушаја хипотетичких тумачења сложеног процеса настајања јавних грађевина. У случају недостатка конкретних података, утицаја многих фактора, интересних група, а све то у контексту замршених односа самих учасника, понекад је тешко доносити коначне закључке. Имајући са друге стране у виду чињеницу да је сваки конкурс представљао особени случај за себе, па је због тога свако уопштавање и покушај генерализовања унапред осуђен на неуспех. Оно што не смемо да заборавимо је да су моћ и овлашћења Министарства грађевина биле велике, да је оно врло често доносило коначну и неопозиву одлуку приликом изградње јавних грађевина, што је и био једини логичан пут. Велики грађевински подухвати, огромне инвестиције и реализација сложених послова из различитих области, једино су и могли бити организовани и руковођени од стране Министарства грађевина које је располагало адекватним стручним кадром и јасно утврђеним механизмом који је омогућавао реализовање идеја у стварност. Иако је Министарство имало највећу управну и надзорну власт у области градитељства, оно је врло често наилазило на многе препреке да своје замисли спроведе у дело. Тежња да се створи јединствени градитељски простор и доследно спроведе правни прописи није било лако остварити у земљи пуној разлика и супротности. Тако се о грађевинској политици расправљало се на седници Министарског савета 21. фебруара 1929. године.³¹⁸ По сведочењу министра грађевина његово министарство није било у могућности да обавља своју делатност како су захтевали државни интереси и техничка струка. Узрок оваквог стања лежао је „...у деконцентрисаној државној грађевинској политици...“³¹⁹ коју су, поред Министарства грађевина, обављали и Министарство саобраћаја,

316 Ibid.

317 Банковић, В.: „Министарство грађевина Краљевине Југославије“, у: *Наслеђе VI* (2005), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 163 – 174.

318 __, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931.*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Београд 2002, 22 – 25.

319 Ibid., 22.

Министарство пољопривреде и вода, Министарство војно и Министарство трговине и индустрије. Под таквим околностима није било могуће спровести једнообразно пројектовање као и једнствено „...схватање при извођењу техничких објеката за потребе државе.“³²⁰

Констатујући стање у области градитељства министар грађевина је, истакавши проблеме, између осталог рекао: „Овакву дезорганизацију техничке службе појачавали су разни политички утицаји, инспирисани интересима локалног карактера, и разумљиво је, што су пројекти за разне техничке послове рађени и сувише брзо, без студије.“³²¹ Осим небрижљиво рађених пројеката и недовољно стручног надзора при њиховом извођењу, министар је посебно истакао проблеме са предузимачима који су врло често, искоришћавајући пропусте учињене код пројектовања, нереално повећали цене објеката на штету државе. Министар је указивао на проблеме који су се вероватно најчешће јављали у грађевинским секцијама где врло често није било довољно стручног и искусног кадра. Сам је навео праксу да су надзори над извођењем објеката вршили у главном почетници без довољно праксе. Ради савладавања ових проблема министар се залагао: „1. Да се изврши концентрација грађења и извођења свих државних објеката на једном месту у Министарству грађевина. Пројектовање државних објеката задржати у Министарству односно Дирекцијма и вршити по опредељеном Правилнику као упутству за пројектовање једнообразно по целу државу. Само мале објекте и оправке оставити Грађевинским секцијама.“³²²

Стање на терену и реални проблеми сведочили су о многим тешкоћама које су се јавиле у области градитељства. Врло често и када су постојали одговарајући закони и прописи било их је тешко спровест у праксу. Различити интереси и утицаји који су се преламали у градитељству, у многим случајевима су занемаривали слово закона које је остајало у домену жеља и добрих намера. Све је то узроковало проблеме код реализације великих грађевинских подухвата какве су биле јавне грађевине. И управо се на тој размеђи између прописа, реалних могућности, различитих интереса и

320 Ibid., 22.

321 Ibid., 22 - 23.

322 Ibid., 23.

конкретних појединачних случајева, одвијала сва разноликост и богатство развоја српског међуратног градитељства.

Надлежност Министарства грађевина, као највеће грађевинске власти, обухватала је широку област деловања о чему је већ било речи. У оквиру изградње Министарство је било меродавно и за врло егзактне области што је записано у члану 36. **Грађевинског закона**: *„Министар грађевина прописује норму и допуштена напрезања грађевинског материјала и оптерећења грађевинских конструкција као и нарочите прописе за бетонске и друге конструкције“*.³²³ Међутим, сви закони и прописи којима су регулисани и организовани токови настанка пројеката и изградње објеката нису били довољан предуслов за њихово спровођење у дело.

Приликом реализације нацрта за јавне грађевине јављали су се многи проблеми који су изазивали оправдане и многе неоправдане приговоре на државне архитекте о чему је 1940. године писао саветник Министарства грађевина арх. Д. Ж. Јуришић.³²⁴ Појава вишкова и непредвиђених или накнадних радова при грађењу државних зграда као најчешће потешкоће, отклањане су наређењима и расписима који нису представљали исправан начин за њихово решење. Д. Ж. Јуришић је истицао *„...да је после рата много већи број архитектонских објеката претрпео измене и допуне у току грађења, од објеката који су извршени по пројекту; има објеката који у опште нису употребљени за намену, за коју су грађени, не зато што је потреба престала, но управо из разлога што је стварна потреба била много мања, но што је програм захтевао“*.³²⁵ Узроци вишкова које је требало решавати били су, по њему, неразрађени програми, одсуство планског рада и објективне стручне контроле при одлучивању о грађењу појединих објеката, брза израда пројекта, као и реализација пројекта која се често одвијала у етапама, што је повећавало могућности непредвиђених послова. Захтевни радови приликом изградње јавних објеката представљали су сложен пут који су требали да пређу стручњаци Министарства грађевина, тежећи да остваре баланс и склад између јасних норми и реалних животних прохтева.

323 __, „Грађевински закон“, 925.

324 Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, 1 – 5.

325 Ibid., 2.

Врло често су конкретни проблеми на терену и неадекватно спровођење прописа доводили до необјективних потешкоћа које су успоравале изградњу и повећавале трошкове. Иако су проблеми реално сагледавани од стране појединих стручњака, каткад је било тешко покренути велики механизам Архитектонског одељења навикнут на један систем рада, док је са друге стране било немогиће контролисати саме наручиоце који су често неодговорно приступали свом делу посла. Управо у том ритму идеалних прописа и реалних захтева и могућности, одвијао се рад највећег пројектантског и градитељског бироа у Краљевини СХС/Југославији.

5. 0. Пројектовање и изградња појединих врста грађевина у ресору Министарства грађевина

Делокруг рада Министарства грађевина у области пројектовања и изградње обухватао је најразноврсније грађевине различите намене и садржаја. Најсвеобухватнији опис надлежности дат је у члану 1. **Закона о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе:** „*Министарство грађевина је највиша управна и надзорна власт за израду свију јавних и јавној употреби намењених путова, железница, мостова, зграда, хидротехничких објеката и електро-машинских постројења, као и за целокупан поштански, телеграфско-телефонски и аутомобилски саобраћај – у целој Краљевини*“.³²⁶ Архитектонско одељење у коме су настајали пројекти и у коме су се реализовали јавни објекти било је подељено на отсеке по врстама грађевина, о чему је раније било више речи.

Касније је та подела била много уопштенија, тако да су се у Отсеку за монументалне зграде, богомоље и споменике и Отсеку за државне зграде и зграде намењене јавној употреби пројектовале монументалне грађевине и зграде за врховну државну управу, као и све државне грађевине у земљи.³²⁷ Најпрегледнија и за овај рад најсврсисходнија подела јавних грађевина дата

³²⁶ __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године*, 3.

³²⁷ __, *Уредба о подели Одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина*, 33 – 36.

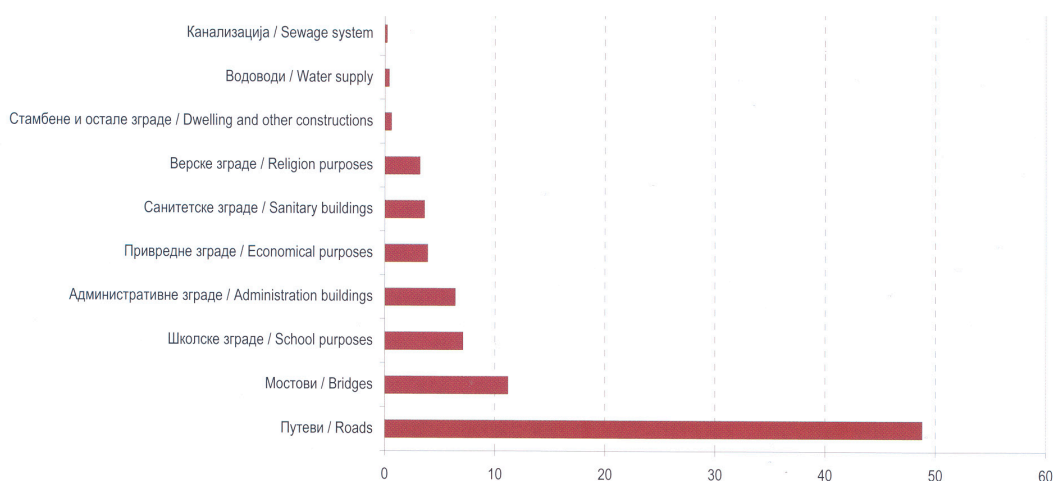
је у табелама објављеним у статистикама извршених техничких радова које је Министарство грађевина издавало сваке године. Тако су оне биле груписане по врстама: административно-управне, верске, школске и просветне, санитарске, привредне и остале у које су између осталог спадали и станови.

О интензивној градитељској делатности у периоду између два светска рата сведочи буџет Министарства грађевина. Непосредно после завршетка рата нагло су била повећана средства од 42 690 477, 00 динара 1919/20. године на 105 202 620, 25 динара 1919/20. године, док је 1926/27. године буџет износио 430 072 798, 00 динара.³²⁸

У оквиру Министарства грађевина највише се издвајало за путеве и мостове, затим за школске и административне зграде, док је буџет за верске, санитарске и приврене зграде био врло често уједначен, док је за стамбене и остале згрде, као и за водовод и канализацију најмање издвајано. Чињеница да се за школске и административне зграде највише издвајало у односу на друге врсте грађевина сведочи о потребама Краљевине жељне да се развија у образовном погледу и да јача свој државни апарат.

Табела 3

БУЏЕТСКИ ИЗДАЦИ У 1930. ГОДИНИ ЗА ЈАВНЕ ГРАЂЕВИНЕ

328 Станојевић, Ст.: *Народна енциклопедија, српско-хрватско- словеначка, II књига*, 803.

Број подигнутих грађевина за Дунавску и Моравску бановину у периоду од 1924. до 1936. године био је уједначен и кретао се око броја преко две стотине објеката, сем 1926. године када је подигнуто 140 и 1933. године када је изграђено 162 грађевине. Као што је већ раније речено највише су се градиле административне и школске и просветне зграде у релативно уједначеном ритму. Број подигнутих административних зграда циклично је растао, тако да је највећи број био подигнут 1925., 1931. и 1936. године, док је највише школских и просветних зграда било подигнуто 1931. године. Санитетски објекти су се такође у периоду од 1924. до 1936. године изграђивали у равномерном броју, док је број верских, привредних и осталих грађевина варирао понекад врло драстично. Тако је на пример 1928. године подигнуто 24 верских објеката, док је 1934. године тај број сведен на једну грађевину. Будући да је градитељство сложена грана људске делатности и да на њу утичу најразличитији фактори, да би се одгонетнуле до сада описане појаве било би нужно извршити детаљна истраживања појединих врста грађевина што би омогућило веродостојније тумачење реалног стања у изградњи земље.

Табела 4

**БРОЈ ПОДИГНУТИХ ГРАЂЕВИНА ЗА ДУНАВСКУ И
МОРАВСКУ БАНОВИНУ 1924-1936. ГОДИНЕ**

	Укупно	Админи- стративне	Верске	Школске и просветне	Санитетске	Привредне	Остале
1924.	221	99	12	38	39	18	15
1925.	228	115	17	55	20	10	11
1926.	140	57	6	31	23	18	5
1927.	205	81	13	59	33	16	3
1928.	258	92	24	52	54	25	11
1929.	226	91	23	62	37	6	7
1930.	251	90	13	86	30	26	6
1931.	302	110	15	114	25	29	9
1932.	218	74	16	55	37	19	17
1933.	162	46	6	61	26	13	10
1934.	230	94	1	70	42	14	9
1935.	239	73	5	97	36	11	17
1936.	256	114	4	73	41	8	16

Подизање јавних грађевина се финансирао из кредита и зајмова, као и из буџета самих министарстава. Вредност грађевинских радова у области подизања јавних грађевина је осцилирала. Највише се издвајало у периоду од 1928. до 1932. године, док се издвајање за поједине врсте грађевина такође мењало из године у годину у зависности више од реалних могућности него од стварних потреба.

Тако се у административне, управне и школске зграде највише улагало 1929. године, док је најмање материјалних средстава за административне и управне зграде уложено 1935. године, а за школске и просветне 1927. године. Однос укупне вредности грађевинских радова из надлежности Министарства и улагања у изградњу зграда и у поједине врсте грађевина такође је осцилирао у зависности од конкретних потреба. Године 1928. највише је у односу на остале јавне грађевине улаганоу школске и просветне, док је 1929. године предност дата изградњи административних и управних зграда, а 1927. године превагнуло је улагање у остале врсте зграда јавне намене. Постотак улагања у зграде у односу на укупне суме издвојене за грађевинске радове којима је располагао Министар грађевина тако је варирао од 15,9% 1935. године, до 41,8% 1926. године. У већини година била је то уједначена свота која се кретала од 22 до 35%.

Различити фактори, комплексна ситуација на терену, нејасна грађевинска политика и знатно веће жеље у односу на реалне могућности условили су осцилације и неуједначен ритам улагања у изградњу јавних грађевина. Некада су вредности грађевинских радова биле 4-5 пута мање у односу на период када се највише улагало, што је нарушавало потребни континуитет, имајући у виду чињеницу да је потреба за изградњом грађевина јавне намене била стално присутна још од првих година након завршетка Првог светског рата.

Табела 5

**ВРЕДНОСТ ГРАЂЕВИНСКИХ РАДОВА ИЗ НАДЛЕЖНОСТИ
МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА - у хиљадама динара**

З Г Р А Д Е

	Укупно	Укупно	Административне, Управне	Школске и просветне	Остало
1924.	218 743	60 189	19 427	14 966	25 796
1925.	386 542	138 429	45 763	53 382	39 284
1926.	213 519	89 405	37 616	33 479	18 310
1927.	309 784	69 759	14 296	14 207	41 256
1928.	467 269	143 611	35 203	63 118	45 290
1929.	587 718	209 703	88 077	86 527	35 099
1930.	576 400	101 787	30 361	21 839	49 587
1931.	486 742	146 096	49 186	42 593	54 317
1932.	400 381	114 118	30 683	46 631	36 804
1933.	305 777	88 582	18 592	41 855	28 135
1934.	366 513	89 761	31 610	27 194	30 957
1935.	360 391	57 319	12 150	27 713	17 456
1936.	309 647	78 652	41 644	16 846	20 162

Вредност извршених техничких радова ба зградама за Дунавску и Моравску бановину у периоду од 1924. до 1936. године такође је осцилирала у зависности од многих сложених чинилаца. Највише је улагано 1928. године док је готово четири пута мање издвојено за техничке радове 1933. године. Вредност радова за административно-управне и школске и просветне зграде била је највећа 1927. године, док се у административно-управне најмање улагало 1933. године, а у школске и просветне 1926. године. Упркос осцилацијама и у Дунавској и у Моравској бановини највише се улагало у административно-управне и школске и просветне зграде, па је тако 1927. године вредност извршених техничких радова била највећа у подизању административно-управних, док је 1933. године највише улагано у изградњу школских и просветних зграда. Табела која прати градитељку делатност у Дунавској и Моравској бановини сведочи о особеностима и различитим потребама сваког

појединачног региона Краљевине. У условима изражених различитости које су, осим богатства, некада представљале и отежавајућу околност, било је врло тешко спровести равномеран и уједначен развој свих делова земље, нарочито у области градитељства где су се преламале све сложености економског, социјалног, друштвеног, културног и политичког уређења друштва.

Табела 6

**ВРЕДНОСТ ИЗВРШЕНИХ ТЕХНИЧКИХ РАДОВА НА ЗГРАДАМА
ЗА ДУНАВСКУ И МОРАВСКУ БАНОВИНУ
1924-1936. ГОДИНЕ - у хиљадама динара**

	Укупно	Админи- стративно -управне	Школске и просветне	Привредне	Санитетске	Верске	Остале- станови и др
1924.	10 517	6 135	3 858	505	2 027	1324	2 846
1925.	29 979	8 143	9 922	724	5 175	1443	3 133
1926.	17 308	6 742	2 876	928	5 774	221	589
1927.	27 205	8 481	8 464	781	6 268	1127	2 085
1928.	55 933	-	-	-	-	-	-
1929.	33 025	-	-	-	-	-	-
1930.	27 524	6 443	7 097	3 947	3 650	3199	552
1931.	25 117	7 993	10 282	3 600	820	1194	964
1932.	22 960	3 898	7 506	2 218	3 942	957	3 567
1933.	14 643	2 023	6 744	986	2 898	1589	169
1934.	15 626	5 547	4 529	915	3 228	18	1 086
1935.	16 258	4 217	10 071	131	1 073	412	218
1936.	18 662	4 365	7 538	331	2 093	918	2 729

Као административни, културни и привредни центар Краљевине СХС/Југославије Београд се најинтензивније изграђивао и ширио.

У периоду од 1919. до 1936. године укупно је било подигнуто 6573 зграде, од тога најмање у првим годинама након завршетка рата од 1919. до 1920. године само 111, док је највише било подигнуто 1932. године укупно 695 зграда. Одређени континуитет и не превелика осцилација у броју изграђених зграда сведочи о чињеници да се престоница највише градила и да се у њу највише улагало што је било и разумљиво у односу на место и значај у

новооснованој држави. Осим државног буџета самих министарстава која су улагала у изградњу, државним и приватним инвеститорима су били доступни многи извори финансирања путем кредита и зајмова многих банака и предузећа чија су седишта била управо у престоници. Београд је дуги низ година, по сведочењу савременика, био једно велико градилиште.

Табела 7

ЗГРАДЕ ПОДИГНУТЕ У БЕОГРАДУ

Године	Нове зграде	Вредност у динарима
1919-1920.	111	54, 733. 000
1921.	184	66, 731. 000
1922.	429	261, 819. 000
1923.	437	533, 040. 000
1924.	298	299, 827. 000
1925.	259	175, 333. 000
1926.	477	225, 902. 000
1927.	692	334, 105. 000
1928.	585	307, 664. 000
1929.	342	164, 413. 000
1930.	323	153, 945. 000
1931.	445	185, 548. 000
1932.	695	261, 448. 244
1933.	404	157, 655. 804
1934.	289	88, 928. 059
1935.	312	93, 572. 600
1936.	291	106, 382. 500
Укупно	6. 573	3. 471, 048. 007

Као што је већ раније речено, због повећане потребе за становима држава је првих година после завршетка рата „...почела мислити и на подизање зграда за своја надлежства, која су сада великим делом смештена по приватним кућама“.³²⁹ Министарство грађевина је, у споразуму са Управом београдске

³²⁹ _ „За подизање Београда“, у: *Политика* 2. 7. 1920, 3.

општине, спремало програм за подизање Београда. „По том програму, по којем се пре свега треба старати за подизање довољног броја државних зграда, има се донети нарочита уредба која има да помогне подизање Београда. Та ће уредба прописивати да банке и осигуравајућа друштва не могу више становати по приватним кућама, већ морају у најкраћем року подићи своје палате“.³³⁰ У духу бриге за уређење Београда био је и текст објављен октобра 1920. године у дневном листу *Политика*, где је забележено да је министар грађевина, због недостатка Генералног плана, одбио понуду француско-енглеског друштва да за пет година, на отплату, изради државне грађевине у престоници.³³¹ Касније, ситуација се донекле променила тако што су јавне грађевине полако улазиле у планску документацију. Тако је генералним урбанистичким планом Београда из 1923. године било је предвиђено „...подизање највећег броја јавних зграда у Александровој улици, које ће у будућој великој престоници бити главни центар око којег има да гравитира варош“.³³² У духу Генералног плана била је подигнута Универзитетска библиотека и започета Народна скупштина, док је за 1924. годину, по сведочењу савременика, била предвиђена изградња Техничког факултета.³³³

На примеру Београда као престонице нове државе и административног, политичког, економског и културног центра, преламале су се све оне тежње и проблеми везани за изградњу јавних грађевина. Места за постављање јавних грађевина крајем XIX и почетком XX века нису била предвиђена ни једним регулационим планом ни грађевинским законом.³³⁴ Често су ови објекти грађени на случајним празним површинама и ван најужег центра Београда.

Проблем јавних грађевина подстакао је инжењере и архитекте да размишљају о њиховом просторном распореду и дају конкретне предлоге.

330 Ibid.

331 __, „Државне зграде у Београду“, у: *Политика* 24. 10. 1920, 3.

332 __, „Нови Технички факултет“, у: *Политика* 23. 7. 1923, 3.

333 Ibid.

334 Максимовић, Б.: „Тежње за увођењем естетских вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века“, у: *Годишњак града Београда XXI* (1974), МГБ, 196; Недић, С. В.: „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, у: *Годишњак града Београда XXIII* (1976), МГБ, 204.

Професор Јефта Стефановић је 1908. године у чланку посвећеном јавним грађевинама у Београду посебно истакао овај проблем. Он је записао: „Јер ни данас ми за Београд немамо план за размештај јавних грађевина по вароши. Ми ни данас не знамо где ћемо подићи: зграду министарства финансија, министарства грађевина, дирекције српских државних железница, зграду за општински суд, за митрополију, за остала министарства, за полицијску централу итд.“³³⁵ Будући да је размештај јавних грађевина припадао случају и самовољи појединаца који су одлучивали на ком ће се месту градити, Ј. Стефановић је указивао на опасност да се Београд развије ван основних захтева хармоније и естетике.

Почетком XX века Димитрије Т. Леко је такође писао о размештају јавних грађевина истичући да „...о избору места за јавне грађевине и споменике нема нигде никаквих одредаба...но зато имамо по томе врло жалосних искустава.“³³⁶ Окривљујући земљомере и инжењере за постављање јавних грађевина, предлагао је да избор њихове локације треба да је везан за регулацију градских пијаца и тргова³³⁷, као и за центар вароши.³³⁸ У многобројним студијама Д. М. Леко је давао конкретне предлог о избору места јавних грађевина које су тек требале да се изграде. Проблем смештаја јавних грађевина је почетком XX века почео да се освешћује у стручним круговима и да се истиче као тема о којој се све више размишљало и која се касније преточила и на урбанистичке планове Београда. Француски архитекта Албан Шамбон (Alban Chambon) је први у свом урбанистичком предлогу за улепшавање Београда из 1908. године дао јасну визију о размештају јавних грађевина.³³⁹ Комплекс административних зграда око Народне скупштине која је била у изградњи обухватао је палате за министарства изграђена у академском духу. Иако Шамбонов план није никад био усвојен и иако је по

335 Ј.: „Јавне грађевине у Београду“, у: *Српски технички лист* 47 (1908), Миливоје Јосимовић, 408.

336 Цитирано по: Максимовић, Б.: *Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914. године*, Српска академија наука и уметности, Београд 1978, 170.

337 Ibid.

338 Недић, С. В.: „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, 204.

339 Милатовић, М.: „Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда“, *Годишњак града Београда XXVII* (1980), МГБ, 221 – 238.

својим решењима био сведочанство прошлих времена, својим присуством је актуелизовао проблем распореда и изградње јавних грађевина који је већ неколико деценија био присутан у архитектонско-урбанистичком обликовању Београда.

Након Првог светског рата када се Београд нагло ширио и постао главни град Краљевине СХС/Југославије настале су нове околности када јавне грађевине нису могле да задовоље његове потребе као престонице. Врло брзо се увидело да је за правилан архитектонско-урбанистички развој града било неопходно донети генерални урбанистички план. Априла 1919. године одлучено је да се распише међународни конкурс за израду генералног урбанистичког плана који је званично расписан 1921. године.³⁴⁰

У програму конкурса су прецизно наведени блокови за изградњу министарстава и јавних установа, са захтевом да се предвиди изградња нових јавних грађевина. *„Блок између улица: Милош Велики, Немањина, Хајдук Вељкова и Бирчанинова (план А : Б-10, 11) резервисан за Министарство Саобраћаја, Дирекцију Железница, Министарство Пољопривреде и вода, Министарство Шума и Руда.“*³⁴¹

Дефинисан је и други квартал за јавне грађевине: *„Простор на коме је старо гробље (план А : Ж – 8, 9; 3 - 8, 9) резервисати за јавне грађевине и парк. У пресеку продужења улице Зрињскове и Косовске предвидети место, где ће се подићи црква Св. Марка. На граничним фронтovima а из улице Таковске и Краља Александра пласирати по могућству главне државне грађевине као: Министарство Спољних Послова, Унутрашњих дела, Правде, Просвете, Вера итд.“*³⁴² Посебно је било указано на простор око Народне скупштине и старог гробља који је требало *„...са околином сматрати као најужи центар градски...и на њему распоредити најистакнутије јавне грађевине...које би*

340 Недић, С. В.: „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године“, у: *Годишњак града Београда XXIV* (1977), Музеј града Београда, 301 – 310; Максимовић, Б.: „Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање“, у: *Годишњак града Београда XXVII* (1980), МГБ, 239 – 269; Максимовић, Б.: “Урбанистички развитак Београда између два рата“, у: *Историја Београда* књ. 3, Просвета, Београд 1974, 163 – 167.

341 Пајевић, Б. М.: *Регулација Баограда 1867 – 1923. године*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1923, 73.

342 Ibid., 74.

граду дале монументалан изглед.³⁴³ Као што је већ раније речено, будући да ни један рад није у целини решио постављене задатке, било је одлучено да се израда Генералног плана повери стручној комисији којом је руководио Ђорђе Коваљевски. Генерални урбанистички план Београда био је завршен 1923. године, а ступио је на снагу 1924. године. По арх. Б. Максимовићу Генерални план је обухватао савремене урбанистичке принципе по узору на урбанистичко пројектовање у Европи, тако да је заузео истакнуто место у историји српског урбанизма новијег доба.³⁴⁴

Слободни већи простор Старо гробље и Тркалиште уз велику саобраћајницу Булевар краља Александра био је предвиђен за груписање значајних јавних грађевина чиме би се створио управни центар, док је за остале установе и јавне грађевине био предвиђен знатан број места широм града, где би се створили нови друштвени центри.³⁴⁵ Приликом размештаја јавних зграда и друштвених центара, Генералним планом су биле предвиђене и друштвене зграде без одређене намене, већ као резервисана места за будуће потребе.³⁴⁶

Упркос тежњи стручњака да се Генералним планом изврши реконструкција и преображај Београда према савременим урбанистичким принципима, његово спровођење у живот дојовело је неуспех. Често мењан и преправљан, план је временом изгубио своје обресе. Држава и општина као главне институције које су биле позване да учествују у његовом спровођењу врло често су спречавале остварење његових главних идеја. Приликом изградње јавних грађевина долазило је до промене локације и пројектованих габарита о чему сведоче многи конкретни примери забележени у студији арх. Б. Максимовића.³⁴⁷

Један од већих потеза на рушењу Генералног плана био је расписивање конкурса за идејне скице Поштанске штедионице на углу Таковске и Булевара

343 Максимовић, Б.: „Урбанистички развитак Београда између два рата“, 163.

344 Ibid., 164.

345 Максимовић, Б.: „Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање“, 253.

346 Максимовић, Б.: „Урбанистички развој Београда 1830-1941.“, у : *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1868.*, Научно дело, Српска академија наука и уметности, Београд 1970, 653.

347 Максимовић, Б.: „Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање“.

краља Александра, на месту где је била предвиђена изградња Београдске општине.³⁴⁸ У рушењу Генералног плана учествовало је и Министарство грађевина као „...*врховни орган за урбанизам*...“, када је израдио пројекат за зграду Државног архива у Карнецијевој улици, у центру кварта предвиђеног за универзитетски комплекс.³⁴⁹ Према Генералном плану, место за Државни архив било је предвиђено у Булевару ослобођења „...*на једном од најлепших архитектонских тргова*“.³⁵⁰

Када је Министарству грађевина био поднет на одобрење пројекат Техничког факултета у Београду са предратном диспозицијом комплекса универзитета која није била у складу са Генералним планом, Министарство је тај пројекат одобрило чиме је отежао спровођење Генералног плана. Министарство саобраћаја није такође до краја спровело остварење Генералног плана. Са једне стране подигнута је монументална палата Министарства у складу са Генералним планом, док је са друге стране проблем реконструкције железничког чвора Београда и даље остао нерешен.

У сложенем процесу обликовања Београда, где су стварани нови друштвени центри, у атмосфери где су се преламали различити интереси приликом изградње многих јавних грађевина, спровођење Генералног плана је врло често било немогуће. Реални живот, конкретна ситуација и посебне околности реметиле су његово спровођење упркос чињенице што је један од његових основних задатака био да исправи све оне грешке и пропусте који су учињени у предходном раздобљу. Шароликост, несклад и раскорак између потреба и могућности постали су уобичајене одлике које се ни до данас нису суштински измениле. Иако је генерални план из 1923. године био добра и прогресивна замисао, друштвено-економски услови нису сазрели да би се он спровео у праксу. Београд није имао снаге да га спроведе у живот. Раскорак између замисли и стварности кочио је остварење идеје о планском развоју града. Да је изградња јавних грађевина и даље била актуелна сведочи и **Предлог за јавне грађевине у Београду, Земуну и Панчеву** састављен маја

348 Ibid., 256.

349 Ibid., 257.

350 Ibid., 258.

1937. године у Удружењу југословенских инжењера и архитеката.³⁵¹ „Иако је до сада у погледу изграђивања јавних грађевина у њему учињено много ипак постоји потреба и то хитна за изградњом још великог броја јавних зграда. Београд, као град од 300 000 становника, има много незадовољених, а апсолутно неминовних потреба у зградама; као престоница све су ове потребе још значајније“.³⁵²

Процену реалних захтева и тренутних потреба које се могу реализовати у наредних пет година извршили су архитекти који су активно учествовали у изградњи Београда. Потребне главног града су непрестано биле велике, па су расправе о његовом развоју биле уобичајене у стручним круговима. Током 1938. и 1939. године у Министарству грађевина одржане су конференције где су разматрана питања изградње јавних грађевина у Београду.³⁵³

Марта 1938. године одржана је **прва конференција** на којој су разматрана следећа питања: 1. Подизање зграде за Оперу у Београду; 2. Подизање зграде за Етнографски музеј у Београду; 3. Подизање зграде за гимназије у Београду; 4. Подизање зграде за Академску трпезу; 5. Израда оградне ограде око Универзитетских зграда на Тркалишту у Београду и 6. Експропријација и апропријација земљишта око Народне скупштине.³⁵⁴ У вези са изградњом Опере предложена је као најподеснија локација у парку Престолонаследника Петра код „Мањежа“, док је за израду идејне скице био сугерисан интернационални конкурс. За изградњу Етнографског музеја било је планирано расписивање ужег домаћег конкурса, док је за зграду једне гимназије добијена понуђена локација и решено је да се изгради на Смедеревском ћерму, док је подизање зграде за Академску трпезу било предвиђено на Тркалишту.

За свако питање одређен је по један стручњак из Министарства грађевина који су заједно са стручњацима из Министарства просвете имали задатак да приступе реализацији одабраних програма.³⁵⁵ Убрзо након конференције,

351 Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 84 – 87.

352 Ibid., 84 – 85.

353 АЈ, фонд 37 Збирка др Милана Стојадиновића Ф 42/а. ј. 290; фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3; фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1702.

354 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

355 „1. По питању подизања нове зграде за Оперу у Београду одређен је од стране подручног

априла 1938. године, министар просвете је одлучио „...да се за добијање идејних скица за подизање нове зграде Државне опере у Београду која се има подићи на варошком блоку који затварају улице Краља Милана, Гарашанинова, Немањина и Зринскова, распише интернационални конкурс“.³⁵⁶ Чланове оцењивачког суда били су одређени по начелу реципроцитета, тако да су били укључени стручњаци из свих крајева земље. Од архитеката чланови су били: Светозар Јовановић редовни професор Техничког факултета у Београду; Едо Шен редовни професор Техничког факултета у Загребу; Иван Вурник редовни професор Техничког факултета у Љубљани; Иван Ивачић начелник Архиткетонског одељења Министарства грађевина и Димитрије Леко ванредни професор Техничког факултета у Београду. Заменици су били архитекти Будимир Христодуло саветник Министарства грађевина и Михаило Радовановић доцент Техничког факултета у Београду.³⁵⁷

Друга конференција одржана је маја 1938. године. Анализирана су иста питања као и на претходном састанку уз извештаје о урађеном послу, с тим што су се разматрала и нова питања о изградњи јавних грађевина као што су Правни факултет и нове медицинске зграде, измена регулационог плана Ташмајдана и измене регулације улица.³⁵⁸

Трећа конференција одржана је јула 1938. године на којој је настављена расправа око локације будуће Опере (у парку око „Мањежа“ или на месту два блока између Гарашанинове улице и Славије); да је расписан конкурс за израду идејне скице Етнографског музеја; о израђеним скицама Грађанске

ми ресора саветник Будимир Христодуло, архитект. 2. По питању подизања нове зграде за Етнографски музеј у Београду одређен је секретар Тодић Гојко, архитект. 3. По питању подизања нове зграде Мешовите грађанске и Више педагошке школе одређена је архитект Милица Крстић, виши саветник. 4. По питању подизања нове зграде Гимназије на Смедеревском ђерму одређена је архитект Милица Крстић, виши саветник. 5. По питању подизања нове зграде за Академску трпезу у Београду одређен је пристав Матић Миодраг, архитект. 6. По питању подизања нове сталне ограде око Универзитетских зграда на Тркалишту у Београду одређен је виши пристав Матић Миодраг, архитект. 7. По питању експропријације земљишта око зграде Народне скупштине у Београду одређен је виши пристав Тома Маринковић, архитект.“ АЈ, фонд 37 Збирка др Милана Стојадиновића Ф 42/а. ј. 290; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1702.

356 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

357 Ibid.

358 Ibid.; „Београд ће ускоро добити Оперу, Етнографски музеј, две нове клинике и Завод за изучавање и лечење рака“, у: *Политика* 13. 5. 1938, 7.

и Педагошке школе и Гимназије на Смедеревском ђерму; да се на месту предвиђеном за подизање протестантске цркве на Ташмајдану подигне Ђачка трпеза; да се зграда за Дерматолошко-венеролошку клинику подигне на углу Тиршове и Булевара ослобођења; да се усвоје скице арх. Владисављевића за израду Гинеколошке клинике на углу Пастерове и Клиничне улице и о многим другим ситнијим пословима регулације.³⁵⁹

На **четвртој конференцији** која је одржана децембра 1938. године расправљало се о Оперу; затим су поднети стручни извештаји да су у изради планови за Грађевинску и Педагошку школу; да је зграда за Гимназију на Смедеревском ђерму већ уступљена; а усвојена је и скица ситуације земиљишта медицинских зграда које је израдило Министарство грађевина у споразуму са представницима Медицинског факултета.³⁶⁰

Пета конференција била је одржана јануара 1939. године са основним циљем да се коначно реши питање локације Оперу.³⁶¹ Након дужег разматрања закључено је да се усвоји ранији предлог Министарства грађевина о подизању Оперу у средини парка Мањеж.

Свесни чињнице да је Београд, као центар а и као велики град са нарастајућим потребама, представљао велики изазов и одговорност за све, стручњаци запослени у Министарству грађевина су овим конферецијама покушали да се ухвате у коштац са свим изазовима које је носила изградња престонице. Добре намере и стрична одговорност непрестано су стављани на пробу реалних животних захтева који често нису могли да буду праћени од стране гломазног државног апарата и стварних могућности које су често биле у супротности са жељама. Упркос тешкоћама, Београд се интензивно градио и попримао архитектонско-урбанистичко обличје истинске престонице. Важну улогу у реализацији замисли имала су материјална средства којима је Министарство грађевина располагало. Једним делом она су била обезбеђена из државног буџета у коме су се преламале друштвено-економске прилике у земљи. У експозеу министра грађевина уз предлог буџета за 1928/29. годину

359 АЈ, фонд 37 Збирка др Милана Стојадиновића Ф 42/а. ј. 290; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1702.

360 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1702.

361 Ibid.

указано је на чињеницу да се приликом састава буџета овог Министарства више водило „...рачуна о финансијској ситуацији, а мање о грађевинским потребама наше државе“.³⁶² Отуда се грађевинска политика по буџетском предлогу за 1928/29. годину, може овако формулисати: „...одржавање у добром стању оних грађевина и путова, који већ постоје; довршавање у најмањој могућној мери онога, што је у ранијим годинама започето; развијање мало већих радова у гладним крајевима. Све остало резервисано је за зајам“.³⁶³

Тешка финансијска ситуација у читавом свету утицала је на смањење буџета за 1932/33. годину којим је било предвиђено одржавање постојећих објеката, док инвестиција у нове грађевине није било.³⁶⁴ Због оваквог финансијског стања министар грађевина није био у стању да изнесе грађевински програм који је захтевао већа улагања од предвиђених. Потпуно исто стање било је и са буџетом за наредни период када је такође било немогуће спровести озбиљнији грађевински програм.³⁶⁵

У експозеу министра грађевина Добривоја Стошовића, уз предлог буџета за 1938/39. годину указано је на проблеме у области архитектонских радова.³⁶⁶ Буџетом није био предвиђен кредит за подизање државних зграда, већ само за њихово одржавање и оправку. Залажући се за планску изградњу, министар је истакао да „...пре но што би отпочела нова грађења морамо у исто време осигурати средства и за њихово редовно одржавање. Јер ако нисмо у стању да већ постојеће објекте, које смо с муком до сада стекли, одржавамо у исправном стању и да сачувамо од даљег пропадања – онда не би смели ни помишљати на нова грађења“.³⁶⁷ Министар је говорио и о малом броју стручњака запослених у Министарству грађевина, о њиховој преоптерећености

362 __, „Посебни експозе министра грађевина уз предлог буџета за 1928/29. год.“, у: *Предлог буџета расхода Министарства грађевина Краљевине Срба, Хрвата и словенаца за 1928/29. годину*, Министарство финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Сарајево 1927, 3.

363 Ibid.

364 __, „Експозе министра грађевина г. Николе Преке“, у: *Време* 8. 3. 1932, 3.

365 __, „Говор министра г. Стјепана Сркуља“, у: *Правда* 19. 3. 1933, 5.

366 __, *Експозе Добривоја Стошовића министра грађевина уз предлог буџета за 1938/39. годину одржан у народном претставништву*, Министарство финансија Краљевине СХС, Београд 1938. АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

367 Ibid, 27.

и немогућности да у року обаве све послове.³⁶⁸ Ситуација је била непромењена и у буџету за 1939/40. годину.³⁶⁹ Указујући на стање јавних објеката „...који су услед недовољног одржавања у ранијим годинама доведени скоро у дерутно стање...“ министар грађевина је налазио за оправдано чињеницу што је све више било улагано у њихово редовно одржавање.³⁷⁰ Упркос свим тешкоћама он је на крају закључио: „...грађевинска делатност у нашој земљи у току 1939/40. године биће једна од најинтензивнијих како на пољу грађења нових и савремених путева, тако и на пољу хидротехничких и архитектонских великих радова“.³⁷¹

Насупрот политици штедње која је често била заступана у буџету Министарства грађевина, захваљујући кредитима, разним фондовима и зајмовима, градитељска делатност била је врло интензивна, о чему сведоче бројне јавне грађевине. Као што је већ речено у изградњи школа се много улагало и то највише у основне школе за којима је постојала потреба широм земље. Помоћ око подизања школа била је посебно дефинисана чланом 35 **Закона о народним школама** где је записано: „Да би се отварањем нових школа брже и јаче подигла наро-дна просвета, оснива се Државни школски фонд при Државној хипотекарној банци, коме ће се сваке године из државног буџета додавати потребна свота, док не достигне укупно 150, 000. 000 динара. Из тог Фонда ће се давати само зајмови за грађење нових зграда за школе и станове учитеља обихваћене овим Законом.“³⁷²

Зајмове за грађење нових зграда давали су се првенствено местима која нису имала школу. О недостатку школских зграда стално се писало говорило, о чему сведочи и извештај обласног школског надзорника за град Београд из 1926. године. Оне су у главном биле у добром стању, али су биле недовољне да приме садашњи број ђака, те се у многим школама држала полудневна

368 У Архиву Југославије је сачувана преписка између министра финансија и министра грађевина о предлогу буџета за 1938/39. годину. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1700.

369 __, *Експозе д-р Михе Крека министра грађевина о буџету Министарства грађевина за 1939/40. годину*, Министарство финансија Краљевине СХС, Београд 1939.

370 Ibid., 61 – 62.

371 Ibid., 62.

372 Исић, М.: *Основно школство у Србији 1918-1941.*, књига друга-грађа, Институт за новију историју Србије, Београд 2005., 22 – 23.

настава.³⁷³ Тако је временом у складу св све већим приливом ђака у Београду подигнуто много нових школа. Савременици који су 1940. године писали књигу о Београду цведоче да је пре једног века у Србији било 72 основне школе, док је те 1940. године у престоници било две учитељске и 52 основне школе.³⁷⁴ У периоду од 1919. до 1929. године на територији краљевине СХС/Југославије највише је подигнуто основних школа и то највише 1926. године (211 зграда), а најмање 1928. године (само 30), док се осталих година њихов број кретао око стотину, тако да их је на крају 1928. године било 1342. По учесталости и бројности изградње одмах иза основних школа биле су гимназије чији је број био неупоредиво мањи и на годишњем нивоу није прелазео број од пет објеката, па их је крајем 1928. године у целој земљи било 31. Континуитет и одређени ритам у подизању гимназија био је прекинут 1920. и 1928. године када није изграђена ни једна зграда. Учесталост изградње грађанских школа била је иста као са гимназијама, с том разликом што је њихов број био мањи. Највише их је изграђено 1923. године и то укупно 5, док је у првом послератном периоду 1919. и 1920. године није изграђена ни једна, а крајем 1928. године било их је укупно 19. Потреба за учитељским школама је била најмања о чему сведочи и чињеница да је у току десетогодишњег периода изграђено само 7 школа, од тога 3 током 1925. године.

Подизање основних школа које су биле најбројније било је регулисано Законом о народним школама који је донет 5. децембра 1929. године.³⁷⁵ Један од првих захтева био је да се објекти народних школа морају подизати на подесним и здравим местима, да морају бити суви и светли и са довољно простора а ученике. Општи принципи као и многи детаљи били су прописани о чему сведочи члан 27. *„Министар просвете у споразуму са министром грађевина и Министром социјалне политике и народног здравља прописује уредбом одредбе о подизању школских зграда и учитељских станова, о намештају, о уређењу школских вртова, дворишта и друго, као и односне угледне планове за школске зграде.“*³⁷⁶ Настојање државе да интензивну,

373 Ibid., 190.

374 __, Београд, 285.

375 Исић, М.: *Основно школство у Србији 1918-1941.*, 18 – 57.

376 Ibid., 22.

неопходну и хитну изградњу основних школа регулише и усмери огледала се не само у законским актима и уредбама, вић и у изради читаве серије типских пројеката о чему ће касније бити више речи.

Табела 8

ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ ПОДИГНУТЕ ОД 1919-1929. ГОДИНЕ

	Основне	Грађанске	Учитељске	Гимназије
1919.	109	----	----	3
1920.	107	----	----	----
1921.	103	2	1	4
1922.	110	2	----	5
1923.	125	5	----	5
1924.	154	4	1	3
1925.	178	1	3	4
1926.	211	3	1	2
1927.	191	1	1	5
1928.	30	1	----	----
Свега	1342	9	7	31

Након балканских ратова и Првог светског рата црква је доста страдала, тако да је по ослобођењу требало обновити и подићи многе објекте. Непотпуни извештај Српске православне цркве о изградњи цркава и манастира од 1920. до 1941. године сведочи о интензивној градњи објеката различите намене. Тако је за двадесетак година подигнуто укупно 1320 објеката у које спадају цркве, капеле, манастири, звоници, парохијски домови, трпезарије и остали објекти. Највише је било подигнуто црква и прохијских домована, затим капела, док је најмањи број био новоподигнутих манастира што сведочи о сложености њиховог оснивања и изградње.

Табела 9

**ИЗГРАДЊА ЦРКАВА И МАНАСТИРА
ОД 1920. ДО 1941. ГОДИНЕ**

Цркве	348
Капеле	176
Манастири	14
Звоници	160
Парохијски домови	347
Конаци	44
Трпезарије	34
Остали објекти	197
Укупно	1320

Од већих зграда у међуратном периоду су за потребе београдског Универзитета подигнуте: Универзитетска библиотека, Нова зграда Универзитета, институти Медицинског факултета и Технички факултет.

Нови смер здравствене политике руковођене од стране Хигијенског одељења Министарства народног здравља захтевао је нову организацију и подизање нових зграда и институција у циљу њеног остварења. Међу установама различитог делокруга најбројније и најзаступљеније су биле здравствене станице изграђене по селима широм земље, којих је до краја 1928. године било укупно 67. У истом периоду подигнуто је скоро дупло мање засебних медицинских установа, укупно 36, док је домова здравља било 21, а хигијенских завода само 4.

Табела 10

**СТАЊЕ СОЦИЈАЛНО-МЕДИЦИНСКИХ УСТАНОВА НА ДАН
1. 1. 1929. године**

	Хигијенски заводи	Домови народног здравља	Засебне медицинске установе	Здравствене станице	Свега
Северна Србија	2	8	14	23	47
Јужна Србија	1	11	---	41	53
Војводина	1	2	22	3	28
Укупно	4	21	36	67	128

У периоду од 1919-1929. године међу најзначајније подигнуте централне медицинске установе савременици су истицали **Централни хигијенски завод у Београду (1926), Домове народног здравља у Новом Саду (1925), Пећи (1926) и Сомбору (1926).**³⁷⁷ У оквиру надлежности Министарства трговине и индустрије подигнуте су у Београду: **Државна средња техничка школа (1922/24), Државна трговачка академија (1926/27), Виша женска занатска школа, Женска занатска школа Дом ученица, Женска занатска школа Јеврејског женског друштва,** док су широм земље подигнуте многе женске подружне школске зграде и кола српских сестара.³⁷⁸

На иницијативу Министарства социјалне политике изграђене су следеће зграде: Окружни уред за осигурање радника у Новом Саду, Окружни уред у Суботици, Централни секретаријат радничких комора и Београдска радничка комора подигле су заједно свој дом (1928), Дом слепих у Земуну, итд.³⁷⁹

Најмање објеката је изграђено у ресору Министарства правде, јер су крајеви који су раније били у оквиру Аустро-Угарске већ имали зграде, док са друге

³⁷⁷ *„Југославија на техничком пољу 1919 – 1929,* 209.

³⁷⁸ Ibid., 198 – 199.

³⁷⁹ Ibid., 216 – 218.

стране, подизање ових установа није био приоритет.³⁸⁰

У надлежности Министарства саобраћаја, а уз помоћ стручњака из Министарства грађевина, подигнуте су многе грађевине. Типске станичне зграде на пругама пред Први светски рат у српсковизантијском стилу рађене су у Управи за грађење железница. У међуратном периоду је настављено грађење железничких објеката „...према постојећим типовима или према специјално израђеним пројектима, а од грађевинског материјала према месним приликама“.³⁸¹ По сведочењу савременика објекти изграђени дуж пруга широм Краљевине следили су поуке народног градитељства не само приликом обликовања, већ и код употребе материјала и радне снаге. Тежња да станичне зграде изникну из традиције и да се органски вежу за окружење, представљале су сталну тежњу државе да у типским пројектима настоји да оствари идеју о јасно дефинисаној и јединственој „градитељској политици“ која би се спроводила на читавој територији надлежности Министарства грађевина. „Овом приликом веома је пријатно напоменути да су сви ови радови пројектовани и грађени од стране наших, домаћих инжењера и наших домаћих предузимача, као и са нашом домаћом радном снагом“.³⁸² Низ станичних зграда расутих широм Краљевине СХС/Југославије уводе нас у засебан делокруг рада Архитектонског одељења Министарства грађевина, израду типских пројеката за различите врсте објеката.

5. 0. 1. Типски пројекти

Израда типских пројеката везана је још за прве деценије рада Министарства грађевина. У почетку када је 1878. године дошло до проширења територије Србије Министарство није имало довољно капацитета да изради довољан број пројеката за цркве.³⁸³ Нарасле потребе и немогућност да се благовремено одговори на њих, условило је настанак типских пројеката како у Министарству, тако и од стране архитеката који су се бавили проучавањем средњовековног наслеђа. Тако је Драгутин Милутиновић био међу првима који је израдио типске пројекте. Сачувани су његови

380 Ibid., 224.

381 Ibid., 132.

382 Ibid.

383 Макуљевић, Н.: *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, 221 – 222.

пројекти за сеоске цркве из 1879. године које су биле на трагу његових залагања за обнову српске средњовековне уметности.³⁸⁴ Крајем XIX века, тачније последње две деценије, ученици бечког архитекте Теофила Ханзена Светозар Ивачковић, Јован Илкић, Душан Живановић и Владимир Николић су као службеници Министарства грађевина израдили велики број типских пројеката.³⁸⁵ Министарство грађевина је тако имало пресудну улогу и у развоју црквеног градитељства. Дугогодишња пракса је показала да окружни и приватни инжењери нису имали довољно знања и вештине за пројектовање цркава које су касније морале готово увек да буду израђиване у Министарству грађевина.³⁸⁶ Услед нараслих потреба, да би се процес изградње појединих врста објеката убрзао, министар грађевина је 15. фебруара 1887. године издао распис у коме је наредио: „*да се убудуће планови и предрачуни за подизање како нових цркава тако и школа израђују у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.*“³⁸⁷

Овим расписом Министарство је на себе преузело одговорност не само њихове изградње, већ и обликовања, док је са друге стране зачело једно ново поље деловања које је обухватало израду типских пројеката за различите врсте објеката. Стручним капацитетима и законском регулативом, Министарство грађевина је настојало да потврди и оправда своје значајно место и улогу у развоју српског градитељства новијег доба.

Светозар Ивачковић је у свом Аутографу писао о типским пројектима за цркве које је израдио у Министарству грађевина, док је у **Српском техничком листу** објавио серију текстова где је, поред цртежа и детаљног представљања конкретног пројекта, износио и своје мишљење о црквеној архитектури.³⁸⁸ Пут типских пројеката од бироа до реализације био је особен у зависности од конкретних примера. Тако је на њиховој изради учествовало више архитеката. Приликом извршења врло често је други стручњак преузимао решење свог колеге које је разрађивао или изменио у зависности од стварних потреба. У оквиру типских пројеката за цркве израђена су шаролика решења која су била класификована према начину обликовања, величини и цени изградње.³⁸⁹ Тако је црквеним општинама била остављена могућност избора најприкладнијег пројекта у оквиру понуђених образаца који су били одраз стилских

384 Ibid., 222.

385 Маскарели, Д.: „Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији“, у: *Ниш и Византија II* (2004), Зборник радова, Скупштина града, Ниш, Просвета, Ниш, 415.

386 Макуљевић, Н.: *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, 227.

387 Ibid., 227.

388 Маскарели, Д.: „Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији“, 416, 420.

389 Макуљевић, Н.: *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, 260.

токова српског градитељства новијег доба.

Имајући у виду широку надлежност Министарства грађевина и све веће потребе за нацртима разних објеката, врло брзо се увидело да су типски пројекти добро решење у атмосфери интензивне изградње. Почетком XX века њихов број очигледно није био довољан да задовољи нарасле потребе, о чему сведочи текст анонимног аутора упућеног министру грађевина.³⁹⁰ Поред истицања многих проблема у Архитектонском одељењу, он је у предлозима за њихово решење указао на потребу овакве врсте нацрта. Између осталог пише министру: *„Наредите да одељење има архиву и типове, па сте половину посла смањили. Неће се морати за један најобичнији нужник правити план по педесет пута.“*³⁹¹

Потреба за израдом типских пројеката указала се и у области изградње села почетком XX века. Остало је забележено да су архитекти Стојан Тителбах и Владимир Поповић учествовали на конкурс за типове сеоских кућа када је В. Поповић добио награду.³⁹² Будући да нису сачувани подаци о овом конкурс, може се само предпоставити да је био расписан на државном нивоу и да је имао намеру да плански регулише изградњу на селу која је вероватно била захваћена стихијом и произвољношћу.

Слика о типским пројектима насталим у међуратном периоду није комплетна из неколико разлога. Процент сачуваних планова и документације која се односи на типове објеката је веома мали, док би увид на терену захтевао дуга и скупа истраживања. Покушај да се у архитектонско-урбанистичком развоју земље унесе ред и путем тежње ка уједначеном грађењу појединих врста објеката спровођен је и у области законодавства. За сада нам је познато да су законом били регулисани објекти подизани на селу. Тако је у члану 130. **Грађевинског закона** из 1931. године који се односи на „...*типове за сеоске грађевине...*“ записано: *„Бан ће преко својих грађевинских и санитарских органа настати, да се за разне крајеве спреме и бесплатно дају на употребу типови за сеоске куће и друге споредне објекте, као и техничка упутства на лицу места. Ови типови имају бити израђени према месним климатским приликама, грађевинском материјалу, привредним и животним потребама*

390 Ђ.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, у: *Српски технички лист* 22 (1907), Удружење српских инжењера, 134.

391 Ibid.

392 Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 326, 369.

дотичног краја а да су за изградњу практични и економични“.³⁹³ Као посебну вредност осмишљавања типских пројеката за сеоске куће треба истаћи чињеницу да се водило рачуна о духу места.

Поштовање локалне градитељске традиције, климе, доступног материјала, реалних потреба и тежњи за економичношћу, били су главни критеријуми за израду пројеката. Тежња државе да спречи непланску изградњу и регулише грађевинске прилике на селу огледала се и у следећем пропису: „*Нове грађевине, за које је добивена ма каква помоћ од државе, морају се подизати по прописаним типовима*“.³⁹⁴ Свесна чињеница да је непланска и поготово стихијска изградња узела маха, држава је и путем оваквих врста условљавања морала да покуша да уведе ред у области градитељства. Касније су слични прописи уграђени у **Уредбу о давању помоћи за подизање објеката сељачког gospodarства** из 1939. године.³⁹⁵ У члану 4. је записано: „*Објекти за које се могу тражити помоћи по члану 3., имају се подизати по типовима који ће у ту сврху израдити Банска управа за територију подручне јој бановине, умножити и доставити општинама ради бесплатног давања заинтересованим сељанима. У типу за поједине врсте објеката треба означити за разне величине одговарајуће димензије и количине потребног грађевинског материјала (камена, шљунка, песка, цемента итд.)*“.³⁹⁶

Имајући у виду сложене друштвене, економске, социјалне и политичке прилике које су утицале и на област градитељства, поставља се питање у коликој мери је замисао о изградњи кућа на селу спроведена у пракси. Иако се и на селу доста градило без плана и програма, сваки покушај да се спречи лоша пракса и да се уведе ред у области градитељства заслуживали су сваку похвалу. Спремност и зрелост државе и институција да идеалне замисли примене врло често нису биле на потребном нивоу, као и животне околности које су много пута рушиле прописе на делу.

Преглед типских пројеката ограничен је на грађу сачувану у Архиву Југославије, која није комплетна и целовита. У Архитектонском одељењу

393 __, „Грађевински закон“, 935.

394 Ibid.

395 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 293/а. ј. 895.

396 Ibid.

рађени су типски пројекти за различите врсте објеката као што су: сеоске основне школе; пољопривредне школе са интернатским зградама; учитељки станови; амбуланте; цркве; парохијски домови; надгробна обележја за војничко гробље; поште; путарске кућице; надзорничке куће и типске куће. Аутори ових пројеката су припадали различитим генерацијама, неки од њих су били више познати од осталих, док су сви били донекле „специјализовани“ за поједине врсте објеката, тако да један аутор није пројектовао различите типове грађевина. Сеоске школе су пројектовали: Чедомир Глишић, Александар Д. Јанковић, Радојка Миливојевић, Десанка Ђорђевић, Павловић, Петар Гачић, Димитрије Ж. Јуришић, Живана Богдановић, Станислава Јовановић, Анђелија Павловић и Грегор Хива. Типске пројекте за поште је радио Јездимир Денић, за цркве и парохијске домове Василије Андросов, док су нацрте за пољопривредне зграде израђивали Жарко Татић, Бранислав Којић, Гојко Тодић и Душ. П. Манојловић. Типски пројекат за амбуланту израдио је Драгомир Тадић, док је аутор надгробних обележја за војничко гробље био Никола Краснов, а Димирије М. Леко је израдио типске пројекте за царинске зграде. Д. М. Леко је од стране министра финансија 1930. године био именован да путује дуж граница Краљевине са Мађарском, Грчком и Албанијом ради избора и одређивања места за подизање царинских зграда.³⁹⁷

У Архиву Југославије највише је сачувано типских пројеката за сеоске основне школе, цркве, поште и пољопривредне зграде, што нас наводи на закључак да су ове врсте објеката биле и најзаступљеније као логична последица реалних потреба. Серија ових пројеката била је скромна у сваком погледу. Скромна по величини, програму, уложеним средствима, стилској обради, уложеном времену при пројектовању (реч је већ о готовим пројектима), што је било у знаку штедње о којој се причало код сваког усвајања новог буџета. При изради нацрта били су предвиђени објекти различите величине, па су тако настале замисли за основне школе са једном и више учионица, док су капацитети пошта били условљени бројем чиновника. Распоред просторија, у оквиру скромних захтева и једноставног програма, био је врло слично решен, док је у њиховом обликовању испољено богатство замисли. Поједини

³⁹⁷ Грађа је сачувана у заоставштини породице Леко којом се овом приликом захваљујем на уступљеном материјалу.

типови пројеката били су намењени одређеним регионима, о чему сведоче одреднице срез и округ са празним местом за њихово накнадно уписивање, или пак варијанта где је остављен само празан део где је уписивано конкретно насеље. Идеју о поштовању духа места налазимо и у **Грађевинском закону** из 1931. године, где је у члану 130. о типовима за сеоске грађевине записано: *„Ови типови имају бити израђени према месним климатским приликама, грађевинском материјалу, привредним и животним потребама дотичног краја а да су за изградњу практични и економични“*.³⁹⁸

Слична замисао постојала је и 1940. године када се у Министарству грађевина разматрао проблем уређења и изграђивања села. У оквиру планског изграђивања села: *„Одељци за уређење и изграђивање села радиће планове сеоских кућа за становање као и планове осталих економских зграда сеоског газдинства према претходно утврђеним типовима начињених по освештаним начелима традиције дотичног краја само технички усавршеним“*.³⁹⁹ Када је реч о осталим врстама објеката, поштовање духа места и традиције можемо препознати на конкретним нацртима, где су јасно уткани елементи карактеристични за одређена поднебља.

У земљи где није постојала јасна грађевинска политика, настанак и примена типских пројеката био је првенствено условљен економским околностима и тежњом да се поштује регионално грађевинско наслеђе. Због великог обима посла, недостатка радне снаге и малих објеката са скромним захтевима, типски пројекти су били право решење за све веће потребе изградње нових основних школа, цркава, пошта и пољопривених зграда. Типски пројекти железничких станица, школа и пошта, настали у духу поштовања локалне градитељске традиције, били су оцењени као идеални модели који су преносили главне тежње државне политике о југословенском идентитету као јединству различитости.⁴⁰⁰

Значај типских пројеката, њихово место и улога у раду Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду било је наглашеније и

398 __ „Грађевински закон“, 935.

399 __ „У Министарству грађевина оснива се Одељак за уређење и изграђивање села“, 6.

400 Игњатовић, А.: *Југословенство у архитектури 1904-1941*, 375 – 377; Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, у: *Годишњак града Београда LIV (2007)*, МГБ, 251 – 252.

интензивније из више разлога. Надлежност Министарства као врховне власти у области градитељства било је проширено, дошло је до наглог увећања територије под његовом јурисдикцијом, нова држава и ново политичко уређење условили су стварање административног апарата које је требало сместити у нова здања различите намене, што је све условило потребе за све већим бројем пројеката. Из наслеђеног искуства претходног периода дошло се до закључка да су типски пројекти врло брза, рационална и економична решења у сложенем процесу изградње Краљевине.

Школе

У међуратном периоду, нарасле потребе за школским зградама од основних, преко средњих до стручних, једино је могла да реши држава која је на себе преузела велику одговорност ублажавања актуелног проблема њиховог хроничног недостатка.

слика 26. Гимназија, Аранђеловац (Архив Југославије)

Документација сачувана у Архиву Југославије сведочи о томе да су се у трећој деценији XX века прилике знатно измениле, те да су израде пројеката за основне школе све више повераване стручњацима. Пошто је Министарство грађевина у том периоду било задужено за израду планова основних школа, вероватно су постојали прописи о подизању школа у оквиру којих су била дата правила о грађењу оваквих врста објеката, чије је решење морало бити прилагођено њиховој специфичној намени. С обзиром на чињеницу да питање постојања стандарда о подизању школских зграда прилагођених савременим

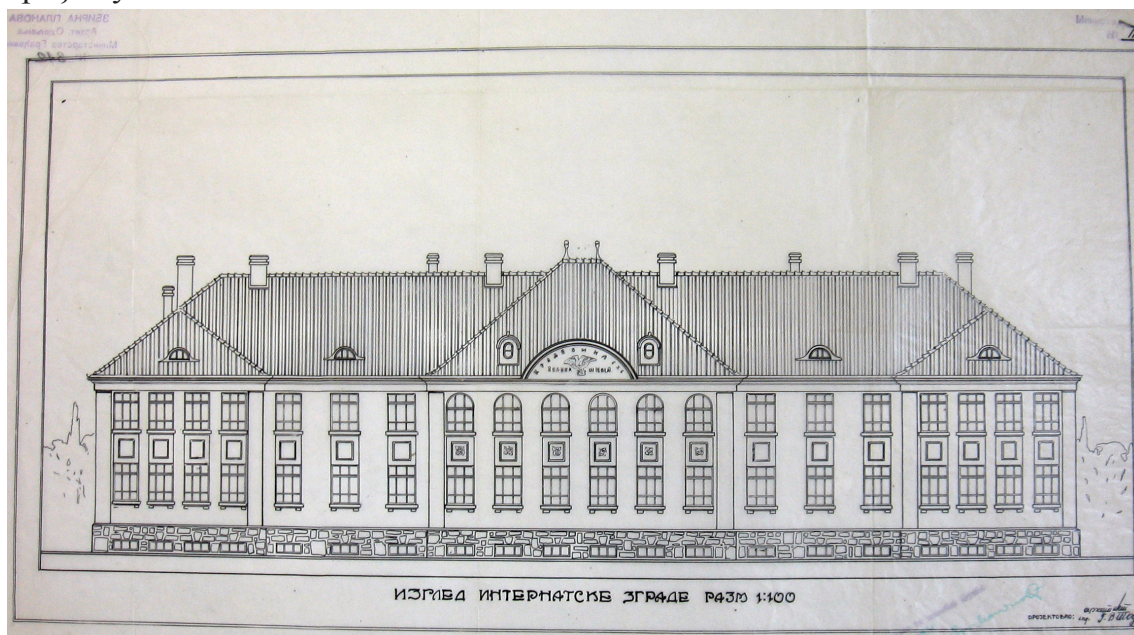

слика 27. Гимназија, Књажевац (Архив Југославије)

слика 28. Гимназија, Параћин (Архив Југославије)

потребама, још увек остаје нерасветљено до краја, није могуће дати одговор на питање, да ли су стил и просторно обликовање били унапред утврђени у грађењу сеоских школа.

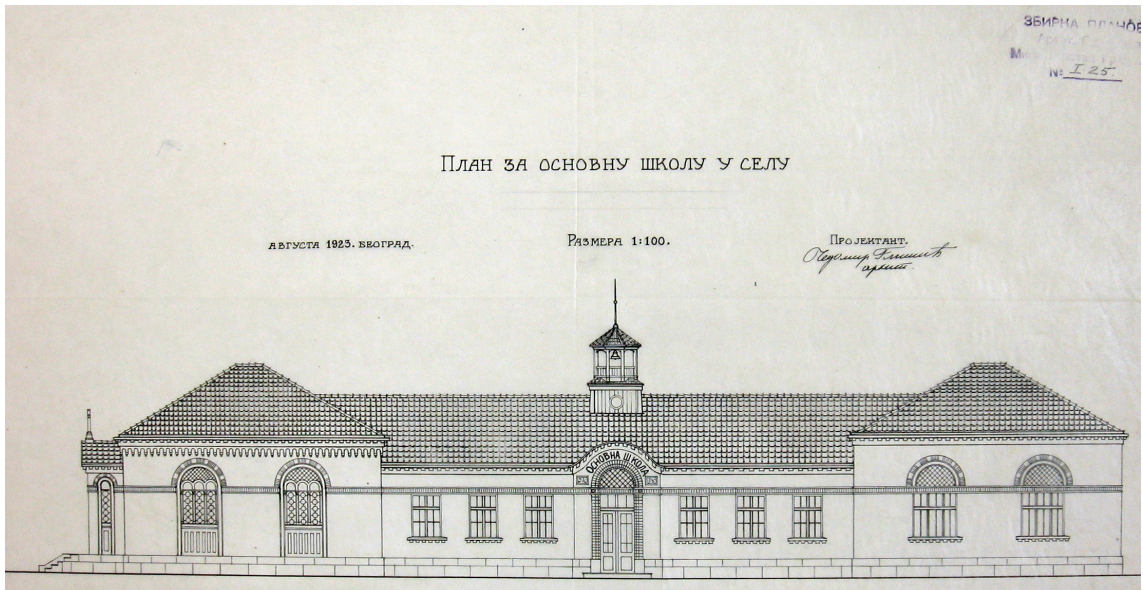

слика 29. Типски пројекат пољопривредне школе са интернатском зградом (Архив Југославије)

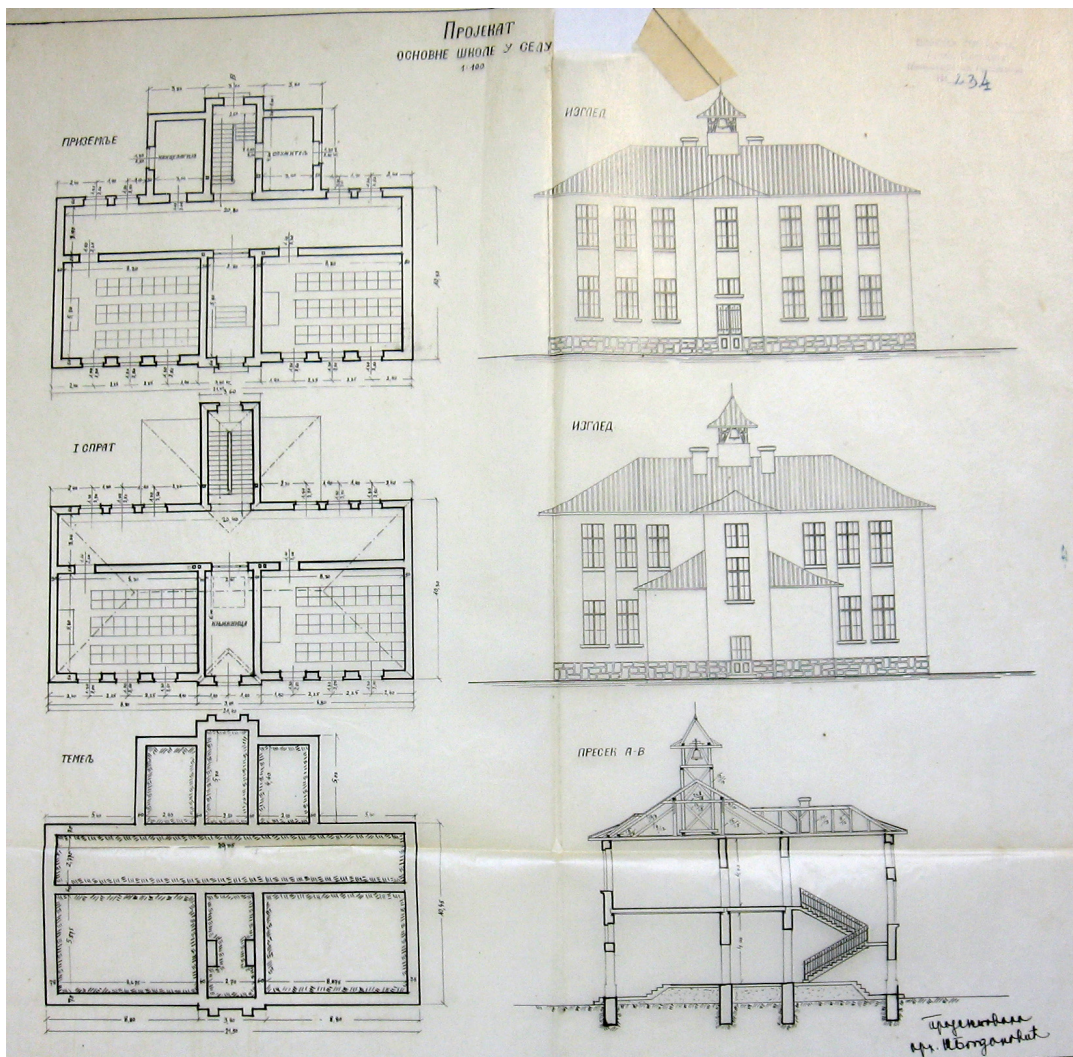

слика 30. Пољопривредна школа, Прокупље (из колекције М. Јуришића)

Подизање школских зграда било је регулисано законима. Тако је у **Закону о народним школама** из 1930. године било прописано да зграде народних школа морају бити подигнуте на подесним и здравим местима, да треба да буду светле, са

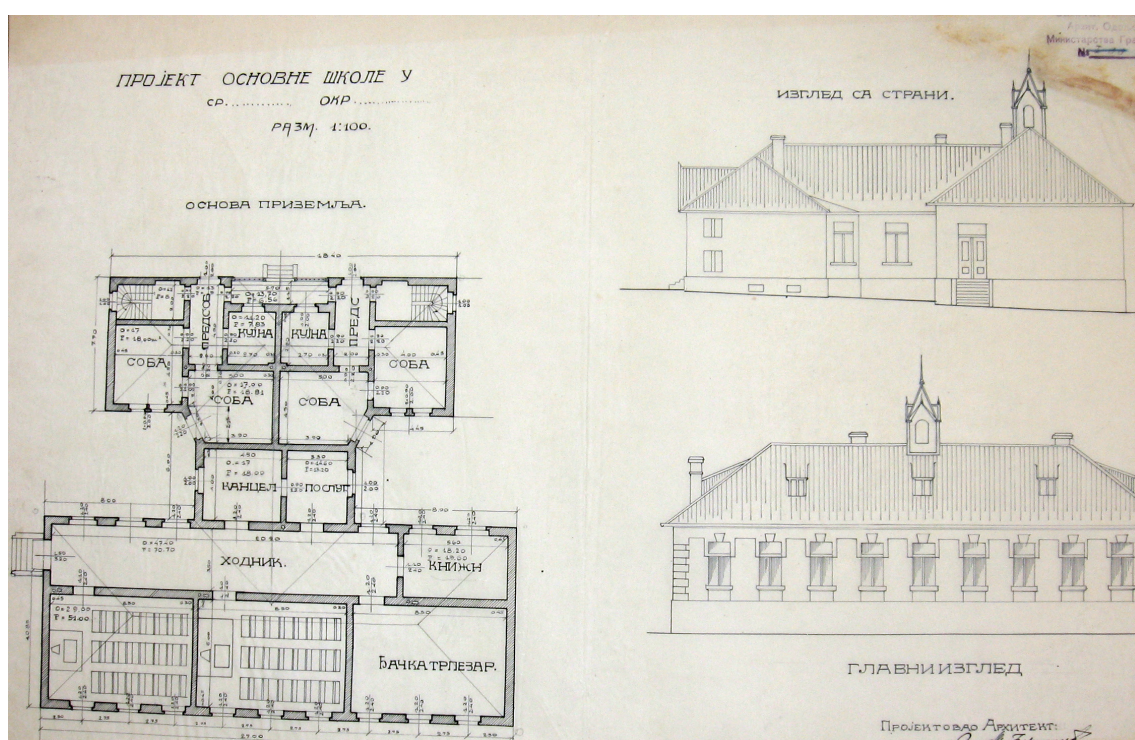

слика 31. Типски пројекат осовне школе (Архив Југославије)

слика 32. Типски пројекат осовне школе (Архив Југославије)

довољно простора за ученике.⁴⁰¹ Уредбе са детаљним прописима биле су доношене у споразуму чак три министарства о чему сведочи члан 27. „Министар просвете у споразуму са министром грађевина и министром социјалне политике и народног здравља прописује уредбом одредбе о подизању школских зграда и учитељских станова, о намештају, о уређењу школских вртова, дворишта и друго, као и односне угледне планове за школске зграде.“⁴⁰² Планове за подизање школских зграда одобравао је бан, док је држава свим општинама, осим градским које су имале своје грађевинске стручњаке, помагала код изградње и доградње школских зграда у домену израде планова и предрачуна, стручног надзора и комисија за преглед грађевина.

слика 33. Типски пројекат осовне школе (Архив Југославије)

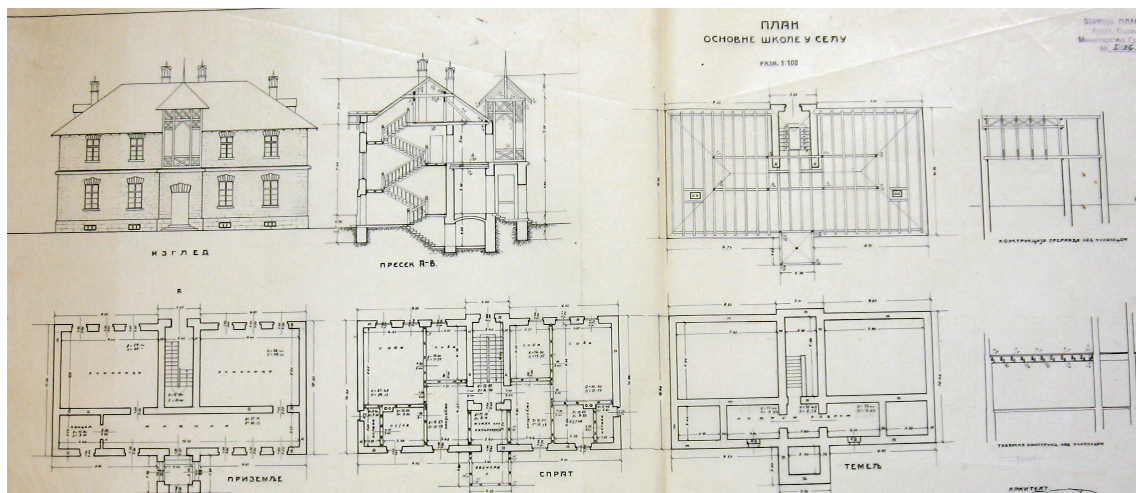
У оквиру напора да се створи јединствени школски систем Краљевине СХС/Југославије и нараслих потреба за изградњом објеката широм земље, произашла је и идеја о типским пројектима за школске зграде. Планови за основне школе сачувани у Архитву Југославије настали су у периоду од 1921-1929. године. Најраскошнији међи њима је типски пројекат интерна-тске зграде настао у оквиру типских пројеката пољопривредних школа арх.

401 __, *Закон о народним школама*, Издавачка књижница Геце Кона, Београд 1930.

402 Ibid., 13.

Гојка Тодића.

Двотрактно решење са јасно дефинисаним садржајем обухватало је: помоћне собе распоређене у подруму, одељења потребна за учење у приземљу, док су просторије за боравак ученика биле на првом спрату. Трочлана подела фасаде, рустично обрађено приземље, парапетне плоче украшене рељефима,

слика 34. Типски пројекат осовне школе (Архив Југославије)

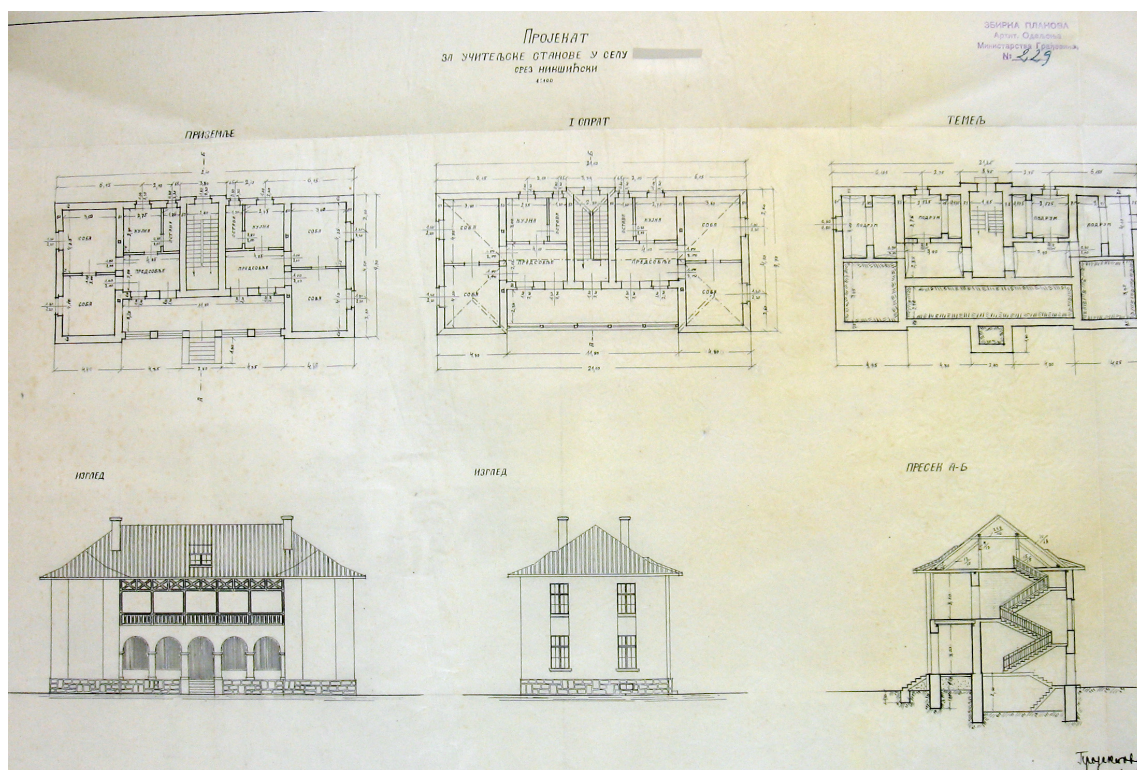

слика 35. Основна школа, Црквене водице, Округ Косовски (Архив Југославије)

коси кров и натпис над централним делом са двоглавим орлом, имали су задатак да репрезентативношћу обраде у академском духу сведоче о важности

пољопривредних школа у једној аграрној земљи каква је била Краљевина.⁴⁰³ По узору на овај типски пројекат у Прокупљу је изграђена школа са незнатним изменама у детаљима.

Један од најживописнијих типских пројеката за основну школу настао је 1923. године. Архитекта Чедомир Глишић је, поред две учионице, пројектовао и цркву у оквиру школе, док се у стилском обликовању инспирисао средњовековном традицијом коју препознајемо у преплетима, шаховским пољима и венцима.⁴⁰⁴

слика 36. Пројекат учитељских једнособних и двособних станова (Архив Југославије)

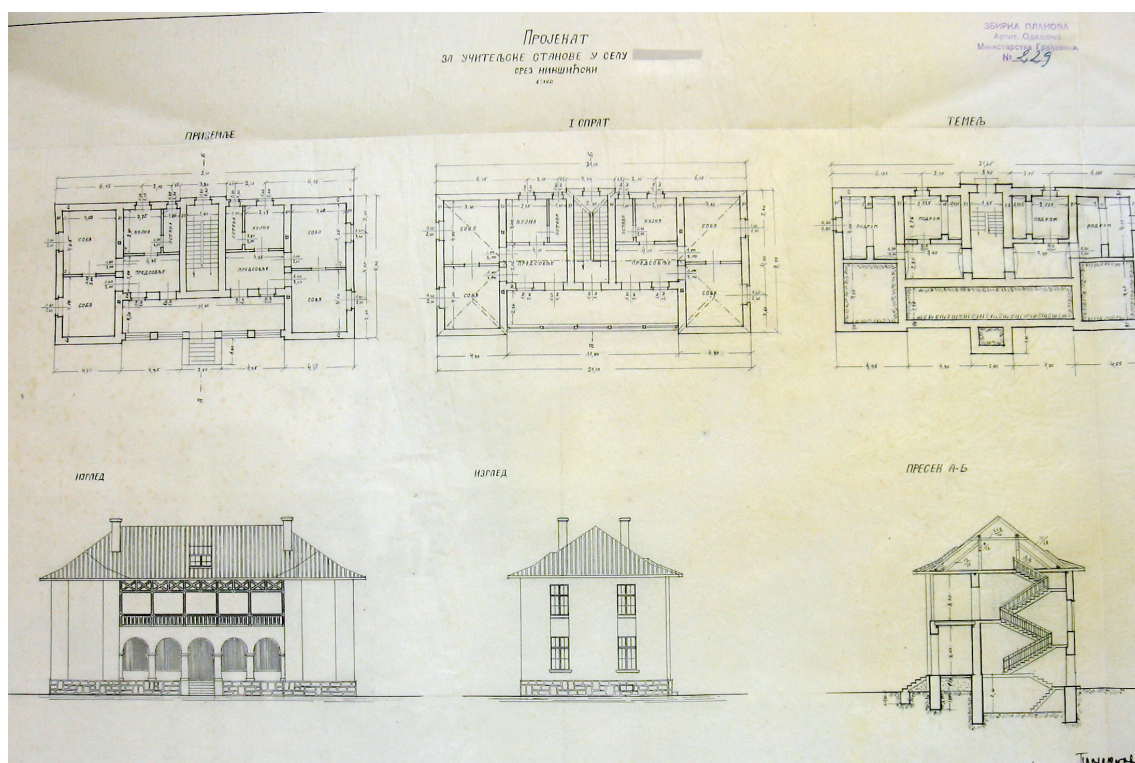
Сеоске основне школе су по архитектонском и просторном обликовању најједноставније и најскромније у односу на све типске пројекте, што је првенствено био одраз њихове намене. Градације у обради постојале су у оквиру пројеката самих школа које су биле условљене њиховом величином. Тако су школе са једном учионицом биле скромније у односу на школе са четири учионице.

Врло често су то били објекти са двоструким садржајем који су обухватили: учионице, канцеларије и стан за учитеља. Као што су постојале варијације у

403 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 68.

404 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 171.

обради фасаде, тако су постојале варијације у обради основе. Најчешће су то били приземни објекти, док су код школа са четири учионице пројектовани и објекти на спрат. Поред једноставне шеме основе, засноване на принципу осне симетрије, постојале су издужена и компактна варијанта компоновања, као и основе са бочним и средишњим крилима. Будући да је настало и сачувано највише планова за школе, на њиховом примеру је могуће уочити типологију у односу на карактеристике њихове просторне организације.⁴⁰⁵ Најчешће је примењивана подужна организација простора са једнотрактним, двотрактним и комбинованим решењем. У обликовању школа коришћена су једноставна средства архитектонског изражавања.

слика 37. Пројекат учитељских једнособних и двособних станова (Архив Југославије)

Најчешће је то правоугаони блок симетрично обрађеног зидног платна, са наглашеним и посебном пажњом обрађеним централним делом и улазом. Ослањање на градитељску традицију запажамо у појединим детаљима, као

405 О типологији грађевина видети: Ротер – Благојевић, М.: „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у абеограду од 1830-1900. године“, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 4 (1997), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 62 – 68.

што су димњаци, четвороводни кров, дубока стреха и камени сокл. Ретки примери декоративности и одступања од једноставног начина обликовања су ланterne на крову где је смештено звоно⁴⁰⁶, еркер, декоративно обрађени димњаци⁴⁰⁷ и трем са луцима по узору на моравску кућу. Директну везу са духом места и утицај градитељске традиције препознајемо на два типска пројета за учитељске станове⁴⁰⁸ са посебно декоративно обрађеним тремовима.

слика 38. Учитељски дом, Чачак (Архив Југославије)

Жупан битолске области је 1928. године у писму упућеном министру унутрашњих дела оставио значајно сведочанство о подизању сеоских школа. Ситуација забележена у његовом ресору вероватно је била одраз стања на целокупној територији Краљевине СХС/Југославије.⁴⁰⁹ Упркос тежње да се по селима изгради што већи број школа и случајева да су мештани прикупили материјал за њихово подизање, долазило је до застоја услед недостатка стручњака који би са комисијом требао да

406 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 175.

407 Ibid.

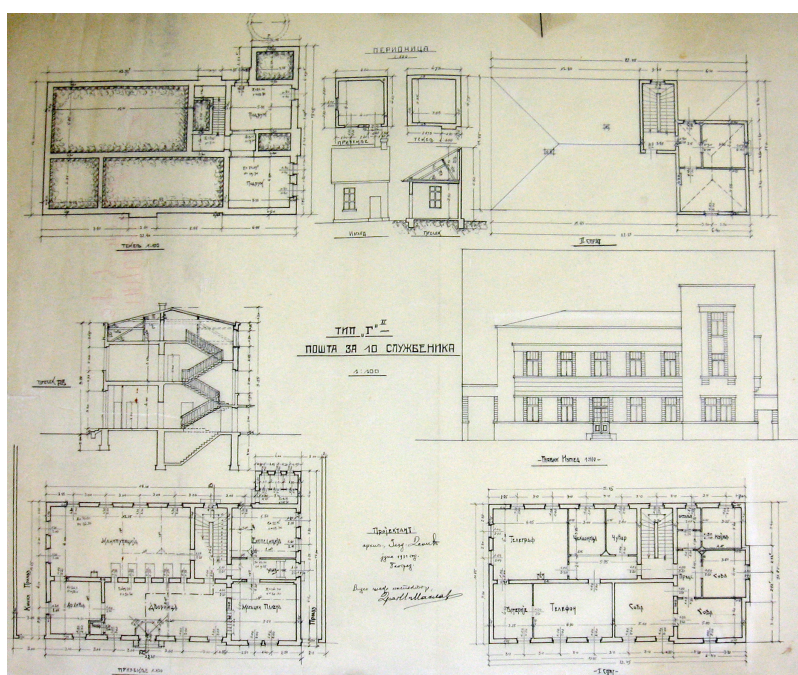
408 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 184.

409 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1678.

изађе на терен, одреде место за школу и израде одговарајући план.⁴¹⁰ Управо у недостатку стручног кадра, а самим тим и недостатку пројеката за сеоске школе, треба тражити један од разлога настанка типских пројеката који су између осталог имали задатак да убрзају остваривање државне идеје да се подигне што већи број школа. Скраћење поступка тиме што су нуђени већ готови пројекти знатно би ксратило процес изградње школа које су по свом универзалном програму и јасно дефинисаној намени омогућавале настанак типских решења.

Поштанске зграде

Типски пројекти за поштанске зграде о којима је у литератури већ доста писано и који су детаљно анализирани⁴¹¹ богатије су обрађени у односу на сеоске основне школе.

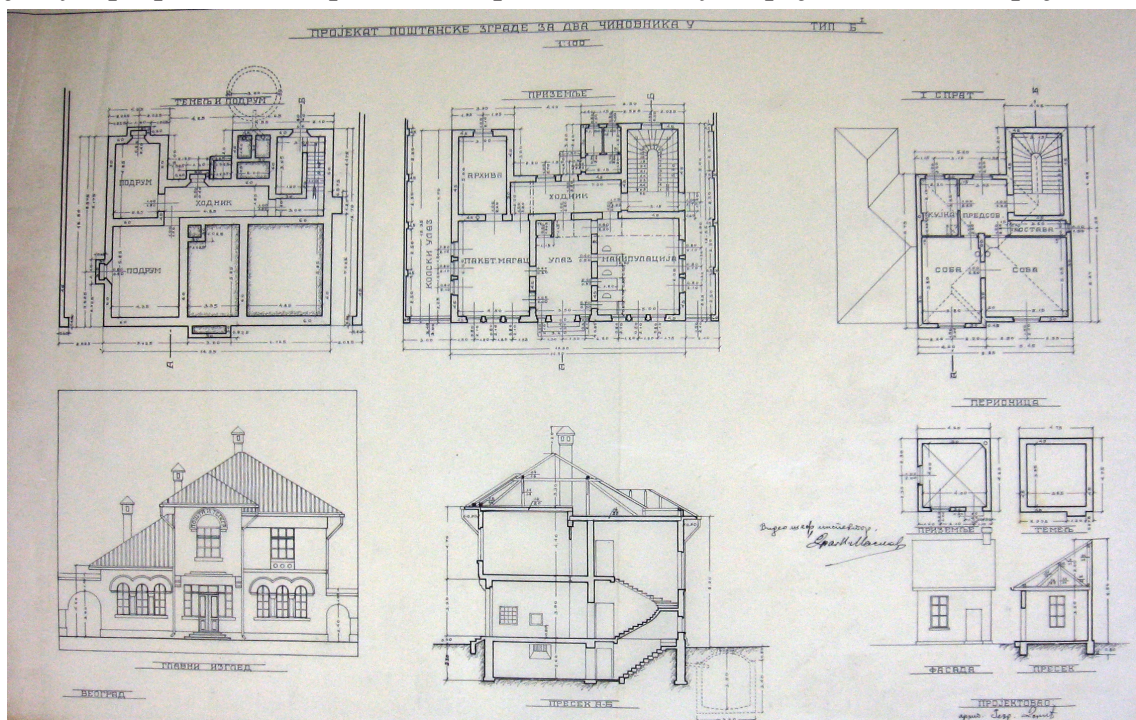

слика 39. Типски пројекат поштанске зграде (Архив Југославије)

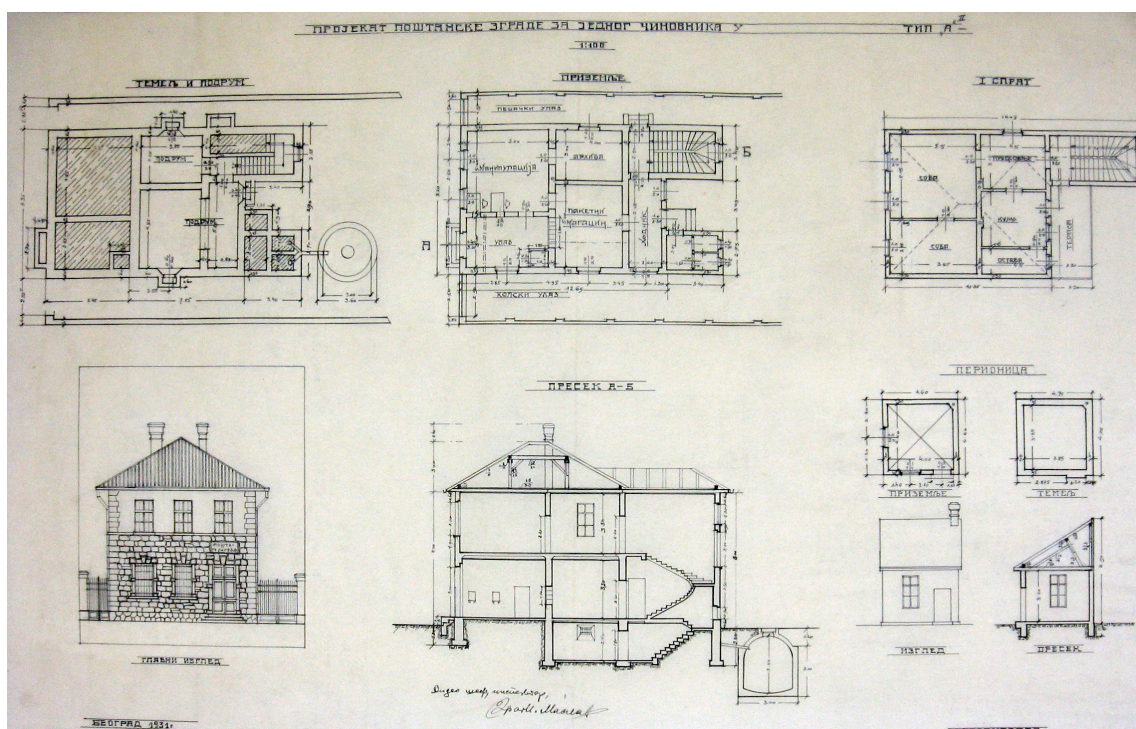
410 Ibid.

411 Игњатовић, А.: *Југословенство у архитектури 1904-1941*; Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970).

Настали током 1931. године као репрезенти државе, поштанске зграде чији је аутор арх. Јездимир Денић, презентовале су, серијом од осам пројеката,

слика 40. Типски пројекат поштанске зграде (Архив Југославије)

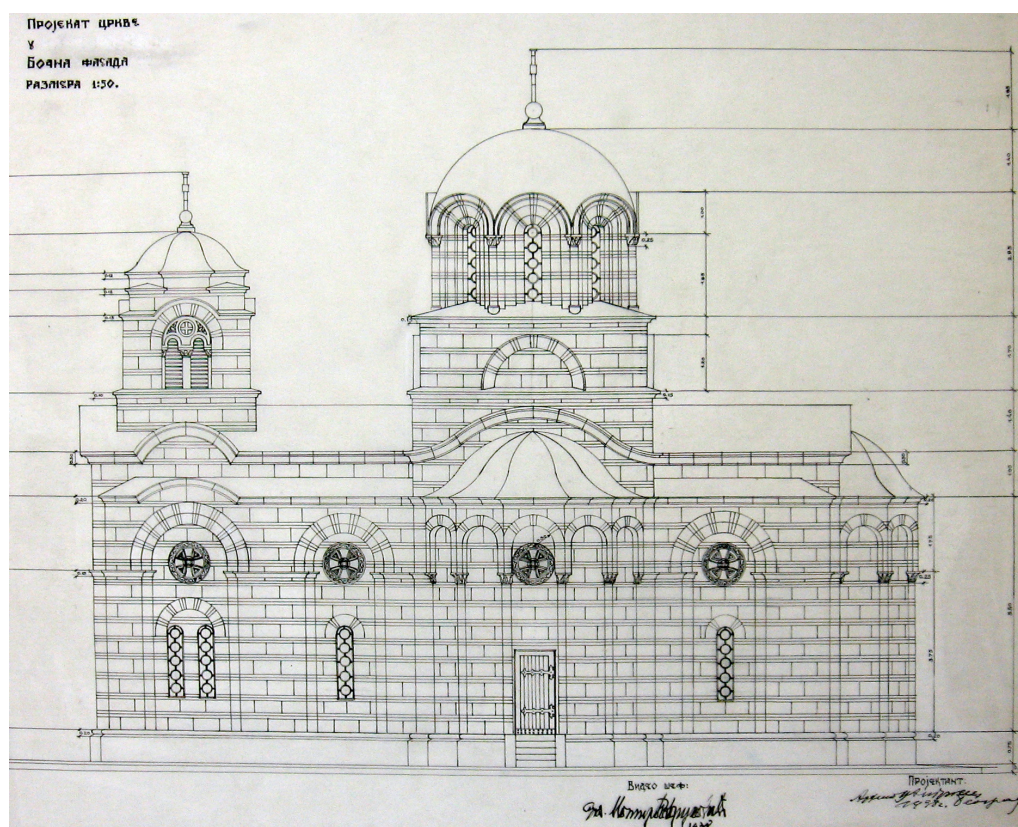
слика 41. Типски пројекат поштанске зграде (Архив Југославије)

четири регионална модела кућа основаних на градитељско наслеђе. Типови су се међусобно разликовали у архитектонском обликовању, док су у просторној

организацији били јединствени. Први модел са лучним тремовима, крововима покривеним ћерамидом и декоративним димњацима био је инспирисан јужним крјевима (Косово, Метохија и Македонија). Други пројекти израђени у камену, са рустичним детаљима и бочним кулама као посебном акценту, инспирацију су пронашли у медитеранском духу приморја. Трећа група једноставно обрађених објеката била је израђена у дугу градитељске традиције панонске области. Четврти модел типских пројеката обликованих са удвојеним и дределним лучним отворима уоквиреним архиволтама био је инспирисан живописним наслеђем Поморавља. Најчешће су то биле спратне зграде једноставног просторног распореда са комбинованим садржајем, јер су поред службених просторија имале и стан за чиновника.

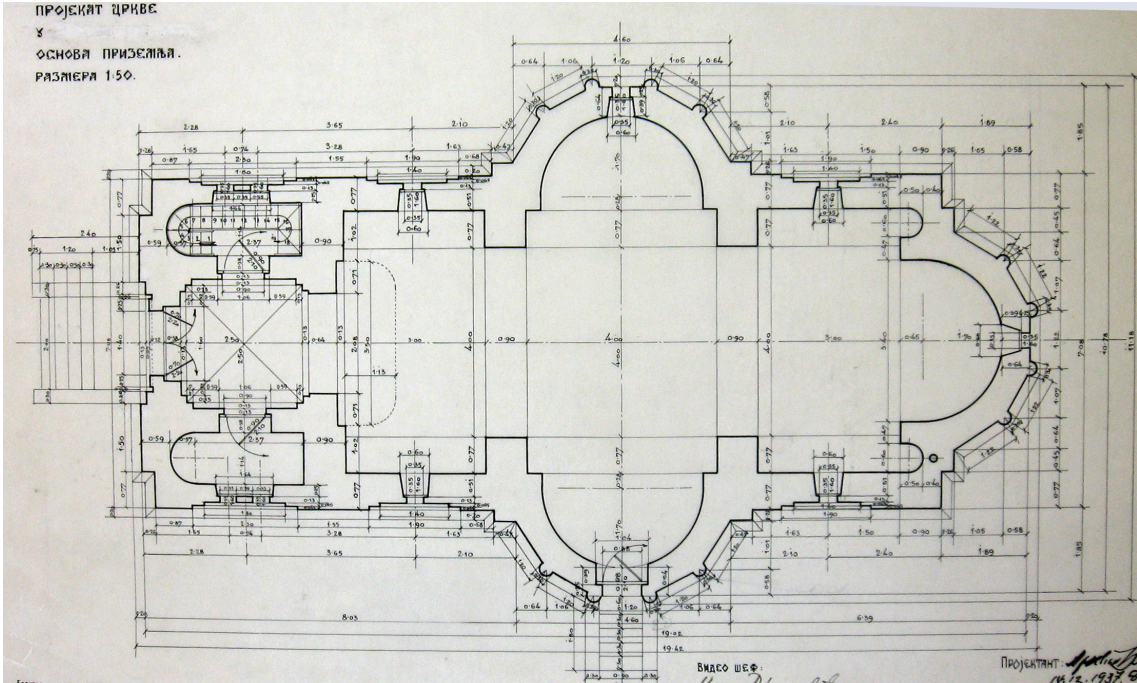
Цркве

Серију типских пројеката за цркве израдио је током 1937. године арх. Василије Андросов.⁴¹²

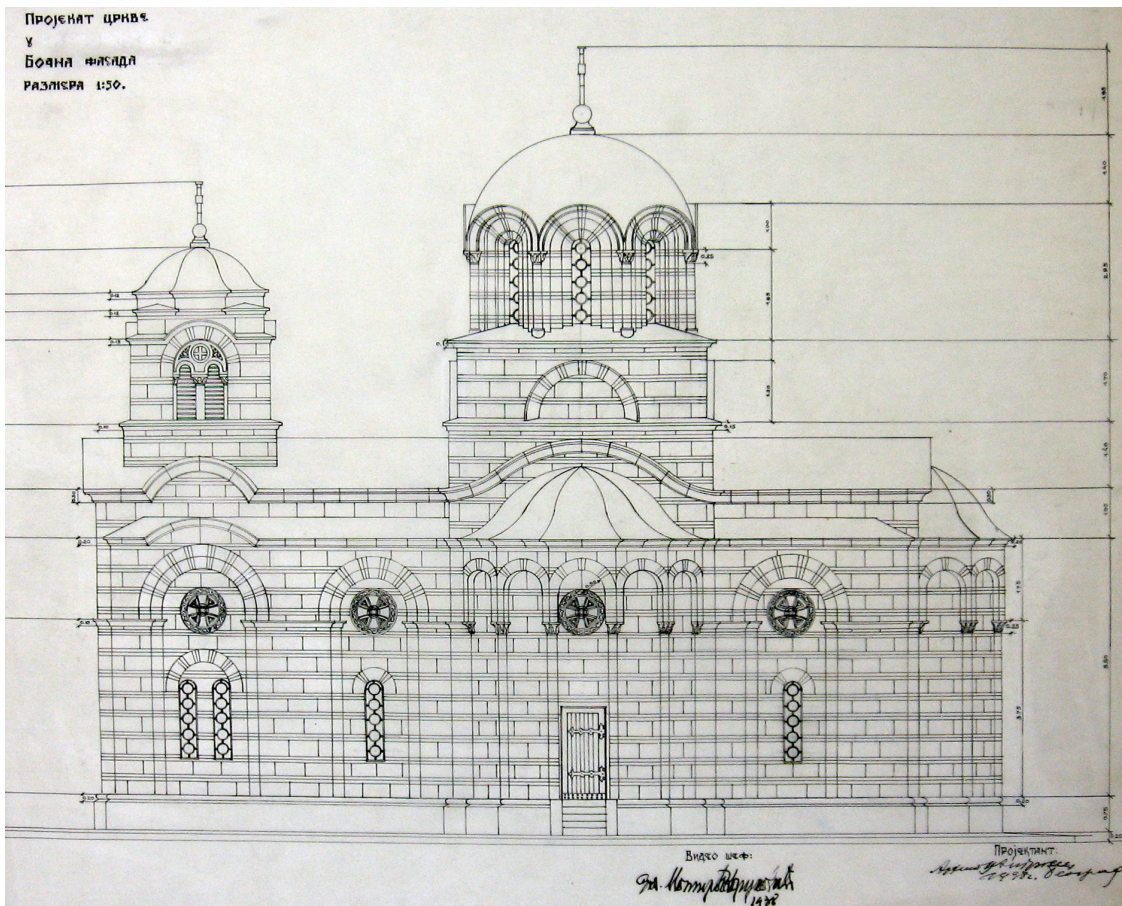

слика 42. Типски пројекат цркве (Архив Југославије)

412 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 297.

слика 43. Типски пројекат цркве (Архив Југославије)

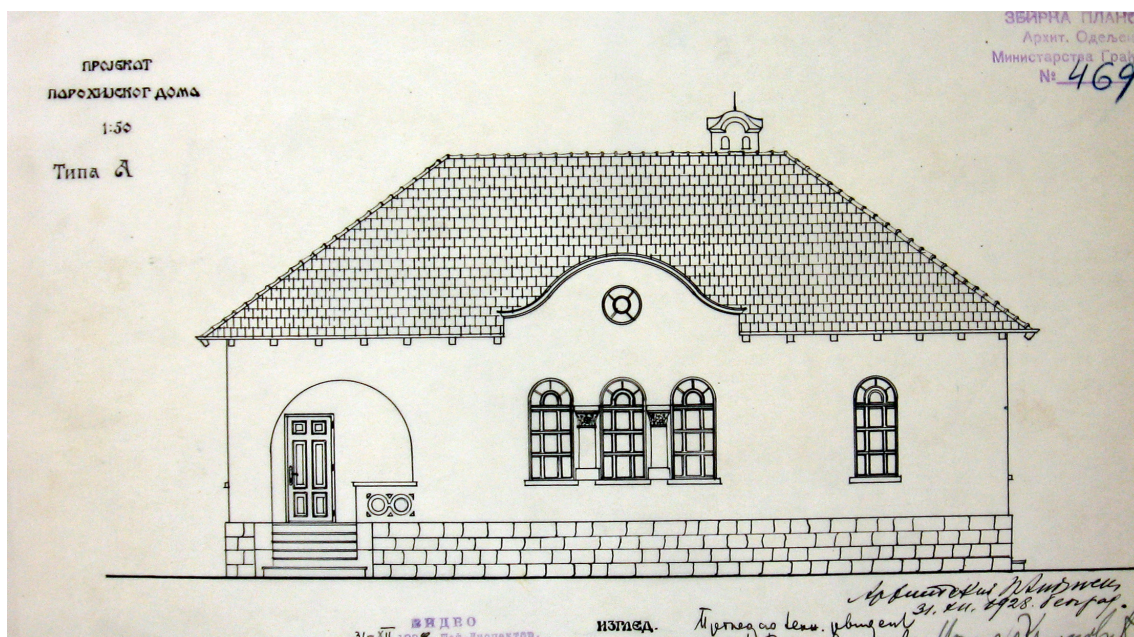

слика 44. Типски пројекат цркве (Архив Југославије)

У просторној концепцији и стилској обради аутор је пронашао инспирацију у моравском стилу. Триконхални тип грађевине сажетог уписаног крста са куполом над централним делом и кулом звоником над припратом, скромна су решења предвиђена за сеоске цркве. На пројектима инспирисаним средњовековном традицијом са применом полихромије, шах поља, розетама и преплетним орнаментима препознајемо елементе моравске школе. Складно обрађене фасаде са умереном употребом декоративне пластике, оживљене су порталима, бифорама и розетама обрађеним са нарочитом пажњом. У односу на укупан број цркава које је В. Андросов пројектовао број типских пројеката је готово незнатан, што сведочи о чињеници да се сваком конкретном задатку посвећивао са истоветном аналитичношћу и савесношћу.

Парохијски домови

Током 1928. и 1929. године В. Андросов је израдио серију типских пројеката за парохијске домовне, од једноставних инспирисаних народном градитељском

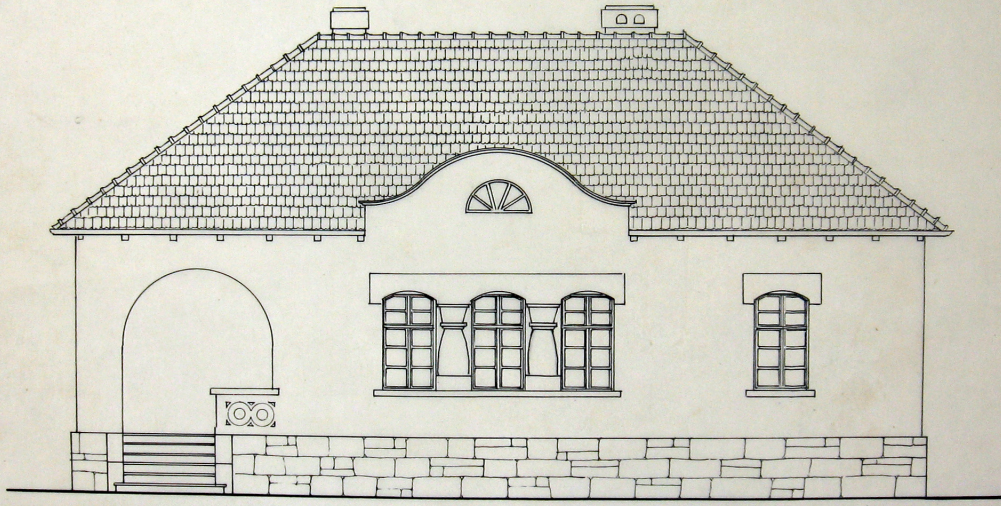

слика 45. Типски пројекат парохијског дома (Архив Југославије)

традицијом, до оних „раскошнијих“ који, осим ликалне градитељске традиције, садрже и архитектонске елементе инспирисане средњовековном

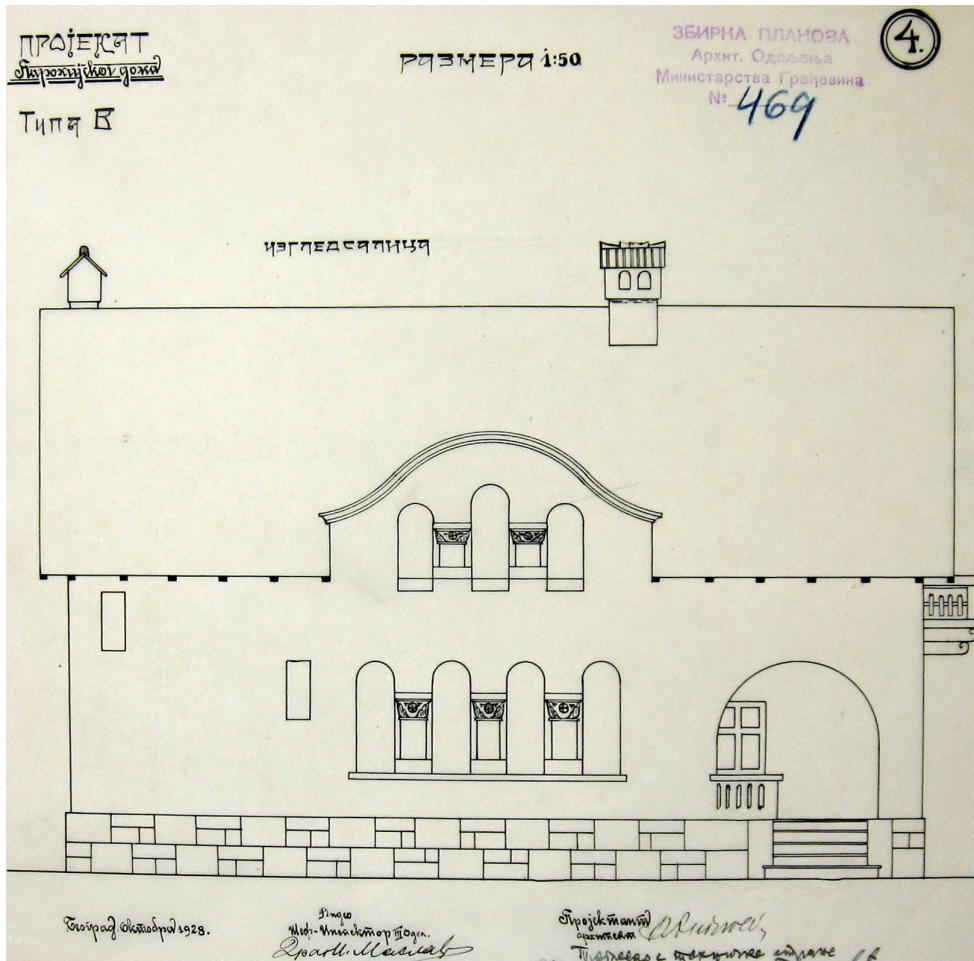
ПРОЈЕКАТ
 ПАРОХИЈСКОГ ДОМА
 1:50.
 Типа Б

ЗБИРНА ПЛАНОВА
 Архит. Одељења
 Министарства Грађевина
 № 469

ВИДНО
 9-III 1929 год. Министарство
 Програма Грађевинарства
 ПРОЈЕКТАНТ:
 Др. Милош Јовановић
 5-III-29

слика 46. Типски пројекат парохијског дома (Архив Југославије)

ПРОЈЕКАТ
 ПАРОХИЈСКОГ ДОМА
 Типа Б

РАЗМЕР 1:50

ЗБИРНА ПЛАНОВА
 Архит. Одељења
 Министарства Грађевина
 № 469

4

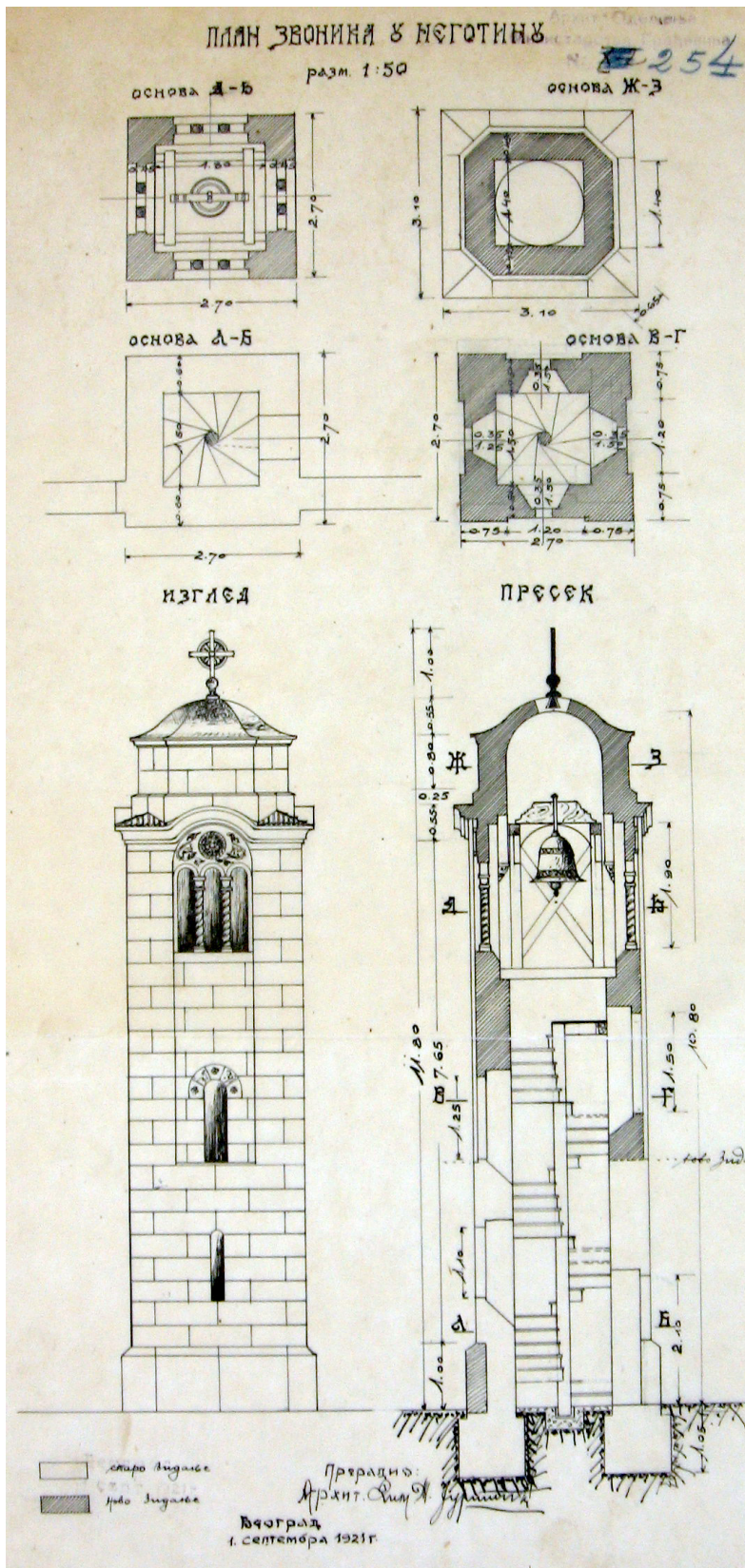
ИЗГЛЕД С ПОСРЕДИНА

Програма Грађевинарства 1928.

Др. Милош Јовановић
 Програма Грађевинарства

ПРОЈЕКТАНТ
 Др. Милош Јовановић
 Програма Грађевинарства

слика 47. Типски пројекат парохијског дома (Архив Југославије)

слика 48. План звоника, Неготин (Архив Југославије)

традицијом.⁴¹³

Утицај народног неимарства препознајемо у примени типичног моравског трема са луцима, декоративним димљацима, косом крову, дубокој стрехи и каменом соклу, док су елементи српско-византијског стила примењени на капителима, огради на трему и наглашеним забатима бочних фасада.

слика 49. Надгробно обележје за војничко гробље-тип (Архив Југославије)

У духу традиције израђен је и пројекат за звонару арх. Д. Ж. Јуришића из 1920. године, као и детаљи армиранобетонских конструкција за цркву руског архитекте Маркштајна из 1929. године.⁴¹⁴ Арх. Никола Краснов израдио је типске пројекте за надгробна обележја за војничко гробље. При обликовању три варијанте 1927. године и седам варијанти 1928. године користио је државне и регионалне симболе који плене складом и једноставношћу.⁴¹⁵

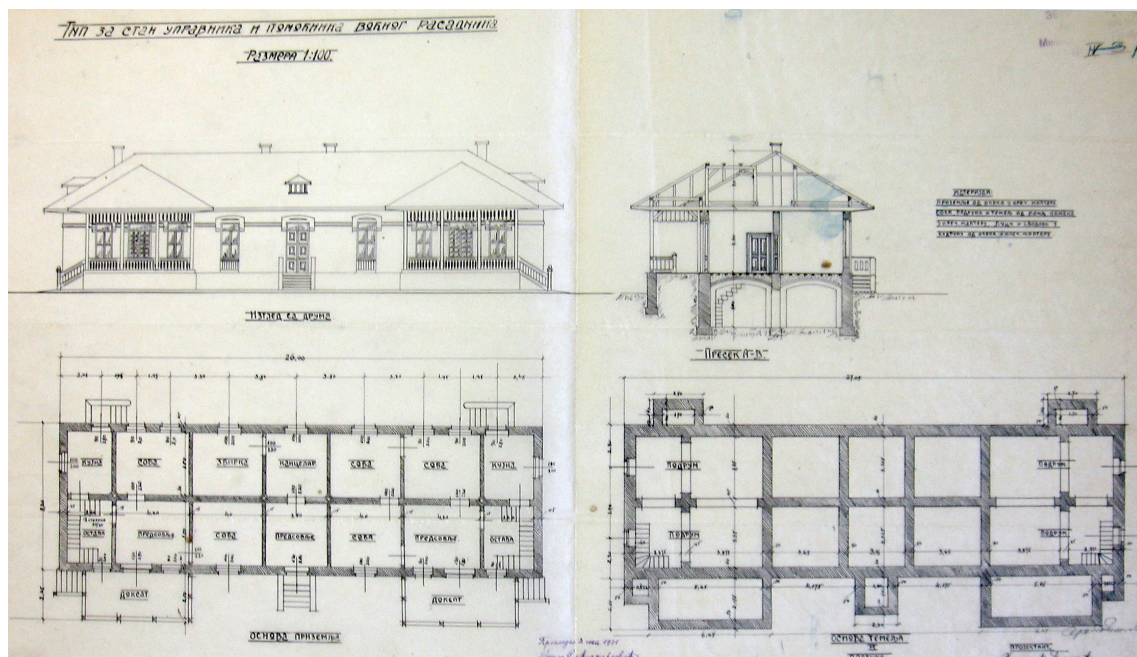
413 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 311.

414 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 297, 234.

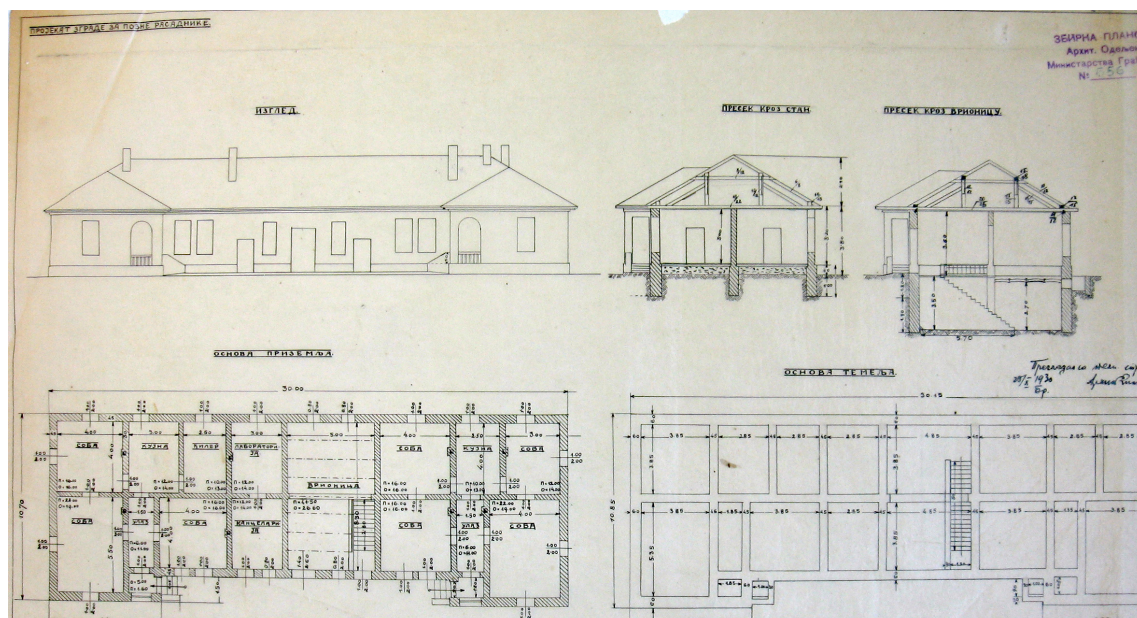
415 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 339.

Пољопривредне зграде

Типски пројекти за пољопривредне зграде настали у периоду од 1921. до 1930. године приказују скромне објекте једноставне просторне структуре

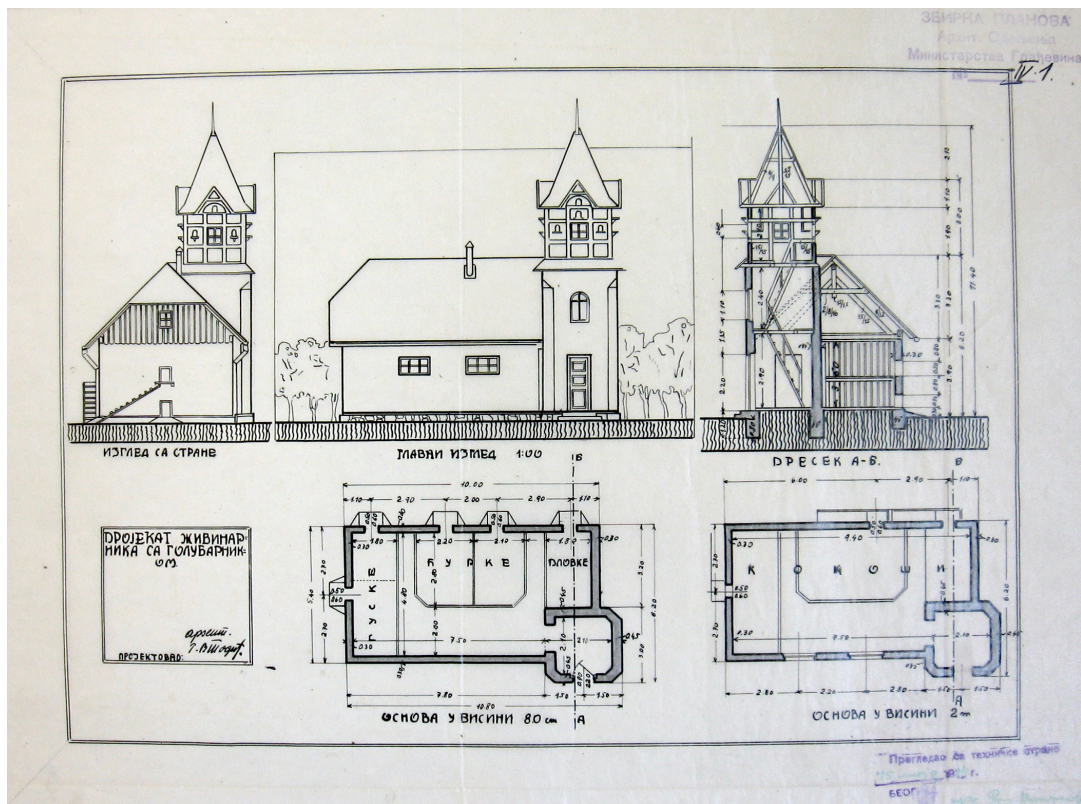
слика 50. Типски пројекат за стан управника и помоћника воћног расадника (Архив Југославије)

слика 51. Задруга за позне расаднике (Архив Југославије)

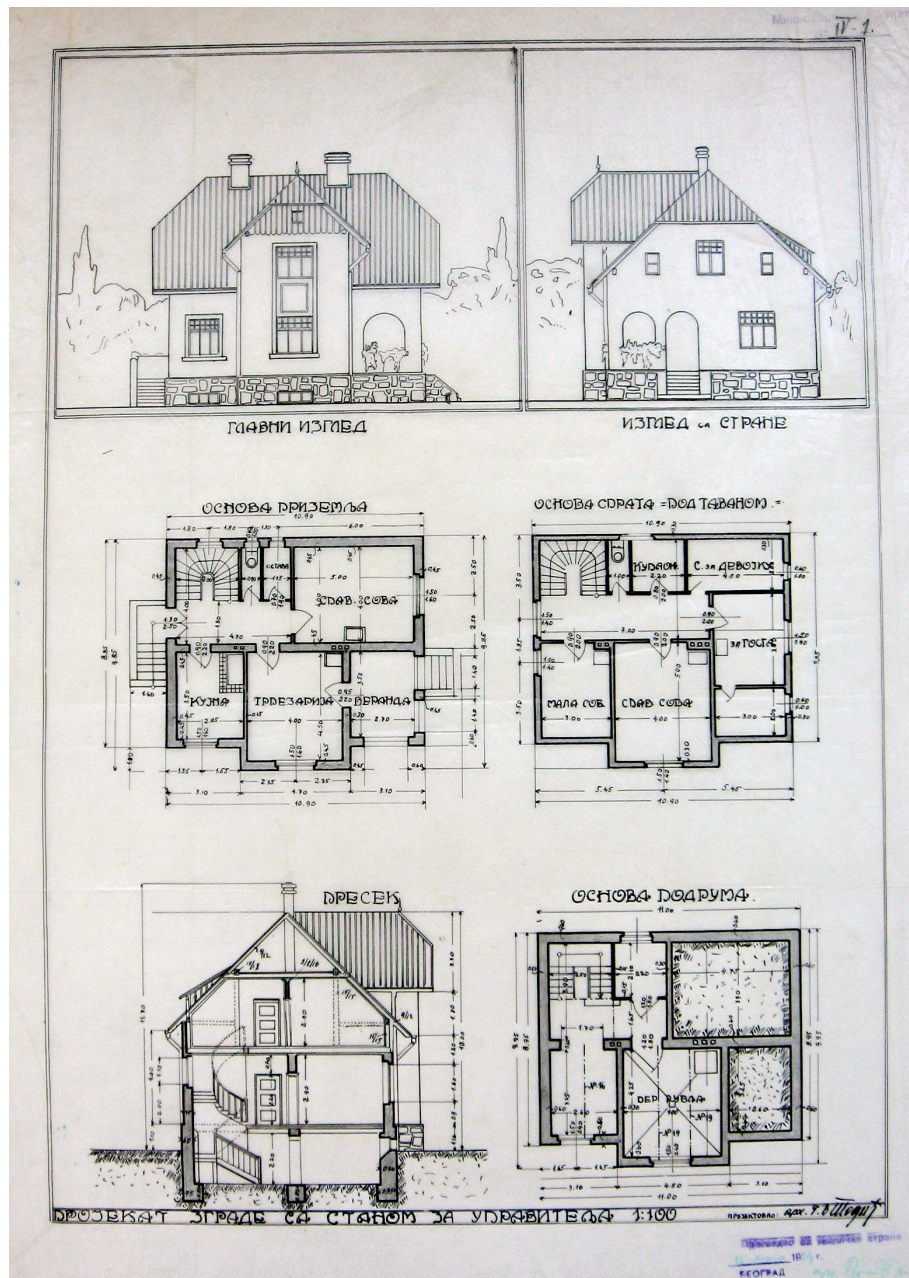

слика 52. Дом млекарске задруге, Чачак (Архив Југославије)

слика 53. Пројекат живинарника са голубарником (Архив Југославије)

и обликовања са ненаметљивим средствима архитектонскг изражавања⁴¹⁶, са јасним асоцијацијама на народно неимарство у примени димњака, четвороводног крова, дубоке стрехе и каменог сокла. Код већих објеката

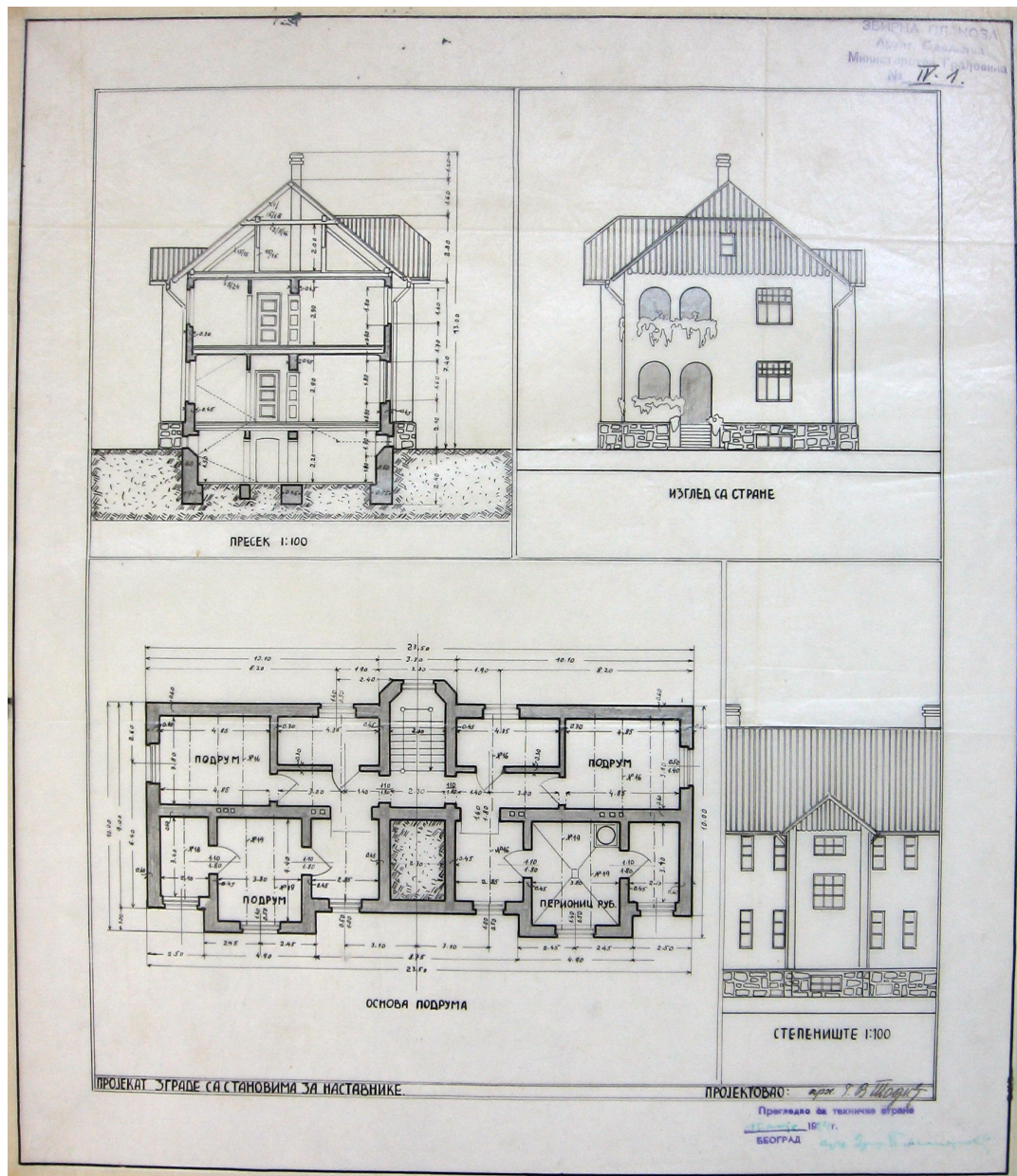
слика 54. Пројекат зграде са станом за управитеља (Архив Југославије)

једноставна схема основе заснована је на принципу осне симетрије, док су се на симетрично обрађеном зидном платну издвајали наглашени и са посебном

416 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 418, 419, 420, 429.

пажњом обрађени бочни и централни делови.

Најживописније обликовани типски пројекти за пољопривредне зграде су они које је 1924. године израдио арх. Г. Тодић.⁴¹⁷ Декоративности скромних

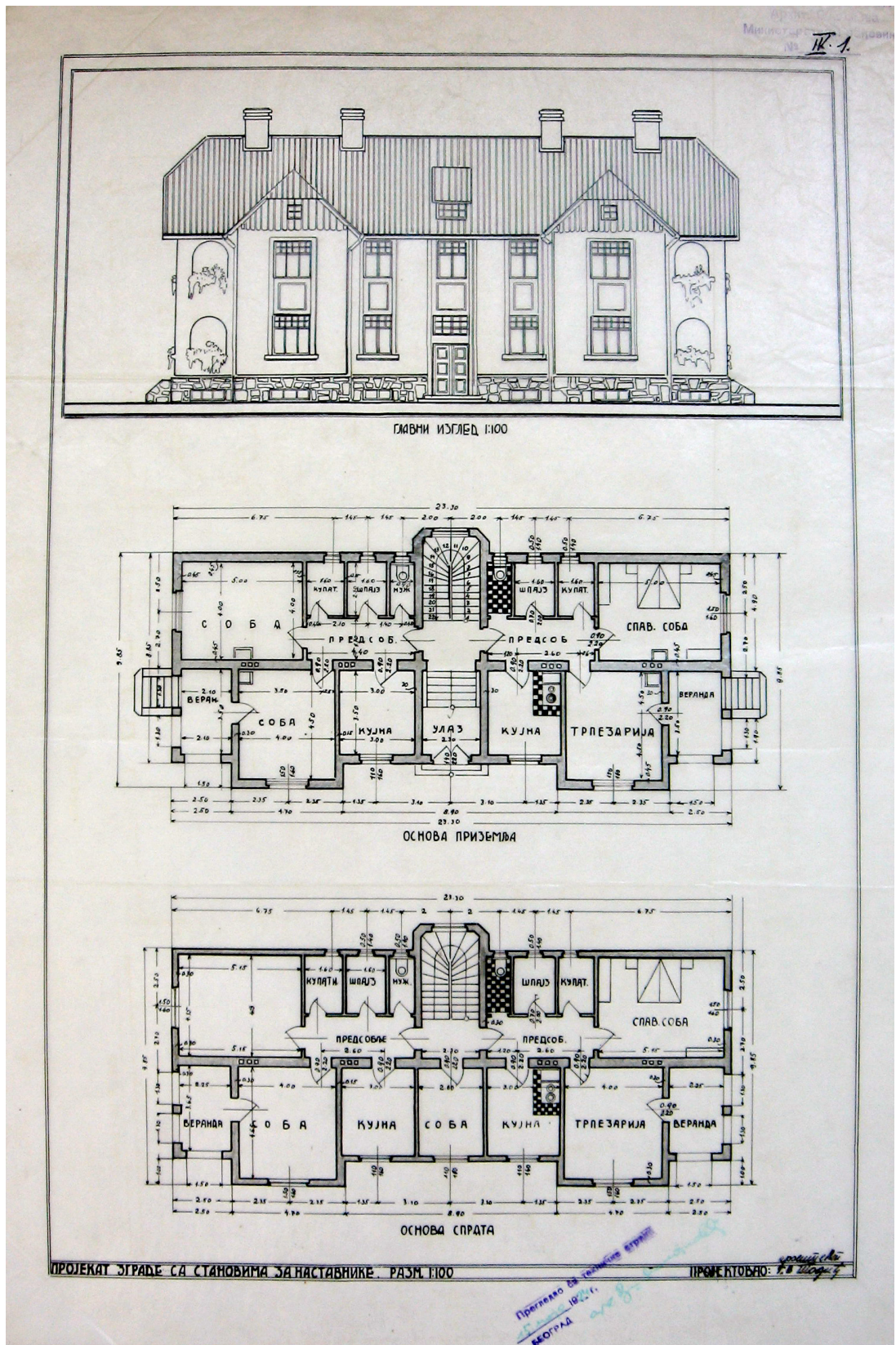

слика 55. Пројекат зграде са становима за наставнике (Архив Југославије)

објеката доприносе посебно обрађени детаљи као што су наглашени забат и кула за голубарник.⁴¹⁸ Поред штале за коње, волове и краве са овчарником,

417 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 429.

418 Ibid.

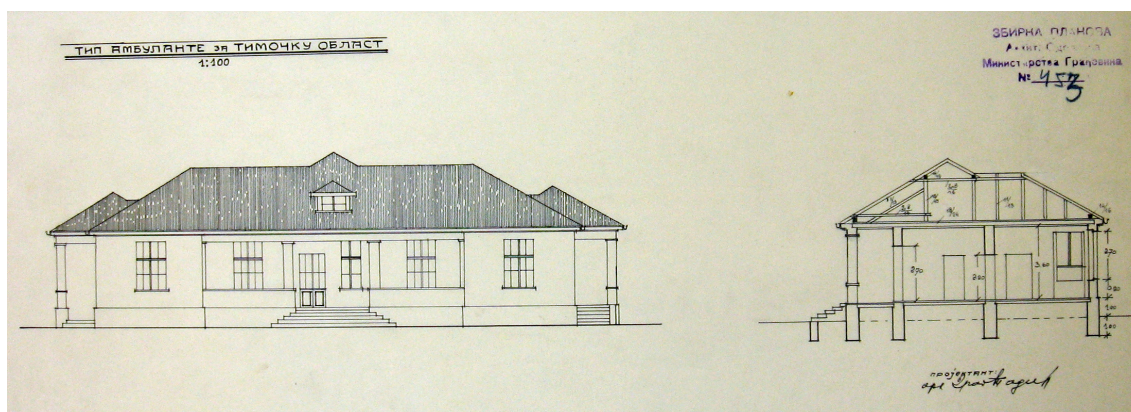

слика 56. Пројекат зграде са становима за наставнике (Архив Југославије)

посебно се истиче пројекат зграде са станом за управитеља са наглашеним и посебно обрађеним ризалитом, верандом, каменим соклом и разиграним кровом.⁴¹⁹ Готово истоветно је решен и пројекат зграде са становим за наставнике са два иста стана уклопљена у симетричну основу.⁴²⁰

Остали објекти

У Архитектонском одељењу настали су и многи готово појединачни типски пројекти за различите врсте објеката, који указују на то да их је било знатно више и да тренутно сачувана грађа није права слика о њима. Арх. Драгомир Тадић израдио је пројекат за тип амбуланте за Тимочку област. Једноставно, симетрично обрађено зидно платно акцентовано је главним и бочним наткривеним улазима који су условили извесну разиграност косог крова.⁴²¹

слика 57. Амбуланта за тимочку област-тип (Архив Југославије)

У Архиву Југославије сачувани су планови типских кућа различитих намена, као и нацрти за поједине објекте различите намене, од оних најједноставнијих, преко кућа у духу народног неимарства, до типских зграда инспирисаних академским стилем.⁴²²

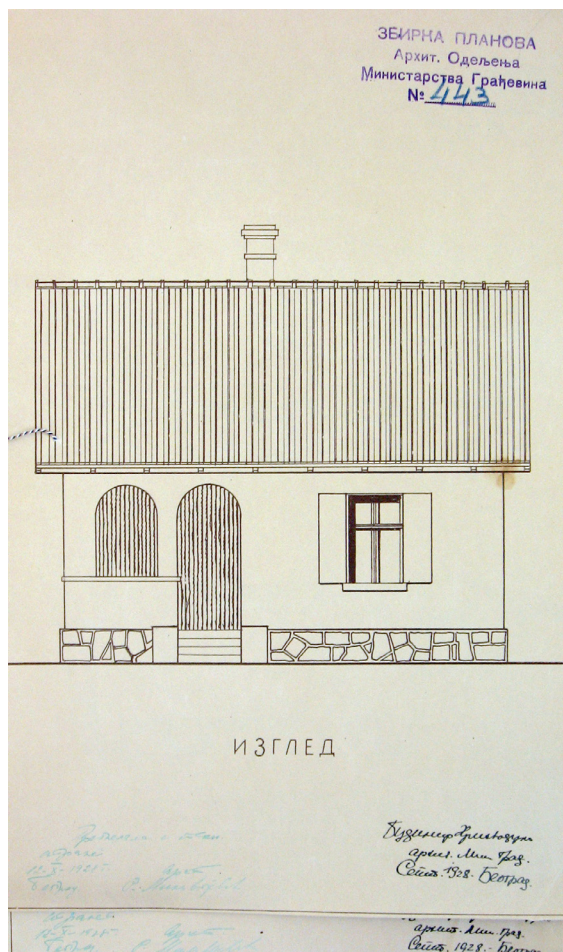
419 Ibid.

420 Ibid.

421 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 219.

422 Сачувани су типски пројекти за куће, сеоске зграде, станове за послугу, управитеља, наставнике и чиновничке станове. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 429.

Настали као резултат анализе ситуације на терену ови планови су очигледно били коришћени за различите сврхе у оквиру многих надлежности Архитектонског одељења.

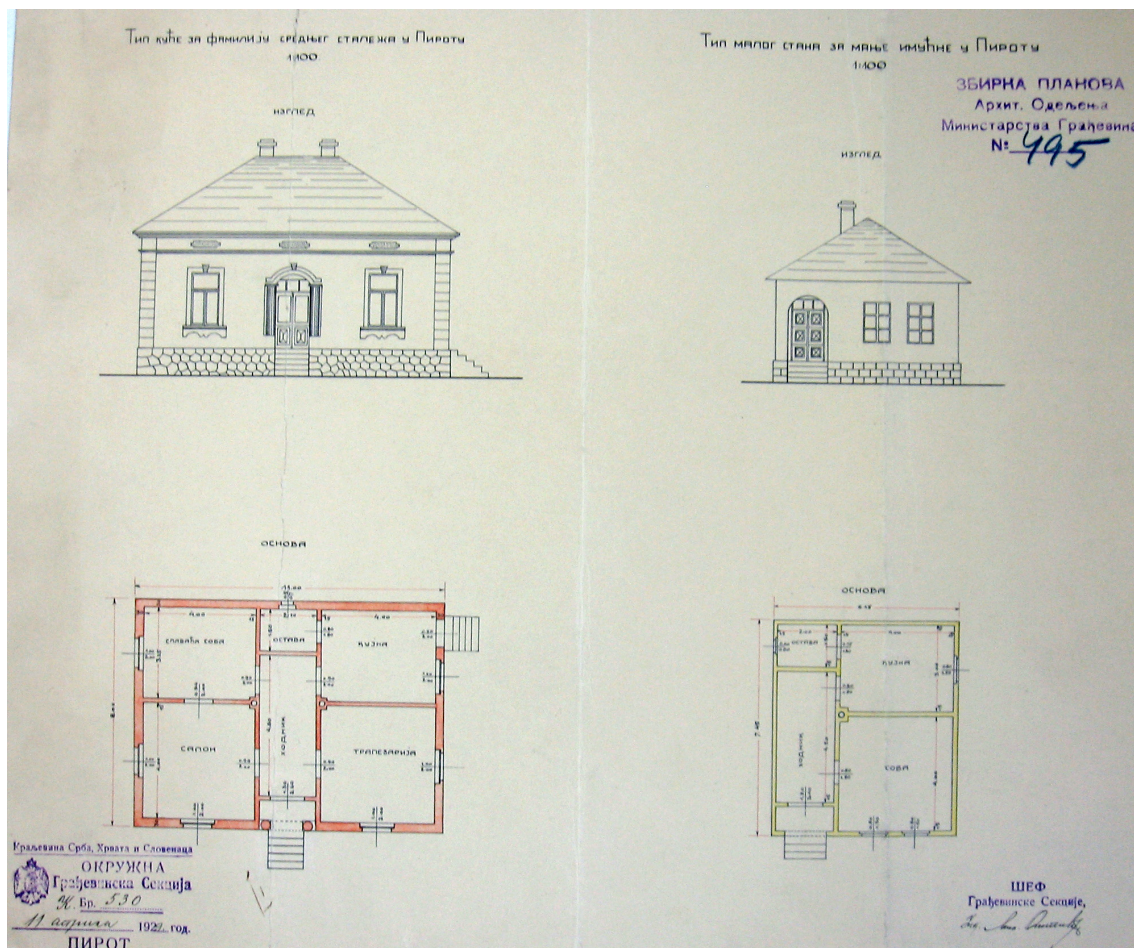

слика 58. Тип путарске кућице
(Архив Југославије)

Богатство решења објеката различите намене сведочи о томе да се о стварању овакве врсте планова студиозно размишљало. Жеља Министарства и његових стручњака било је да креира један осмишљенији приступ градитељству и да реши нарасле потребе за изградњом различитих врста јавних здања. Типски пројекти су у својим шароликим решењима сажимали типолошке разлике по форми и просторном распореду. Разноврсност типова зависио је од различитих потреба, што се најбоље види на примеру школа за које је настао највећи број пројеката. Иако једноставне по садржају, оне су показивале богатство просторних и функционалних карактеристика које су биле повезане са наменом. Ослањање на градитељску традицију било је у домену обликовања, док је просторна организација била прилагођена

савременим потребама.

Типски пројекти су били најлакши, најјефтинији и најрационалнији пут да се израде објекти скромне садржине широм земље. Наговештаје осмишљавања грађевинске политике и планског изграђивања Краљевине СХС/Југославије можемо уочити управо код типских пројеката. Њихова обојеност регионалном

слика 59. Типске куће за фамилију средњег сталежа у Пироту (Архив Југославије)

градитељском традицијом и поштовањем духа места били су најлогичнији пут у тражењу јединствених решења. Велики број типских пројеката имао је у наслову празно место за накнадно попуњавање ликације, чиме је дефинисана њихова намена и намера да се стварањем идеалног модела инспирисаног ликалном градитељском традицијом постигне једноставна и складна градитељска продукција. Упркос томе што представљају значајно сведочанство о важном сегменту рада Архитектонског одељења, коначан закључак о типским пројектима није могуће донети будући да се поставља питање у коликој мери су они реализовани у пракси, тј. у коликој мери је

покушај планског и осмишљеног изграђивања земље био пренет у стварност. Оно што је сасвим сигурно је да су типски пројекти настали у Архитектонском одељењу значајно сведочанство тежње државе да створи услове за планску изградњу земље, као и сведочанство богате архитектонске продукције у Министарству.

Непосредно после завршетка Првог светског рата, тачније априла 1919. године у Министарству грађевина се расправљало о подизању зграда за становање, поправци оштећених и довршавању отпочетих грађевина у Београду, као о питању од великог значаја, које је захтевало брзо и одлучно решење због оскудице у зградама за смештај државних надлештава.⁴²³

Решењем Министарског савета од 14. априла 1919. године установљен је при Министарству грађевина Одбор за обнову станова.⁴²⁴ У ратом опустошеној и дезорганизованој земљи било је потребно брзо основати привремено тело док се не заснују државне установе. *„На тај начин створен, овај Одбор, имао је за задатак да, нарочито у престоници где је наша централна управа, оправи што пре државне зграде, а и да пружи могућности приватним лицима да своје порушене или оштећене зграде што пре и што јефтиније доведу у исправно стање“*.⁴²⁵ Будући да је потражња за становима постојала и у другим градовима, у њима су основани пододбори за обнову стнова са истим циљем.⁴²⁶ Оскудицом и скупоћом станова широм земље бавили су се 1920. године стручњаци Секције Београд Удружења југословенских инжењера и архитеката.⁴²⁷ Они су основали Одбор коме је поверено *„...да све предлоге који су до сада пред секцију изнети проучи и предложи мере које би као најхитније требало без одлагања – још овог пролећа – предузети специјално у Београду ако се жели да се колико толико поправе жалосне прилике за становање и отклони страховита беда у којој се налази и у којој би све више западала велика већина београдских становника услед оскудице и скупоће здравих и удобних станова“*.⁴²⁸

423 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1671.

424 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1674.

425 Ibid.

426 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1761.

427 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1674.

428 Ibid.

Проблем је изазван и тиме што је још пре рата држава своја надлештва смештала у приватне зграде што је узроковало смањење броја станова и нереално подизање цене стамбеним зградама. *„После ослобођења Београда када је број министарстава, државних надлештава и чиновника у њима троструко порастао настало је ново заузимање највећих зграда у вароши за државне потребе, чиме је и иначе знатно смањени број станова још више редуциран, а с друге стране плаћањем великих закупних цена припомогло се подизање закупнина заосталих слободних станова“*.⁴²⁹

Како није постојао Генерални план за уређење Београда којим би се утврдио распоред државних зграда стручњаци су предлагали подизање привремених грађевина за државна надлештва на празним државним и општинским земљиштима. Одбор за обнову станова имао је значајну улогу у изградњи земље у првим годинама након рата, чиме је постигао основне циљеве зацртане приликом његовог установљавања. Децембра 1922. године Одбор је ликвидирао када је рачунско одељење Министарства грађевина преузело његов рад, мада се назив Одбор за обнову станова користио и неколико година касније.⁴³⁰

Широк делокруг рада и надлежности Министарства грађевина, о чему сведочи грађа сачувана у Архиву Југославије, као тежња за доношењем и применом грађевинских прописа условљавали су низ потешкоћа које је требало решавати у ходу. Овом приликом навешћемо само неке ситуације кроз које су пролазили запослени у Министарству, као доказ сложености и одговорности послова и надлежности Архитектонског одељења.

Непосредно после завршетка рата држава је била суочена са великим пословима обнове разорене земље и изградњом нове инфраструктуре и јавних грађевина новонастале државе. Услед нараслих потреба и мањка кадрова, крајем 1919. године била је разматрана могућност да стручњаци из Велике Британије помогну у *„...обнови саобраћајних путева тј. путева, железница, пошта, докова, телефона и телеграфа, јавних грађевина итд.“*⁴³¹ Са друге стране, да би се убрзали процеси градње, у првим годинама рада Министарство

429 Ibid.

430 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1761, 1762.

431 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1674.

грађевина, тачније 1922. године, многи државни органи су без претходног одобрења вршили оправке зграда без потребних докумената који су требали да се израде према **Закону о подизању јавних грађевина**.⁴³² Овим поводом министар грађевина је указао на обавезу да се за све грађевинске радове као и оправке јавних грађевина мора прво добити одобрење од Министарства грађевина.

Поједини државни и самоуправни инжењери – архитекти и поред јавних прописа **Привремене уредбе о цивилним инжењерима и архитектима** обављали су техничке послове у местима где је било цивилних инжењера – архитеката. Стога је министар грађевина фебруара 1927. године наредио „...да државни и самоуправни инжењери – архитекте у будуће на смеју обављати никакве приватне послове у местима где има овлашћених цивилних инжењера – архитеката.“⁴³³ У местима где није било стручњака за сваки приватан посао тражило се претходно одобрење Министарства тј. Дирекције.

Такође је у распису министра грађевина из фебруара 1929. године указано на обичај појединих овлашћених предузимача да у селима подижу јавне грађевине према плановима и техничким документима који нису били одобрени.⁴³⁴ Да би се у будуће прекинуло са оваквим радом министар грађевина је између осталог наредио: „Да ниједан овлашћени предузимач не сме узимати у израду јавне грађевине по плановима и техничким документима, који нису од надлежности грађевинских власти одобрени.“⁴³⁵

Исте године министар грађевина Стеван Б. Савковић је у писму упућеном свим одељењима, грађевинским дирекцијама и секцијама указао на још један проблем. Многи инжењери и архитекти су врло често радили пројекте за државне зграде из других ресора или самоуправних тела, без знања и одобрења Министарства грађевина.⁴³⁶ Будући да инжењери и архитекти, због својих редовних послова у државној служби, нису имали довољно времена за ове врсте радова, они су често били израђени на брзину и у недостатку

432 АЈ, фонд 65 Министарство трговине и индустрије КЈ Ф 50/а. ј. 270.

433 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1607.

434 __, „Ministar građevina St. B. Savković s.r., Iz Ministarstva građevina“, u: *Tehnički list br. 4* (1929), Udruženje inženjera i tehničara Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 64.

435 Ibid.

436 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1608.

довољно пажње. Уз закључак да се овакав рад појединих стручњака не може у будуће толерисати, министар грађевина је упозорио да ће се овакав рад најстроже кажњавати. Априла 1929. године министар грађевина је упутио грађевинским секцијама-дирекцијама наредбу да се спречи подизање несолидних зграда.⁴³⁷ Извесног нереда у области градитељства нису била поштеђена ни већа насеља. Тако се у сачуваној грађи налази следећи податак: „Министарству грађевина долазе тужбе и пријаве да се и у већим варошима и главним улицама подижу зграде које ни са конструктивне ни са естетске стране не одговарају најскоромнијим условима грађевинске струке“.⁴³⁸

Свесни негативности оваквог приступа у обликовању насеља власти су препоручивале дирекцијама – секцијама да, до доношења предстојећег Грађевинског закона, а уз помоћ полицијске власти и општинске управе, спрече подизање лоших зграда.

На основу анализе општих стања и конкретних примера можемо закључити да је једино својим капацитетима у људству и законским овлашћењима, Министарство грађевина било у стању да на одговарајући начин решава мноштво проблема у изградњи Краљевине СХС/Југославије. Министарство грађевина је реалним ауторитетом стеченим искуством и квалитетом стручног кадра поседовало истинске могућности одговора нараслим потребама за обновом ратом порушене земље и изградњом јавних грађевина различите врсте и намене. Највећи број јавних грађевина Министарство је управо подигло у Београду као престоници. Осим престонице, Србија је такође закорачила ка Европи што доказују и јавне грађевине подигнуте у међуратном периоду. Својим габаритом и димензијама у односу на јавне грађевине из претходног периода, занатском обрадом и техничком опремом, сведоче о томе да је наступило једно ново раздобље у архитектонско-урбанистичком развоју градова широм Србије.

437 Ibid.

438 Ibid.

IV ПОЛОЖАЈ АРХИТЕКАТА У МИНИСТАРСТВУ ГРАЂЕВИНА И ЊИХОВА ДЕЛАТНОСТ

1. 0. Кадровска структура и делокруг рада архитеката, стручно напредовање, усавршавање архитеката и њихово кретање кроз службу

Важној улози које је Архитектонско одељење Министарства грађевина имало у изградњи Краљевине СХС/Југославије доприносили су, поред његових реалних овлашћења која су била регулисана законом и прописима, архитекти који су својим знањем, искуством и креативношћу оставили значајан печат у архитектонско-урбанистичком обликовању земље. Звање архитекте у Србији установљено је 1845. године одлуком донетом у Министарству унутрашњих послова, када је ова струка унесена у буџет 1846. године.⁴³⁹ После увођења наставе архитектуре на Лицеју, у Попечитељству внатрених дела је први пут уведено звање архитекте, што је омогућило да се Јан Неволе прими у државну службу.⁴⁴⁰ Други истраживачи су тврдили да је звање архитекта било устројено 1853. године. Тиме су се разграничили послови архитекте и грађевинског инжењера, који су се у пракси ипак дуго мешали, чак до почетка XX века.⁴⁴¹ Архитектонска струка је временом стицала све већи углед у друштву, тако да су архитекти запослени у Министарству грађевина постали значајна категорија државних службеника.

Број чиновника се у Краљевини СХС/Југославији стално повећавао. Тако је 1930/31. године било 139 518 чиновника⁴⁴², док је уочи Другог светског

439 Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, 92 – 93.

440 Ротер – Благојевић, М.: „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља“, 128.

441 Ђурић-Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“, 160.

442 Петровић, Љ.: „Југословенско друштво између два светска рата“, 38.

рата њихов број био око 300 000, од чега су две трећине чинили државни службеници, а једна трећина чиновници запослени у приватним фирмама и предузећима.⁴⁴³ Њихов положај био је регулисан **Законом о државним чиновницима** из 1923. и 1931. године. На основу функције, задужења и степена образовања делили су се на: министре, чиновнике ниже, средње и више категорије, званичнике, дневничаре, служитеље и остале. Нижој категорији припадали су запослени са непотпуном средњом школом од X-VII положајне групе; средњој категорији са потпуном средњом школом од IX-V положајне групе; а вишој категорији оне са факултетском дипломом од VIII положајне групе па навише.⁴⁴⁴ „У државну службу ступа се на основу молбе. На звања главних група поставља краљ указом; на остала звања поставља министар својим решењем. Правило је, да се чиновник прима у државну службу привремено, и да се његова способност за сталну службу оцењује после три године комисијски“.⁴⁴⁵ За државне чиновнике могли су конкурисати пунолетни држављани Краљевине СХС/Југославије или „прирођени грађани“ са најмање десет година боравка у Краљевини, док су странци примани у службу као „контрактуални службеници“. Државним службеницима било је забрањено да се баве другим пословима, како би могли у целости да се ангажују у обављању државних обавеза. Државна служба је прве три године била привремена, док је након тога, одлуком министра, могла постати стална. Особље Министарства грађевина се делило на: стручно, помоћно и административно.⁴⁴⁶ Стручно особље су чинили: 1. инжењерски, архитектонски и инжењер-геометарски приправници, 2. инжењери архитекти и инжењер-геометри, 3. инспектори, 4. шеф кабинета, 5. директори и 6. начелници одељења.⁴⁴⁷

443 Јанићијевић, М.: *Стваралачка интелигенција међуратне југославије*, 32.

444 Ibid., 33.

445 Станојевић, Ст.: *Народна енциклопедија, српско-хрватско-словеначка, IV књига*, 959.

446 __, *Уредба о устројству Министарства грађевина*, 12.

447 „а) Инжењерским, архитектонским и инжењер-геометарским приправником може постати онај, који је свршио Технички факултет и добио диплому.

б) Инжењером, архитектором и инжењер-геометром може постати приправник после 3 године службе и положеног државног техничког испита.

в) Инспектором може постати инжењер или архитект после 12 година државне службе као инжењер или архитект и цивилни инжењер и архитект, који је положио државни испит после 15 година признате јавне праксе или државне службе.

Табела 11

**СИСТЕМАТИЗАЦИЈА РАДНИХ МЕСТА У
МИНИСТАРСТВУ ГРАЂЕВИНА (1919)**

СТРУЧНО ОСОБЉЕ	ПОМОЋНО ОСОБЉЕ	АДМИНИСТРАТИВНО ОСОБЉЕ
Инжењерски, архитектонски и инжењер-геометарски приправници	Технички приправници	Административни званичници и чиновници
Инжењери, архитекти и инжењер-геометри	Грађевински надзорници	Секретари и правни референти
Инспектори	Практични техничари	
Шеф кабинета министровог	Уметници и вештаци	
Директори	Надзорници путева и путари	
Начелници одељења		

Табела 12

ПЕРСОНАЛНИ САСТАВ АРХИТЕКТОНСКОГ ОДЕЉЕЊА (1919)

ОДЕЉЕЊЕ	ОДСЕК
Начелник	Шеф-инспектор
Инспектори	Архитекти
Секретари	Уметници
Административно особље	Вештаци
	Архитекти приправници
	Техничко помоћно особље
	Административно особље

г) Директором и начелником одељења може постати инспектор, који има 15 година државне службе или професор Техничког факултета на Универзитету, који је инжењер или архитект после 15 година државне службе и цивилни инжењер или архитект после 3 године државне службе као инспектор и бивши министри грађевина из реда техничких лица. Начелника, који има плату једнаку са директором, министар може поставити за директора. „ Ibid., 12 – 13.

Осим начелника који су били на челу Одељења, Одсецима су управљали шефови одсека, док су на челу Одељака били референти.⁴⁴⁸ Начелници појединих Одељења постављали су се краљевим указом на предлог министра грађевина, док је распоред осталог особља по појединим Одељењима вршио министар или орган на кога је он то право преносио.⁴⁴⁹ Кретање особља Министарства грађевина по закону о његовом устројству ишло је и по категоријама, групама и степену.⁴⁵⁰

Особље Министарства грађевина увршћивало се у следеће платежне разреде: „...у четврти разред: начелници одељења и директор прве класе; у пети разред: директори друге класе; у шести разред: инспектори и правни референт Министарства грађевина; у седми разред: инжењери, архитекти, правни референти Дирекција и секретари Министарства и Дирекција; у осми разред: инжењери, архитекти, инжењер-геометри, уметници, правни референти Дирекција и секретари Министарства и Дирекција, административни чиновници са факултетском спремом и грађевински надзорници; у девети разред: инжењерски, архитектонски и инжењер-геометарски приправници, уметници-вештаци, правни референти Дирекција и секретари Министарства и Дирекција, административни чиновници, писари прве класе, грађевински надзорници, и практични техничари.....“⁴⁵¹

Парни разреди били су вероватно формиран на основу различитих чинилаца

448_ Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, 6.

449_ „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе“, 20.

450 Тако су решењем заступника министра грађевина преведени: на звање начелника Министарства грађевина I категорије треће групе: архитекта Јован Ђикадић; на звање саветника Министарства грађевина I категорије четврте групе: архитекти Момир Коруновић, Димитрије Леко и Милица Крстић; на звање вишег пристава Министарства грађевина I категорије шесте групе: архитекти Душан Миросављевић, Димитрије Јуришић, Владимир Девић, Драгомир Тадић, Радојко Миливојевић и Будимир Кристодуло; на звање вишег пристава Министарства грађевина I категорије седме групе: архитекти Живана Богдановић, Гојко Тодић, Јездимир Денић и Марија Павловић; на звање пристава Министарства грађевина I категорије осме групе: архитекти Даница Новаковић и Анђелија Павловић; на звање приправника Министарства грађевина I категорије девете групе: архитекти Јелена Илић, Миодраг Матић, Катарина Шаиновић, Станислав Јовановић, Добрила Јовановић, Јован Ранковић, Лудвик Маркштајн, Владислав Чеха, Селена Милеуснић, Предраг Зрнић и Синиша Мирковић. __, „Кретање особља“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 3 (1930), Министарство грађевина Краљевине Југославије, 67 – 69.

451 __, *Уредба о устројству Министарства грађевина*, 14 – 15.

као што су школска спрема, године стажа, врста посла која се обављала, успех у раду који је стално праћен и оцењиван, итд. Платни разреди су указивали и на стручну хијерархију унутар Министарства, где су највише категорије запослених биле постављане од стране најзначајнијих државних институција. Тако је: „*Све особље Министарства грађевина, Дирекција и Грађевинских секција из девог, осмог и седмог платежног разреда поставља се, унапређује и премешта одлуком министра грађевина а из виших разреда краљевим указом*“.⁴⁵²

Помоћници министра морали су да имају диплому Техничког или Правног факултета.⁴⁵³ Начелници одељења, архитекти и њихови приправници морали су имати диплому Техничког факултета и, сем приправника, државни стручни испит Министарства грађевина.⁴⁵⁴

Стручно особље реализовало је све послове у делокругу и надлежности Министарства грађевина. Детаљнији опис њиховог посла налазимо у извештају комисије за систематизацију места у Министарству грађевина од новембра 1941. године чији је члан био арх. М. Коруновић, начелник Архитектонског одељења Министарства грађевина.⁴⁵⁵ Начелник је руководио целокупним одељењем. Архитекта саветник, шеф одсека руководио је свим техничким и административним пословима одсека и био је члан стручне комисије. Архитекта саветник је обављао техничку администрацију, пројектовао је, вршио ревизију пројеката, давао је упутства за рад техничком особљу, водио је надзор и реализовао објекте, био је члан комисије за пријем извршења радова и члан стручне комисије. Секретар архитекта, виши пристав архитекта и пристав архитекта вршили су све претходне радове на терену – студије, снимања, пројектовали су, вршили су ревизију пројеката, водили су надзор и изводили објекте и били су чланови комисије за пријем извршених објеката.

Архитекти су у току израде пројекта морали да обављају и друге послове као што су ревизије, колаудације, суперколаудације, да учествују у разним

452 Ibid., 16.

453 __, *Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе*, 21.

454 Ibid.

455 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1715.

Табела 13
БРОЈНО СТАЊЕ ОСОБЉА У РЕСОРУ МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА

	Чиновници I категорије	Чиновници са дипломом факултетском			Контрактуални чиновници и дневничари	Укупан број запослених у Министарству грађевина	Процент запослених инжењера, архитеката и приправника са факултетском дипломом и са контрактуалним чиновницима
		Виши пристави	Пристави	Приправници			
1924/25.	Инжењери, архитекти и приправници						
по буџету 1924/25.	434				0	4862	8,92%
на лицу 1. 7. 1924.	232				86	3383	9,39%
1925/26.							
по буџету 1925/26.	434				0	4862	8,92%
на лицу 1. 7. 1925.	232				86	3384	9,39%
1926/27.							
по буџету 1926/27.	285				0	4383	6,50%
на лицу 1. 10. 1926.	238				78	3785	8,34%
1927/28.							

по бюджету 1927/28.	252							0				3843 +3	6,55%
на лицу 1.12.1927.	236							69				3748 +3	8,13%
1928/29.													
по бюджету 1928/29.	245							0				2706	9,05%
на лицу 1.12.1928.	231							50				2837	9,90%
1929/30.													
по бюджету 1929/30.	245							45				3306	8,77%
на лицу 1.7.1929.	233							48				2259	12,43%
1930/31.													
по бюджету 1930/31.		192		74		142		0				3518	11,59%
на лицу 15.4.1930.		152		49		125		57				2814	13,61%
1931/32.													
по бюджету 1931/32.		147		57		145		0				3279	10,64%
на лицу 1.9.1931.		105		42		126		63				2999	11,20%
1932/33.													
по бюджету 1932/33.		110		43		124		0				3118	8,88%

на лицу 1.9. 1932.	89	54	122	59	2959	10,94%
1933.						
по буџету 1933.	89	128	49	64	3064	10,77%
на лицу 30.11.1933.	91	99	67	47	2932	10,36%
1934/35.						
по буџету 1933/34.	94	135	39	55	3010	10,73%
на лицу 1.4. 1934.	93	109	55	45	2914	10,36%
на лицу 1.12. 1934.	95	117	40	45	2936	10,11%
1935/36.						
по буџету 1935/36.	94	135	39	55	3009	10,73%
на лицу 1.12. 1936.	97	122	36	43	2931	10,16%
1936/37.						
по буџету 1936/37.	113	121	41	3	3049	9,11%
на лицу 1.12. 1936.	115	96	60	46	3002	10,55%

стручним комисијама и да употпуњују податке неопходне за израду пројеката.⁴⁵⁶ Број чиновника прве категорије који су чинили инжењери, архитекти и приправници мењао се из године у годину. Тако је 1926/27. године њихов број био само 6,50% у односу на укупан број запослених у Министарству грађевина, док је 1930/31. године био удвостручен и износио је 13,6%.

Упркос кризама и настојању појединих министара да се смањи буџет, број стручног кадра је био уједначен и кретао се у оквирима око 10% од укупног броја запослених у Министарству грађевина. Иако су, на основу извештаја министра грађевина, реалне потребе за стручним кадром биле знатно веће, константан проценат њихове запослености сведочи о њиховој значајној улози у остваривању главних послова из надлежности Министарства. Свесни чињенице да би свако смањивање броја стручњака Министарства испод 10% угрозило његову основну делатност у области градитељства, надлежни су тежили да одрже њихово бројно стање упркос кризама и притисцима.

Реалне потребе Архитектонског одељења биле су знатно веће о чему сведоче и многи савременици. Министар просвете је у писму упућеном Министру грађевина јуна 1928. године тражио да се у грађевинским секцијама повећа број стручног особља „...јер се често дешава да се подизање нових школа успорава само стога, што Грађевинске секције нису у стању да на време свршавају стручне послове без којих се не може отпочети рад“.⁴⁵⁷ Министар грађевина је 1931. године у подацима достављеним Комисији за израду пројекта закона о систематизацији места запазио да је, с обзиром на територијалну надлежност и обим техничких послова, било потребно да сваки технички одељак добије више инжењера.⁴⁵⁸ Поред табеле о бројном стању у буџету, министар је дао и конкретне предлоге о систематизацији места, уз закључак да Министарство „...мора имати довољан број особља старијег, спремнијег и искуснијег, а само мали број почетника“. Систематизацијом радних места и броја особља у Министарству предложено је повећање запослених за 20%.⁴⁵⁹

456 Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, 3.

457 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1678.

458 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1692.

459 Ibid.

По буџету од 1922. до 1929. године највише инжењера и архитеката било је запослено 1924/25. године, док их је најмање у државној служби било 1928/29. године, иако се и тада мислило о реалним потребама о чему сведочи 106 приправника 1928/29. године што је био највећи број у овом периоду. Број начелника, директора и шефова одсека био је константан, ко и шефова одељења дирекција, сем 1922/23. године када их је било само 2. Временом се закључило да је број инспектора требало смањити тако да је број од 102 1922/23. године, њихово бројно стање знатно смањено у периоду од 1927/29. године и износило је 45.

Иако су стварне потребе биле много веће у односу на реално стање, повећање броја запослених за 20% никада се није остварило. Тако је Министарство грађевина у међуратном периоду увек било растрзано између стварности и истинских захтева. Његови стручњаци су врло често били преоптерећени задацима који су у неким случајевима превазилазили њихове реалне могућности, што се у многим случајевима одражавало и на квалитет обављених послова. Али, упркос раскораку, они су настојали да одговоре свим изазовима струке и реалном животу у датим околностима.

Табела 14

БРОЈНО СТАЊЕ ЗАПОСЛЕНИХ ПО БУЏЕТУ

	1922/23.	1924/25.	1926/27.	1927/28.	1928/29.
Начелника Министарства	5	5	4	4	4
Директора	7	7	7	7	7
Шефова отсека Министарства	11	13	11	11	11
Шефова одељења дирекција	2	12	14	14	14
Шефова отсека дирекција	4	-	28	-	-
Инспектора	102	92	62	45	45
Инжињера и архитеката	385	398	212	201	139
Инжињера и архитеката приправника	27	36	73	50	106
	543	563	411	332	326

На списку особља Архитектонскиг одељења сачуваном у Фонду Добривоја Стошовића први запослени је био Момир Коруновић који је у служби био до 12. новемра 1907. године и тројица службеника који су примљени 1937. године. Највише их је ступило у службу 1935. године, а најмање 1907., 1914., 1919., 1924., 1927. и 1934. године. Њихова звања, групе и степени, као и врсте послова на којима су радили сведоче о богатству и различитости њихових потенцијала са једне, док са друге стране потврђују сву комплексност радова у надлежности Архитектонског одељења Министарства грађевина.

Приликом оцењивања рада готово сви су добили оцену врло добар што доказује њихову стручност и одговорност приликом обављања сложених послова од пројектовања и ревизије до надзора. Једино су В. Андросов и Н. Краснов добили оцену одличан, што је сасвим разумљиво имајући у виду њихово образовање, искуство и добијене резултате код пројектовања објеката различите намене.

Управо је та вишеслојност послова и кадра било основно богатство Архитектонског одељења и потенцијал из кога је проистекла сва раскош

архитектонске продукције, појединачних талената и стилских тенденција које су обележиле српско градитељство међуратног раздобља.

О проблемима запослених у Архитектонском одељењу писали су и сами запослени. Арх. Д. Ж. Јуришић, службеник Министарства запазио је да је „...*стручно особље претрпано најразноврснијим пословима из надлежности одељења, да једва да годишње изради по један пројекат, а у таквим околностима не развијају се специјалности*“.⁴⁶⁰ Узимајући у обзир широко поље делатности Министарства грађевина, велику градитељску продукцију и мало кадра у односу на реалне потребе, оптерећеност стручњака је готово сигурно био проблем који их је константно оптерећивао и понекад био кочница развоја других области њиховог деловања. У атмосфери преоптерећености различитим обавезама, креативност се врло тешко пробијала у гломазном апарату дружавне институције највишег ранга. Арх. Ивацић је 1937. године известио Министарство грађевина следеће: „*Архитектонско одељење својим садањим бројним стањем стручног особља није у могућности да на време обавља поверене му послове око пројектовања и прегледа разних основа као и вођења надзора над извршењем многобројних објеката од којих неколико монументалних у самом Београду*“.⁴⁶¹ Због све веће грађевинске делатности и потражње за државним зградама и црквама он је закључио да је била изражена „...*потреба за даљње бројчано појачање особито мушког стручног особља*“.⁴⁶² Упркос стварним потребама, реалне могућности које су биле повезане са финансијском ситуацијом биле су нешто другачије. Поводом израде новог предлога буџета, а у знаку штедње, министар финансија је министру грађевина јуна 1937. године сугерисао да се број запосленог особља мора смањивати.⁴⁶³

У одговору министру финансија из августа 1937. године министар грађевина који се није слагао са његовим захтевима, упозоравао је да је број особља недовољан за обављање текућих послова у Министарству грађевина и да је неопходно повећати њихов број „...*јер у противном законска служба*

460 Јуришић, Д. Ж.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, 147.

461 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1700.

462 Ibid.

463 Ibid.

неће се моћи уредно и исправно отправаљати, те ће то неминовно изазвати врло велике штете држави како у моралном тако и у материјалном погледу“.⁴⁶⁴ Управо у том ритму стварних потреба и могућности одвијао се рад архитектата чији је допринос у функционисању Архитектонског одељења био од пресудног значаја. Имајући у виду чињеницу да су они спроводили најзначајније послове из надлежности Одељења, њихов рад је значајно обојио целокупну архитектонско-урбанистичку продукцију Министарства грађевина.

Државни службеници су на почетку свог рада полагали заклетву на основу члана 1. **Уредбе о полагању заклетве државних службеника у ресору Министарства грађевина.** Тако је арх. Милица Крстић саветник IV групе Министарства грађевина октобра 1934. године положила ову заклетву: *„Ја Милица Крстић заклињем се Свемогућим Богом да ћу Владајућем Краљу Петру II и Отаџбини бити верна, да ћу своју дужност по законима и законитим наредбама вршити савесно, марљиво и непристрасно, имајући на уму једино опште јавне интересе и избегавајући све оно што би било на штету поверене ми службе. Тако ми Бог помогао“*.⁴⁶⁵

При ступању у државну службу сваки запослени је био дужан да испуни службенички лист у три примерка који је садржао 21 рубрику. Поред основних личних података, фотографије службеника на десет година и породичног статуса, службенички лист је имао рубрике које су до најситнијих детаља пратиле кретање запослених у служби.

Од података о школској спреми, државном стручном испиту, одликовањима, сродницима у професији и учешћа у рату, најдетаљније је заступљен део под називом *„...ток целокупне грађанске државне службе...“*, затим рубрике одсуствовања од дужности, годишње оцене, дисциплинске и кривичне казне и заступљено напредовање. У делу *„...ток целокупне грађанске државне службе...“* уносиле су се све промене које су наступиле у току службовања

464 Ibid.

465 Записник о полагању заклетве који је попунила и потписала М. Крстић, потписан је и од стране М. Ђикадића начелника Архитектонског одељења пред ким је заклетва полагана. Записник је сачуван код рођака М. Крстић. Овом приликом се најсрдачније захваљујем госпођи Марији Чолак-Антић која ми је, поред увида у сачувану документацију, саопштила и веома значајне податке о личности њене тетке.

– „...постављање, унапређење, помицање по перијодиским повишицама, премештање, стављање на расположење, уважење оставке, пензионисање, отпуштање, промена струке“⁴⁶⁶.

Краљевина Југославија
Kraljevina Jugoslavija

Службенички лист — Službenički list

I Презиме и име службеника
I Prezime i ime službenika Земит Јездимир

II Рођен петот дана марта месеца 18 деведесет пет год.^{*)}
II Rođen _____ дана _____ месеца _____ год.^{*)}

у месту Крајевцу, среза Крајевачки бановине Зумавете
u mestu _____, sreza _____ banovine _____

III Народности Србин вера исл. правосл. завичаности Београд
III Narodnost _____ vera _____ zavičajnost _____

Звање у државној служби^{**)} архидејак - визи примств Мир. Грађ.
Zvanje u državnoj službi^{**)} _____

Звање и државној служби^{**)} Секретар - " - "
Zvanje i državnoj službi^{**)} _____

Фотографија службеника, сваке десете године — Fotografija službenika, сваке desete godine.
(Формат — Format 5 × 7)

Године 1931 Godine	Године Godine	Године Godine	Године Godine

*) Број дана у месецу и јединице и десетине у броју година исписати словима.
**) Сваку промену звања уписивати редом једно за другим. Ова рубрика треба на први поглед укратко да покаже последње звање службеника. Обзиром на рубрику XVII, овде стављати само називе звања.
*) Број дана у месецу и јединице и десетине у броју година исписати словима.
**) Сваку промену звања уписивати редом једно за другим. Ова рубрика треба на први поглед укратко да покаже последње звање службеника. Обзиром на рубрику XVII, овде стављати само називе звања.
По члану 22 Закона о успостављењу нових државних монопола од 3 августа 1893 год., штампар који се укључи да штампа овај формулар, казни се по Кривичном закону.
Po člani 22 Zakona o uspostavljenju novih državnih monopola od 3 avgusta 1893 god., štampar koji se укључи да штампа овај формулар, казни се по Кривичном закону.

Цена 3 дин.
Cena 3 din.

14-222-IX-31

Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Југославије.
Izdavanje i štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.

слика 60. Службенички лист (Архив Југославије)

466 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 16 Јездимир Денић.

Досијеи појединих архитеката сачувани у фонду Министарства грађевина сведоче о томе да је њихов рад био стално праћен и оцењиван. Осим документације везане за напредовање у служби и стручни ангажман који је, осим израде пројеката, обухватао и друге послове као што су ревизије, колаудације, учешће у разним стручним комисијама, лични досијеи садрже и годишње оцене службеника.

XVII Ток целокупне грађанске државне службе:*) — XVII Tok celokupne gradjanske drzavne službe:*)								
Редни број Redni broj	Врста одлуке и орган који је одлуку донео Vrsta odluke i organ koji je odluku doneo	Датум и број одлуке Datum i broj odluke	КАКВА ЈЕ ОДЛУКА (постављење, унапређење, помичање по периодским повишницама и остало означено у примедби под*) КАКВА ЈЕ ОДЛУКА (postavljenje, unapređenje, pomicanje po periodskim povišnicama i ostalo označeno u primedbi pod*)	Положајна група Polozajna grupa	Степен групе Stepen grupe	Периодска повишица Povišnica u stepu	Дан ступања на дужност и дан разрешења од дужности**) Dan stupanja na dužnost i dan razrešenja od dužnosti**)	НАПОМЕН NAPOMEN
1.	Постављење Мин. Грађевина Унапређење	26. II - 1924 г. бр. 4916	Постављење за привременог вештача Мин. Грађевина у II категорији	V			Врхушко на дужности врхушко марта 1924 врхушко децембра 1924	I категорија осм. вештач
2.	Мин. Грађевина Унапређење	11. XII - 1924 г. бр. 33579 г.	Унапређење за архитекта, привременог у месту Министарству у I катеорији	IX				"
3.	Мин. Грађевина Унапређење	22. III - 1924 г. бр. 6531.	Унапређење од привременог архитекта у II категорији у Министарству у I категорији осм. вештач разврстан од 26. II 1927 г.	IX				II категорија осм. вештач
4.	Мин. Грађевина Унапређење	30. IV - 1929 г. бр. 12821	Унапређење у VIII групи I категорије.	VIII				
5.	Мин. Грађевина Унапређење	23. IV - 1929 г. бр. 14771	Унапређење у VII групи I категорије.	VII				
6.	Министарство III осм. вештач	26. II - 1930 г. бр. 13791	Померање у III категорији осм. вештач за одобрење за привременог архитекта у I категорији у Министарству у I категорији					III категорија осм. вештач
7.	Мин. Грађевина Унапређење	28. јуни 1930 г. бр. 17939/30	Унапређење за секретара у вештач катеорији	VI				осм. вештач осм. вештач бр. 20. VII 1932 г.
8.	Указ Краља	29. јуна 1934 г. н. бр. 16673.	Унапређење за секретара у вештач катеорији	V				осм. вештач бр. 20. VII 1932 г. бр. 73328. у 14. III
9.	Реш. Мин. Грађевина	2. VII - 1937 г. бр. 25316	Привременог вештача у вештач катеорији			1. VII	Заменик вештача у вештач катеорији 1934 г.	
10.	Указ	1. VII - 1937 г. бр. 26223.	Унапређење за вештача	IV	3			осм. вештач бр. 20. VII 1932 г.

слика 61. Службенички лист, ток целокупне грађевинске државне службе (Архив Југославије)

Оцењивање службеника према Закону о чиновницима вршиле су надлежне, законом установљене комисије, односно министар грађевина.⁴⁶⁷ Оцене су биле „одличан“, „добар“ и „слаб“. „Старешински извештаји припремају се за службенике који се годишње оцењују, на тај начин, што ће се у току године о сваком службенику понаособ прибрати и бележити потребни подаци, па на крају месеца јуна и децембра прикупљени подаци средити и на основу ових направити старешински извештај, уписујући у њега и друге опаске о ономе што је потребно за оцењивање“.⁴⁶⁸

467 „Упутства за оцењивање службеника Министарства грађевина и његове повремене спољне техничке и целокупне спољне поштанско - телеграфске службе, као и службеника Поштанске штедионице и њених филијала“, у: *Вестник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 13 (1930), Министарство грађевина, 272 – 274.

468 Ibid., 272.

Сакупљајући податке за старешински извештај о чиновнику, старешина надлештва је морао да обраћа пажњу на његове стручне и људске вредности. Тако је у погледу вредноће и марљивости оцењивано: „а) да ли је у раду продуктиван; свршава ли послове на време; б) да ли је тачан и пажљив у раду; да ли су му радови чисти, брижљиво и смишљено рађени, стилистички и језично добри“.⁴⁶⁹

За годишњу оцену службеника постојао је формулар састављен на основу члана 174. **Закона о чиновницима** од 31. марта 1931. године.⁴⁷⁰ У предмет оцене су спадали: стручна способност; владање у служби и ван ње; марљивост и поузданост у сужби; коју је врсту послова радио у времену за које се врши оцењивање и са каквим успехом и опште мишљење старешине за оцену са мишљењем, да ли се и за коју врсту послова службеник може нарочито препоручити. Опаске и оцене старешина давале су на крају јуна и на крају децембра. Чланови комисије за оцену службеника Министарства грађевина за 1930. годину били су начелници међу којима је арх. Јован Ђикадић начелник Архитектонског одељења изабран за заменика оцењивања у првом степену и за оцењивање у другом степену.⁴⁷¹

У контексту праћења рада стручњака постојала су и одликовања која су службеници добијали „...по својој спреми, савесности и трудољубљу у повереним им пословима...“⁴⁷² или приликом довршења већег објекта или пензионисања. Одликовања су се уручивала неколико пута годишње и била су најчешће везана за значајне датуме као што су краљев рођендан или дан уједињења.⁴⁷³ Председник Министарског савета упутио је јула 1934.

469 Ibid., 273.

470 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 11 Михајло Вјазматинов.

471 __, „Комисија за оцену службеника Министарства грађевина за 1930. годину“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 3 (1930), Министарство грађевина, 59.

472 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1698.

473 Године 1937. за одликовања су предложени следћи чиновници: 1. арх. Димитрије Јуришић, саветник Министарств грађевина за Св. Саву IV реда за успешан и савестан рад у уреду као и успешно вођење радова на новоградњи Поштанске штедионице у Београду. 2. арх. Јездимир Денић, саветник Министарства грађевина за Св. Саву IV реда за успешно савесно вођење радова на довршењу зграде Народне скупштине у Београду. 3. арх. Јованка Катеринић, секретар Министарства грађевина за Југословенску круну V реда за савесно и стручно вођење радова на градњама Женске препарандије и Правног факултета у Београду. 4. арх. Миодраг Матић, виши пристав Министарства грађевина за Југословенску круну V реда за савесан и стручан рад

године писмо министру грађевина у коме је сугерисао „...да се предлози за одликовања вежу за ређе моменте личног и општег карактера, како се не би умањивао морални и политички значај тога изражаја највишег благовољења, и да се предлози за одликовања чине колективно приликом каквог народног или државног празника, или приликом јубиларне прославе личног односно друштвеног рада“.⁴⁷⁴ Из непосредног искуства и увида у реално стање он је предлагао следеће: „Да би дејство одликовања било веће треба да је и критеријум, по коме се предлог чини, виши. С тога не предлагати олако више врсте и високе редове одличја, него при томе имати у виду ранг и заслуге предложених. Исто тако не предлагати у кратком размаку времена иста лица односно друштва, а нарочито не за исте или сличне заслуге.“⁴⁷⁵

Стално праћење и оцењивање рада, ако и награде које су се додељивале за савестан и марљив рад, били су додатна мотивација особља. Свест о томе да су добри резултати и стручно залагање посебно вредновани имало је позитиван утицаја на запослене који су често били преоптерећени најразличитијим пословима. У великим системима какво је било Министарство грађевина са неколико стотина службеника овакав вид процењивања стручних и људских квалитета био је један од проверених начина успостављања и одржавања високих стандарда у најразличитијим пословима из области градитељства.

у уреду као и успешно вођење надзора на згради Машинске лабораторије у Београду. 5. арх. Анка Зечевић, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за савесан стручан и успешан рад у уреду и на терену. 6. арх. Виктор Гансон, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за врло спреман и савесан рад у уреду и на терену а специјално за вођење разних надзора за армирано бетонске конструкције. 7. арх. Тома Маринковић, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за савестан и стручан рад у уреду и на терену нарочито на ревизијама и у комисијама. 8. арх. Боривоје Илић, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за стручан и савестан рад у уреду и на терену а специјално за вођење надзора на армирано бетонским конструкцијама. 9. арх. Гудовић Драган, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за савестан, стручан и успешан рад у уреду и на терену нарочито за пројектовање. 10. арх. Јеврем Вучковић, виши пристав Министарства грађевина за Св. Саву V реда за савестан, стручан и успешан рад у уреду и на терену. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1700.

474 Ibid.

475 Ibid.

2. 0. Утицај градитеља различитих генерација и образовања запослених у Архитектонском одељењу на међуратну архитектуру

Положај и статус запослених у Министарству грађевина се временом мењао и трансформисао следећи промене друштвених околности које су утицале на различите путеве развоја инжењерске струке.

Писмо анонимног аутора упућено министру грађевина почетком XX века илуструје стање у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.⁴⁷⁶ У општем прегледу рада Одељења нарочито је истакнут проблем одласка стручњака, што је утицало на измену кадровске структуре Одељења. Оснивањем Универзитета, а и раније, многи архитекти из Министарства су били ангажовани као хонорарни сарадници, док су временом напуштали службу посветивши се педагошком раду. Тако су у периоду од 1905. до 1906. године на Универзитет прешли најистакнутији стручњаци запослени у Министарству грађевина. Драгутин Ђорђевић, Никола Несторовић, Милорад Рувидић, Бранко Таназевић и Петар Бајаловић су дефинитивно напустили Архитектонско одељење, док је Петар Поповић остао у Министарству и радио као хонорари професор београдског Универзитета. Прелазак стручњака из Министарства грађевина у област педагошког рада дешавао се и крајем XIX века. Тако су Михаило Валтровић, Драгутин Милутиновић и Андра Стевановић као угледни службеници Министарства напустили државну службу и постали професори Велике школе. У међуратном периоду је такође само три службеника прешло на београдски Универзитет. Светозар Јовановић, Димитрије М. Леко и Бранислав Којић су искуство стечено у Архитектонском одељењу преточили у успешан педагошки рад.

По сведочењу ананимног савременика Архитектонско одељење је због одласка многих стручњака било на путу преображаја. Упркос чињеници што је министар грађевина желео да „распише конкурс за архитекте са стране“, он проблем није видео у одласку стручњака на Универзитет, у општинску службу и приватну праксу, већ унутар организације Министарства.⁴⁷⁷ По њему, већина архитеката се бавила

476 Ђ.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, 133 – 134.

477 Ibid., 133.

ситницама тј. ревизијама и мањим грађевинама, док је само мањи број њих имао прилике да ради већи пројекат. Расветљавајући горуће проблеме он је записао: „*Шта ово значи. Значи да се продуктивна снага архитеката не употребљава корисно. Кад архитект при ревизијама пропусти два пута више времена због чисто рачунских ствари, кад при пројектовању од идеје па све до извлачења тушем, мора све сам да ради, кад за сваку мању грађевину мора изнова радити све, и ако се типови силом намећу онда наравно не може бити напретка.*“⁴⁷⁸

Услед лоших услова и малих плата аутор писма упућеног министру грађевина тврдио је да је последњих неколико година примљен само један подархитекта, док су неки архитекти радили приватно, што им он, имајући у виду неповољну атмосферу, није замерао. Као решење проблема сугерисао је министру да ангажује цртаче и рачунције који би растеретили архитекте, затим да стручњаке награди чиме би их задржао и привукао нове и да Архитектонско одељење има архиву и типске пројекте чиме би се послови смањили за половину. Чињеница да се очигледно неко од службеника Министарства грађевина јавно огласио у стручном часопису говори о тежњи и озбиљности проблема који су притискали стручњаке. Сложеност и обим послова, мањак кадрова и њихова преоптерећеност, доводили су до смањења квалитета појединих остварења и до околности када Министарство није могло да адекватно одговори на постављене задатке из своје надлежности.

Текстови овакве врсте, настали изнутра, из дугогодишег искуства и конкретне праксе, били су драгоценост сведочанство реалног стања и подстицај за преображај Архитектонског одељења како је и сам аутор на почетку нагласио. Касније, у међуратном периоду, ситуација се у многоме изменила. Територија надлежности Министарства грађевина се знатно увећала, што је довело до промене његове организационе структуре и повећања броја стручњака који су, иако оптерећени многим обавезама, имали доста прилика да израђују веће и сложеније пројекте, што их је све више упућивало на тимски рад и тесну међусобну сарадњу дајући један нови квалитет њиховом стручном усавршавању.

У међуратном периоду дошло је до промене кадровске структуре и генерације архитеката – једних који су отишли са градитељске сцене и других који су тек на њу ступили. Балкански ратови и Први светски рат оставили

478 Ibid.

су тешке последице и у стручним кадровима који су се проредили услед губитка у ратовима и чињенице да је Технички факултет био затворен. Прве године након рата биле су врло тешке и обележене наглом сменом генерација, дисконтинуитетом и недостатком кадрова у периоду обнове и изградње земље. Неки од најзначајнијих представника градитељства који су облежили српску архитектуру крајем XIX и почетком XX века као што су били Димитрије Т.

слика 62. Запослени у Архитектонском одељењу Министарства грађевина: у првом реду седе арх. Момир Коруновић (први с лева), арх. Николај Краснов (трећи с лева) и арх. Јованка Бончић - Катеринић (из колекције породице Денић)

Леко, Јован Илкић и Милорад Рувидић нису дочекали ослобођење. Други су се лагано повлачили са архитектонске сцене, док су једино Никола Несторовић и Драгутин Ђорђевић наставили да се баве струком.

Архитектонско одељење Министарства грађевина је у периоду између два светска рата представљало највећу агенцију и расадник архитеката. Окупљајући градитеље различитих генерација и стилских опредељења Министарство је тежило да по својој стручности *“...предњачи примером испред свих осталих Министарстава и надлежства, која изводе грађевинске радове било које врсте.”*⁴⁷⁹ Министарство грађевина Краљевине СХС/Југославије

479 Делић, Ф.: „Општи услови за извршење грађевинских радова“, 12.

преузело је особље Министарства грађевина Краљевине Србије.⁴⁸⁰ Искусни стручњаци који су радили у Министарству грађевина у XIX и почетком XX века осигурали су својим знањем и искуством несметан рад на изградњи нове, ратом разрушене земље. Захваљујући њиховом ангажовању обезбеђен је континуитет постојања и делатности највећег архитектонског предузећа тога доба. Међу архитектама који су били запослени у Министарству грађевина Краљевине Србије, а који су наставили рад у Министарству грађевина међуратног периода било је стручњака различитих генерација и искуства у обављању различитих врста послова. Овом приликом издвојићемо само оне најзначајније: Јосиф Букавац, Петар Гачић, Душан Живановић, Светозар Јовановић, Момир Коруновић, Милица Крстић, Димитрије М. Леко, Драгутин Маслаћ и Петар Поповић.

Строго прописана организациона и кадровска структура подразумевала је хијерархијски однос старијих и млађих, као и унапред утврђено место и улогу појединих архитеката у односу на њихово искуство и године службовања. По сећању Б. Којића: *„Архитектонско одељење било је централистички организовано. Начелник, архитект Петар Ј. Поповић, водио је спољну политику Одељења и кореспондирао са министром. Службеници Одељења су ретко долазили у контакт са њим. Најстарији архитект, у рангу инспектора, руководио је директно стручним радом целог Одељења. Од 1920. до 1927. био је то архитект Душан Живановић (аутор неких успешних новијих цркава у Србији). После његовог одласка у пензију, руководилац инспектор био је арх. Драгутин Маслаћ“*.⁴⁸¹

Састав Архитектонског одељења у периоду између два светска рата био је по стручности и бројности службеника врло репрезентативан, окупљајући најзначајније и најугледније српске градитеље тога доба. Од старије генерације архитеката у Архитектонском одељењу су радили: Петар Поповић⁴⁸² - дугогодишњи начелник одељења, Душан Живановић

480 _ *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, 74.

481 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 260.

482 Петар Поповић (1873-1945) је студирао у Београду. Радио је у Министарству грађевина и као предавач на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду. Бавио се проучавањем и заштитом српске средњовековне архитектуре. О П. Поповићу видети: Шипка – Ергелешева,

инспектор који је као најстарији архитект од 1920-1927. године руководио стручним радом целог одељења, Јован Ђикадић који је такође у једном периоду имао функцију начелника и инспектора, Момир Коруновић⁴⁸³ - инспектор, Драгутин Маслаћ⁴⁸⁴ - инспектор, Јосиф Букавац – инспектор, Петар Гачић - инспектор, Светозар Јовановић - инспектор, Василије Андросов – инспектор, Милица Крстић⁴⁸⁵ – инспектор, затим Димитрије М. Леко⁴⁸⁶, Павле Илкић, Александар Јанковић, Рада Миливојевић, Душан

З.: „Пера Ј. Поповић – живот и дело“, у: ЗЛУМС бр. 16 (1980), Магица српска, 159 – 202 (са старијом литературом); __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 134 – 135; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 330; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 274 – 278.

483 Момир Коруновић (1883-1969) је студирао у Београду. Цео радни век је провео у Министарству грађевина. Једно време је боравио у Прагу, Риму и Паризу на стручном усавршавању. Пројектовао је јавне грађевине, цркве, соколске домове и спомен обележја широм Краљевине СХС/Југославије. О. М. Коруновићу видети: Кадијевић, А.: *Момир Коруновић*, Грађевинска књига, Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, Београд 1996. (са старијом литературом); __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 203 - 208.

484 Драгутин Маслаћ (1875-1937) је студирао у Београду и Минхену. Радио је у Министарству грађевина. Пројектовао је гимназију у Чачку, цркву св. Ђорђа у Београду (са В. Андросовим) и Кур салон у Бањи Ковиљачи (са В. Поповићем и Ј. Бончић - Катернић. О Д. Маслаћу видети: Јанакова – Грујић, М.: *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875- 1937)*; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 266.

485 Милица Крстић (1887-1964) је студирала у Београду. Радилa је у Управи за грађење железница при Министарству грађевина, у приватној пракси и у Министарству грађевина до пензионисања. Њен градитељски опус био је обележен пројектовањем школских зграда. О М. Крстић видети: Тошева, С.: „Архитект Милица Крстић (188 –1964)“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), МГБ, 95 – 114; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonic*, 211 - 212.

486 Димитрије М. Леко (1887-1964) је студирао у Карлсруеу. На почетку каријере радио је у Министарству грађевина, док је касније био професор на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду. У међуратном периоду је учествовао на многим конкурсима и пројектовао Министарство социјалне политике и народног здравља, Зграду набављачке задруге и Инвалидски дом у Београду. О Д. М. Леку видети: Маневић, З.: „Димитрије М. Леко“, Наши неимари 1, *Изградња* бр. 5 (1980), Савез грађевинских инжењера и техничара СР Србије, Савез друштвава архитеката Србије, 33 – 38. (са старијом литературом); __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 140; Милетић – Абрамовић, Ј.: *Живот и дело Димитрија М. Лека*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 1998; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 220-224.

Манојловић, Јованка Бончић⁴⁸⁷ и други.⁴⁸⁸ Међу млађим архитектима и приправницима који су били најбројнији издвајамо: Бранислава Којића⁴⁸⁹, Димитрија Јуришића, Милана Минића⁴⁹⁰, Јелену Големовић – Минић, Душана Бабића⁴⁹¹, Војина Симића, Гојка Тодића, Јездимира Денића⁴⁹²,

487 Јованка Бончић – Катеринић (1887-1966) је студирала у Београду и Дармштату. Радилa је у Министарству грађевина. О Ј. Бончић – Катеринић видети: Маскарели, Д.: „О делатности архитекте Јованке Бончић – Катеринић“, у: *Лесковачки зборник XLIII* (2003), Народни музеј Лесковац, 217 – 222; Maskareli, D.: „Arhitektonski opus Jovanke Bončić Katerinić“, у: *DANS* br. 47 (2004), Društvo arhitekata Novog Sada, 54 – 55; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 187; Боровњак, Ђ.: „Архитектуре два школска објекта Јованке Бончић – Катеринић у Београду“, у: *Годишњак града Београда LV-LVI* (2008-2009), МГБ, 265 – 289.

488 __, *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за годину 1921*, 790; __, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921-1922 св. I*, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Загреб 1922, 75; Којић, Б.: *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 260.

489 Бранислав Којић (1899-1987) је студирао у Паризу. На почетку каријере радио је у Министарству грађевина и у сопственом пројектантском бироу, док је касније био професор на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Пројектовао је Уметнички павилјон „Цвијета Зузорић“, сопствену кућу на Косанчићевом венцу, Палату листа „Време“ у Београду и многе куће и стамбене зграде широм Србије. Бавио се изучавањем народног неимарства, уређењем села, регионалним планирањем и индустријском архитектуром и објавио је многе књиге и студије из тих области. О Б. Којићу видети: __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 141 - 142; Тошева, С.: *Бранислав Којић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, Београд 1998. (са старијом литературом); __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 192 - 200.

490 Милан Минић (1889-1961) је студирао у Београду. Радио је у Министарству грађевина, затим у сопственом архитектонском бироу. Био је један од оснивача УЛУПУДС-а. О М. Минићу видети: Кадијевић, А.: „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“, у: *Годишњак града Београда XLIII* (1996), МГБ, 123 – 152. (са старијом литературом); Михајлов С.: „Прилог проучавању архитектонског дела Милана Минића у Београду“, у: *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001), МГБ, 225 – 238; Кадијевић, А., Марковић, С.: *Милан Минић архитект и сликар*, Пријеполје Музеј, Пријеполје 2003; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 279 - 280.

491 Душан Бабић (1894-око 1948) је студирао у Бечу. Каријеру је започео у Сарајеву, док се касније преселио у Београд и запослио у Министарству грађевина. Био је један од оснивача Групе архитеката модерног правца. Поред конкурса за јавне грађевине на којима је учествовао, највише је пројектовао стамбене зграде и виле у Београду. О Д. Бабићу видети: Маневић, З.: „Душан Бабић“, Наши неимари 8, у: *Изградња* бр. 2 (1981), Савез грађевинских инжењера и техничара СР Србије, Савез друштва архитеката Србије, 43 – 47; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 17 – 19.

492 Јездимир Денић (1895-1970) је студирао у Торину и Београду. Радио је у Министарству грађевина, Државној фабрици шећера и ИОНО града Београда. Пројектовао је Трговачку академију у Београду, Електричну централу у Врњачкој бањи и Среске зграде у Горњем и Доњем Милановцу. О Ј. Денићу видети: __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 89; Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, у: *Годишњак града Београда LIV* (2007), Музеј града Београда, 217 – 264. О Ј. Денићу видети: Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 –

Даницу Миловановић – Којић⁴⁹³, Миладина Прљевића⁴⁹⁴, Душана Миросављевића, Чедомира Глишића, Светомира Лазића⁴⁹⁵, Даницу Христић, Анку Марковић, Живана Богдановића, Љубицу Лазаревић, Десанку Ђорђевић, Драгољуба Симића итд.⁴⁹⁶ Јаснију слику о запосленима у Архитктонском одељењу можемо добити на основу списка особља који су били у служби Министарства грађевина од 1907-1937. године.⁴⁹⁷

(прилог 1)

Многи архитекти су провели цео радни век у Министарству грађевина као што су: Петар Гачић, Душан Живановић, Јованка Бончић – Катеринић, Момир Коруновић, Никола Краснов, Милица Крстић, Драгутин Маслаћ, Петар Поповић и Валериј Сташевски. Неки архитекти су радили у Министарству грађевина пар година, стекавши неопходно знање и искуство за даљи рад, међу којима наводима само неке: Душан Бабић, Јосиф Букавац, Драган Гудовић, Јездимир Денић, Предраг Зрнић, Бранислав Којић, Даница Којић, Светомир Лазић, Димитрије М. Леко, Милан Минић, Јелена Големовић – Минић, Петар Поповић, Миладин Прљевић, Војин Симић и Драгомир Тадић. Након рада у Министарству неки од њих су наставили каријеру у приватним бироима, док су неки отпочели рад на факултету као Д. М. Леко и Б. Којић, док је П. Поповић био ангажован као хонорарни професор. Значајно искуство стечено у Министарству успели су да преточе у практичан и теоријски рад, тако да

Београд 1970), 217 – 264; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 89.

493 Даница Којић (1899-1975) је студирала у Београду. Радила је у Министарству грађевина и заједно са супругом Браниславом Којићем у свом приватном пројектанском бироу. Пројектовала је основне школе широм Србије и ентеријере у главном за стамбне објекте чији је аутор био њен супруг. О Д. Миловановић – Којић видети: Којић, Б.: *Биографија Данице Б. Којић*; Тошева, С.: „Даница Којић (1899-1975)“, у: *Годишњак града Београда XLIII* (1996), МГБ, 109-121; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 200 - 201.

494 О М. Прљевићу видети: Маневић, З.: „Миладин Прљевић“, *Наши неимари* 13, у: *Изградња бр. 7* (1981), Савез грађевинских инжењера и техничара СР Србије, Савез друштава архитеката Србије, 39 – 44; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 331 – 334.

495 Светомир Лазић (1894-1975) је студирао у Прагу. Каријеру је започео у Министарству грађевина, док је касније био самостални аутор, а после Другог светског рата је био запослен у Министарству саобраћаја и Пројектантском заводу речног саобраћаја. О С. Лазићу видети: Дамљановић, Т.: „Архитекта Светомир Лазић (1894-1985)“, у: *Саопштења РЗЗСК XXIX* (1997), 251 – 262; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 218 - 219.

496 Којић, Б.: *Друштвени услови развојта архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 261.

497 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

су неки од службеника Архитектонског одељења постали важна имена у историји градитељства новијег доба.

Као што је већ раније речено, српска интелигенција је током XIX почетком XX века образовање стицала у иностранству. Тако је било и са инжењерима који су своје техничко образовање добијали по немачким, аустријским, француским и швајцарским школама.⁴⁹⁸ Српски инжењери су се школовали или стицали допунска знања у Минхену, Карлсруеу, Берлину, Ахену, Бечу, Цириху и Будимпешти. Примат немачких школа и оних у Хабзбуршкој монархији палако су, уочи Првог светског рата, били замењени школама у Француској, нарочито у Паризу, које су биле све популарније међу српском омладином. Међу архитектурама који су се школовали у Паризу овом приликом издвојићемо оне најзначајније као што су Бранислав Којић, Милутин Борисављевић, Јосиф Најман, Александар Ђорђевић и Милан Минић. Непосредно пред Први светски рат међу српском омладином значајно место имале су и техничке школе у Чехословачкој које су између осталих похађали Момир Корунковић, Јан Дубови, Светомир Лазичић и Никола Добровић.⁴⁹⁹ Са развојем школства у Србији када је Лицеј прерастао у Велику Школу (1863) где се посебно издвојио Технички факултет, а нарочито после формирања посебног Архитектонског одељења (1897), када су се створили услови за образовање архитеката у Србији, број питомаца школованих у иностранству се полако смањивао. О томе сведочи и кадровска структура Архитектонског одељења Министарства грађевина где је број стручњака школованих ван земље био готово занемарљив.

Једна од значајних особености које су градитељи унели у рад Министарства грађевина биле су различите школе које су похађали. Осим Техничког факултета у Београду на коме се школовао највећи број архитеката, руски архитекти су у главном завршили школе у Русији, Душан Бабић је студирао у Бечу, Јездимир Денић у Торину, Душан Живановић у Бечу, Момир Корунковић

498 Трговчевић, Љ.: „Српски инжењери на студијама у иностранству до 1918.“, у: *Путеви српског инжењерства током XX века*, (Миљанић, П., ур.), Научни скупови САНУ LXXIII, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994, 153.

499 Дамњановић, Т.: *Чешко-српске архитектонске везе 1918-1919*, Завод за заштиту споменика културе, Београд 2004.

у Прагу, Јованка Бончић – Катеринић у Београду и Дармштату, Бранислав Којић у Паризу, Светомир Лазић у Прагу, Драгутин Маслаћ у Београду и Минхену, итд.

У коликој мери су архитекти школовани у иностранству пренели дух Европе у своје окружење тешко је закључити без детаљнијих истраживања. Оно што је сигурно је да су ови градитељи са собом донели неизбежну разноликост која је представљала највеће богатство и потенцијал Архитектонског одељења. Потреба за додатним образовањем стручњака била је исказана у чињеници да је Министарство грађевина слало запослене на специјализацију у иностранство. За сада је познато да је арх. Милан Минић по налогу Министарства боравио у Паризу од 1916-1918. године, арх. Јованка Бончић – Катеринић је била на школовању у Дармштату као стипендиста Министарства, док је арх. Момир Коруновић 1910. године о свом трошку био на студијском боравку у Прагу, Паризу и Риму. Чиновници који су одлазили у иностранство на усавршавање имали су право на месечне принадлежности. Августа 1930. године председник Министарског савета је констатовао да је таква пракса знатно оптеретила државни буџет и да је гомилала недовршене послове, те је зато предложио да се само изузетно хитни и неопходно потребни случајеви упућују у иностранство и да се укину принадлежности.⁵⁰⁰

Архитектонско одељење Министарства грађевина је, по сећању Б. Којића, билосмештено на другом дозиданом спрату у крилу према Масариковој улици.⁵⁰¹ *„Целокупно наведено особље било је распоређено у осам просторија, од којих се шест налазило на фасади према Масариковој улици а две према дворишту, све на другом спрату. Мање канцеларије (4 по броју) имали су инспектори а у великом цртаоницама радило је све остало особље. У свакој од тих већих просторија радили су заједно и старији и млађи архитекти. Најстарији међу њима сматран је „старешином“ мада то звање није службено постојало“.*⁵⁰² Организација пројектантске службе у Архитектонском одељењу у виду великих јединица где су заједно радили старији и млађи градитељи, била

500 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1683.

501 Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 260.

502 Ibid., 262.

је врло корисна за млађе архитекте који су, уз савете, критике и упутства старијих колега, стицали неопходну зрелост и искуство за самосталан рад.⁵⁰³ Оживљавајући атмосферу која је владала у Одељењу смештеном на другом спрату зграде Министарства грађевина на углу Масарикове и Кнеза Милоша улице, Б. Којић је описивао као пријатељску, где су службеници међусобно

слика 63. Запослени у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, 1925. У првом плану с лева на десно: арх. Војин Симић, арх. Николај Краснов, арх. Јованка Бончић - Катеринић. Стоје у другом плану с лева на десно: арх. Даница Миловановић – Којић, арх. Рада Миливојевић, арх. Јездимир Денић и арх. Даница Христић – Новаковић (из колекције породице Денић)

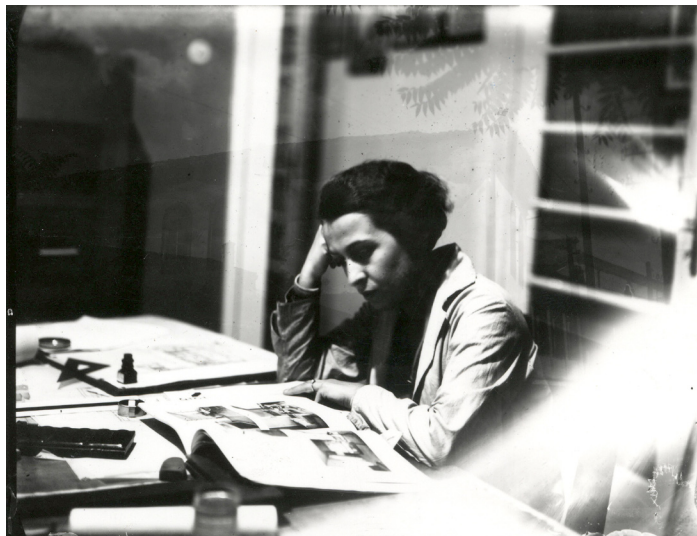
сарађивали, размењујући драгоцену искуства. У биографији супруге он је записао: „Организација пројектантске службе у Одељењу у виду великих јединица у којима су били распоређени и старији и млађи архитекти била је врло корисна по младе архитекте јер су на тај начин користили искуство старијих колега који су им још у току рада помагали саветима, критиком и упутствима. У колективу је владала пријатељска атмосфера тако да су између разних соба колеге се посећивале, разматрале шта други раде па је Одељење за младе представљало богату и разноврсну школу“.⁵⁰⁴

Тако су у једној од великих соба где је старешина био Николај Краснов радили архитекти: Даница Миловановић (касније Којић), Јованка Бончић

⁵⁰³ Којић, Б.: *Биографија Данице Б. Којић*, 19.

⁵⁰⁴ Ibid., 19.

(касније Бончић – Катеринић), Душан Манојловић, Војин Симић, Чедомир Глишић, Даница Христић (касније Новаковић), Бранислав Којић и неколико помоћника цртача.⁵⁰⁵ Радно време било је двократно, пре и поподне, а радило се и суботом. *„Није контролисано присуство на радном месту, али су се чланови колектива коректно односили у радној дисциплини, посебно из поштовања према инспектору Живановићу, који је био најуреднији на послу али није вршио директну контролу понашања особља“*.⁵⁰⁶

слика 64. арх. Даница Којић у Министарству грађевина, 1927. (Музеј науке и технике)

Архитекти Министарства грађевина су поред обавеза у матичној кући, били и друштвено активни о чему сведочи податак да је у Клубу архитеката⁵⁰⁷ било 23 члана из Архитектонског одељења односно 28% од укупног броја.⁵⁰⁸ По сведочењу арх. Б. Којића, три четвртине укупног броја запослених у Министарству били су чланови Клуба. *„Добар, пријатељски и интиман колективни дух који је тада владао међу архитектима у Министарству допринео је да тако велики број чланова буде и у Клубу“*.⁵⁰⁹ Чланство

505 Ibid., 18.

506 Којић, Б.: *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 263.

507 У оквиру Удружења Југословенских инжењера и архитеката - Секције Београд 1920. године основан је Клуб архитеката.

508 Ibid., 51.

509 Ibid.

службеника Министарства грађевина у Клубу архитеката сведочило је о њиховој потреби да се баве струком и ван оквира државне службе. Размена идеја, искуства, стручни рад, ангажман при решавању многих актуелних проблема из различитих области архитектуре и активан друштвени живот, била су значајна поља деловања у којима су своје место пронашли и многи архитекти из Министарства грађевина.

Архитекти запослени у Министарству грађевина пролазили су уобичајени пут стручног напредовања и усавршавања. Архитекти почетници добијали су најчешће задатке у виду техничке и рачунске ревизије већ готових пројеката, што им је омогућавало да стекну прва практична знања из области пројектовања. *„Задатке је додељивао инспектор а они су се састојали у контроли мера (‘кота’), у провери примене прописа и у контроли тачности израде предмера количина радова, описа радова и исправности рачунице“*.⁵¹⁰ Следећа фаза у строго утврђеном процесу стручног усавршавања била је помоћ старијим колегама у разради њихових пројеката, као последња припрема за израду самосталних радова.⁵¹¹

У Министарству грађевина није било стручњака специјалиста за поједине врсте зграда, иако су уредбом биле предвиђене специјализоване врсте објеката.⁵¹² Када је реч о изради типских пројеката можемо само условно говорити о „специјализацији“. Наиме, поједини архитекти су били ангажовани за пројектовање одређене врсте објеката, што није произишло из њихове посебне наклоности и обучености, већ је то био резултат повереног задатка који су добили у оквиру редовних обавеза и дужности. Особље је било преоптерећено најразноврснијим пословима из надлежности Архитектонског одељења, тако да је случај Василија Андросова који је, као службеник Министарства грађевина, пројектовао само цркве био готово усамљен. Због сложености послова у надлежности Министарства грађевина држави су били *„...потребни чиновници са широком културом, богатим стручним знањем, великим практичним искуством, јер су то основни услови за успешно обављање*

510 Којић, Б.: *Биографија Данице Б. Којић*, 19.

511 Ibid.

512 Јуришић, Д. Ж.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, 147.

послова који спадају у делокруг рада Архитектонског одељења...⁵¹³ Сем пројектовања различитих врста објеката архитекти Министарства грађевина су у већини случајева радили потпуни пројекат грађевине, израђујући нацрте за скулптуру, столарске радове, намештај, гипсане украсе и све остале детаље ентеријера. По сећању архитекте Бранислава Којића, у Одељењу су рађени комплетни пројекти за извођење са статичким прорачунима, пројектима за инсталације, детаљним нацртима и сл. Осим што су стручњаци Министарства пројектовали већину државних зграда, они су помагали и многим општинама (осим Београда) које нису имале своје пројектантске бирое.⁵¹⁴

Службеници Одељења су водили и надзор на извршењу својих и туђих пројеката⁵¹⁵, а ако су пројекти били израђени ван Одељења, онда је оно руководило њиховим извршењем.⁵¹⁶ Осим пројектовањем, архитекти су се често бавили ревизијом планова других аутора, учешћем у раду комисија и вештачењем. Пример лицитације за набавку намештаја за Нови двор сведочи о разноврсним делатностима Министарства грађевина, чији су службеници

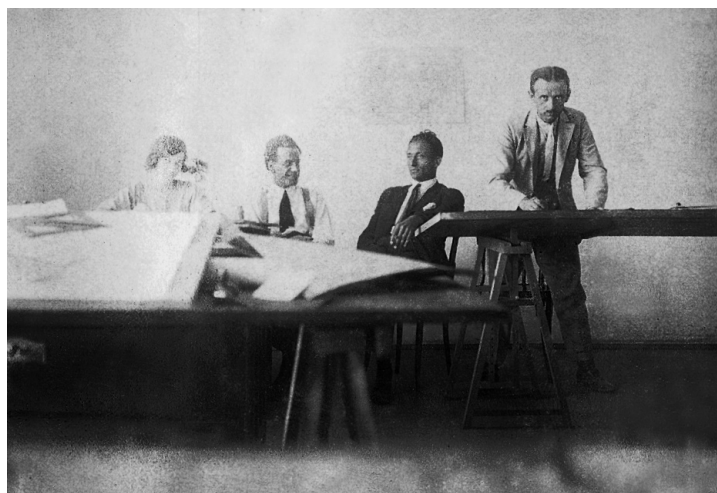
513 Ibid.

514 Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 262.

515 Распоред особља који су радили на извођењу државних зграда у Београду из 1926. године сведочи о томе да су архитекти били ангажовани на најразноврснијим пословима. Нова зграда Народне скупштине – надзорни архитект Јован Ђикадић шеф-инспектор; Краљевски дворови – надзорни архитект Момир Коруновић инспектор; Министарство шума и рудника и пољопривреде и вода – надзорни архитект Драгутин Маслаћ инспектор, помоћно особље – Светомир Лазић архитект; Гвоздене баракe на Топчидерском брду и магацин за смештај камиона – надзорни архитект Димитрије Леко виши архитект; Интерни павиљон опште државне болнице и Анатомијски институт Медицинског факултета – надзорни архитект Димитрије Јуришић архитект; Министарство финансија – надзорни архитект Никола Краснов контрактуални архитект, помоћник Чедомир Глишић архитект; Зграда опште државне болнице – надзорни архитект Чедомир Глишић архитект; Инфективна болница и гасара патолошког института – надзорни архитект Драгомир Тадић архитект; Интерна клиника Медицинског факултета и амфитеатар Хируршке клинике у војној болници – надзорни архитект Гојко Тодић архитектонски приправник; Медицинско – клинички амфитеатар опште државне болнице – надзорни архитект Будимир Христодуло архитектонски приправник; Контролно одељење Министарства пошта и телеграфа – надзорни архитект Момир Коруновић инспектор; Зграда Трговачке академије – надзорни архитект Јездимир Денић архитектонски приправник; Зграда „Дома Анкера“ – надзорни архитект Јованка Катеринић - Бончић контрактуални архитект; Зграда Техничког факултета – надзорни архитект Бранислав Којић архитектонски приправник; Зграда Главне контроле – помоћник надзорног архитекте Василије Ољеников контрактуални вештак. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1371.

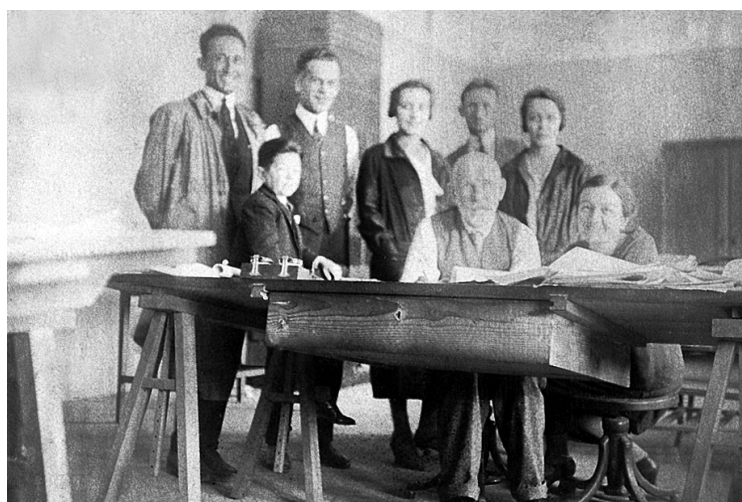
516 Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 262.

организовани у различитим саветима и комисијама обављали и многе послове који се нису директно тicali пројектовања и изградње. Будући да регент Александар због превеликих цена није извршио избор између седам кућа које су конкурисале на лицитацији, он је избор намештаја препустио комисији Министарства грађевина.⁵¹⁷

слика 65. Архитектонско одељење Министарства грађевина, 1924. (Музеј науке и технике)

Осим генерацијских разлика, похађања различитих школа, као и стилске опредељености, где су старији били неспремни да прихвате нове идеје

слика 66. Архитектонско одељење Министарства грађевина, 1925. (Музеј науке и технике)

⁵¹⁷ „Намештај за Нови двор“, у: *Политика* 15. 9. 1920, 3.

надолазећег модернизма, док су припадници млађе генерације пак с друге стране осећали терет државне институције која није имала разумевања за нове тенденције у архитектури, сва та разноликост талената, идеја и стремљења може се посматрати као плодно тле за стварање једне креативне атмосфере, упркос ограничењима која су сасвим сигурно постојала.

Међусобна сарадња архитеката, размена искуства и стицање првих знања на конкретним примерима, омогућили су да рад у Министарству грађевина буде важна могућност за професионалну и стручну афирмацију. Разноликост коју су архитекти уткали у рад Архитектонског одељења допринео је богатству градитељске продукције, упркос тежњи да се све регулише законом. У Министарству грађевина радили су нека од најзначајнијих имена новије српске архитектуре као што су: Петар Поповић, Момир Коруновић, Димитрије М. Леко, Никола Краснов, Бранислав Којић, Душан Бабић и Миладин Прљевић. Свако од њих дао је особени печат Министарству као професионалној установи највишег степена.

Управо су особености и наглашене различитости представљале главни садржај богатства архитектонске продукције у којој су се огледали сви значајнији токови српске архитектуре новијег доба. Сваки градитељ је у своје пројекте унео нешто другачије, своје, што је представљало главни потенцијал и вредност највећег архитектонског бироа у земљи. Овом приликом издвојићемо само оне најзначајније ствараоце који су оставили значајан траг не само у делатности Архитектонског одељења, већ и у целокупном српском градитељству новијег доба.

Арх. Јованка Бончић – Катеринић радила је у Архитектонском одељењу од 1923. до 1945. године.⁵¹⁸ Међу јавним објектима различите намене издвајамо: Курсалон у Бањи Ковиљачи (1929, са Д. Маслаћ, В. Поповић), Женска учитељска школа у Београду (1935) и Ветеринарски факултет у Београду (1939-47).

518 Маскарели, Д.: „О делатности архитектке Јованке Бончић – Катеринић“, 217 – 222; Maskareli, Д.: „Arhitektonski opus Jovanke Bončić Katerinić“, 54 – 55; Боровњак, Ђ.: „Архитектуре два школска објекта Јованке Бончић – Катеринић у Београду“, 265 – 289.

Арх. Јездимир Денић био је запослен у Архитектонском одељењу од фебруара 1924. до новембра 1943. године.⁵¹⁹ Осим типских пројеката за поштанске зграде, израдио је и пројекте за Државну трговачку академију (1926), Електричну централу у Врњачкој Бањи (1929) и Среске зграде у Горњем и Доњем Милановцу (1930).

Арх. Светозар Јовановић је радио у Архитектонском одељењу од 1906. године.⁵²⁰ Поред пројеката израђених у духу сецесије и у академском стилу из ранијег периода издвајамо оне из међуратног периода као што су: Физиолошко-хистолошки и Патолошки институт Медицинског факултета у Београду (1925) и Министарство саобраћаја у Београду (1932).

Арх. Момир Коруновић је цео радни век провео у Архитектонском одељењу.⁵²¹ У периоду од октобра 1907. до 1942. године прошао је уобичајени пут напредовања у служби од приправника до инспектора. Као најзначајнији представник примене националног стила у међуратној архитектури пројектовао је репрезентативне, монументалне јавне објекте различите намене: Министарство пошта у Београду (1926-1930), Пошта 2 у Београду (1927), цркве и спомен обележја широм Краљевине.

Арх. Милица Крстић је радила у Архитектонском одељењу од фебруара 1915. године до пензионисања новембра 1941. године.⁵²² У професионалном напредовању достигла је звање инспектора. Највише је пројектовала сеоске школе инспираисане народним градитељством, средњовековном традицијом и у модерном духу.

519 Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитектке Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, 217 – 264.

520 Светозар Јовановић (1882-1971) је студирао у Београду. Радио је у Министарству грађевина на Архитектонском факулету Универзитета у Београду. Пројектовао је Официрску задругу (са Д. Владисављевићем и В. Поповићем), Палату Министарства саобраћаја и Хистолошки институт Медицинског факултета у Београду. О С. Јовановићу видети: Злоковић, М.: „Свечана академија на Архитектонском факултету поводом одласка у пензију проф. Светозара Јовановића“, у: *Преглед архитектуре* бр. 4-5 (1955-1956), Друштво архитеката Србије, 93 – 95; Несторовић, Б.: „Београдски архитекти Андра Стевановић и Никола Несторовић“, у: *Годишњак града Београда XXII* (1975), МГБ, 173 - 185; __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 135 - 136; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 181; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 190 - 193.

521 Кадијевић, А.: *Момир Коруновић*.

522 Тошева, С.: „Архитект Милица Крстић (1887 –1964)“, 95 – 114.

Арх. Димитрије М. Леко је у Архитектонском одељењу био запослен од децембра 1913. до 1933. године.⁵²³ Пројектовао је државне и општинске зграде у различитим стилевима од академског начина обликовања до ар декоа. По сопственом сведочењу у Министарству грађевина је у главном радио на пројектовању државних и општинских зграда. Израдио је нацрте за већи број основних школа и зграда за државна надлештва, нову зграду за магацине са становима Министарства грађевина на Топчидерском брду у Београду и Министарство социјалне политике и народног здравља у Београду (1933).

Арх. Драгутин Маслаћ је у Архитектонском одељењу радио од 1904. до 1920. године где је напредовао до инспектора.⁵²⁴ У Министарству је пројектовао Гимназију у Чачку (1912-1927).

Арх. Петар Поповић који је у Архитектонском одељењу радио од фебруара 1897. године до априла 1927. године када је пензионисан на сопствени захтев напредовао је до звања инспектора. Цео живот посветио је средњевековним споменицима радећи на њиховој заштити и истраживању, тако да је у области пројектовања уносио елементе средњевековне традиције.⁵²⁵ У Министарству грађевина био је ангажован на различитим пословима везаним за изградњу многих грађевина широм Србије.

Богат и разноврстан опус појединих архитеката сведочи о великом потенцијалу које је Министарство поседовало у стручњацима који су својим знањем и искуством успешно одговарали на сложене захтеве у области градитељства. Различити креативни потенцијали и различите наклоности уносили су динамику у строго уређен процес рада Министарства. Оно што су поједини архитекти изнедрили стварајући у Архитектонском одељењу и што су уткали у њега чини посебно богатство и вредност за целокупан развој српске међуратне архитектуре. Између строго дефинисаних правила и ограничења са једне и појединачних талената архитеката са друге стране, одвијала се градитељска делатност Архитектонског одељења, што му је давало посебну динамику и квалитет. Богата архитектонска продукција од

523 Милетић – Абрамовић, Љ.: *Живот и дело Димитрија М. Лека*.

524 Јанакова – Грујић, М.: *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875- 1937)*.

525 Шипка – Ергелешева, З.: „Пера Ј. Поповић – живот и дело“, 159 – 202.

стандардних типских пројеката до индивидуалних и креативних решења била је ризница идеја, стилова и замисли које су оставиле истакнут траг у српској архитектури новијег доба.

3. 0. Рад и положај руских архитеката у Министарству грађевина

Значајну групу архитеката која је својим интензивним и плодним деловањем обележила рад Министарства грађевина у периоду између два светска рата, чинили су руски емигранти. Због недостатка техничког особља Министарство грађевина је било принуђено да запошљава контрактуалне (уговорне) службенике, о чему сведочи писмо заступника министра грађевина упућено председнику Министарског савета децембра 1929. године.⁵²⁶ Међу службеницима који су након одређеног временског периода обнављали уговор са Министарством било је највише руских избеглица различитих занимања: архитеката, инжењера, техничара, административних чиновника и цртача. Као страни држављани, руски службеници нису могли да заснују стални радни однос, већ су по ондашњим законима ступали у службу на одређено време, обнављајући уговор сваке друге године. По извештају Министарског савета 1924. године у Министарству грађевина било је запослено 240 контрактуалних службеника, 1925. године 191, 1927. године 138, 1929. године 97 службеника, 1932-1933. године било их је 122, 1934. године 100, а 1935. године 94 службеника.⁵²⁷ У захтеву за продужењем уговора на две године, заступник Министра грађевина је 1929. године закључио да: *“У колико су пристизали наши школовани људи у толико се број ових контрактуалних службеника стално смањивао из године у годину, али је ипак и данас још потреба за истима само у све мањем и мањем броју.”*⁵²⁸ Потреба за службеницима који су радили на одређено време постојала је готово стално. Тако је од јануара 1938. године до децембра 1939. године продужен уговор са 90 контрактуалних

526 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 2 Василије Андросов.

527 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 2 Василије Андросов и Ф 11 Михајло Вјазматинов.

528 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 2 Василије Андросов.

службеника. Као аргументе за овакав налог министар грађевина је у писму од децембра 1937. године упућеном председнику Министарског савета изнео следеће: „Уговоре сам продужио за именованих у решењу 90 службеника са разлога, што су неопходно потребни подручном ми ресору и што као марљиви и савесни службеници заслужују да и даље остану у државној служби, јер они који то нису заслуживали постепено су редуцирани. Колико из опортунитета према избеглицима Русима, толико је у интересу службе неопходно потребно да се са овим контрактуалним службеницима продужи уговор још за две године, у толико пре што немам законског ослоња да на њихова места поставим регулисано особље“.⁵²⁹ Упркос све већег броја домаћих стручњака, ангажман контрактуалних службеника као марљивих и савесних радника неопходно потребних Министарству грађевина, трајао је до пред сам Други светски рат.⁵³⁰

Положај инжењера странаца био је регулисан и **Законом о овлашћеним инжењерима** из 1937. године. У члану 18. је записано: „Кад у општем интересу или недостатку стручњака за извесну врсту послова, инжењери страни држављани добију дозволу за упослење у Краљевини Југославији, може им се одобрити да обављају пословање, ако испуњавају услов из члана 3. тачке 1. став 1. овог Закона, али само као сарадници домаћих овлашћених инжењера“.⁵³¹ Потреба за ангажовањем странаца знатно је била смањена у односу на прве послератне године, о чему сведочи и чињеница да је то било само у изузетним случајевима и увек у сарадњи са домаћим инжењерима.

Будући да су руски архитекти живели у Краљевини СХС/Југославији и да су се временом интегрисали у нову средину, њихов положај и статус био је другачији у односу на странце који су долазили у Краљевину да раде и враћали су се након обављеног посла у своју земљу. Као доказ бројности руских архитеката и њиховог доброг пријема у нову средину био је захтев Удружења руских инжењера и архитеката Краљевине СХС да се инжењери руси не рачунају као странци приликом извршења нове *Уредбе о овлашћеним*

529 Ibid.

530 Документ из 1940. године о захтеву за продужењем уговора са контрактуалним службеницима од 1. јануара до 31. децембра 1941. године сачуван је у досијеу Василија Андросова Ф2.

531 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1630.

инжењерима и Привремене уредбе о оснивању инжењерских комора у Краљевини СХС.⁵³² „Пошто у нашој земљи има око 400, запослених инжењера и архитеката руса а како се у инжењерима и архитектима оскудева, то ми је част – на основу изложеног решења Министарског савета и господина министра социјалне политике, као и мишљења Конференције начелника – умолити господина министра да изволи одобрити: да се руски инжењери и архитекти сматрају као и наши поданици у погледу примене Уредбе о овлашћеним инжењерима и Привремене уредбе о оснивању инжењерских комора у Краљевини СХС“.⁵³³ Захтев руских инжењера и архитеката био је потпуно оправдан будући да су они, живећи годинама у овој средини, временом постали њен значајан део у готово свим сегментима живота. У условима када су активно учествовали у градитељској продукцији земље било је логично очекивати да правила о овлашћеним инжењерима важе и за њих.

У Архитектонском одељењу радили су: Николај Петровић Краснов, Василије Михајлович Андросов, Виктор Викторовић Лукомски, Валериј Владимировић Сташевски, Михајло Васиљевич Кирквуд, Николај Мишко-вски, Василије Олејников, Богдан Ломбајер, Роман Николајевич Верховској, Јелисавета Самсонова Коминска, С. Бељајевски, Никола Виноградов, Михаило Вјазмитинов, Веволод Татаринов, Александар Герценвиц и други.⁵³⁴

Прве послератне године интензивне изградње и обнове земље, као и целокупан развој српског градитељства новијег доба били су обележени радом руских неимара. Њихов положај и статус у друштву условљен општим приликама у новонасталој држави, остао је у периоду између два светска рата готово непромењен. Велики полет у грађењу и недостатак домаћих стручњака, условио је праву глад за инжињерима најразличитијих профила, међу којима су значајну групу чинили управо руски архитекти.⁵³⁵

532 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1607.

533 Ibid.

534 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 2 Василије Андросов; АЈ, фонд 138 Министарски савет КЈ, Ф 22, а.ј. 87.

535 _ , *Руска емиграција у српској култури XX века I*, зборник радова, (Сибиновић, М., ур.), Филолошки факултет, Катедра за славистику и центар за научни рад, Београд 1994; _ , *Руси без Русије, српски руси*, Дунај Београд, Ефект Нови Сад, Беочин 1994; Миленковић, Т.: „Руски инжењери емигранти у Србији 1919 – 1941“, *ПИНУС записи* бр. 2 (1995), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у

Гостопримство српског народа произашло из традиционалне везаности за Русе и словенство, помогло је руској емиграцији да се врло брзо уклопи у нову средину. Поред евидентне наклоности краља Александра I Карађорђевића и југословенске државе према руским избеглицама, интензивна активност руских градитеља у трећој и четвртој деценији двадесетог века била је условљена много сложенијим приликама. Држава као инвеститор изградње јавних грађевина имала је највише поверења у њихову стручност и знање, тако да су се брзо уклопили у постојеће прилике првих година након Првог светског рата када је број домаћих стручњака био знатно мањи у поређењу са стварним потребама обнове земље. Својим знањем и вештином у решавању сложених проблема, руски архитекти су врло брзо постали главни пројектанти многих државних и административних објеката, цркава, спомен обележја, стамбених зграда и кућа, а дали су и значајан допринос урбанистичком развоју Београда. Као признати и тражени стручњаци они су своју интензивну активност остваривали у различитим правцима. Мањи број стручњака који су се определили за теоријски рад били су професори на Техничком факултету Универзитета у Београду, док се добар део њих одлучио за практично деловање у приватним архитектонским бироима, Грађевинском одељењу Београдске општине и у Архитектонском одељењу Министарства грађевина у коме је највећи број руских градитеља нашао своје право уточиште.

У атмосфери неговања стручног знања и практичног искуства, међу архитектура свих генерација и различитих стилских опредељења, као што је већ раније речено, посебно место припадало је руским неимарима. Заједнички рад на сложеним пословима грађења, међусобна сарадња и утицаји, као и спремност да се најкомпликованији проблеми реше у складу са постављеним захтевима, помогли су им да се за веома кратко време интегришу у нову средину и постигну врло запажене резултате у архитектонско-урбанистичком уобличавању градова широм земље.

Упркос статусу контрактуалних службеника, руски архитекти су имали подједнако право за напредовање у појединим звањима као и домаћи

Београду, 63 – 73; Миленковић, Т.: *Руски инжењери у Југославији*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд 1997; Кадијевић, А.: „Руска емиграција у београдској архитектури између два светска рата“, у: *Годишњак града Београда XLIX-L (2002-2003)*, МГБ, 131 – 142.

градитељи. Николај Краснов је дуги низ година био инспектор, Василије Андросов је од вишег архитекте добио звање инспектора, док су Михајло Кирквуд и Виктор Лукомски достигли положај вишег архитекте.

Досије Василија Андросова сачуван у Архиву Југославије сведочи о томе да су њихов рад и кретање у служби били константно праћени и оцењивани.⁵³⁶ Године 1920. Андросов је постављен за привременог вишег архитекту друге класе, затим је постављен за дневничара архитекту при Грађевинској секцији града Београда, док је до пензионисања 1941. године имао статус вишег архитекте, привременог инспектора и инспектора.

Међу руским архитектурама запосленим у Министарству грађевина било је две групе стручњака. Прву групу су чинили већ искусни градитељи који су ступили у државну службу на врхунцу свог плодног стваралаштва, док су другу групу чинили градитељи који су своја прва практична знања и искуства стицали у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Било да су преносили огромно искуство у пројектовању и изградњи јавних објеката, или су пак учили од искуснијих колега, готово увек су тежили да максимално одговоре на сложене захтеве наручилаца, поштујући све објективне околности везане за реализацију великих грађевинских подухвата.

Василије Михајлович Андросов дошао је у нашу земљу већ као афирмисани стручњак. Након дипломирања на Архитектонском одељењу Царске академије у Петрограду, пуних осамнаест година радио је у државној служби у Русији као члан Техничког одбора градећи цркве, приватне и јавне објекте.⁵³⁷ Николај Петровић Краснов завршио је Академију ликовних уметности у Москви. Радио је као градски архитекта у Јалти на Криму где је извео и реконструисао више двораца и историјских грађевина. Као признат и искусан архитекта дошао је у Београд 1922. године, запосливши се у Министарству грађевина

536 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 2 Василије Андросов.

537 Василије Андросов (1872-1950?) је студирао у Русији где је започео каријеру. У Краљевину СХС је емигрирао 1918. године. Радио је у Министарству грађевина где је у главном пројектовао цркве широм Краљевине. О В. Андросову видети: Тошева, С.: „Капитална дела руских архитеката у Београду“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века I*, 305 – 306; Арсењев, А.: „Биографски именик руских емиграната“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века II*, 228; Кадијевић, А.: „Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата“, у: *Руси без Русије, српски руси*, 244 – 254; Кадијевић, А.: „Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини“, у: *Лесковачки зборник XXXV* (1995), Народни музеј Лесковац, 75 – 79; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 4.

руководио је пројектантском групом за монументалне грађевине.⁵³⁸ Виктор Викторович Лукомски дипломирао је на Институту грађевинских инжењера императора Николаја I у Петрограду. О његовом стручном раду пре доласка у нашу земљу нису познати ближи подаци.⁵³⁹ Роман Николајевич Верховској⁵⁴⁰ је завршио Императорску уметничку академију у Петрограду, док је Валериј Владимирович Сташевски⁵⁴¹ дипломирао на високој Николајевској војно-

538 Никола Краснов (1864-1939) је студирао у Москви. Каријеру је започео у Русији где је добио титулу академика архитектуре. Касније је емигрирао у Краљевину СХС и запослио се у Министарству грађевина где је провео цео радни век. О Н. Краснову видети: Шкаламера, Ж.: „Архитекта Никола Краснов“, у: *Свеске Друштва историчара уметности* бр. 14 (1983), Друштво историчара уметности Србије, 109 - 129; Тошева, С.: „Капитална дела руских архитеката у Београду“, 302 - 304; Арсењев, А.: „Биографски именик руских емиграната“, 267; Кадијевић, А.: Николај Петровић Краснов, у: *Руси без Русије, српски руси*, 274 – 275; Кадијевић, А.: „Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922 - 1939)“, у: *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVI* (1994), РЗЗСК, 181 - 192; Кадијевић, А.: „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, 221 – 225; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 209.

539 Виктор Лукомски (1884 – 1947) је студирао у Петрограду. У Краљевину СХС је дошао 1920. године и запослио се у Министарству грађевина, док је касније отворио самостални архитектонски биро. Заједно са Ж. Николићем радио је на обликовању Старог двора на Дедињу у Београду, пројектовао је хотел „Авала“ на Авали, цркву св. Саве на Врачару и палату Патријаршије у Београду. О В. Лукомском видети: Тошева, С.: „Капитална дела руских архитеката у Београду“, 305; Арсењев, А.: „Биографски именик руских емиграната“, 275; Кадијевић, А.: „Допринос руских неимара-емиграната српској архитектури између два светска рата“, 251 - 252; Кадијевић, А.: „Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920 – 1946)“, у: *Годишњак Музеја града Београда XLV – XLVI* (1998/1999), МГБ, 115 – 132; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 234.

540 Роман Верховски (1886 – 1986) је студирао у Петрограду. Емигриравши у Србију радио је при Управи двора, у Министарству грађевина и као самостални пројектант. Аутор је споменика браниоцима Београда 1914 – 1915. на Новом гробљу у Београду, спомен костурнице руских војника на Новом Гробљу и споменика у Краљеву. О Р. Н. Верховскоју видети: __, „Роман Верховској, сликар“, у: *Илустровани лист 19. 2. 1928*; __, „Н. В. Краљ воли уметност“, у: *Илустровани лист 19. 2. 1928*; __, „Нови водоскок са уметничком фигуром Херкулеса - рад арх. г. Верховског“, у: *Време 16. 5. 1931*; Арсењев, А.: Биографски именик руских емиграната, 240; Вујовић, Б.: „Улога руских уметника у развоју ликовне културе у Србији“, *Руска емиграција у српској култури XX века II*, 59; Кадијевић А.: „Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховској (1920 – 1941)“, у: *Наслеђе II* (1999), ЗЗСКГБ, 33 – 40; __, *Лексикон неимара, Encyclopedia architectonica*, 68.

541 Валериј Сташевски (1882 - ?) је студирао у Петрограду. После Октобарске револуције емигрирао је у Србију и одмах се запослио у Министарству грађевина где је радио до 1925. године. Касније је био анжован као самостални пројектант и потписао је више од хиљаду пројеката што га сврстава међу најплодније руске архитекте. О В. В. Сташевском видети: Арсењев, А.: „Биографски именик руских емиграната“, 308; Тарасјев, В.: „Руски храм Свете Тројице у Београду 1924. године 1994. године, у: *Руси без Русије, српски руси*, Дунај Београд, Ефект Нови Сад, Беочин 1994, 238 - 242; Ђурђевић, М.: „Прилог проучавању делатности

инжењерској академији у Петрограду.

Припадници старије генерације руских неимара уживали су дубоко поштовање и подршку нове средине која је умела да цени њихово сјајно познавање градитељског заната и изразит осећај за поштовање материјала. Школовање у Русији и знања која су стекли у раној младости имала су сасвим сигурно велики утицај на њихов рад, ма колико су се успешно уклопили у нову средину повинујући се њеним захтевима. Поред солидног образовања које су стекли на факултетима, имали су прилику да у Петрограду и Москви виде многе монументалне грађевине и палате у академском стилу које су посредно утицале на њихов даљи развој. Разумевајући сву сложеност професије, успели су да у новој средини на најбољи могући начин избалансирају различите слојеве утицаја на формирање њиховог архитектонског језика који је, прилагођавајући се новом окружењу, доследно пратио и ослушкивао реалне захтеве наручилаца. Дух европских метропола уткан у њихов специфичан архитектонски израз утиснуо се и на формирање архитектонско-урбанистичког лика међуратног Београда.

Међу архитектурама запосленим у Министарству грађевина посебно место свакако припада **Николају Краснову**, чије је огромно знање и искуство на најбољи начин транспоновано у пројектовњу најзначајнијих државних институција у Београду. Арх. Н. Краснов је као искусни архитекта дошао у Архитектонско одељење Министарства грађевина априла 1922. године где је радио до смрти 1939. године.⁵⁴² Временом је стекао звање инспектора. Као службеник Министарства грађевина пројектовао је нека од најрепрезентативнијих државних здања у академском духу као што су: Црква Св. Ђорђа на Опленцу (1924-1932, уређење ентеријера), Министарство финансија (1925-1928), Државни архив (1925-1928), Министарство пољопривреде и вода и Министарство шума и рудника (1926-1929), Стари двор на Дедињу (1929-1933, уређење ентеријера), постоље моста краља Александра

архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду“, у: *Годишњак Музеја града Београда XLV – XLVI* (1998/1999), МГБ, 151 – 171; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 355; Латинчић, О.: „Валериј Владимирович Сташевски (1882-?) у Београду“, у: *Наслеђе XII* (2011), 169 – 196.

542 Кадијевић, А.: „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, 221 – 255.

(1929-1934), Спомен костурница на Виду (1938) итд.

Арх. Василије Андросов дошао је у Архитектонско одељење 1919. године.⁵⁴³ Временом је постао специјалиста за цркве и спомен обележја инспирисана средњевековном традицијом које је пројектовао широм Краљевине СХС/Југославије. Арх. Као један од најзначајнијих неимара у области црквеног градитељства у нашој међуратној архитектури аутор је планова за цркве у: Београду, Лесковцу, Ужичкој Пожеги, Ђаковици, Радовњу, Сибници, Кумареву, итд. Израдио је и пројекат Главне поште и поштанске штедионице (1930).

Арх. Виктор Лукомски је на почетку свог службовања 1925. године био помоћни архитекта Живојину Николићу при изради главног пројекта за Стари Двор на Дедињу. Током треће и четврте деценије двадесетог века израдио је планове за: гимнастичку салу при гимназији у Пироту (1920), хотел на Авали (1927), зграду Патријаршије (1930), цркву Св.Саве на Врачару (1935), цркву у Жаркову (1936), надзиђивање зграде Министарства правде и проширење зграде Главне контроле коју је (1921) пројектовао Николај Краснов.

Арх. Валериј Сташевски израдио је планове за: руску цркву Св.Тројице на Ташмајдану (1924), Иверску капелу на руској парцели Новог гробља (1931) године, веслачки клуб на Ади циганлији (1936) и основну школу у селу Остружњу.

Арх. Роман Верховској који се бавио сликарством и вајарством пројектовао је: скулптуре за зграду новог Парламента, ентеријер Старог Двора на Дедињу, скулптуре за Офицерски дом, споменик браниоцима Београда 1914. и 1915. на Новом гробљу (1931), споменик императору Николају II и руским ратницима 1914 - 1918. (1935), фонтану “Лаокон” у Топчидеру (1931).

У Архиву Југославије у фонду Министарства грађевина Краљевине Југославије сачувани су и планови згаде за Министарство унутрашњих дела С. Бељајевског и торањ цркве у Шапцу из (1921) Николаја Мишковскија.

Плодна пројектантска активност руских неимара у Министарству грађевина била је одраз званичне градитељске продукције и главних токова развоја српске међуратне архитектуре. У избору стилског обликовања они су до краја свог деловања остали верни традиционалистичким схватањима

⁵⁴³ Кадијевић, А.: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997.

академског духа и романтичарској тежњи ка обнови националног стила.

Академски језик обликовања заснован на поукама архитектуре XIX века био је у периоду између два светска рата “званична” архитектура којој је држава као инвеститор давала апсолутну предност у односу на друга стилска опредељења. Моћ, сигурност и постојаност државе могла се исказати на најбољи могући начин тежњом ка монументалношћу и раскошним ефектом јавних грађевина. Као добри познаваоци историјских стилова, солидно академски образовани, врло брзо су стекли поверење државе постајући једни од главних пројектаната у изради монументалних грађевина. Поред домаћих градитеља Милутина Борисављевића, Светозара Јовановића, Димитрија М. Лека, руски архитекти Николај Краснов и Виљем Баумгартен спадају у ред најзначајнијих представника академског стила у српској међуратној архитектури.

Као одлични познаваоци историјских стилова руски градитељи су у београдску архитектуру уносили један нов тон академског монументализма. Симетричном композицијом основе, богатом обрадом фасаде и ентеријера, као и избором материјала (камена у рустаци или вештачког камена), успели су да креирају читав низ јавних објеката изразите монументалности и репрезентативности. Поред разлика у решењу конкретних проблема у њиховим радовима препознајемо и неке заједничке елементе попут раскошних подеоних и кровних венаца, пиластара и стубова који се пружају кроз више спратова, прозора украшених троугластим или полукружним тимпанонима, балустрада, камених ваза, балкона, доњих делова фасаде обрађених у рустичном камену, рељефа, слободних скулптура, раскошних купола, итд.

Као проверени академичари завидног образовања и искуства, руски неимари су у нашу средину пренели раскошан стил царских грађевина и палата европских метропола. И поред доследне примене строго утврђених правила академског духа, поштујући захтеве инвеститора, успели су да својом креативношћу достигну оригиналност у компоновању и начину обраде унапред утврђених елемената архитектонског обликовања. У сложенем стваралачком процесу изналажења најбољих решења постављеног задатка,

они су поред примене уобичајених градитељских метода унели знатне новине у приступу сложенем процесу архитектонског обликовања као што су: велика пажња при обради детаља, подједнако третирање свих делова композиције, већи број слободних фигура на фасадама него што је до тада било уобичајено и мотив лава који је у нашој средини био веома редак.⁵⁴⁴

Значајну улогу у обнови националног стила у периоду између два светска рата, поред Александра Дерока, Момира Корунковића и Петра Поповића имали су и руски емигранти међу којима се посебно истичу Василије Андросов, Виктор Лукомски и Валериј Сташевски. Трагајући за обновом националног стила показали су креативно умеће у тумачењу и преношењу традиционалних елемената српског црквеног градитељства.

Градећи профане и сакралне објекте у духу наслеђа успешно су примењивали стилизоване портале, стубове и капители, аркадне венце, лучно завршене отворе и пластику са елементима средњевијекне архитектуре. Сеоске цркве и репрезентативни храмови у градовима широм земље В. Андросова и В. Лукомског, спадају у ред најрепрезентативнијих примера српсковизантијског стила у међуратном периоду. Трагајући за најбољим решењима у обнови националног стила, они су својом личном поетиком успели да надграде каноне старог наслеђа, стварајући изразито креативан приступ у тумачењу поука из прошлости.

У Министарству грађевина као најзначајнијој државној институцији у области изградње, неговање и доследност у примени академског и српсковизантијског стила приликом изградње јавних објеката, била је сасвим логична последица ширих друштвено политичких прилика у земљи. Захтеви инвеститора и стварно опредељење старије генерације руских емиграната за историјске стилове, условио је креативну атмосферу у Архитектонском одељењу. Избор стила у коме ће се објекат изградити био је у хармонији са стварним тежњама пројектаната који су у складу са својим класичним образовањем, као и искреним залагањем за примену традиционалног језика архитектонског обликовања, били у могућности да на најбољи могући начин одговоре сложеним захтевима наручилаца.

Најплоднију делатност руски архитекти су остварили у трећој и четвртој

544 Шкаламера, Ж.: „Архитекта Никола Краснов“, 122 – 123.

деценији двадесетог века, доминирајући архитектонском сценом посебно у области изградње јавних објеката. Иако су велику архитектонску продукцију постигли радећи и као самостални пројектанти, затим у Београдској општини или пак у сарадњи са нашим стручњацима, опус који су остварили у Министарству грађевина је реална слика њихових главних стилских опредељења и стварне улоге и места у стручним круговима и друштву у целини. Делујући у складу са општим токовима развоја српске међуратне архитектуре, руски неимари су представљали значајан чинилац у стварању академског и српсковизантијског стила, док су својом стручношћу и свестраношћу извршили позитиван утицај на домаће градитеље. Активним учешћем у архитектонском животу престонице и ангажовањем на сложеним пословима развоја земље, оставили су дубок траг у средини у којој су стварали.

Популарност руских архитеката у међуратном периоду се мора комплексније сагледати и посматрати из визуре неколико фактора који су допринели њиховој значајној улози у међуратном градитељству.

Наклоност краља Александра, историјске околности које су довеле до масовне емиграције широм света, недостатак домаћег кадра и њихова стручност су чиниоци који су сваки на свој начин допринели њиховом положају у друштву и на архитектонској сцени између два светска рата. Као руски ђак одакле је понео лепе успомене, краљ Александар је гајио наклоност према духовно и племенски сродној Русији, што се преточило у благонаклон однос и свестрано прихватање руских избеглица који су оставили значајан траг у свим областима живота Краљевине СХС/Југославије.

Општи положај у друштву одредио је и њихов положај у Министарству грађевина. Радна и професионална атмосфера у Архитектонском одељењу погодовала је руским неимарима који су врло брзо стекли велики стручни углед. Захваљујући таленту, знању и класичном образовању, као признати стручњаци који су добро и савесно обављали свој посао, руски емигранти нису имали повлашћен, већ заслужен положај у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Максимално ангажовани у изградњи земље и решавању сложених задатака израде најзначајнијих пројеката показали су пуну сигурност, мајсторство и спремност за извршење компликованих задатака просторног обликовања. Као и већина градитеља тога доба, они

су врло често радили потпуни пројекат грађевине израђујући сигурне и академски однеговане нацрте за скулптуру, намештај, столарске радове, гипсане украсе и све остале детаље ентеријера. У средини у којој је класично образовање било веома цењено, паралелно са великим значајем који су имали у српској међуратној архитектури, руски архитекти су стекли највиши ранг у Архитектонском одељењу. По месту и улози у креирању најзначајнијих градитељских подухвата Министарства грађевина стајали су раме уз раме са нашим најзнаменитијим пројектантима попут Момира Коруновића, Петра Поповића, Димитрија М. Лека, Милице Крстић и многих других.

Рад у Архитектонском одељењу био је прилика за њихову професионалну и стручну афирмацију о чему сведочи чињеница да су у Министарству грађевина радила најзначајнија имена руске емиграције у области градитељства као што су: Н. Краснов, В. Андросов, В. Лукомски, Р. Верховској и В. Сташевски.

Упркос хијерархијској организацији и понекад неспремности за прихватање нових идеја, руски неимари су успели да испоље пуну креативност и пронађу путеве за остварење слободе уметничког изражавања.

Поред многобројних реализованих и нереализованих пројеката, о њиховим заслугама, важној улози и интеграцији у средину, сведочи и награда коју је архитекта Василије Андросов добио 1935. године.⁵⁴⁵ На предлог Министра грађевина, у име Његовог Величанства Петра II Карађорђевића одликован је орденом Светог Саве трећег реда.

Дугогодишњи рад и репрезентативна дела настала у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, чине значајан сегмент њиховог стварног ауторског доприноса у сложеном процесу развоја српске међуратне архитектуре. У периоду када је Београд добијао своју физиономију, руски архитекти су представљали значајан фактор у његовом развоју. Уносећи европски дух у обликовање града, успели су да створе препознатљив стваралачки израз раскошним здањима која својом монументалношћу, снагом и лепотом и данас доминирају у старом језгру Београда.

Ангажовани на значајним пословима изградње монументалних, државних објеката, показали су пуну умешност у решавању сложених задатака, уклапајући се у нову средину која је поред гостопримства, осећала реалну

545 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, персоналије Ф 39 Милица Крстић.

потребу за њиховим знањем и искуством. Као креативна и стручна снага окупљена у државној установи највишег ранга, руски архитекти су обележили не само рад Архитектонског одељења Министарства грађевина, већ су својим деловањем значајно одредили целокупан развој српске архитектуре између два светска рата.

V ОБЛИКОВАЊЕ ЗДАЊА ПРОЈЕКТОВАНИХ У АРХИТЕКТОНСКОМ ОДЕЉЕЊУ И ЗНАЧАЈ ДЕЛОВАЊА ПОЈЕДИНИХ ГРАДИТЕЉА

1. 0. Анализа архитектонског обликовања грађевина насталих у Архитектонском одељењу и могућност изражавања различитих стилских идеја

Архитектура међуратног периода била је обележена интензивном градитељском делатношћу широм Краљевине СХС/Југославије. Београд као центар новонастале државе постао је средиште окупљања и професионалног ангажмана најзначајнијих градитеља који су дали печат српској архитектури новијег доба. У престоницу за коју је наступило ново доба, осим генерације старијих архитеката (Николе Несторовића, Бранка Таназевића и Драгутина Ђорђевића), пристизала је нова генерација стручњака школованих у земљи и иностранству, као и велики број руских архитеката. Ствараоци различитих генерација, школа и стилских опредељења допринели су шаренилу стилова који су обележили период између два светска рата. Богатство и разноликост идеја огледали су се у академском, српсковизантијском, фолклорном и модерном стилу.

До краја треће деценије XX века када је 1928. године основана Група архитеката модерног правца (ГАМП), преовлађивали су национални и академски стил. Применом различитих елемената архитектонског изражавања где је понекад долазило до мешања стилова, настала су нека од антологијских остварења српске међуратне архитектуре.

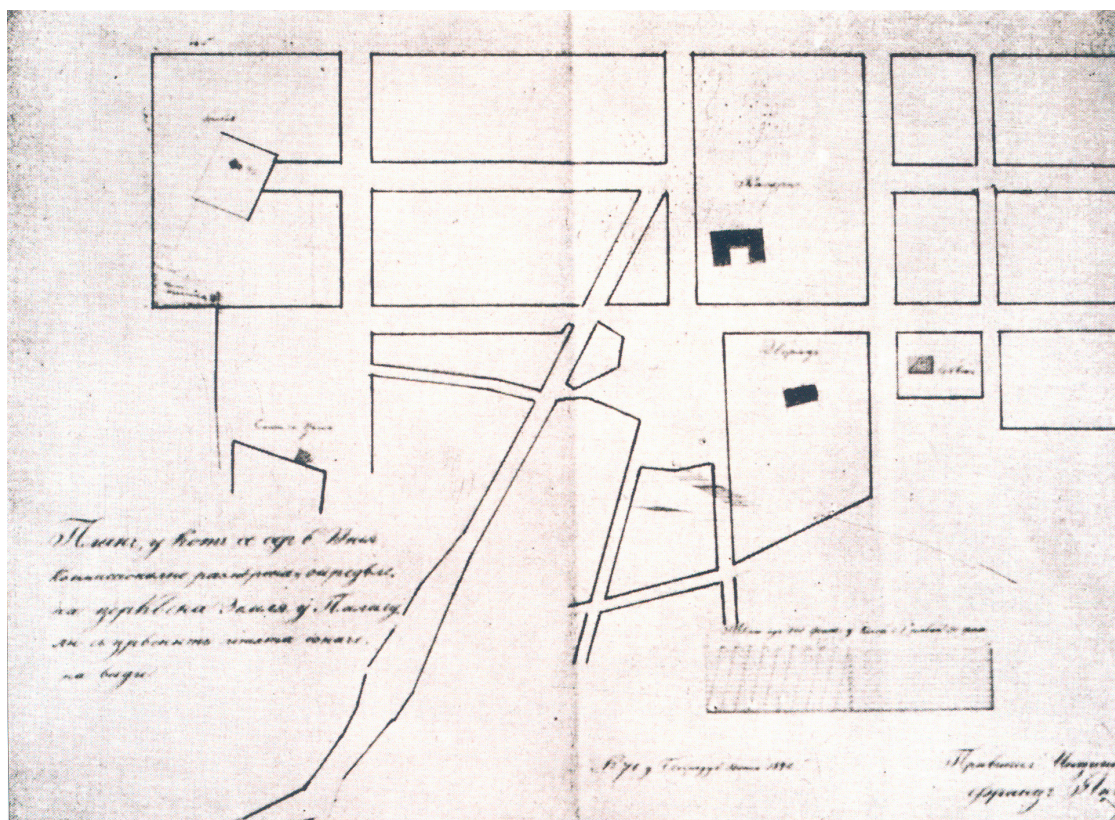
У оквиру интензивног и комплексног развоја градитељства Архитектосном одељењу Министарства грађевина припада значајно и особито место. Као највећи реализатор великих градитељских подухвата широм Краљевине и расадник највећег броја архитеката, делатност Министарства грађевина је органски била повезана са најзначајнијим стилским токовима. Као њен значајан чинилац и протагониста, у раду Архитектонског одељења су се огледале све оне тежње и правци којима се кретала међуратна архитектура у Србији. Главни стилски токови били су присутни и у продукцији Архитектонског одељења, тако да су у Министарству грађевина настали пројекти у свим водећим стилским тенденцијама међуратног периода.

1. 0. 1. Академизам

Потреба за изградњом државних здања и велика архитектонска продукција биле су задовољене класичним језиком обликовања на академским принципима, који је преовладавао у читавој Европи као проверен начин визуелног представљања ауторитета државе. Упркос разноликом начину уметничког изражавања, академизам је у међуратном периоду био званична архитектура у којој су се градила готово сва државна здања.

Репрезентативним, монументалним и раскошним средствима академског обликовања приказана је државна стабилност и моћ Краљевине СХС/Југославије. Подизањем јавних грађевина различите намене у академском духу држава је формирала свој идентитет, о чему сведоче најрепрезентативније грађевине подигнуте у Београду као престоници новонастале државе. Као идеалан језик архитектонског обликовања који је могао да на најбољи начин искаже снагу Краљевине, академски стил је дуго преовлађивао српским међуратним градитељством. Ослоњен на европске узорне он је у Србији претрпео измене и различите варијанте у тумачењу и примени. У развоју академског стила у Србији у међуратном периоду преплитали су се различити утицаји који су преносили њени главни протагонисти – српски архитекти

који су се школовали у иностранству, руски архитекти и страни архитекти који су дошли у Србију.⁵⁴⁶ Међу најзначајнијим представницима академизма овом приликом издвајамо: Милутина Борисављевића, Светозара Јовановића, Димитрија М. Лека, Александра Ђорђевића, Николу Краснова, Григорија Самојлова, Петра и Бранка Крстића итд. Академски начин компоновања, примена архитектонских елемената, декорација и пропорционисање доживели

слика 67. План Београда, шире подручје око угла улица Краља Милана и Кнеза Милоша, 1842. (из књиге Ђурић – Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, (поновљено издање), Београд 2009)

су различите варијанте, од стандардних и класичних начина изражавања, до пројектовања у слободнијој интерпретацији и мешању различитих стилова. У академском духу су најчешће грађена министарства, школе, болнице, факултети, банке, привредне и индустријске зграде.

546 О академизму у српској међуратној архитектури видети: Несторовић, Б.: „Постакадемизам у архитектури Београда (1919 – 1941)“, у: *Годишњак града Београда XX* (1973), МГБ, 339 – 381; Маневић, З.: „Новија српска архитектура“, у: *Српска архитектура 1900-1970*, МСУ, Београд 1972, 17 – 19; Маневић, З.: „Јучерашње градитељство“, XXIII – XXIX; Маневић, З.: „Српска архитектура XX века“, у: *Архитектура XX вијека*, Просвета, Спектар, Прва књижевна комуна, Београд, Загреб, Мостар 1986, 22 – 27; Кадиевић А.: *Естетика архитектуре академизма*.

За нове јавне грађевине као што су министарства, државне установе, факултети, банке, поште и болнице тражен је најпогоднији језик архитектонског изражавања којим би најбоље могли да се изразе снага, моћ и стабилност државе, уз раскош и монументали ефекат. Држава, као и богати инвеститори видели су у историјским стиливима најбоље средство да искажу своју моћ и богатство. Тако је у међуратном периоду академска архитектура историјских стилова постала званичан стил приликом изградње јавних грађевина. Млада грађанска класа тежила је да у градитељству задовољи своје тежње за луксузом и достизањем Европе. Најзначајнији представници академизма међуратног периода школовали су се и усавршавали у Европи учећи о историјским стиливима првенствено у Паризу и Будимпешти.⁵⁴⁷ У различитим одјецима и интерпретацијама европске архитектуре на њиховим остварењима можемо препознати утицаје француског, мађарског, немачког и руског академизма.⁵⁴⁸ Академска архитектура историјских стилова била је основа учења свих европских школа архитектуре, док је академизам до краја прве четвртине XX века био „званичан“ језик архитектонског изражавања у целом свету.⁵⁴⁹

Имајући у виду ову чињеницу, било је сасвим природно да се српско међуратно градитељство, нарочито у домену јавних грађевина, развијало у академском духу. Архитекти школовани у европским центрима, стручњаци и пројектантски бирои из других подручја Краљевине СХС/Југославије и из других земаља, као и руски емигранти доприносили су стварању различитих варијанти академизма. Прва струја је у погледу пропорције, примене мотива и познавању стилова била најближа класичним европским узорима, док је друга у извесној мери одступала од строгих правила компоновања, начина обраде и међусобних веза детаља.⁵⁵⁰ Академизам се у српском међуратном градитељству развијао у три фазе: 1. период када је доминирао у архитектонском изразу (1919-1928), 2. период када је претрпео кризу са појавом модернизма (1928-

547 Кадијевић А.: *Естетика архитектуре академизма*, Грађевинска књига, Београд 2005, 349.

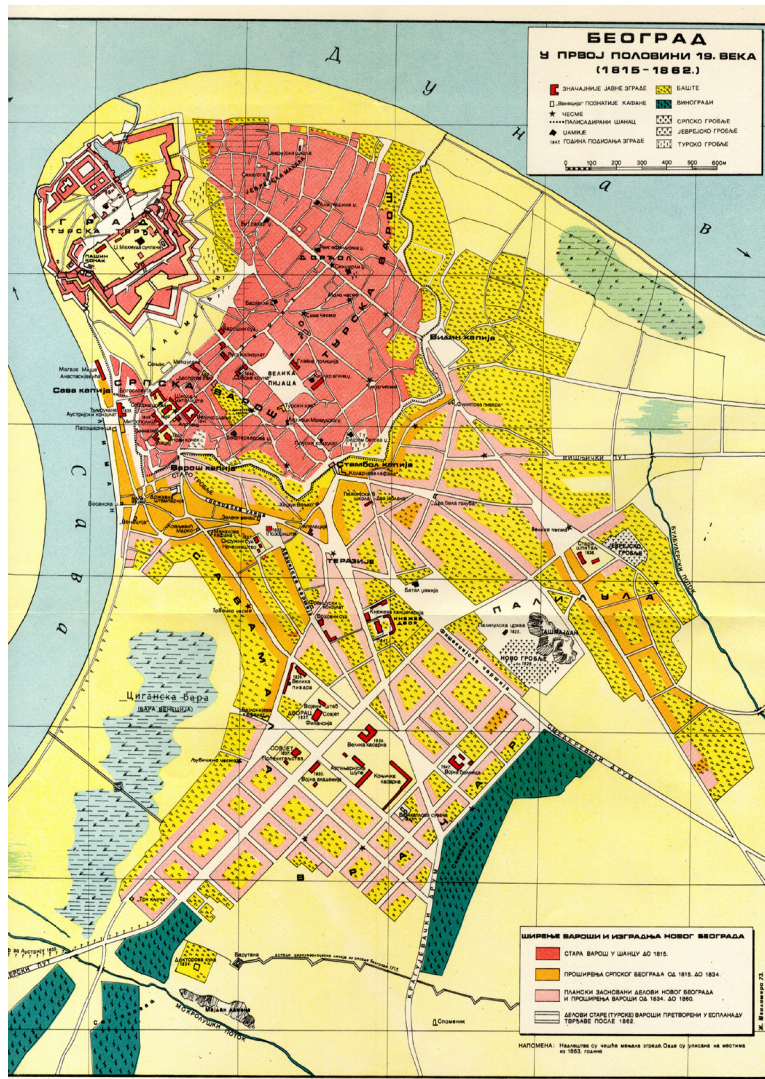
548 Ibid.

549 Несторовић, Б.: „Постакадемизам у архитектури Београда (1919 – 1941)“, 340.

550 Ibid., 342, 346.

1935) и 3. период обнове у виду наглашеног монументализма (1935-1941).⁵⁵¹

Начин компоновања фасаде и обликовање архитектонских елемената заснивало се на академским принципима историјских стилова. У реализацији замисли дошло је до велике промене употребом армираног бетона, чиме су

слика 68. План Београда, прва половина XIX века
(из књиге Историја Београда књ. 3, Просвета, Београд 1974)

у процесу изградње у великој мери проширене могућности структуралног компоновања.⁵⁵² За обраду фасаде коришћени су вештачки камен и „теранова“ што је пружало веће могућности украшавања фасада и појаву фасадне скулптуре која је у ранијим периодима била врло ретка. Развојем грађевинске

551 Кадијевић А.: *Естетика архитектуре академизма*, 354.

552 Несторовић, Б.: „Постакадемизам у архитектури Београда (1919 – 1941)“, 340 – 341.

индустрије и занатских машински радионица били су створени услови да се квалитетно реализују многе замисли пројектаната и савладају велики грађевински подухвати.

Академски речник архитектонског изражавања доживео је у међуратном периоду многе трансформације и реинтерпретације појављујући се у различитим варијантама.

Класична правила обликовања и компоновања декоративних елемената су у рукама градитеља попримила слободније облике у које је удахнут индивидуални печат. Историјски стилови се преиспитују и реинтерпретирају. Негде су коришћени класични стилски елементи уз примену нове декорације и начина компоновања, док су други аутори прочистили језик архитектонског изражавања до крајњих граница. Јавна здања рађена по узору на европску академску архитектуру историјских стилова добила су у међуратном периоду особене карактеристике. Изражајна монументалност и раскошнији изглед постигнути су снажним стубовима и пиластрима који се пружају кроз више спратова, наглашеним венцима, већим прозорима, балконима са оградама од кованог гвожђа и балустера и фасадним скулптурама.

У прихватању и развоју академизма међуратног периода велику улогу одиграло је Министарство грађевина где су настале најрепрезентативније јавне грађевине. Као симболи моћи и постојаности државе, својом репрезентативношћу и умећем у тумачењу историјских стилова доприносили су да многи градови широм земље поприме дух европског градитељства.

Као што је већ раније напоменуто, прве послератне године су биле обележене обновом ратом разрушене земље и изградњом станова, док је подизање државних зграда за смештај државних установа започело у трећој деценији XX века. Министарства подигнута у Београду током треће и четврте деценије, начином архитектонског обликовања представљају најбоље примере монументалности и репрезентативности јавних грађевина.

Класична архитектура обликована у академском духу је зналачки тумачена и примењена од стране архитеката који су препознатљиви језик уметничког изражавања научили у школама широм Европе. Раскошно обрађене, зграде министарстава су, подигнуте у духу најбољих европских узора, дале значајан печат архитектонско-урбанистичком изгледу и визурама међуратног Београда.

слика 69. План Београда, 1893. (Историјски архив града Београда)

Пажљиво осмишљене композиције сведоче о томе да се водило рачуна о сваком детаљу. Богатство и разноврсност декоративних мотива који су били добро простудирани и умешно изведени доприносили су општем утиску репрезентативности као једној од главних тежњи при пројектовању јавних грађевина. Врло често су коришћене и скулптуре као допуна архитектуре. Инспирисане антиком, алегоријског карактера, биле су везане за делатност појединих министарстава, истичући њихову намену. Пројекти за министарства рађени су у Архитектонском одељењу од стране запослених који су искуством, образовањем и занатским умећем могли да у потпуности одговоре на сложене задатке пројектовања и изградње државних институција.

Најзначајнија министарства у међуратном периоду подигнута су на месту где се још од времена кнеза Милоша тежило ка стварању комплекса државних зграда. Раскрсница једне од главних саобраћајница града Немањине и Кнеза Милоша улице где су се концентрисале главне државне институције, требало је да постане управни центар. Почетак уређења овог дела града везује се за кнеза Милоша и подизање новог Београда на Врачару.⁵⁵³ Државни урбаниста Франц Јанке започео је 1835. године премеравање земљишта, пројектујући правоугаону мрежу улица са правилним блоковима. Тада су биле просечене једне од најважнијих саобраћајница Кнеза Милоша, Немањина и Краља Александра улица (Фишегџијска чаршија) које и данас чине реперне тачке

слика 70. План Београда, 1908. (из колекције М. Јуришића)

553 Максимовић, Б.: *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*; Максимовић, Б.: „Борба за одржавање абацијске чаршије као привредног елемента новог Београда“, у: *Годишњак града Београда II* (1955), 237 – 246; Недић, С. В.: „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“; Максимовић, Б.: *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1983.

Београда. Ширина тих главних магистрала била је 38 метара. Управо њиховим просецањем и изградњом кнежевог двора (где је касније било смештено Министарство финансија) и Велике касарне, почели су да се стварају главни обриси будућег административног центра Краљевине Србије и Краљевине

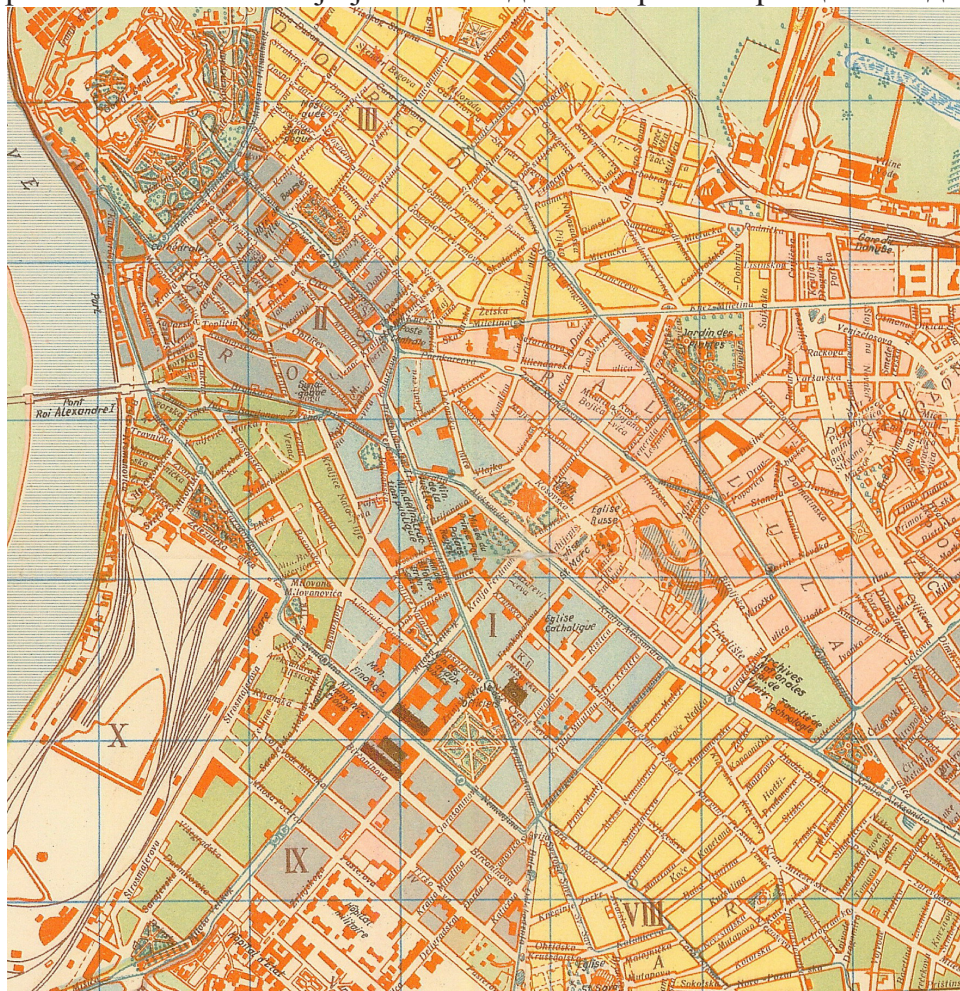

слика 71. План Београда, двадесете године XX века (из приватне колекције)

СХС/Југославије. Касније су ту подигнуте Министарство грађевина, Војна академија, Управа фондова, Главна контрола и Велика касарна. Доказ о постепеном уређењу тог дела града је и први јавни парк који се налазио код Министарства финансија (Финансијски парк). Временом се тај део вароши

развијао и изграђивао добијајући све већи просторно композициони значај.

Највећу експанзију у изградњи овај део града доживљава крајем XIX века када су подигнуте најзначајније јавне грађевине тога периода, и током треће и четврте деценије XX века када су изграђена министарства. Од првих премеравања земљишта које је 1835. године извршио Франц Јанке до 1942.

слика 72. План Београда, 1936. (из колекције М. Јуришића)

године када је завршена изградња нове зграде Министарсва грађевина, овај део града се преображавао у неуједначеном ритму. Временом, делимично са јасно дефинисаном визијом, а делимично спонтано, намена овог кварта је била чврсто одређена, што га је на неки начин заштитило од великих отсупања и омогућило му да се развија у духу јасно одређеног садржаја.

Читаво столеће у коме су се смењивале политичке, друштвене, економске, социјалне и културне прилике уткало је свој печат у архитектонско-

урбанистичко обликовање овог дела града. Од XIX века када се стварао нови Београд под будним оком кнеза Милоша, до тридесетих година XX века када је стваран административни центар Краљевине СХС/Југославије, овај део града је увек симболизовао онај корак напред са којим је Србија достигала Европу. Просецањем нових саобраћајница, стварањем правоугаоне мреже улица, изградњом репрезентативних државних здања, овај део града је представљао све оно ново чиме је држава желела да се приближи европским узорима. Тежња ка спровођењу планске изградње и стварању архитектонско-урбанистичке целине као да је симболизовала настојање државе да покаже своју моћ и спремност да регулише и спроведе нове замисли у области градитељства. Све оно што је током једног века било реализовано у домену архитектуре и урбанизма на овом потезу, сасвим извесно је требало да послужи као узор за градитељске подухвате широм земље.

Имајући у виду чињеницу да ни Грађевинским законом из 1896. године и Грађевинским правилником из 1897. године није био предвиђен распоред јавних грађевина, можемо закључити да се разовј овог дела града одвијао више спонтано него плански и да је језгро најранијег државно-управног центра зачетог у доба кнеза Милоша привлачило све касније државне зграде. О изградњи овог дела града размишљао је почетком XX века и професор Јефта Стевановић у свом тексту **Јавне грађевине у Београду**. Он је записао: „...када се ради на извршењу пројекта за јавну и монументалну грађевину у близини железничке станице, на углед свакоме који у Београд долази, ми у овај пар баш мислимо, да би надлежни требали да размисле о томе: како треба украсити тај део између железничке станице, војне академије, министарства војног и касарне с једне стране као и улице Милоша Великог од кафане Лондона до Етногр. Музеја, с друге стране. Ту има доста празног места које не би требало изгубити, већ искористити.“⁵⁵⁴ О државним зградама размишљало се у стручним круговима на различите начине. У **Српском техничком листу** 1911. године објављен је „Пројекат закона о подизању државних зграда на основу ануитета“.⁵⁵⁵ И овде из члана 2. видимао да је уобичајена пракса била да су за смештај државних установа узимане под закуп приватне зграде. Чланом

554 Ј.: „Јавне грађевине у Београду“, 409.

555 __, „Пројекат закона о подизању државних зграда на основу ануитета“, у: *Српски технички лист* 5 (1911), 39 – 40.

3. прецизирано је да се: „Државне зграде могу подизати само по плановима и предрачунима предходно ревидираним и одобреним у Министарству грађевина.“⁵⁵⁶

Величину и распоред просторија одређивао је министар за чији се ресор зграда подиже. Изградња државних зграда по члану 14. била је „под надзором комисија од стручних лица, коју одређује министар грађевина у споразуму са министром за

слика 73. Снимак из ваздуха комплекса министарстава у Кнеза Милоша и Немањиној улици, Београд, 1930. (из колекције М. Јуришића)

чији се ресор зграда подиже.“⁵⁵⁷ Будући овлашћен краљевим указом, за сада нам није познато да ли је министар грађевина овај предлог закона поднео Народној скупштини или је он остао само на нивоу предлога.

О распореду јавних грађевина у међуратном периоду размишљало се на званичном нивоу. У општим упутствима за израду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника одређено је да треба: „Уписати места која су резервисана за подизање јавних грађевина и означити њихову намену са потребним подацима и замисли пројектованих грађевина а обзиром на околину у којој се грађевине имају подићи“.⁵⁵⁸ Размишљање о

⁵⁵⁶ Ibid., 39.

⁵⁵⁷ Ibid., 40.

⁵⁵⁸ _ Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење, 202.

већ постојећем окружењу било је позитивна смерница за будуће ауторе који су управо у формирању административног центра у Београду имали ову одредбу на уму. Са једне стране као да је сама околина наметала своја правила – изградњу у академском духу, док су са друге стране пројектанти водили рачуна о међусобном дијалогу подигнутих здања.

У истим упутствима разматрана је и категорија приватних грађевина намењених јавној употреби чије је пројекте оцењивао министар грађевина.⁵⁵⁹ Поставља се питање у коликој су се мери ове јавне грађевине настале из приватне иницијативе могле уклапати у постојеће законске одредбе, а у коликој мери су биле одраз стихије. Једно је сасвим сигурно да је промишљање о јавним грађевинама на државном нивоу и у оквиру законских категорија

слика 74. Кнеза Милоша улица, Београд, око 1930.
(из колекције М. Јуришића)

представљало доказ да се овој значајној категорији здања указало адекватно место и улога у развоју будућих насеља.

Тако су чланови Савеза инжењерских комора Краљевине Југославије увидели сву озбиљност и сложеност пројектовања и изградње јавних здања. У том циљу у Министарству грађевина је 1938. године донет **Правилник о обављању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника.**⁵⁶⁰

У члану 2 је записано: „За објекте од већег архитектонског или урбанистичког значаја Уредбом о извођењу регулационог плана може се условити обавезно

⁵⁵⁹ Ibid., 282 – 283.

⁵⁶⁰ Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 239 – 251.

расписивање конкурса.⁵⁶¹ Идеја о проширењу државно управног центра на раскрсници Кнеза Милоша и Немањине реализована је у периоду између два светска рата. Мрежа већ постојећих државних зграда, већа површина слободног земљишта и близина центра допринели су изградњи Министарства финансија, Министарства шума и руда и Министарства пољопривреде и вода, Министарства саобраћаја, Генералштаба и Министарства грађевина. Од неугледне раскрснице, временом полако се формирао репрезентативан квартал државних зграда које су се истицале својом монументалном архитектуром. Друштвена функција министарстава која симболизује економску и политичку власт била је наглашена њиховим положајем и стилем. Широка раскрсница

слика 75. Немањина улица, Београд, почетак тридесетих година XX века (из колекције М. Јуришића)

главних градских саобраћајница, висинска разлика и пад терена дају посебну живост читавом комплексу који, иако се градио више од једног столећа, није уобличен до данашњих дана.

Просторно уређење овог „државно-управног центра“ је од арх. Б. Максимовића било 1939. године негативно оцењено. „Иако су данашња министарства на неудобном положају (жив теретни саобраћај, без икаквог слободног простора) ипак се два нова министарства граде у најживљим саобраћајним улицама Београда“.⁵⁶² Министарства саграђена у међуратном периоду ослањала су се на већ постојећа искуства ранијих периода. Наиме, услед недостатка плана за размештај јавних грађевина, тражена су погодна

561 Ibid., 239.

562 Максимовић, Б.: *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*, 60.

места за њихово подизање у главном на угловима главних саобраћајница. Таквим положајем истицала се могућност тродимензионалног сагледавања, док су угаони делови најчешће појачавани засецањем угла чиме је зграда добијала тећу димензију.⁵⁶³ Најбољи примери су зграда Офицерске задруге са наглашеним углом и Београдска задруга и Касарна VII пука са широко засеченим угловима који дају посебан акценат композицији. Осим недостатка плана за размештај јавних грађевина, оскудица тргова и ширих раскршћа, као и тешкоће око добијања адекватног земљишта на тим просторима, условили су да јавне грађевине врло често буду постављене на угловима важних саобраћајница, што им је давало посебан акценат.⁵⁶⁴ Таква пракса била је уобичајена и у међуратном раздобљу о чему сведоче многе грађевине јавне намене из тог периода. Тежња да јавне грађевине добију што већу архитектонско-урбанистичку вредност чиме је наглашена и њихова намена била је примењена и на државним зградама подигнутим у међуратном Београду. Министарство финансија и Министарство шума и руда и Министарство пољопривреде и вода подигнута на укрсницама главних магистрала, са посебно обрађеним угаоним деловима завршеним куполама, заједно са Министарством саобраћаја повученим од регулационе линије са уређеним простором и Министарством грађевина наглашене монументалности смештеним на терену са благим падом и раскошно обрађеном палатом Генералштаба, чине живописан комплекс који одређује изглед овог дела града.

Још у XIX веку поједине јавне грађевине као што су архиви, банке и музеји обликовани су са тешким фасадама које асоцирају на тврђаве. Благо које су чувале аутори и наручиоци су хтели да и на овакав, готово асоцијативан начин, безбедно сместе и заштите у објекту тврђави као симболу непробојности и обезбеђености. Овакву праксу која је била пренета и у XX век наши и руски архитекти су уткали у ову средину о чему најбоље сведоче Главна пошта и Државни архив који у начину компоновања и обради сасвим сигурно имају тврђавски карактер.

563 Максимовић, Б.: „Тежње за увођењем естетских вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века“, 198 – 199.

564 Максимовић, Б.: Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914. године, Српска академија наука и уметности, Београд 1978, 133.

Својом величином, монументалношћу и луксузном обрадом сведочиле су о значају коју је држава придавала административном апарату. Као репрезентивне моћи, а у духу традиције, јавна здања су имала државна знамења Краљевине СХС/Југославије која су постављана у виду рељефа и слободно компонованих хералдичких симбола.⁵⁶⁵ Детаљним праћењем њихове изградње од стране савременика, подигнуте једна за другом у периоду од 1922. до 1942. године, ове државне зграде су представљале истински градитељски подухват свога времена. Осим луксузне обраде фасада и ентеријера, оне су садржале и најсавременије инсталације и техничку опрему, чиме је на најбољи начин била остварена тежња државе да путем раскошних здања репрезентује своју важност и моћ.

У историји архитектуре јавне грађевине су представљале значајан градитељски подухват. Сложеношћу захтева оне су од аутора захтевале многе вештине и умећа. Од савладавања сложених програма, ангажовања великог броја стручњака различитих профила, организовања компликованог процеса реализације до „осећања за визуелно представљање установе о којој се ради.“⁵⁶⁶ Ауторитет установа као што су држава и црква најбоље су се могле изразити класичним језиком архитектонског изражавања који је добио предност и у срединама у којима су идеје модерног стила већ заузимале примат. „Стога не изненађује чињеница што су у раним деценијама модерне архитектуре велики јавни пројекти обично додељивани архитектима традици-оналистима, нарочито имајући у виду да је већина протагониста модерне архитектуре сматрала идеју ‘репрезентативности’ као застарелу у контексту архитектонског пројектавања.“⁵⁶⁷ Пракса да се за јавне грађевине од већег значаја расписују конкурси била је готово уобичајена у међуратном периоду. Сложене околности под којима су се одвијали, различити фактори који су на њих утицали, особеност сваког појединачног случаја чине конкурсе посебном великом темом коју би требало детаљно истражити што би допринело уобличавању реалније слике и доношењу објективнијих закључака.

565 Поповић, М.: „Грбови на јавним здањима Београда III“, у: *Годишњак града Београда XLIII* (1996), МГБ, 227.

566 Fon Mos, S.: „Le Korbizjeove poslovne zgrade“, у: *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova*, knjiga 2/A, (priredio M. R. Perović), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1999, 349.

567 Ibid.

Држава наручилац, Краљевина СХС/Југославија је класичан језик архитекто-нског изражавања препознала као једини исправан визуелни идентитет својих здања. Јавне грађевине у којима је смештена државна администрација су готово без поговорно обликоване у академском духу о чему најбоље сведочи комплекс министарсва у Немањиној улици у Београду. Одступање од класичног језика уметничког изражавања и продор модерне архитектуре остварен је у главном на пројектима за школе и болнице које нису биле под теретом озбиљности државног апарата. Монументалне јавне грађевине у академском духу настале по средњеевропским узорима обликовале су од Београда као главног града нове државе европску метро-полу. Печат који су

слика 76. Министарство финансија, Београд (из колекције М. Јуришића)

ова здања утиснула на његовим силуетама остаће препознатљив до данашњих дана. Тако се у нашој средини која је била конзервативнија у односу на Европу, пракса да се израда пројеката за јавне грађевине поверава традиционалистима доста дуго задржала.

Државне установе

Министарство финансија у Београду на углу Немањине и Кнеза Милоша⁵⁶⁸ (1925 – 1928, доградња трећег спрата 1938) настало по пројектима арх. Николе Краснова је смештено на углу, основе са централним двориштем и симетрично постављеним просторијама.⁵⁶⁹ Снажни стубови ојачани прстеновима доприносе расчлањености и живости композиције на којој је угао завршен кубетом најраскошније обрађен.

слика 77. Министарство шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода, Београд (из колекције М. Јуришића)

слика 78. Министарство саобраћаја, Београд (из колекције М. Јуришића)

568 Данас се у Немањиној 11 налази Влада Републике Србије и нека министарства.

569 Кадијевић, А.: „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, 221 – 255. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 14.

На истој раскрсници, преко пута такође по нацрту арх. Николе Краснова подигнута је зграда **Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода у Београду** на углу Немањине и Кнеза Милоша⁵⁷⁰ (1926–1929) са симетрично распоређеним просторијама и унутрашњим двориштем.⁵⁷¹ Разуђена фасада са раскошним куполама и наглашеним ризалитима, ритмичан низ прозора, истакнути кровни венац и балустраде на углаоним деловима, међусобно су повезани у складно компоновану у целину.

*слика 79. Министарство социјалне политике и народног здравља, Београд
(из колекције М. Јуришића)*

Министарство саобраћаја у Београду⁵⁷² (1922, 1928 – 1930) чији је аутор арх. Светозар Јовановић била је највећа зграда у Краљевини СХС/

⁵⁷⁰ Данас се у Кнеза Милоша 22-26 налази Министарство спољних послова Републике Србије и друга министарства.

⁵⁷¹ Владисављевић, С.: „Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), МГБ, 207 – 219.

⁵⁷² Данас се у Немањиној 6 налазе Железнице Србије.

Југославији до краја тридесетих година XX века.⁵⁷³ У основи решеној као неправилан правоугаони блок са унутрашњим двориштем, смештени су различити садржаји. На зналачки, раскошно обрађеној фасади истиче се средишњи ризалит са масивним коринтским стубовима, забатом и богато изведеном сатном кулом која доминира. Као највећа грађевина у комплексу министарстава она представља најједноставнију варијанту академизма где

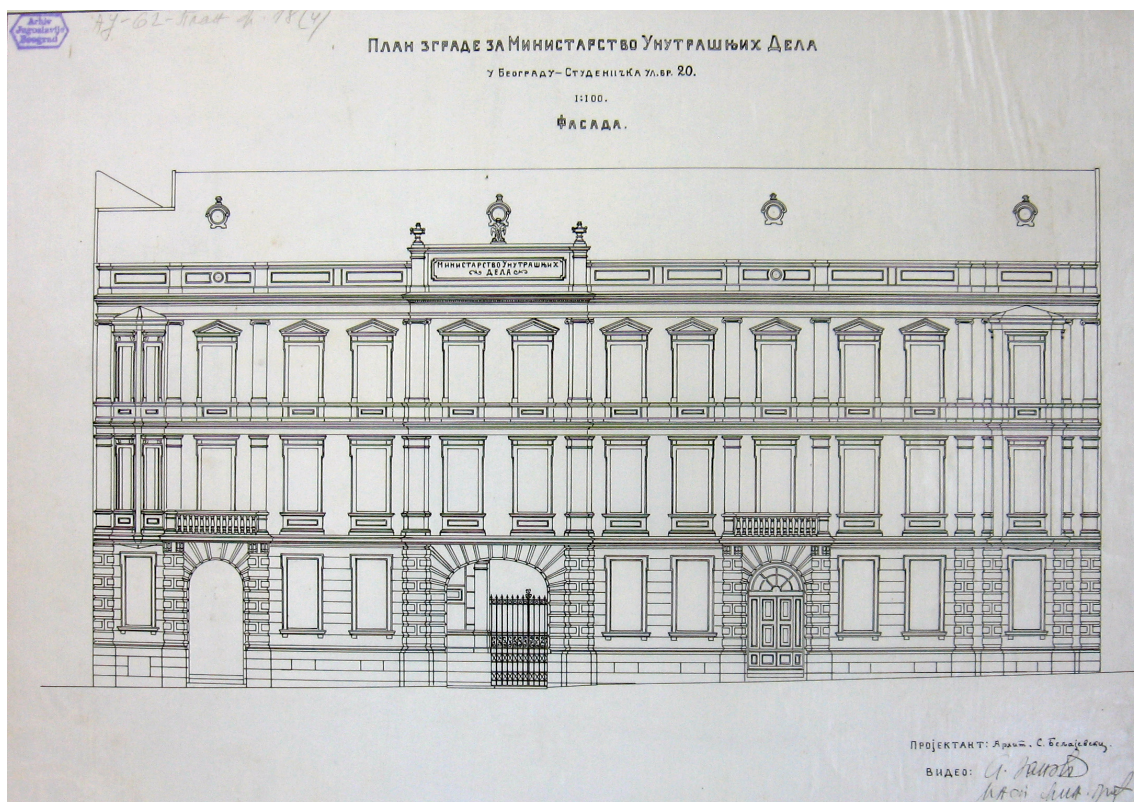
слика 80. Нова зграда Министарства грађевина, Београд (из колекције М. Јуришића)

су класични архитектонски елементи стилизовани до крајњих граница. По избору стила и начину компоновања Министарство саобраћаја представља складну целину са околним државним здањима.

Као аутор оба министарства Н. Краснов је успео да створи складну целину два угаона објекта који међусобно комуницирају захваљујући сличним детаљима. Истакнути угаони делови који се завршавају куполама, наглашени венци, слободне фигуре и балустраде, заједнички су елементи архитектонског изражавања које их спајају у складну композициону и визуелну целину. Упркос

573 Марковић, И. Р.: „Зграда Министарства саобраћаја у Београду архитекте Светозара Јовановића“, у: *Годишњак града Београда* LIV (2007), МГБ, 197 – 216.

тежње аутора да створи јединствен архитектонско-урбанистички простор, палата Министарства финансија делује масивније и теже због начина обраде стубова, наглашенијих венаца и више слободних фигура, док је Министарство

слика 81. Министарство унутрашњих дела, Београд (Архив Југославије)

шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода знатно прочишћеније и складније и не одаје утисак тежине иако је знатно већег габарита.

Министарство социјалне политике и народног здравља у Београду (1932–1933) арх. Димитрија М. Лека са симетрично решеном основом и начином компоновања има све одлике градитељства четврте деценије.⁵⁷⁴ Складно обликована, применом сведене декорације и пажљиво обрађеним скулптурама и рељефима као посебним акцентима, зграда Министарства одише монументалношћу. Слободније и прочишћеније решење Министарства Б. Несторовић је повезао са ар декоом, правцем који је јасно био дефинисан изложбом декоративне уметности одржаној у Паризу 1925. године.⁵⁷⁵

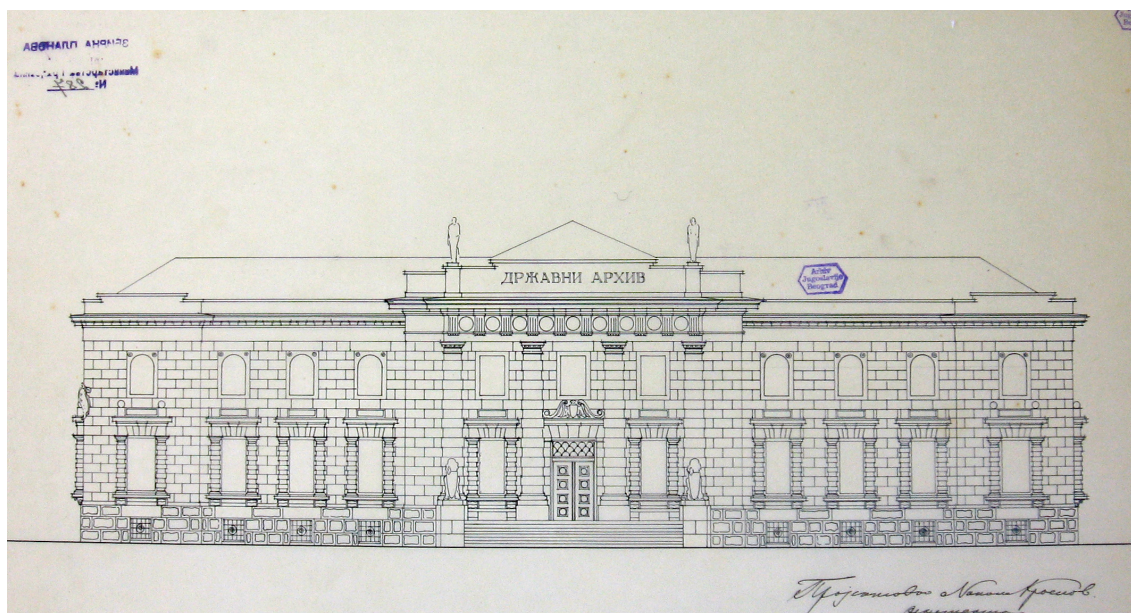
⁵⁷⁴ Милетић – Абрамовић, Љ.: *Живот и дело Димитрија М. Лека*; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 19.

⁵⁷⁵ Несторовић, Б.: „Постакадемизам у архитектури Београда (1919 – 1941)“, 373.

Палата Министарства грађевина у Београду⁵⁷⁶ (1939–1942) арх. Гојка Тодића смештена у близини Министарства саобраћаја, Министарства финансија и Министарства шума и рудника и министарства пољопривреде и

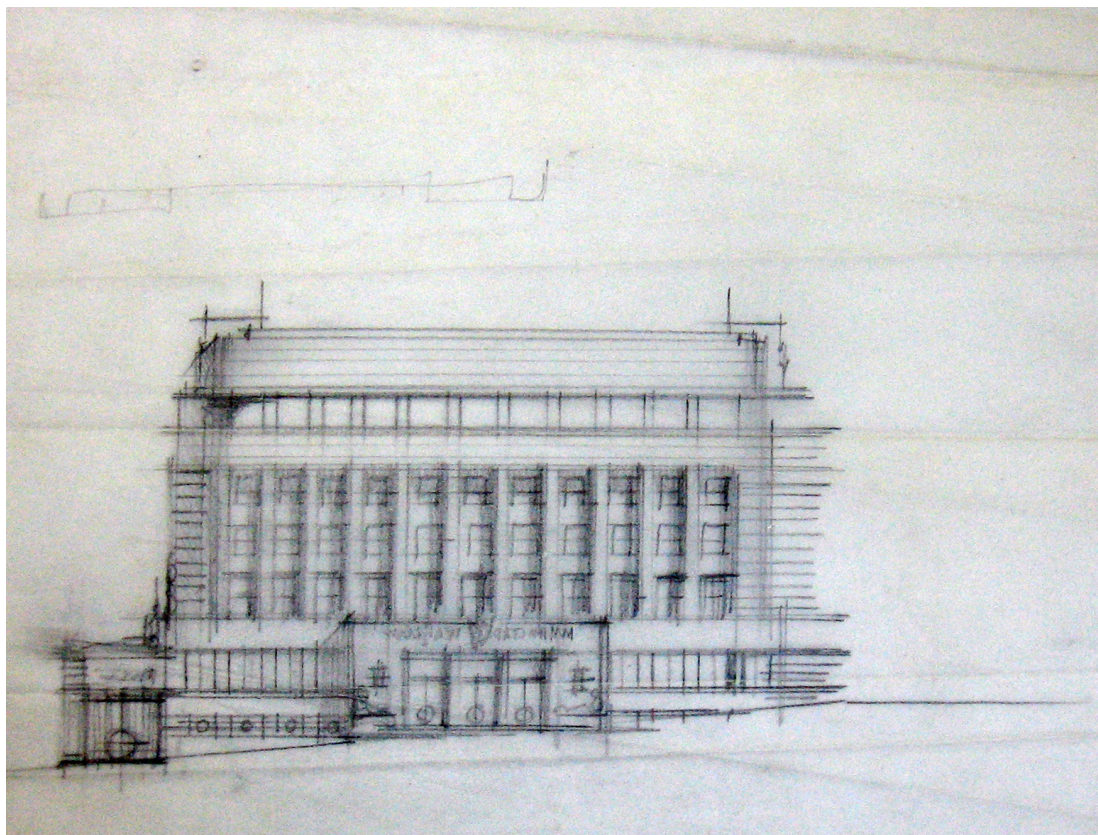
слика 82. Државни архив, Београд (из колекције М. Јуришића)

слика 83. Државни архив, Београд (Архив Југославије)

⁵⁷⁶ Данас се у Немањиној 9 налази Управни суд Србије.

вода решена је као правилан блок са унутрашњим двориштем.⁵⁷⁷ Наглашени монументализам огледа се у централном ризалиту са колонадом од десет

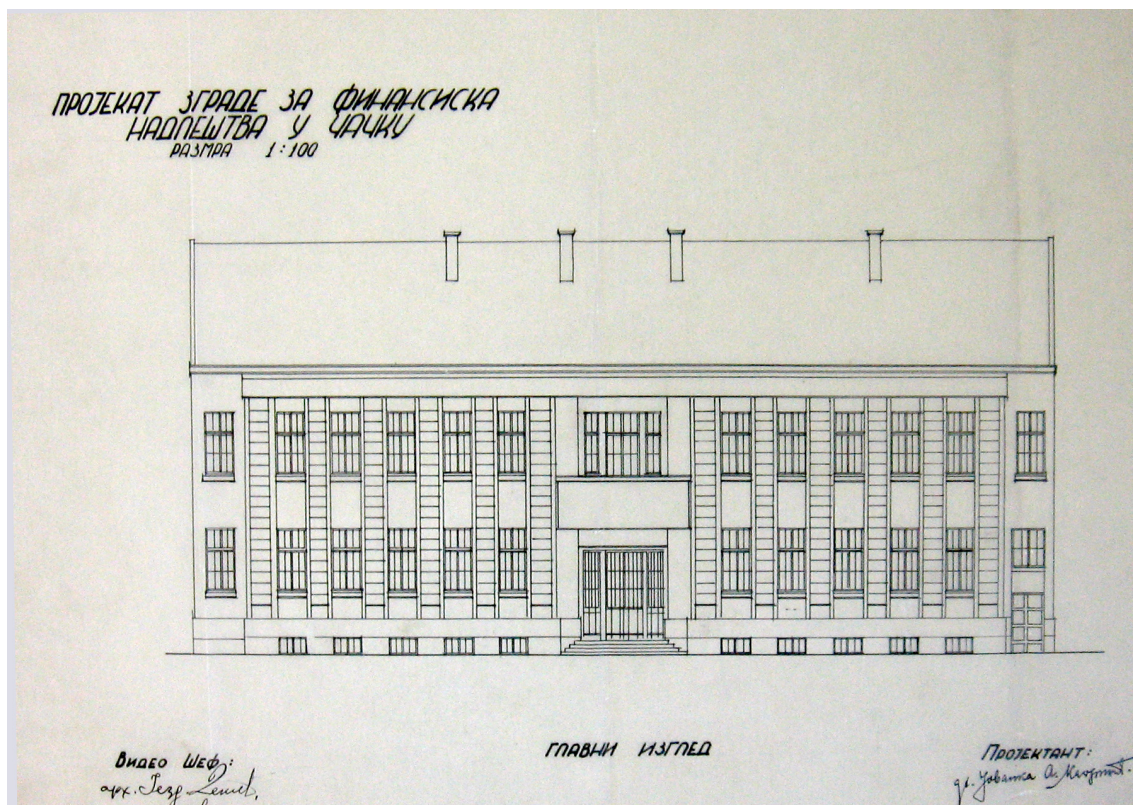
слика 84. Главна пошта, Београд (Архив Југославије)

Београд. Палата Пошт. штедионице
Beograd. Palata Pošt. Štedionice
слика 85. Главна пошта, Београд (из колекције М. Јуришића)

577 Банковић, В.: „Нова зграда Министарства грађевина Краљевине Југославије, у: *Наслеђе* VI (2005), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 163 – 174. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр.7; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1381-1385.

масивних стубова и посебно наглашеним прилазним степеништем. Изградњом нове зграде Министарства грађевина архитектонско-урбанистички комплекс државних зграда у овом делу града био је заокружен и довршен. Академски језик архитектонског изражавања који је пружао највише могућности да се изрази снага и моћ државе, био је логичан наставак претходно изграђених здања. Својим истакнутим монументализмом Министарство је на најбољи начин сведочио о тенденцијама у градитељству четврте деценије.

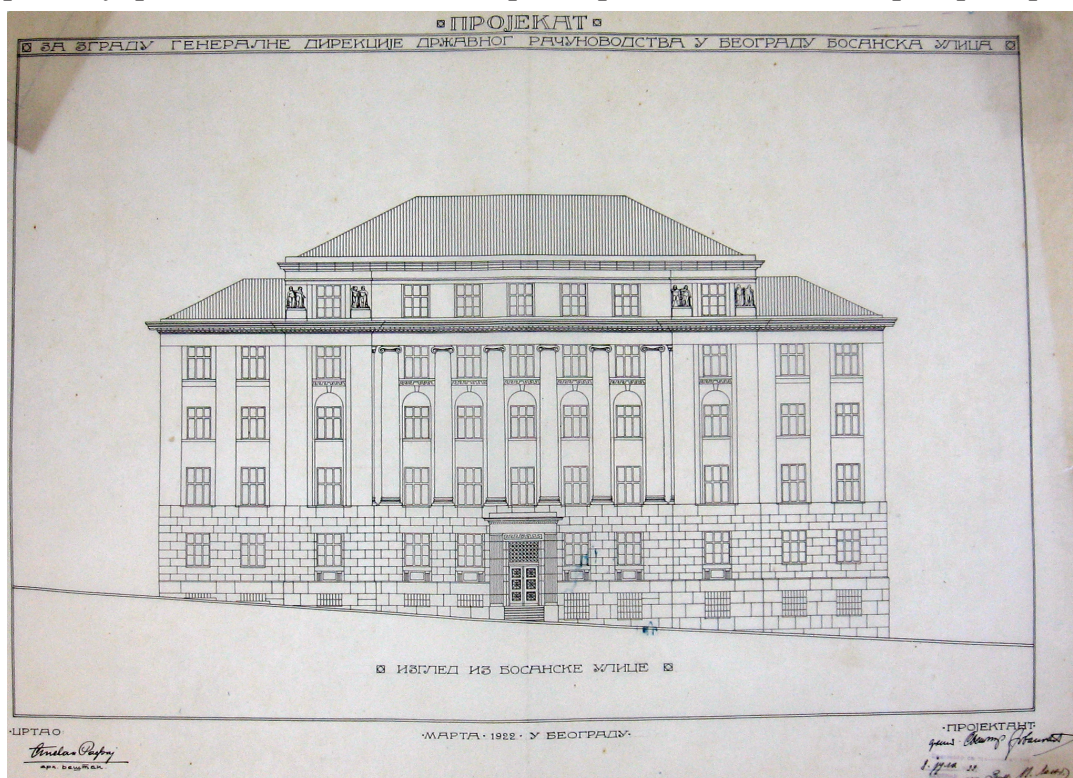

слика 86. Финансијско надлештво, Чачак (Архив Југославије)

Израда плана зграде за **Министарство унутрашњих дела у Београду** у Студеничкој улици бр. 20 поверена је такође руском архитекти С. Бељајевском.⁵⁷⁸ Основа је симетрично решена са унутрашњим двориштем. На складно обрађеној композицији фасаде аутор је користио уобичајени начин архитектонског обликовања као што су: уједначени ритам различито обрађених прозора на сваком спрату, једноставни подеони и кровни венци, лучно завршени улази са имитацијом лепезасто постављених блокова камена и мансардни облик крова.

⁵⁷⁸ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 18.

Зграду Државног архива у Београду (1925–1928) пројектовао је арх. Никола Краснов. У складу са основним академским принципом коришћена је осна симетрија у распореду просторија и обликовању екстеријера. На петочланој подели главне фасаде посебно је наглашен централни ризалит са четири стуба ојачана прстеновима која обухватају приземље и први спрат и завршавају се фризом украшеним стилизованим триглифима и метопама. Прозори, кровни

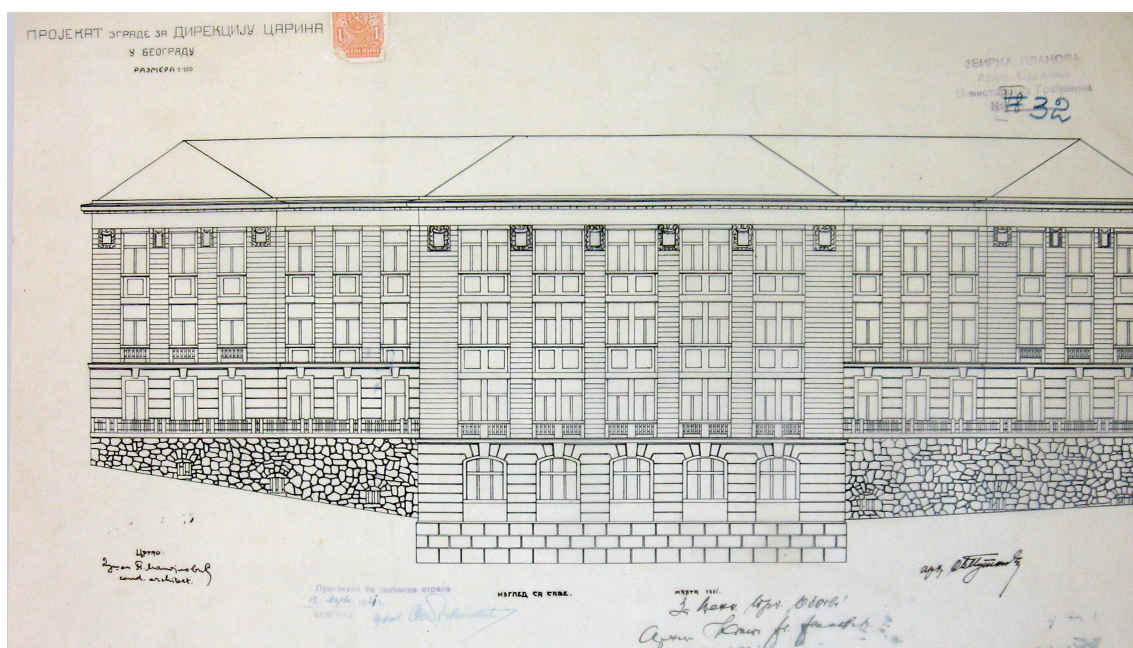
слика 87. Генерална дирекција државног рачуноводства, Београд (Архив Југославије)

венац и архитрав једноставно су обрађени и врло зналачки уклопљени у целину на којој је успешно дочарана сигурност и безбедност здања у коме се чувају државна блага из прошлости. Планове за депо Државног архива израдио је арх. Гојко Тодић.⁵⁷⁹ Трочлана, рустично обрађена чврста композиција, одаје утисак масивности и има готово тврђавски карактер, што је било у складу са њеном наменом. Упркос резултатима конкурса, израда планова за **Главну пошту у Београду (1935-1937)** додељена је арх. Василију Андросову.⁵⁸⁰

579 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 392.

580 Михајлов, С., Мишић, Б., „Палата поште у Београду“, у: *Наслеђе IX* (2008), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 239 – 264; Дрљевић, М., „Историја и архитектура Поште 1 у Београду“, у: *Зборник Матице српске за ликовну уметност* бр. 37 (2009), Матица српска, 277 – 296. АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 341.

Основна замисao првонаграђеног пројекта Јосипа Пичмана и Андрија Барањија је задржана у асиметричном решењу основе и распореду простора. Главни утисак академски обликоване целине је наглашена монументалност и рустичан изглед. Стилизовани дорски стубови су доминантан мотив који акцентује улазе, док је централни део посебно истакнут са дозиданим спратом и двоспратном кулом.

слика 88. Дирекција царине са магацинима на Сави, Београд (Архив Југославије)

Државне административне зграде, болнице и школе које су подизане широм Краљевине биле су знатно скромније у односу на министарства грађена у престоници, о чему сведоче многи пројекти сачувани у Архиву Југославије, од којих ћемо овом приликом навести само део.

Пројекат **Зграде за финансијска надлештва у Чачку** израдила је арх. Јованка Бончић – Катеринић.⁵⁸¹ За разлику од асиметричне двотрактне основе, главна фасада је симетрично и једноставно обрађена са уједначеним односом зида и отвора и наглашеним улазом.

Искусном академичару арх. Светозару Јовановићу поверена је израда нацрта за **Зграду генералне дирекције државног рачуноводства у Београду** (1922)

⁵⁸¹ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 351.

у Босанској улици.⁵⁸² Аутор је зналачки применио уобичајени академски језик који препознајемо у симетричној основи, трочлано решеној фасадној композицији, истакнутим средишњим ризалитом наглашеним јонским пиластрима који се пружају дуж три спрата, наглашеним профилисаним кровним венцем и скулптурама.

слика 89. Царинарница, Смедерево (Архив Југославије)

Две варијанте пројекта зграде Дирекције царина у Београду (1921) одишу монументалношћу и снагом, што је било у складу са наменом грађевине.⁵⁸³ Изједначен однос зида и отвора, имитација камених квадера, рустично обрађени делови, строгост у ритму и детаљу равноправно третираних делова композиције, обликовали су хармоничну целину у духу академске традиције.

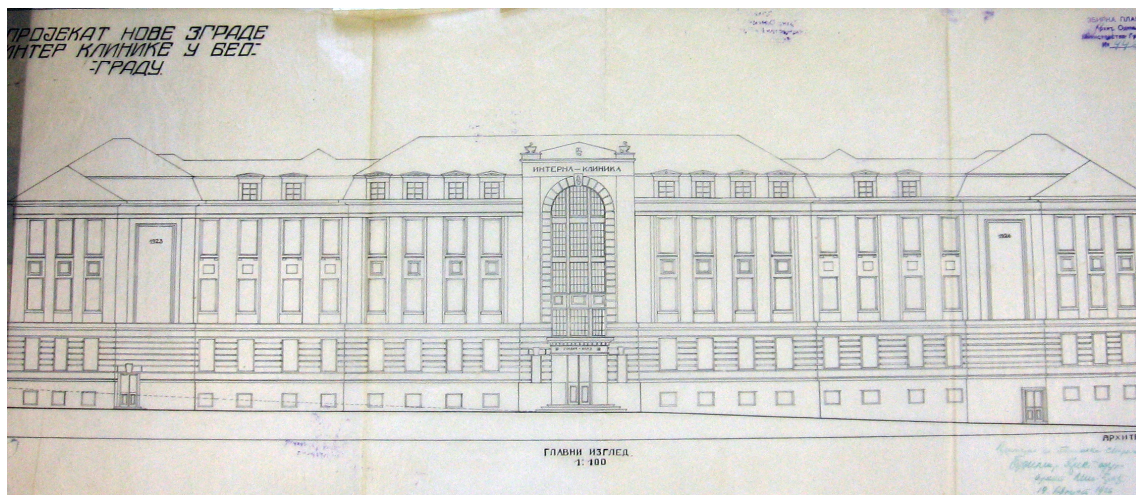
Осим раскошних пројеката за министарства и архив руски арх. Никола Краснов је израђивао и нацрте за скромније државне зграде о чему сведочи **Царинарница у Смедереву** (1930).⁵⁸⁴ За разлику од основе која је асиметрично решена, академски принцип осне симетрије коришћен

582 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 390.

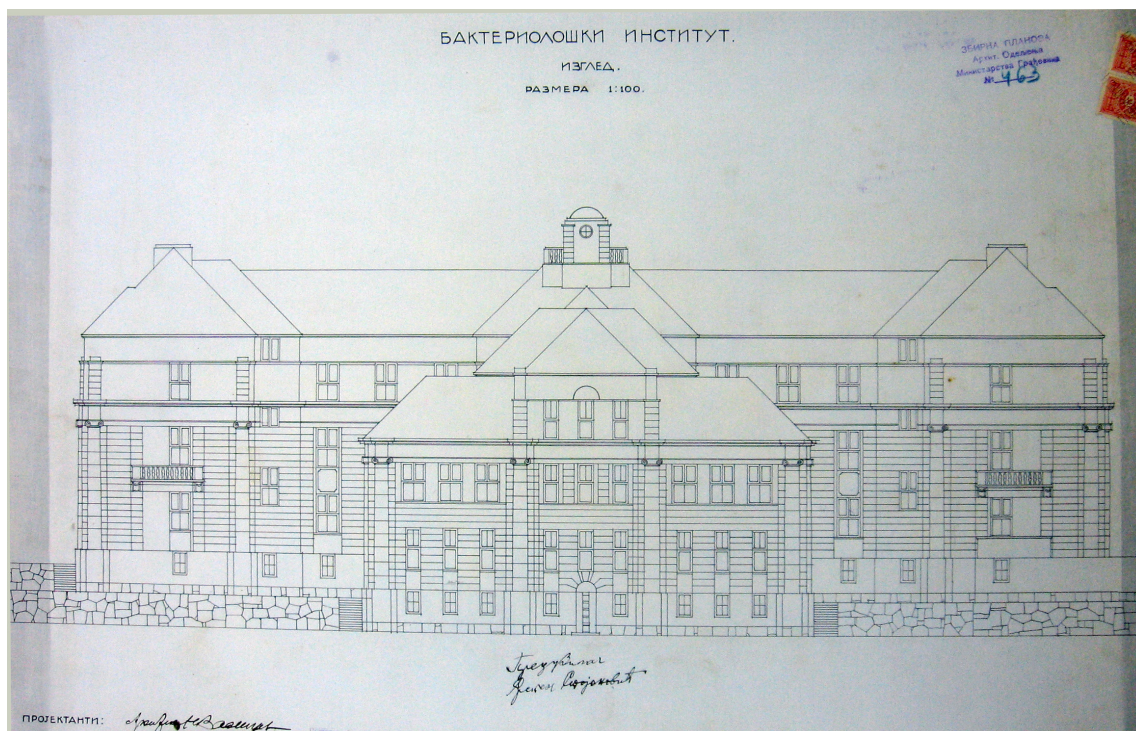
583 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 356.

584 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 357.

је приликом обликовања главне фасаде. Читава композиција је складно архитектонски обрађена са плитком једноставном декорацијом око прозора, наглашеним улазним делом са балконом на првом спрату и истакнутим средишњим ризалитом са натписом у истуреном кровном делу. Поред њега, арх. Јованка Бончић - Катеринић је пројектовала неколико варијанти **станава**

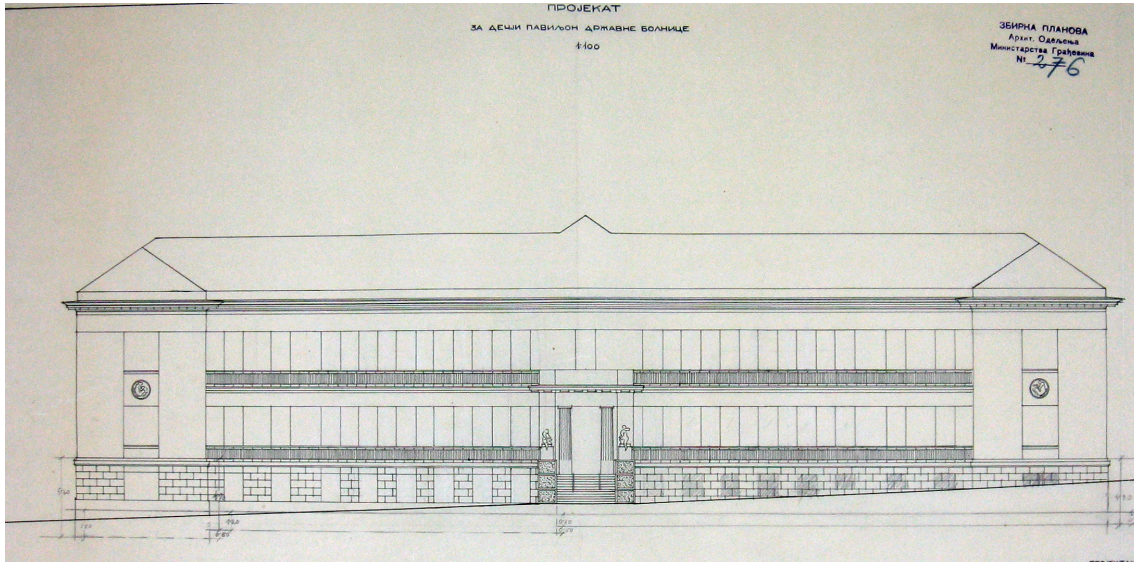

слика 90. Интерна клиника, Београд (Архив Југославије)

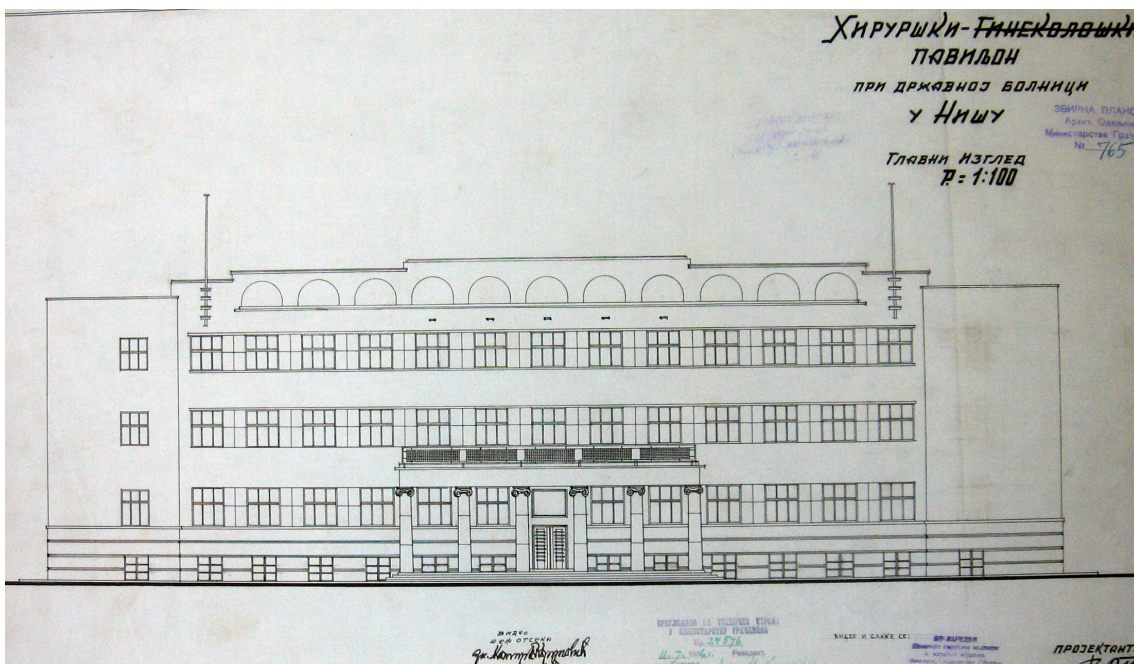

слика 91. Бактериолошки институт, Београд (Архив Југославије)

за чиновнике Царинарнице у Смедереву (1925–1926).⁵⁸⁵ У решењу основа и енеријера коришћени су принципи осне симетрије, док је у обликовању композиције примењен стандардни, једноставни академски језик трочлане поделе са наглашеним централним и лучно завршеним улазом.

слика 92. Општа државна болница са одељењима, Београд (Архив Југославије)

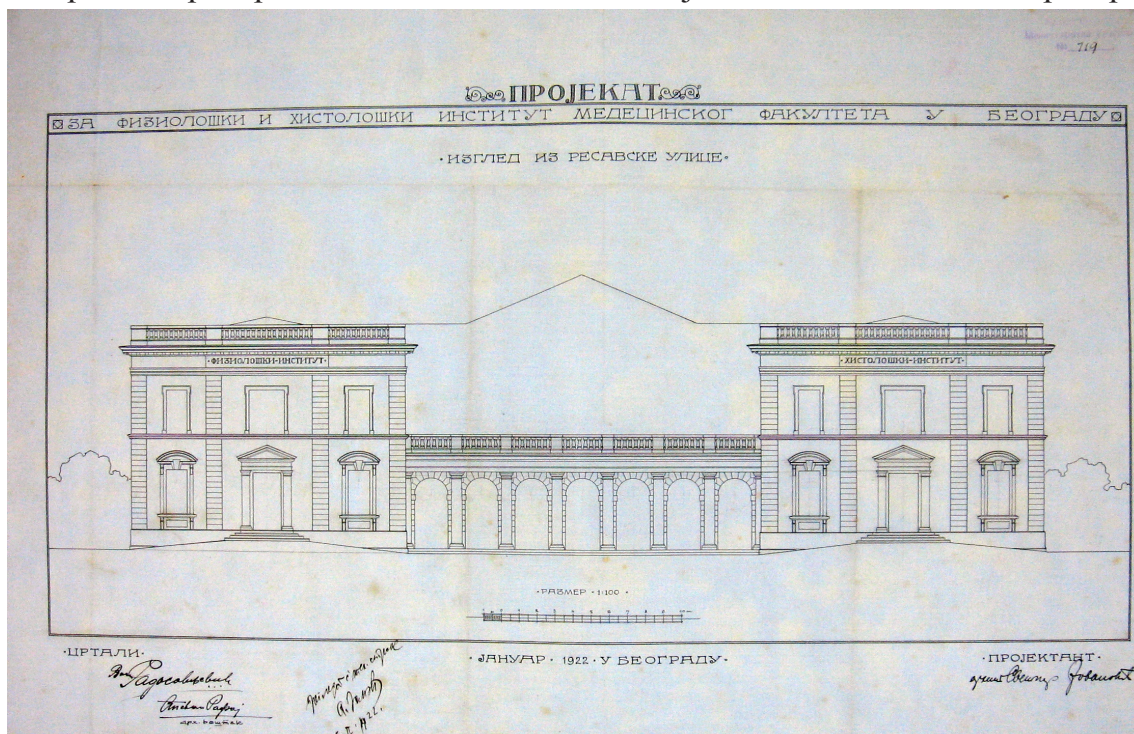

слика 93. Хируршки павиљон, Ниш (Архив Југославије)

⁵⁸⁵ Ibid.

Здравствене установе

Пројекат за нову зграду **Интерне клинике у Београду** (1923–1926) израдио је арх. Гојко Тодић.⁵⁸⁶ Великих димензија, симетричном основом и симетрично рашчлањеном фасадом клиника одише академским духом. На равно третираним деловима композиције обликоване низом прозора

слика 94. Физиолошко-хистолошки институт и завод, Београд (Архив Југославије)

слика 95. Универзитет на Студентском тргу, Београд
(из колекције М. Јуришића)

⁵⁸⁶ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 187.

и квадратним међупољима доминира наглашени улаз са великим лучно завршеним отвором, тимпаноном, натписом и вазама.

Бактериолошки институт у Београду (1922) је такође решен коришћењем основних принципа академског компоновања.⁵⁸⁷ Петочлана подела са наглашеним средишњим и два бочна ризалити завршени троугластим забатом дају посебну динамику и разуђеност целини. Аутор се одлучио за једноставност у начину обликовања и декоративне обраде које препознајемо на рустичном соклу, плиткој декорацији између отвора, пиластрима који се на уобичајени начин пружају кроз више спратова и сатној кули, најистакнутијим мотивом над централним делом. Уз овај пројекат израђен је и нацрт зграде за администрацију где је све концентрисано око централног дела. Аутор је применио стандардне, поједностављене елементе академског стила као што су: пиластри од сокла до првог спрата, подеони венац, плитка декорација, сулптура, ваза и балустраде.

Пројекат за **Дечји павиљон државне болнице у Београду** израдили су архитекти Чедомир Глишић и Војин Симић.⁵⁸⁸ Уз поштовање академског принципа осне симетрије, наглашена је прочишћеност језика архитектонског изражавања. Чврста архитектонска композиција оживљена је класичним елементима: стилизованим дорским стубовима, розетама, скулптурама, наглашеним кровним венцем и троугластим тимпанонима над бочним ризалитима.

Пројекат за **Хируршки павиљон при државној болници у Нишу (1936)** арх. Гојка Тодића, прочишћеним језиком сведочи о тежњи аутора да једноставним начином обликовања где је све подређено скромној архитектонској композицији, створи грађевину примерену њеној намени.⁵⁸⁹ Уједначен ритам једноставних прозора обogaћен је наглашеним улазним делом са јонским стубовима и балконом као и акцентованим држачима за заставу у духу модерне.

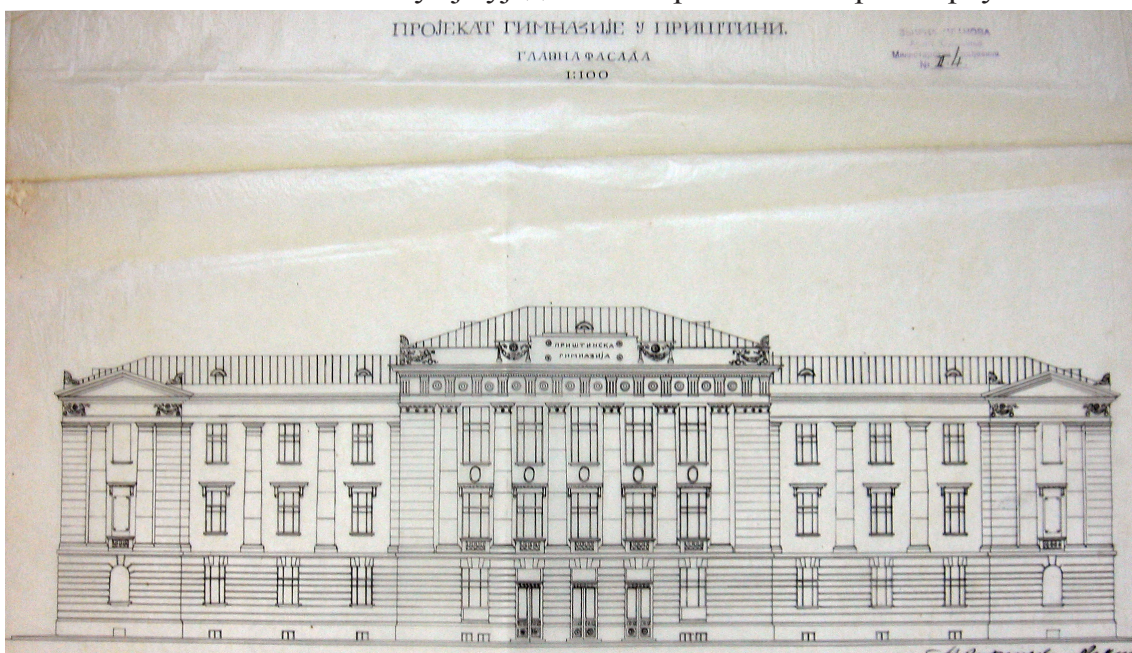
Арх. Светозар Јовановић израдио је пројекат за **Физиолошки и хистолошки**

587 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 192.

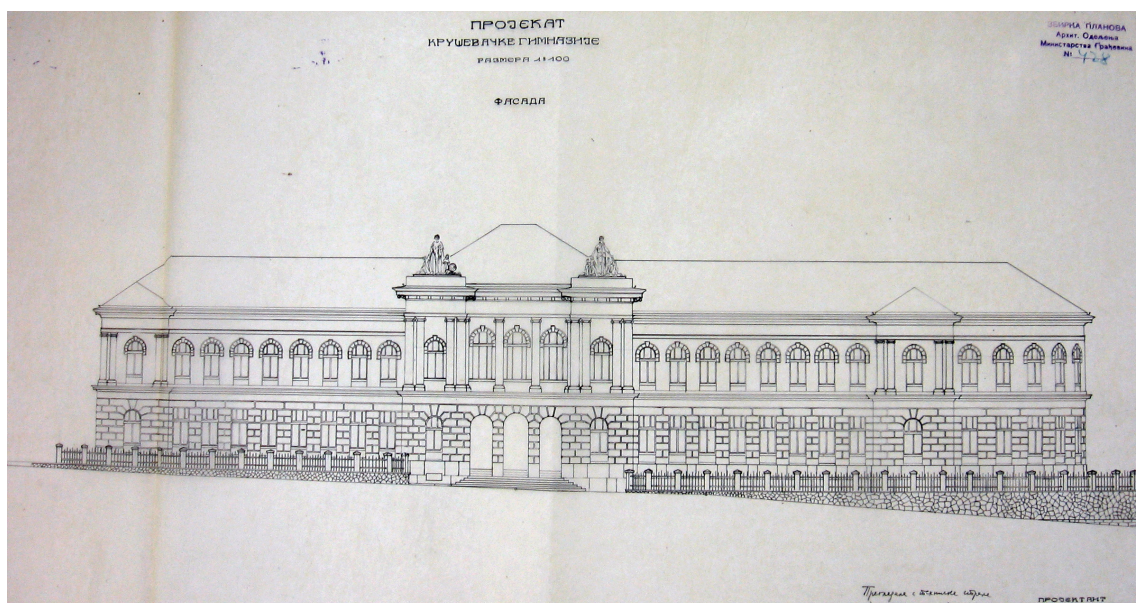
588 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 194.

589 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 209.

институт Медицинског факултета у Београду (1922).⁵⁹⁰ Основа је решена симетрично где су два објекта повезана тремом са стубовима. Академски начин компоновања постигнут је уједначеним ритмом отвора са троугластим и

слика 96. Гимназија, Приштина (Архив Југославије)

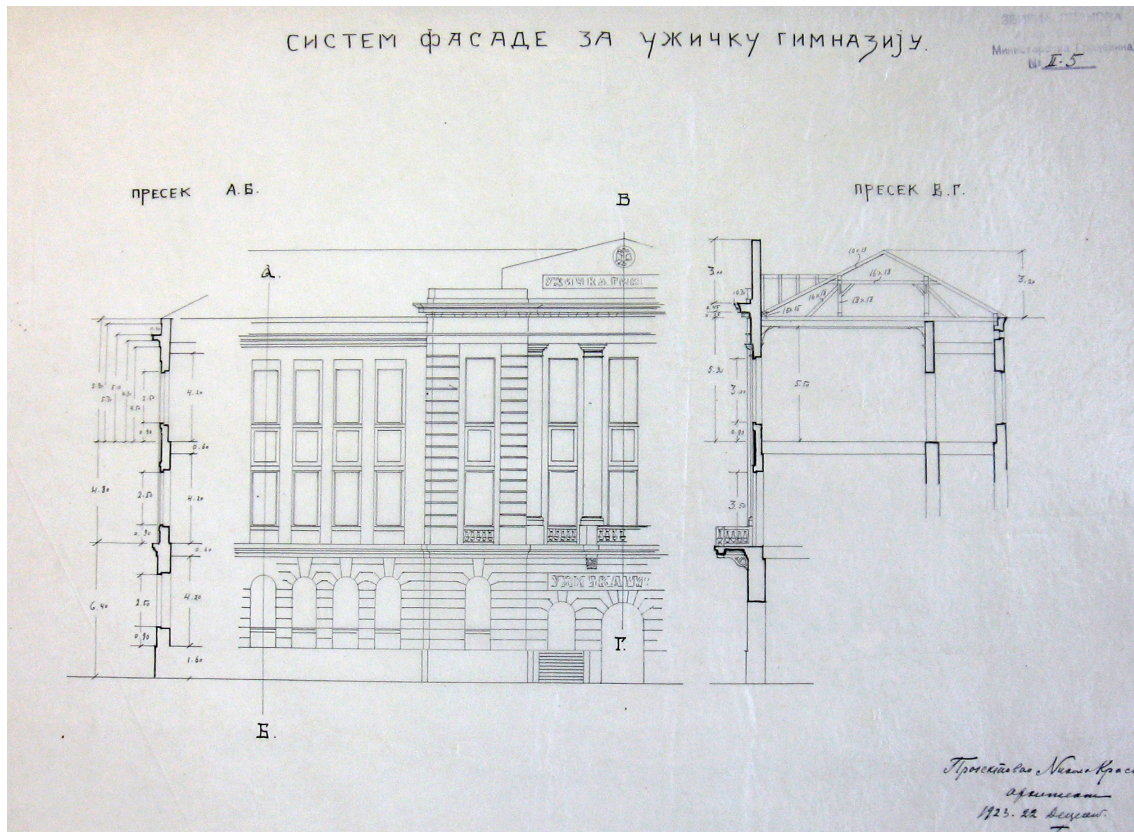
слика 97. Гимназија, Крушевац (Архив Југославије)

полукружним натпрозорним тимпанонима, пиластрима, балустратом на врху и добро пропорционисаним, складним масама.

⁵⁹⁰ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 193.

Образовне установе

Са развојем Универзитета нарасла је потреба за новим здањима, тако да у Београду у периоду између два светска рата израђено неколико репрезентативних факултета. У Министарству грађевина је настао пројекат

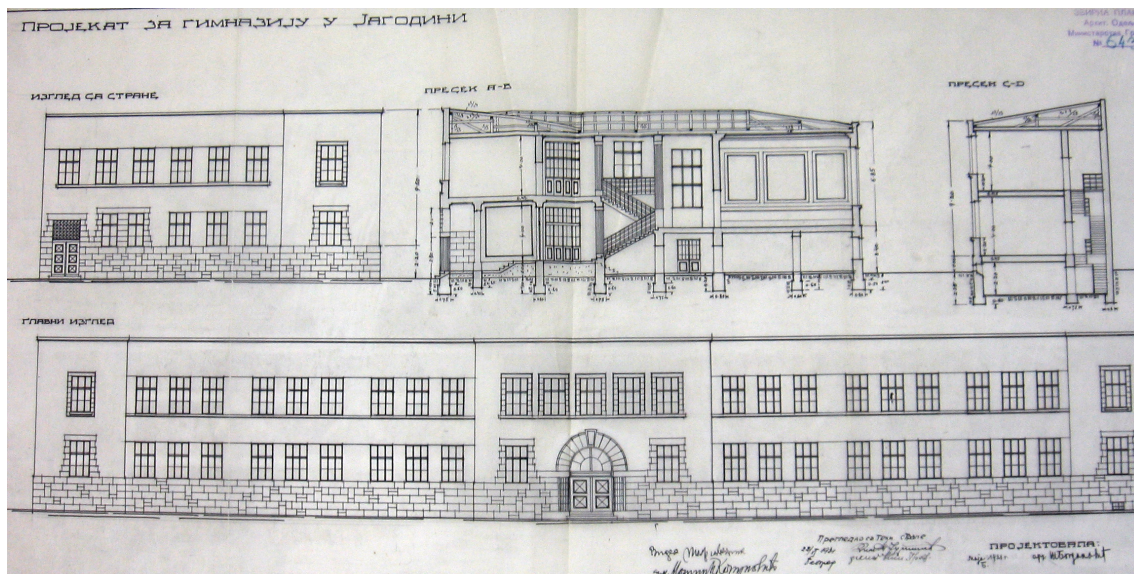

слика 98. Гимназија, Ужице (Архив Југославије)

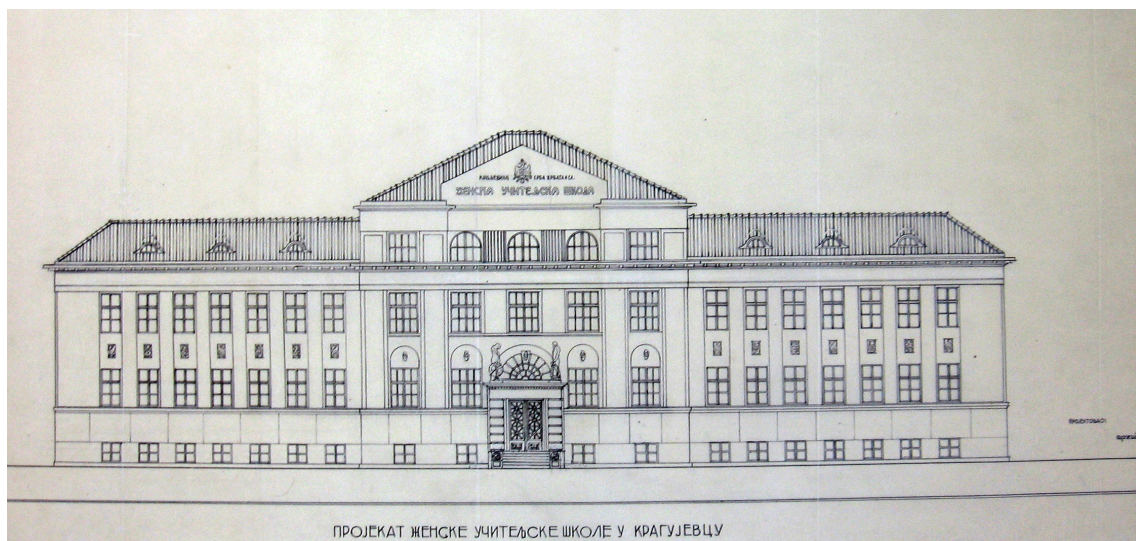
зграде Универзитета у Београду на Студентском тргу (1922) аутора арх. Петра Гачића. Складна, симетрична композиција обликована је у прочишћеном маниру примене класичних узора. Строги академски дух препознајемо у осној симетрији, хармоничном односу између пуног и празног, уједначеном ритму отвора и пиластара и двојним ризалитима на главној фасади надвишеним тимпанонима.

Пројекат Пољопривредно шумарског факултета у Земуну (1932) арх. Гојка Тодића је класичан пример симетричног решења основе и компоновања трочлане фасаде у академском духу. Посебно је наглашен улазни део са пажљиво обрађеним тимпаном у коме се налазе скулптуре који ближе

одређују намену здања. Уједначени ритам једноставних отвора и пиластара, балустраде и једноставно обликовани подеони венци део су хармоничне архитектонске и пластичне обраде сведених мотива и облика.

слика 99. Гимназија, Јагодина (Архив Југославије)

слика 100. Женска учитељска школа, Крагујевац (Архив Југославије)

Међу пројектима за школе подигнуте широм Србије које су у главном рађене скромно, једноставно, нарочито када су у питању сеоске школе, има и репрезентативних примера и то најчешће код пројектовања средњих школа. Један од најраскошнијих је пројекат **Гимназије у Приштини** (1929) арх. Василија Андросова.⁵⁹¹ Симетрични академски начин компоновања са

⁵⁹¹ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 54.

посебно наглашеним средишњим ризалитом, изведени су на зналачки начин. Гирланде, фриз украшен триглифима и метопама, декорација између прозора, пиластри који обухватају два спрата и бочни ризалити завршени троугластим тимпанонима у крову, складно су уклопљени у јединствену целину.

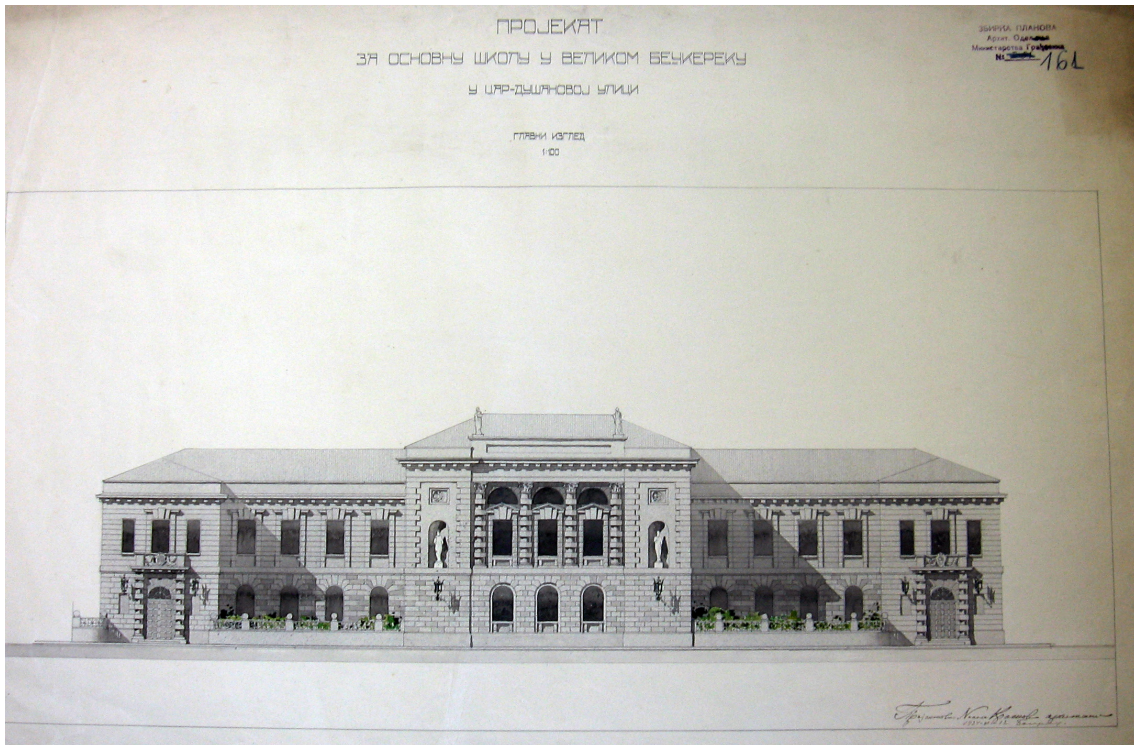
слика 101. Женска учитељска школа, Крагујевац (из колекције М. Јуришића)

Пројекат Крушевачке гимназије (1928) арх. Петра Гачића симетрично решене основе одаје утисак масивности и стабилности.⁵⁹² Чврста композиција основних маса у академском духу обликована је уједначеним ритмом прозора другачије обрађених на сваком спрату и истакнутим централним делом са двојним стубовима, наглашено профилисаним кровним венцем и скулптурама које су биле ретко коришћени мотив на школским зградама.

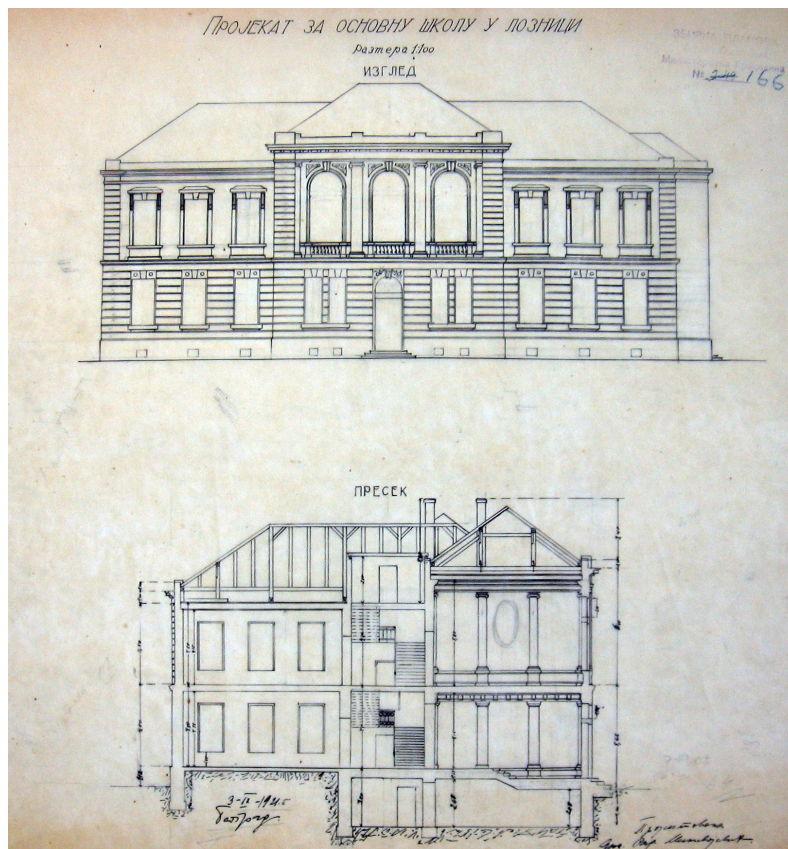
Пројекат фасаде за **Ужичку гимназију (1923)** је једини сачувани нацрт за ово здање арх. Николе Краснова.⁵⁹³ Равноправно третирани делови композиције, средишњи ризалит са забатом на коме су натпис и плитка декорација, уобичајен су начин архитектонског изражавања једног искусног академичара који је добро познавао све његове принципе и законе.

⁵⁹² АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 55.

⁵⁹³ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 56.

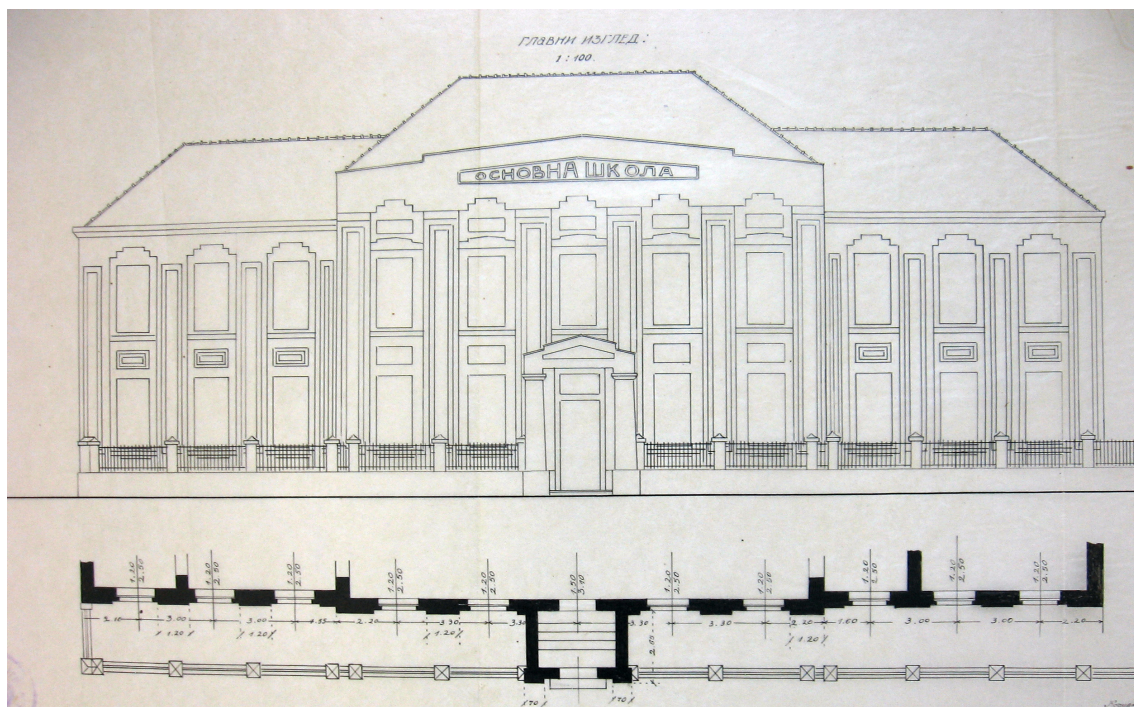
слика 102. Основна школа, Велики Бечкерек (Архив Југославије)

слика 103. Основна школа, Лозница (Архив Југославије)

Пројекат зграде за **гимназију у Јагодини** (1931) арх. Живане Богдановић је симетрично решен у основи и начину компоновања уједначеним ритмом једноставних прозора, посебно обрађеним соклом са имитацијом камених квадера и наглашеним лучно завршеним улазом са лепезасто распоређеним украсом и стилизованим пиластрима.⁵⁹⁴

Пројекат **Женске учитељске школе у Крагујевцу** арх. Гојка Тодића је здање великих димензија, симетрично решене основе са посебно издвојеним

слика 104. Основна школа, Ђуприја (Архив Југославије)

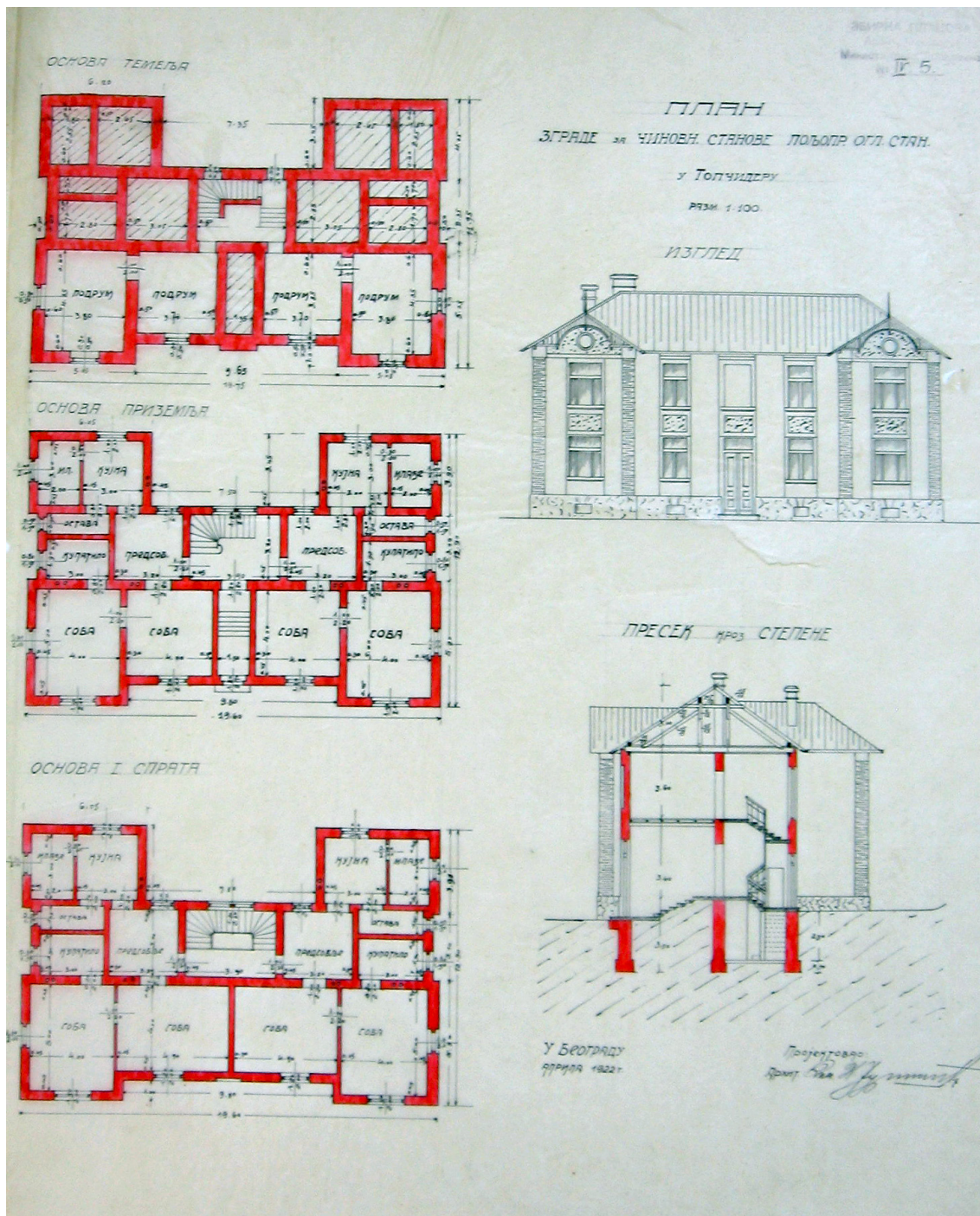
крилом сале за гимнастику и концерте.⁵⁹⁵ Основни корпус са уједначеним ритмом једноставних прозора и декорацијом у међупољима оживљен је и истакнутим средишњим делом који се завршава још једним спратом, троугластим тимпаном у крову и натписом.

Пројекат за **основну школу у Великом Бечкереку** (Зрењанину) у Цар Душановој улици (1924. или 1927.?) арх. Николе Краснова једна је од најраскошнијих гимназија пројектовних у Министарству а по свом ликовном ефекту подсећа на Државни архив који је Н. Краснов пројектовао отприлике у

594 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 57.

595 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 62.

истом периоду.⁵⁹⁶ Добро пропорционисана, складна архитектонска и пластична обрада запажа се на трочланој обради фасаде, архитравно и полукружно завршеним отворима, пиластрима ојачаним прстеновима, профилисаним кровним венцем и скулптурама у нишама. Цела композиција, раскошно обрађена и добро попорционисана, одаје свечани карактер неубичајено

слика 105. Пољопривредно-огледна станица, Топчидер, Београд (Архив Југославије)

596 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 74.

репрезентативне образовне установе подигнуте ван престонице. У комплексу школе Н. Краснов је израдио и пројекат зграде за станове учитеља који по својој раскоши и инвентивности нимало не заостаје за школом. Пиластри ојачани прстеновима, лунете изнад прозора, скулптуре, балустраде и профилисани кровни венац су зналачки обликовани и компоновани у складну целину.

Пројекат за **основну школу у Лозници** (1921) арх. Р. Миливојевић је класичан пример академског модела обликовања симетријом у обради и рашчлањивању фасаде, уједначеним ритмом прозора, скромном декорацијом и истакнутим централним делом.⁵⁹⁷

Пројекат нове зграде **основне школе у Ћуприји** (1922) арх. Димитрија Ж. Јуришића је такође обликована прочишћеније и једноставније.⁵⁹⁸ Симетрија основе, трочлано обрађена фасада, низ прозора са квадратним међупољима, балустраде и плитка декорација подређена композицији, уобичајени су елементи архитектонског изражавања у академском духу уклопљени у складну целину. Станови за запослене који су врло често грађени у непосредној близини фабрика, школа, царинарница и пољопривредних добара су у главном скромно конципирани и обликовани. Међу богатом продукцијом постојали су наравно и изузеци који су превазилазили тежње инвеститора и аутора да створе што једноставнија решења. О неким примерима које је пројектовао Никола Краснов је већ било речи.

Нешто скромнија варијанта је план зграде за **чиновничке станове пољопривредно огледне станице у Топчидеру у Београду** (1924) арх. Димитрија Ж. Јуришића.⁵⁹⁹ Академски дух је, осим у симетрији решења основе и архитектонског обликовања, присутан на декорисаним пољима између прозора, бочним ризалитима наглашеним посебно украшеним троугластим тимпанонима у крову и посебно обрађеном соклу.

597 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 75.

598 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 78.

599 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 428.

1. 0. 2. Национални стил

Упоредо са академизмом који је у међуратном периоду добио статус државног стила, развијала се и тежња ка формирању националног стила у српској архитектури. Идеја о оживљавању традиције била је подсатакнута систематским проучавањем средњовековног црквеног неимарства приказаног на изложбама, предавањима, симпозијумима и у публикацијама, што је довело и до организовања његове заштите. У оквиру тежње ка оживљавању националне архитектуре професор Михаило Валтровић⁶⁰⁰ је заједно са арх. Драгутином Милутиновићем⁶⁰¹ који је радио у Министарству грађевина седамдесетих година XIX века започео проучавање српске средњовековне архитектуре. Идеја о обнови српско-византијског стила била је првенствено реализована при изградњи цркава. У почетку су се те замисли развијале под непосредним утицајем идеја Теофила Ханзена о обнови византијске архитектуре. Његови студенти Светозар Ивачковић⁶⁰², Душан Живановић⁶⁰³

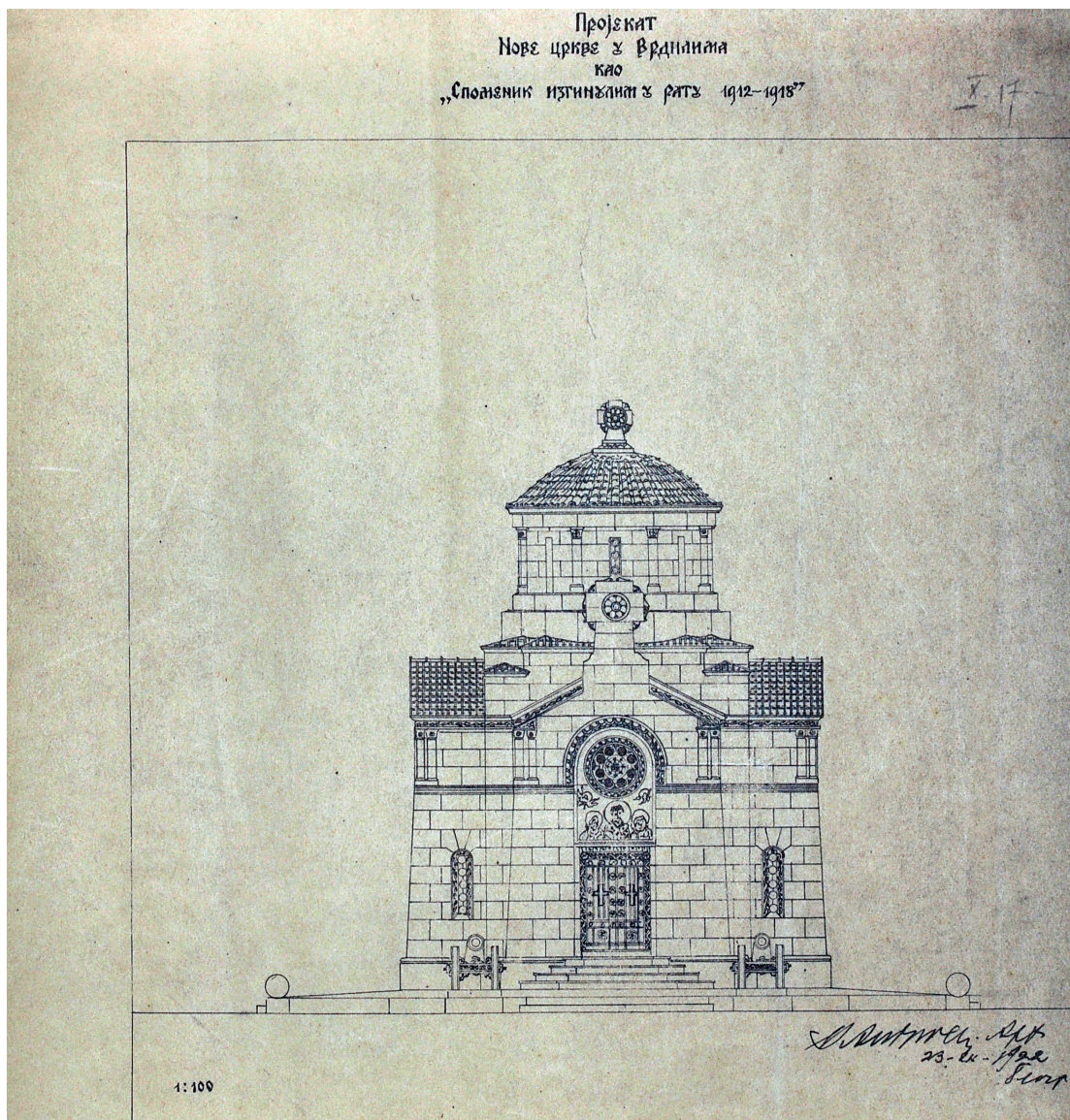
600 Михаило Валтровић (1839-1915) је студирао у Карлсруеу. Каријеру је започео у Министарству грађевина, док је касније предавао на београдској Реалци. Дуги низ година је са Д. Милутиновићем истраживао српске средњовековне споменике. Објавио је низ запажених текстова о градитељској баштини. О М. Валтровићу видети: Маневић, З.: „Београдска архитектонска школа“, у: *Зборник Универзитета у Београду 1838-1988*, Београд 1988, 619-628; __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 127 - 128; __, *Лексикон неимара, Енциклопедија архитектоника*, 67; *Валтровић и Милутиновић, документи I – теренска грађа 1871 – 1884; документи II – теренска грађа 1872 – 1907; документи III тумачења*, Историјски музеј Србије, Београд 2008.

601 Драгутин Милутиновић (1840-1900) је студирао у Берлину, Минхену и Карлсруеу. Радио је у Министарству грађевина и као наставник на Техничком факултету. Дуги низ година је истраживао српске средњовековне споменике. Пројектовао је цркве и железничке станице, а учествовао је и у настанку Железничке станице у Београду. О Д. Милутиновићу видети: __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, 128 - 129; __, *Лексикон неимара, Енциклопедија архитектоника*, 279; *Валтровић и Милутиновић, документи I – теренска грађа 1871 – 1884; документи II – теренска грађа 1872 – 1907; документи III тумачења*.

602 Светозар Ивачковић (1844-1924) је студирао у Бечу где је започео карујеру. Припадао је групи ученика Теофила Ханзена. Након повратка у Србију радио је у Министарству грађевина. Пројектовао је Преображенску цркву у Панчеву, Зграду Министарства правде у Београду и цркву св. Николе на Новом граобљу. О С. Ивачковићу видети: Никић, Љ.: „Светозар Ивачковић и Београд“, у: *Годишњак града Београда XXV* (1978), МГБ, 273 - 285; Кадијевић, А.: „О архитектури цркве св. Илије на лесковачком Хисару“, у: *Лесковачки зборник XXXVII* (1997), Народни музеј Лесковац, 61 – 64; __, *Лексикон неимара, Енциклопедија архитектоника*, 156 - 157; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 134 - 141.

603 Душан Живановић (1853-1937) је студирао у Бечу у класи професора Теофила Ханзена.

и Јован Илкић⁶⁰⁴ су у оквиру академског језика применили и елементе српске средњевековне уметности. Касније, у делима млађе генерације, тежња ка обнови националног стила кретала се ка све већој примени аутентичних

слика 106. Црква, Врдиле (Музеј науке и технике)

Цео радни век провео је у Мнистарству грађевина. Највише је пројектовао цркве по узору на Ханзенове идеје и тражећи узор у градитељском наслеђу. Пројектовао је и зграду Државног савета и Главне контроле у Београду. О Д. Живановићу видети: __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 129; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 120 – 124.

604 Јован Илкић (1857-1917) је студирао у Бечу. Каријеру је започео у атељеу Теофила Ханзена. Пројектовао је палату Народне скупштине, Дом св. Саве, Официрски дом (са М. Рувидићем) и приватне куће у Београду. О Ј. Илкићу видети: Несторовић, Б.: „Јован Илкић, београдски архитекта“, у: *Годишњак града Београда XIX* (1972), МГБ, 253 - 270; __, *Лексикон неимара, Encyclopaedia architectonica*, 160 - 161; Ђурић-Замоло, Д.: *Градитељи Београда 1815-1914*, 142 - 165.

елемената властитог наслеђа. На Архитектонском одсеку Техничког факултета оживљаван је национални стил у студентским и дипломским радовима, док је ванредни професор на предмету Византијска архитектура био архитекта Министарства грађевина Петар Поповић. Идеја о стварању националног стила продржана је од стране државе и цркве о чему сведоче многи саграђени

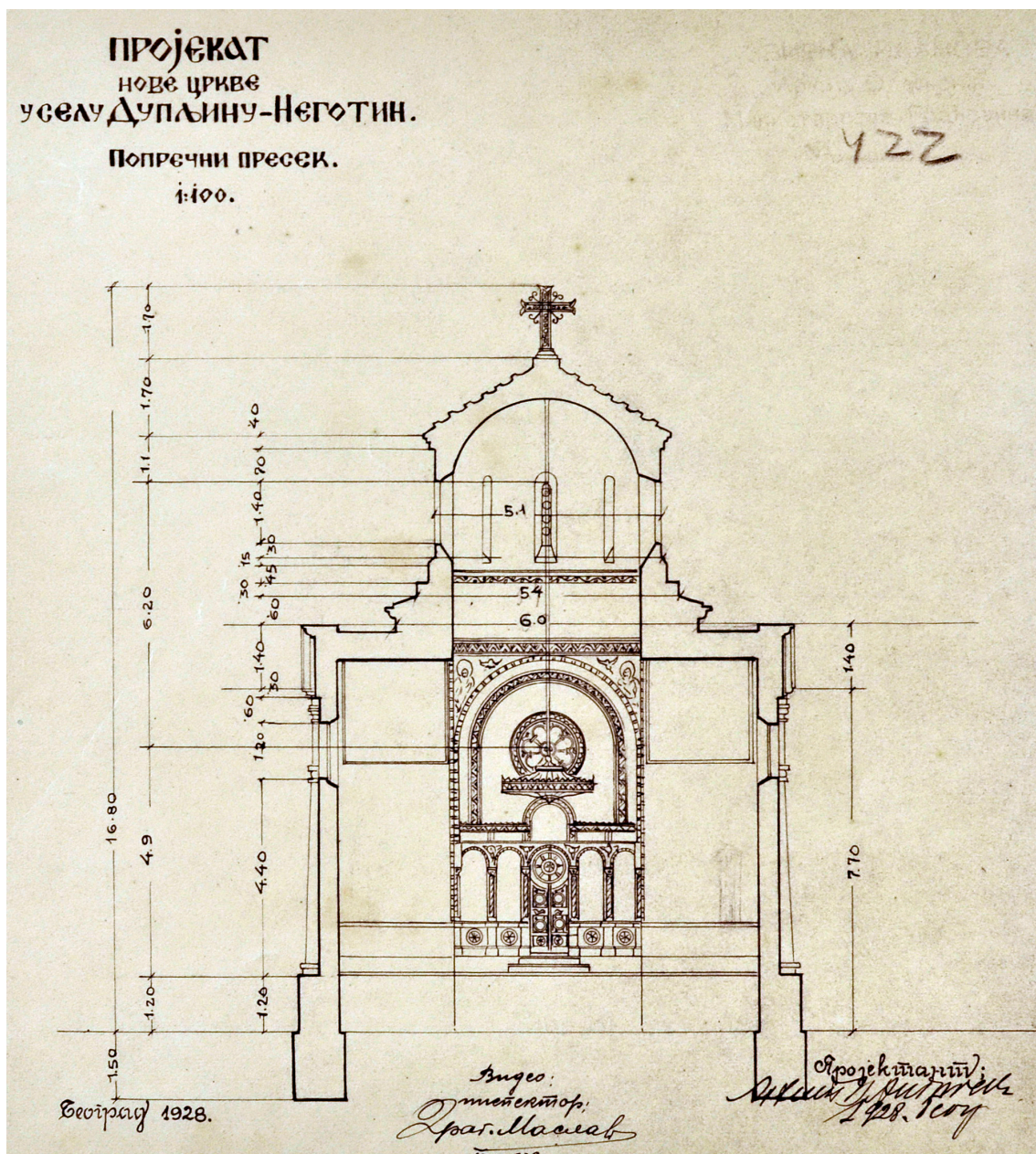

слика 107. Црква, Лесковац (Архив Југославије)

објекти инспирисани прошлошћу. Национални стил међуратног периода био је обележен тежњом ка рестаурацији српсковизантијског стила, затим тражењем инспирације у народном неимарству и особеном појавом арх. Момира Коруновића који је створио лични израз.⁶⁰⁵ Национални стил био је примењиван на сакралним (цркве, капеле и спомен обележја), јавним и приватним грађевинама. Најзначајнији поборници националног стила

⁶⁰⁵ О националном стилу у новијој српској архитектури видети: Шкаламера, Ж.: "Обнова 'српског стила' у архитектури", у: ЗЛУМС бр. 5 (1969), Матица Српска, 191-236; Кадиевић, А.: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997. (са старијом литературом).

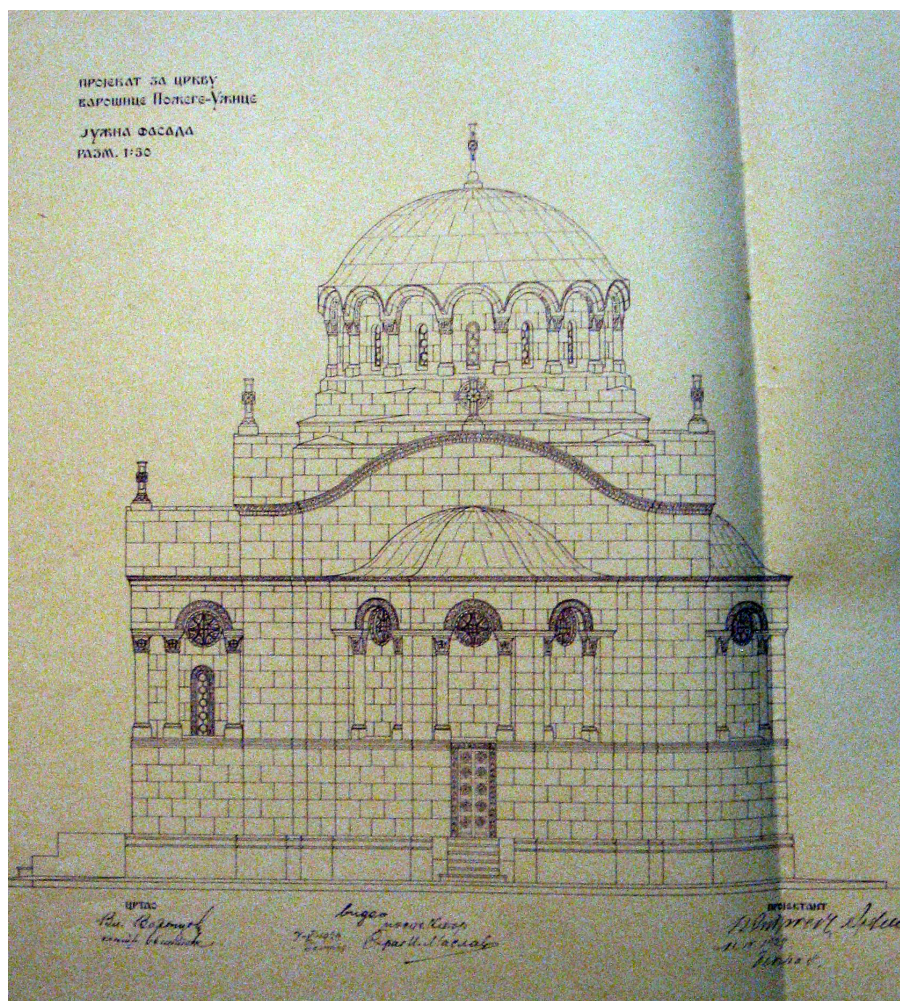
инспирисаног средњевековном уметношћу били су: Петар Поповић, Василије Андросов, Александар Дероко и Григорије Самојлов док је Бранислав Којић тражио национални израз у народном градитељству, а Момир Коруновић је, као најмаркантнија личност, трагао за самосвојним путевима уметничког изражавања.

слика 108. Црква, Дупљане (Музеј науке и технике)

Код пројектовања црква узор и инспирација су се тражили у српској средњевековној црквеној уметности. Најбројнији примери били су

инспирисани моравском Србијом⁶⁰⁶, док је било и црква изграђених по узору на споменике XIII и XIV века. Међу најзначајније ауторе који су обликовали различите интерпретације средњовековних мотива спадају архитекти који су радили у Министарству грађевина: Петар Поповић, Василије Андросов и Момир Коруновић. В. Андросов је био најплоднији стваралац у области црквеног градитељства.

слика 109. Црква, Ужичка Пожега (Архив Југославије)

606 О моравској Србији видети: Катанић, Н.: *Декоративна камена пластика моравске школе*, Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1988.; *Моравска школа и њено доба: научни скуп у Ресави*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1972.; Ристић, М.: *Извори развоја моравске архитектуре* докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 1993.; Кораћ, В., Шупут, М.: *Архитектура византијског света*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2010.

Широм Краљевине СХС/Југославије пројектовао је преко шездесет цркава, показавши вештину и зрелост у стварању нових форми инспирисаних средњовековном традицијом. Највише је употребљавао просторну

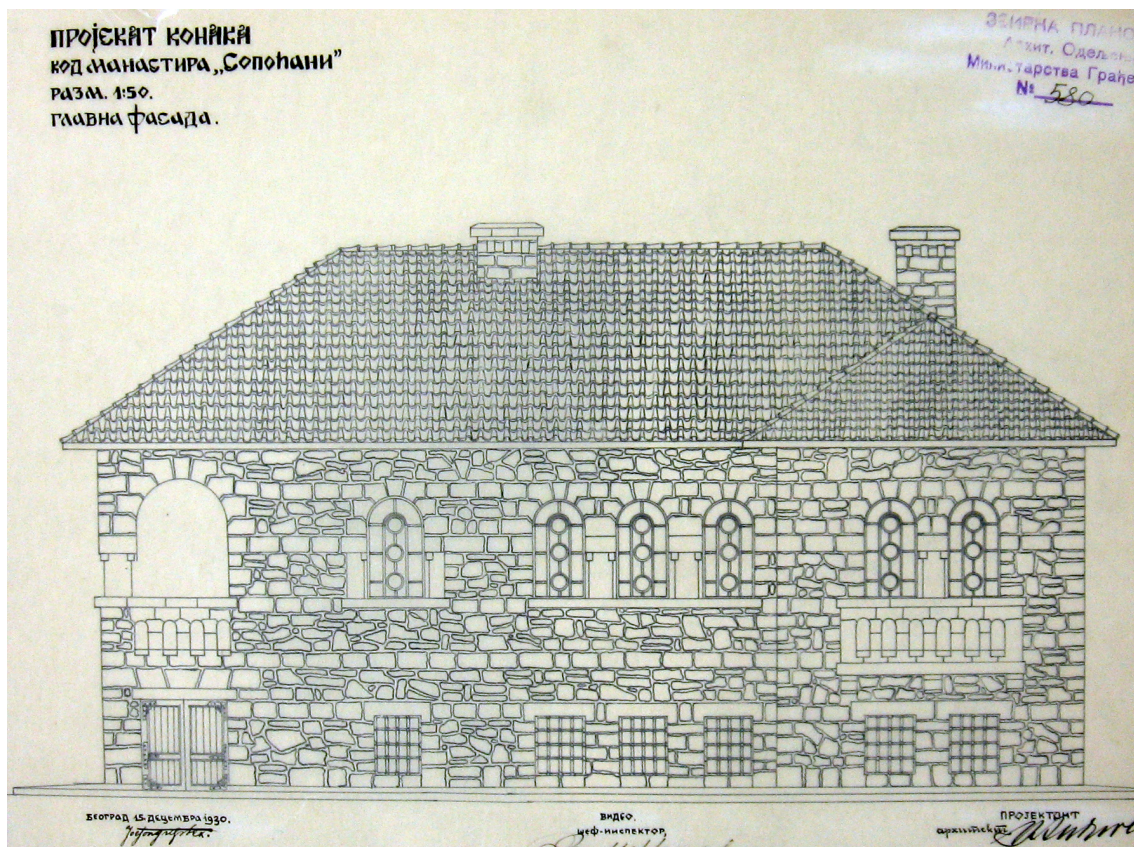

слика 110. Храм св. Борђа на Чукарици, Београд
(Музеј науке и технике)

концепцију и начин спољне обраде грађевине инспирисане моравском школом. Многобројне сеоске цркве на којима је показао своју креативност су триконхалне основе сажетог уписаног крста, са једном куполом и кулом звоником над припратом. Пројекат **цркве у Врдилима** (Моравска бановина, срез Жички) (1922) као споменик изгинулима у рату 1912-1918. године постала је модел сеоских цркава које је В. Андросов пројектовао током треће

деченије.⁶⁰⁷ Једнокуполна грађевина основе уписаног крста сажетог типа, обликована је стилизованим елементима инспирисаним моравском школом.

Црква у Лесковцу (1922) се издваја као један од најрепрезентативнијих богомоља В. Андросова. Просторна концепција је формирана као развијени уписани крст са пет купола.⁶⁰⁸ У обликовању екстеријера богато обрађени

слика 111. Конак манастира Сопотани (Архив Југославије)

портали, бифоре, розете и архиволте инспирисани су моравском школом.

Црква у Дупљану код Неготина (1928) има основу у облику грчког крста сажетог типа са куполом, док се у обликовном језику аутор враћа једноставним средњевековним облицима.⁶⁰⁹

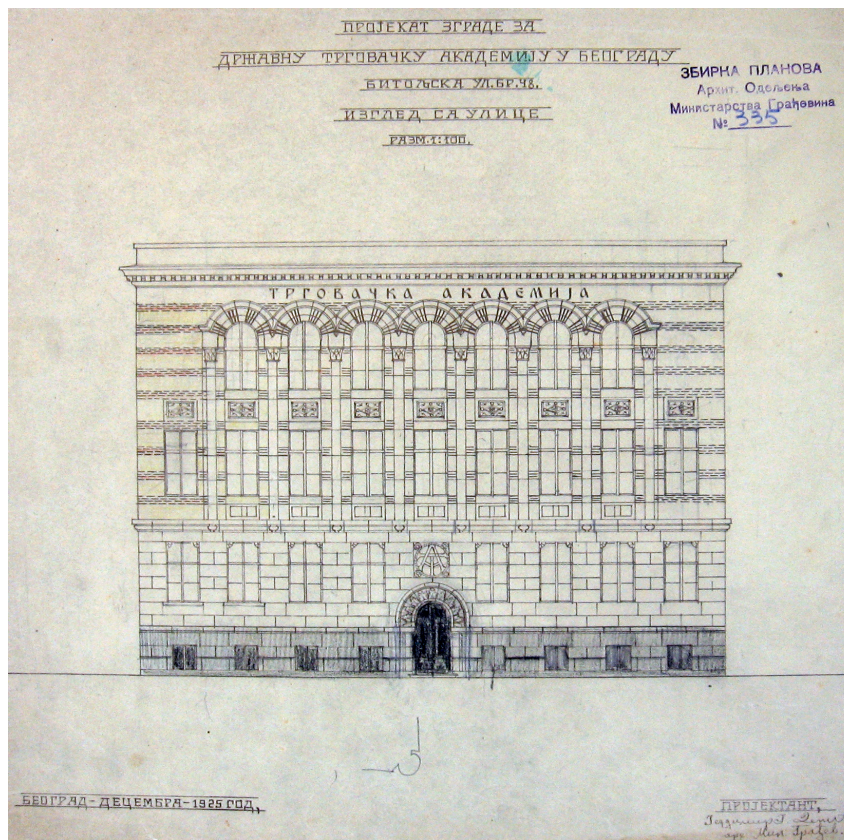
Црква у Ужичкој Пожеги (1929) је једно од најзначајнијих остварења В.

607AJ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 247; Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруновића.

608 AJ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 233; Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруновића.

609 AJ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 259; Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруновића.

Андросова у области сакралног градитељства инспирисаног средњевековном традицијом.⁶¹⁰ Великих размера, триконхалне основе сажетог типа, као градска црква била је знатно монументалнија у односу на цркве које је пројектовао у селима. По узору на моравску школу, аутор је богато декорисао прозоре, розете, архиволте и куполу.

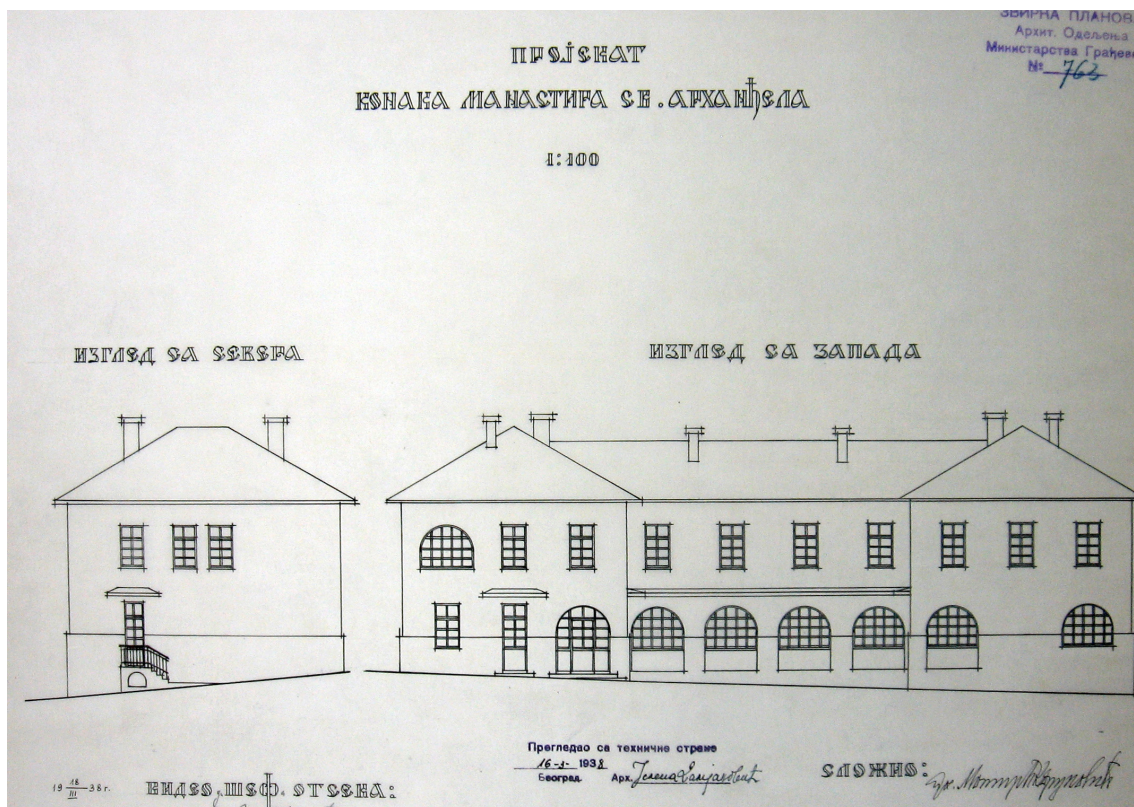
слика 112. Државна трговачка академија, Београд (Архив Југославије)

Црква св. Ђорђа у Београду на Чукарици (1928–1932) В. Андросов је пројектовао заједно са својим колегом из Министарства грађевина Д. Маслаћем.⁶¹¹ Тролисна основа сажетог типа са куполом изнад централног дела оживљена је са два симетрично постављена звоника над припратом. Раскошно обрађена композиција подељена је кордонским венцима, док су портали, бифоре, розете и архиволте инспирисани моравском школом, израђени са посебном пажњом.

610 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 239; Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруновића.

611 Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруновића.

Пројекат **конака манастира Сопоћани** (1930) В. Андросова је мешавина стилова и узора инспирисаних градитељским наслеђем.⁶¹² Рустично обрађена камена фасада рађена је по рашким и приморским градитељским узорима, док су моравски трем са луцима и коси кров инспирисани народним неимарством.

слика 113. Конак манастира св. Арханђела (Архив Југославије)

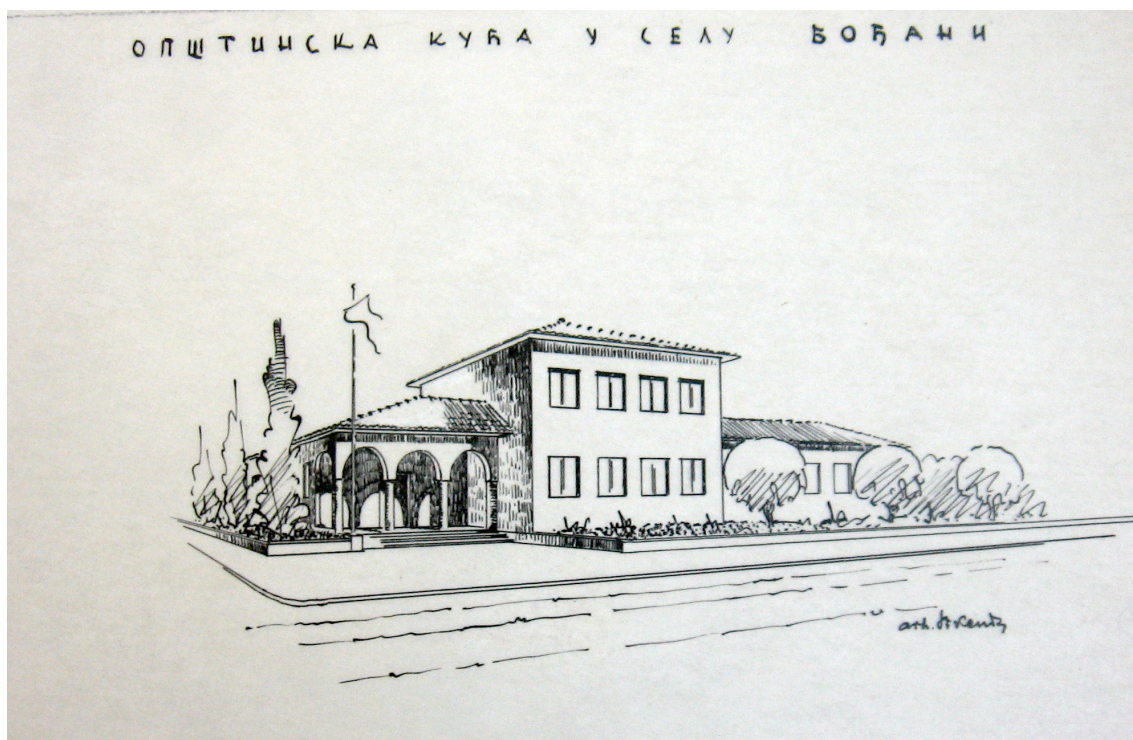
Арх. Момир Коруновић је у области црквеног градитељства створио лични, посебан стил у коме је надограђивао узоре из традиције. Осим приморских и рашких узора користио је и елементе моравског стила у просторној концепцији и спољној обради грађевине. Сагледавање његовог опуса који је остварио у Архитектом одељењу је знатно отежан, будући да је он, иако у служби Министарства грађевина, врло често био готово самостално ангажован од стране различитих наручилаца и да у Архиву Југославије нису сачувани планови његових цркава.

Тежња ка оживљавању националног стила реализована је и на профаним грађевинама. Стилски елементи, декоративни мотиви из средњевековне црквене архитектуре примењивани су на академски компонованим фасадама.

612 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 228.

Међу најрепре-зентативнијим остварењима је пројекат зграде за **Државну трговачку академију у Београду** (1925–1926) арх. Јездимира Денића.⁶¹³ Аутор је у просторном распореду користио једноставна решења, док је фасаду компоновао у академском духу. Низ архиволти, наглашен улаз, парапети између прозора, преплети, розете и капители инспирисани средњевековном традицијом зналачки су обрађени и уклопљени у складну целину.

Поред трговачке академије у репрезентативне представнике српске међуратне архитектуре на којима су вешто примењени елементи српског средњевековног градитељства је и **Друга женска гимназија у Београду** (1931–1932) арх. Милице Крстић која је од стране савременика оцењена као

слика 114. Општинска кућа, Бојани (Архив Југославије)

највећа и најлепша гимназија у Београду и као најмодернија школска зграда у Краљевини.⁶¹⁴ Основа је академски конципирана, док је у архитектонском обликовању екстеријера аутор применио синтезу националног стила и академизма, уклапајући се у карактеристичне стилске токове српског

613 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 64.

614 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1455-1459.

градитељства започете током треће деценије XX века.

Примери тежње ка оживљавању националног стила су и два остварења арх. Момира Коруновића која се по својој оригиналности издвајају ван главних стилских токова српске међуратне архитектуре.

Зграда контролног одељења Министарства пошта у Београду (1926) представљала је један од најмонументалнијих објеката свога времена. Упркос симетричном просторном распореду у академском духу и троделној подели фасаде, аутор је створио романтично-експресионистичку грађевину, оригинално дело где је на личан, креативан начин тумачио и интерпретирао тежње ка стварању националног стила. Фасада је оживљена луковима, пиластрима, архиволтама, скулптурама, венцима и стилизованом декорацијом као особеном интерпретацијом српсковизантијских мотива.

Пошта број 2 у Београду (1927) је Коруновићева најзначајнија профана грађевина и једна од најрепрезентативнијих грађевина у националном стилу. По својој изражајности Пошта је мешавина различитих стилова и узора којима је дат ауторски печат, особено, лично и креативно читање мотива из градитељске традиције. Великих димензија и разуђених маса, Пошта број 2 је асиметрична, динамична композиција романтичарско-експресионистичког духа оживљена прозорима, луцима, венцима, медаљонима, архиволтама и тимпанонима.

Осим тражења инспирације у српском средњовековном црквеном градитељству, други вид обнове националног стила проналазио је узоре у народном неимарству.

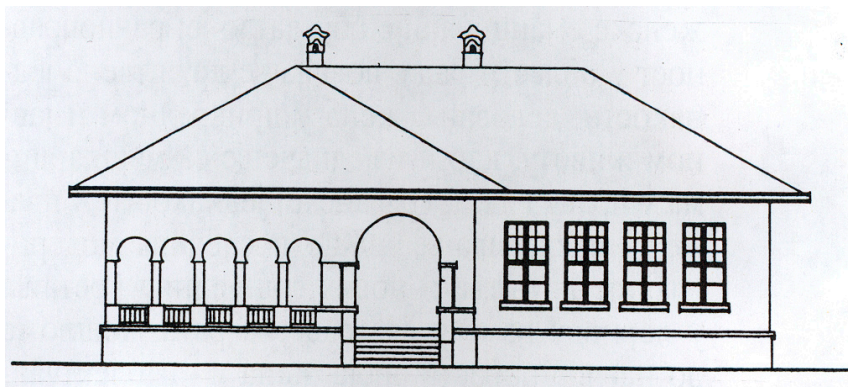
Најзначајнији представник ових тежњи био је арх. Бранислав Којић који је основне постулате народног градитељства спајао са идејама модерне архитектуре као што су на пример замисли о безорнаменталној фасади и слободном плану основе. Идеја о националном стилу ослоњеном на народну традицију заживела је и на пројектима насталим у Министарству грађевина.

Пројекат **конака манастира св. Арханђела** код Призрена (1938) арх. М. Коруновића је једноставно, симетрично конципиран, где је посебно наглашен трем са луцима инспирисан моравском кућом.⁶¹⁵ Недатирани пројекат за општинску **кућу у селу Бођани** је такође рађен по узору на градитељску

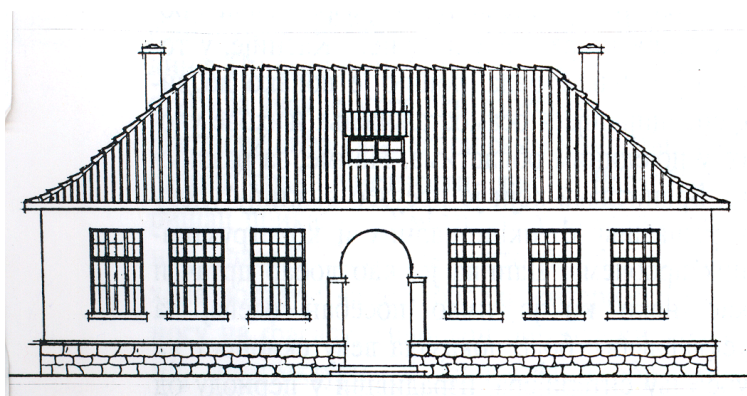
615 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 228.

традицију што препознајемо у косом, четвороводном крову и трему са луцима.⁶¹⁶

Идеја о обнови националног стила инспирисаног народним градитељством у Архитектонском одељењу је највише примењивана код пројектовња сеоских школа и пољопривредних зграда како код појединих нацрта, тако и приликом

слика 115. Основна школа, Орешковница (Архив Југославије)

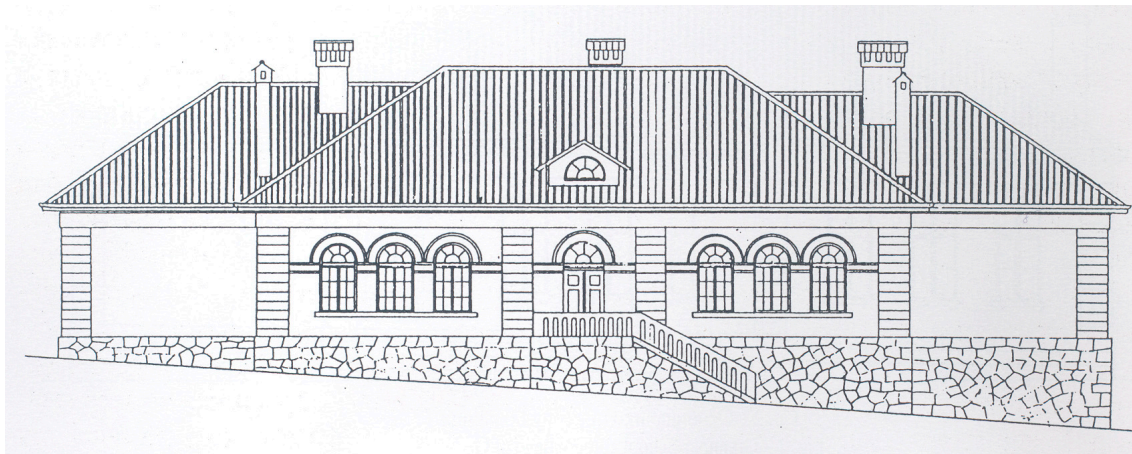
слика 116. Основна школа, Сељашница (Архив Југославије)

израде типских пројаката, о чему је већ било речи. На тим објектима скромног програма и начина обраде инспирисаних народним градитељством била је спровођена идеја о поштовању духа места. Још почетком XX века, арх. Бранко Таназевић је размишљао о грађењу сеоских школа чији изглед, по њему, не сме да буде у академском стилу, већ треба да садржи елементе народног неимарства.⁶¹⁷ *»Оне треба да су исто тако просте по спољашњости, као*

616 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 414.

617 Таназевић, Б.: „Нешто о грађењу сеоских школа“, *Српски технички лист* (1908), Удружење српских инжењера, 2 – 4.

и остале зграде у селу, да према својим наменама задовоље све потребе и да одговарају по спољашњости околини и месту где су подигнуте.«⁶¹⁸ Указујући на учесталу појаву да ове грађевине подижу мајстори који често не разумеју и погрешно израђују нове облике, он се залагао за то да планове

слика 117. Основна школа, Горњи Матејевац (Архив Југославије)

пројектују стручњаци. Важност изградње сеоских школа, по Таназевићу, иде толико далеко да утиче на васпитање сеоске омладине која не сме »...да напушта оно што је вековима задржано; да чувамо све оно што је народ већ створио.«⁶¹⁹

Документација сачувана у Архиву Југославије сведочи о томе да су се у трећој деценији XX века прилике знатно измениле, те да су израде пројеката за основне школе све више повераване стручњацима. Пошто је Министарство грађевина у том периоду било задужено за израду планова основних школа, сачувани пројекти сведоче о тежњи аутора да решења прилагоде њиховој специфичној намени.

У Архитектонском одељењу био је заступљен став да је приликом избора стила у коме ће се градити сеоске школе, најсврсисходнији управо онај који се ослања на градитељско наслеђе уз примену једноставних средстава архитектонског изражавања. Пројекат **основне школе у селу Орешковици** (Моравска бановина, округ Млавски) (1925) архитеката Данице Миловановић

618 Ibid., 3.

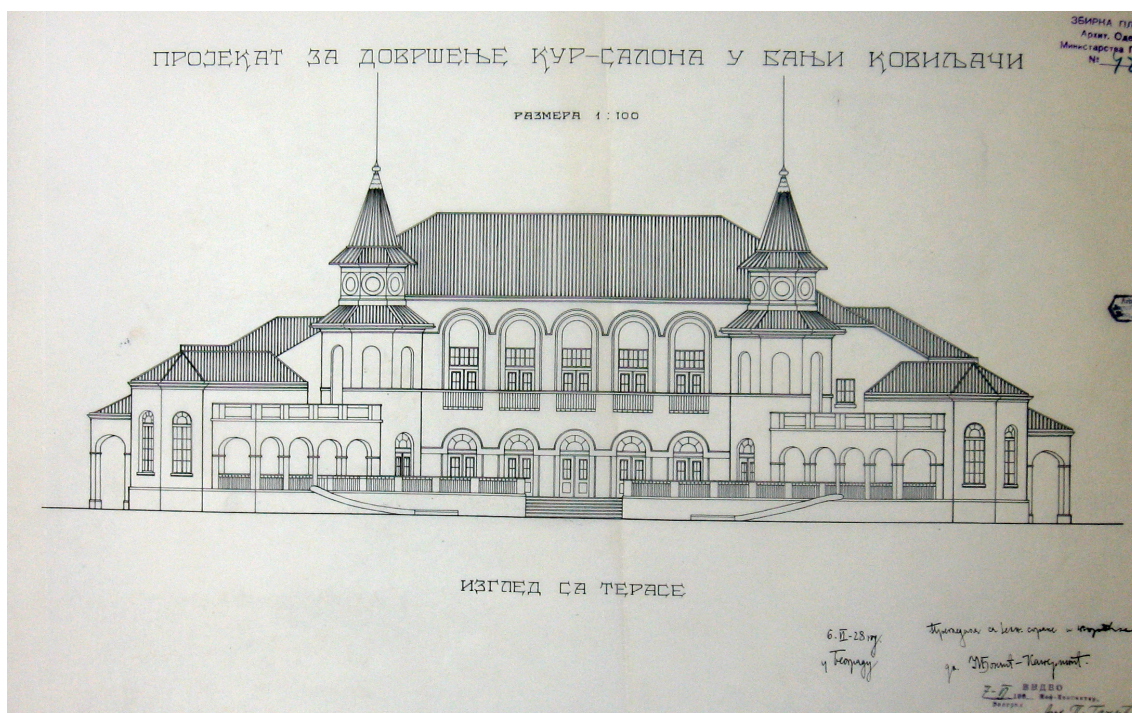
619 Ibid.

(касније Којић) и Бранисалва Којића је типичан пример.⁶²⁰ Рационално искоришћен унутрашњи простор садржи две различите функције: учионице

слика 118. Замак, Хисар (Музеј науке и технике)

и јасно одвојен стан за учитеља. Четвороводни кров, широка истурена стреха, витки димњаци са декоративним капама и отворени трем са полукружним аркадама по узору на моравску кућу, су само доказ искрене намере аутора да у тражењу најприхватљивијих облика следе искуства прошлости.

слика 119. Кур – салон, Бања Ковиљача (Архив Југославије)

620 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 121.

Дворазредна **основна школа у селу Сељашници** (Зетска бановина, срез Милешевски) (1926) арх. Данице Миловановић такође је пример објекта са двоструким садржајем: учионице, канцеларије и стан за учитеља, који су међусобно одвојени ходником.⁶²¹ Д. Миловановић се одлучила за врло једноставно решење постављеног задатка, пројектујући чисту и симетрично компоновану фасадну површину са залученим улазом у средишту композиције, који даје посебан акценат скромно обрађеном зидном платну.

Пројекат за **основну школу и учитељски стан при школи у Горњем Матејевцу** (Моравска бановина, округ Нишки) (1925) арх. Милице Крстић је једноставно решен простор који садржи помоћна одељења у сутерену, док су учионице и канцеларије смештене у приземље.⁶²² Имајући осећај за присуство локалне градитељске традиције М. Крстић је применила елементе народног неимарства као што су наглашен сокл, четвороводни кров и високи димњаци са декоративним капама.

Ограничене могућности средине и реалне потребе наручилаца условили су тежњу ка типизацији, скромности и изналажењу најједноставнијих решења архитектонског обликовања сеоских школа. Дух локалне градитељске традиције, готово увек присутан кроз примену елемената народног неимарства, сведочи о уверењу Архитектонског одељења и њених запослених да је најсврхисходнији стил за сеоске школе онај који се ослања на градитељско наслеђе.

Идеја о оживљавању националног стила у међуратној архитектури примењена је и на спомен обележјима. Најрепрезентативнији примери као што су споменици на Зејтинлику Александра Васића и Виду Николаја Краснова настали су у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.

Један од ретких примера остварења насталих у Архитектонском одељењу у романтичарском духу је пројекат **замка на Хисару** (1928) архитеката Д. Маслаћа и Н. Краснова који је вероватно био задужен за обликовање ентеријера.⁶²³ Рустичан, тврђавски карактер здања оживљен је кулом наглашеном аркадама, балконом и посебно обрађеним улазом.

621 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 115.

622 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 167.

623 Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Коруповића.

Многи до сада наведени објекти сведоче о томе да су се врло често стилови мешали и испреплитали на једном остварењу. Различити језици архитектонског изражавања употребљени су и на пројекту за **блатно купатило у Бањи Ковиљачи** (1928) арх. Јованке Бончић – Катеринић.⁶²⁴ На разуђеној композицији академски принцип осне симетрије главне фасаде и академски обликоване терасе комбиновани су косим кровом, трифорама и залученим отворима инспирисаним националним стилем. Исте године Ј. Бончић – Катеринић је у сарадњи са арх. Миланом Минићем израдила пројекат за довршење **кур-салона (бањска дворана) у Бањи Ковиљачи** као најрепрезентативнијем објекту у бањи.⁶²⁵

Разуђеност основе великих димензија, разиграност маса и крова и мешавина историјских стилова дају посебну живост читавој композицији. Академски, симетрично решена фасада оживљена је косим кровом, залученим отворима, тремовима са луковима и кулама инспирисаним градитељском традицијом. Ентеријер је осмислио арх. Никола Краснов као и стубове са канделабрима од гвожђа на главном улазном степеништу за терасу.

1. 0. 3. Модерна

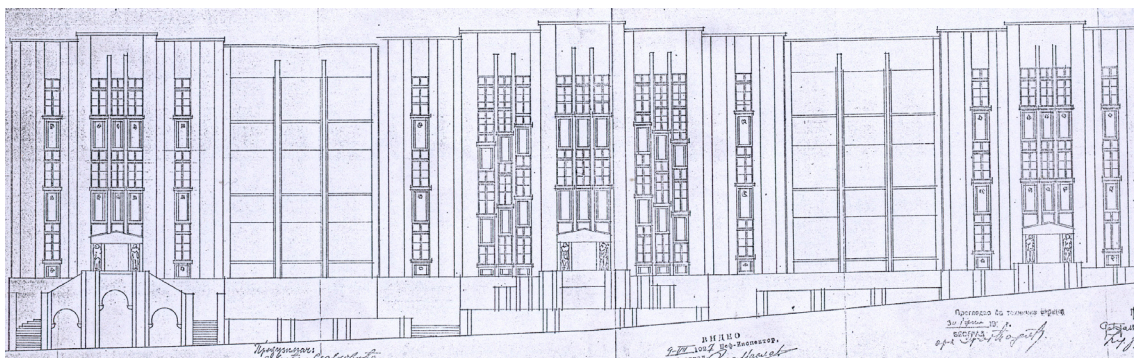
Осим тежње ка оживљању историјских стилова у периоду између два светска рата су продирале и идеје о стварању новог стила. Оснивање Групе архитеката модерног правца (ГАМП) новембра 1928. године на иницијативу архитеката Душана Бабића, Јана Дубовија, Милана Злоковића и Бранислава Којића било је од пресудног значаја за ширење и примену идеја модерне архитектуре у српској међуратном градитељству.⁶²⁶ У правилима ГАМП-а у

624 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 222.

625 Ibid.

626 О модерној у српској међуратној архитектури видети: __, *Српска архитектура 1900-1970*, Музеј савремене уметности, Београд 1972.; Мартиновић, У.: *Модерна Београда, архитектура Србије између два рата*, Научна књига, Београд 1972.; Маневић, З.: *Појава модерне архитектуре у Србији* (рукопис докторске тезе у библиотеци Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду), Београд 1979.; Маневић, З.: „Српска архитектура XX века“, у: *Архитектура XX вијека*, Просвета, Спектар, Прва књижевна комуна, Београд, Загреб, Мостар 1986, 19 – 31.; Благојевић, Љ.: *Модерна кућа у Београду*, Задужбина Андрејевић, Београд 2000.; Blagojević, Lj.: *Modernism in Serbia: The Elusive margins of Belgrade Architecture 1919-1941*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 2003.; Перовић, М. Р.: *Српска архитектура XX века*,

члану 1. пише: „Циљ Групе је пропагирање савремених принципа у архитектури и примењеним уметностима“.⁶²⁷ Активности Групе на пропагирању идеја модерне архитектуре биле су веома интензивне све време њеног постојања од организовања предавања, писања текстова у дневној штампи, сарадње у стручним часописима, до организовања изложби, активности у Клубу

слика 120. Општа државна болница, Хирушко одељење, Београд (Архив Југославије)

слика 121. Ветеринарски факултет, Београд
(из Годишњака града Београда LV-LVI (2008-2009))

Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2004.

627 Којић, Б.: Друштвени услови развјетка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године, 181.

архитеката и веза са сличним организацијама. Од 1929 – 1933. године интензивно се градило у модерном стилу који је полако улазио у градитељску продукцију, освојивши превасходно пројекте за стамбене зграде, куће, виле и јавне објекте. Најзначајнији протагонисти модерног стила били су: Драгиша Брашован, Милан Злоковић, Бранислав Којић, Светомир Лазић, Јан Дубови, Никола Добровић и Петар и Бранко Крстић.

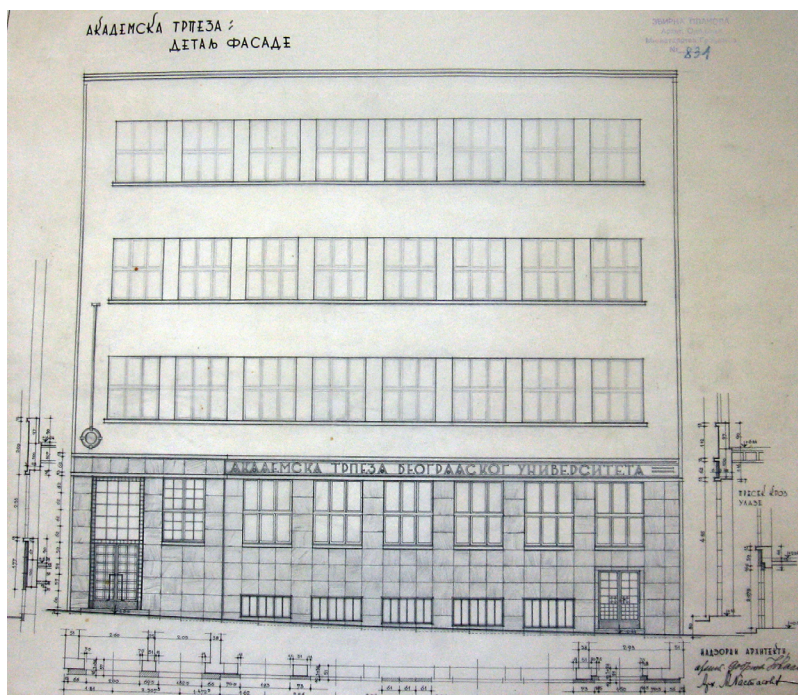

слика 122. Женска учитељска школа, Београд (из колекције М. Јуришића)

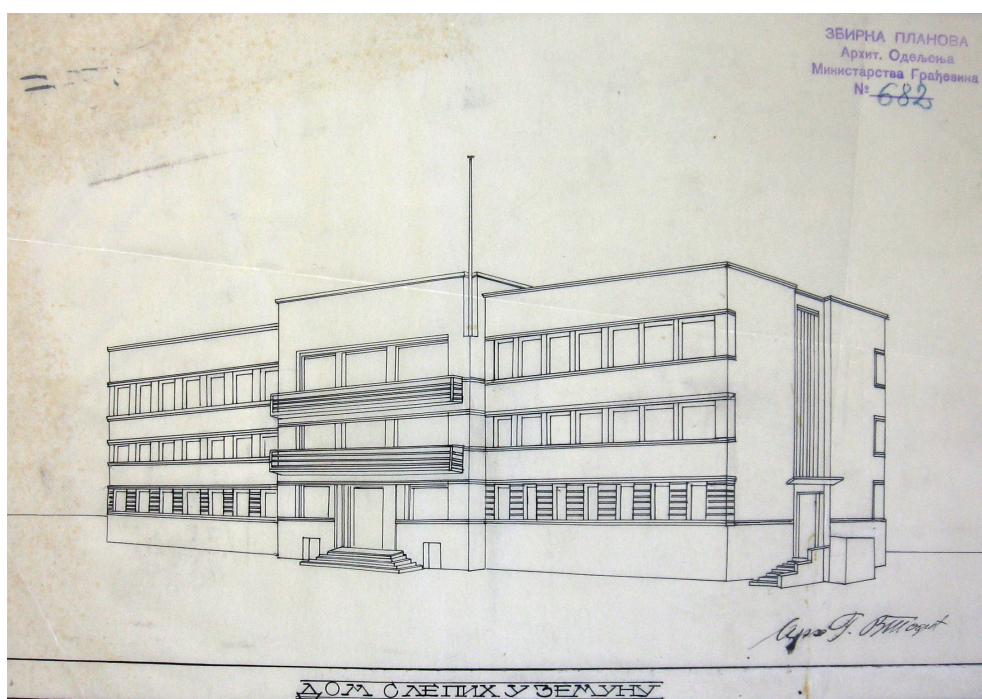
Повезаност Архитектонског одељења Министарства грађевина са модерним стилем била је вишеструка. Многи архитекти који су започели каријеру у Министарству били су једни од оснивача или чланови ГАМП: Д. Бабић и Б. Којић су били једни од оснивача, док су В. Симић, М. Прљевић и Д. Тадић били њени чланови.

Без обзира на стилска опредељења, многи архитекти запослени у Министарству грађевина учествовали су на Салону архитектуре који је 1929. године организовала ГАМП. Своје радове су излагали: Д. М. Леко,

М. Коруновић, М. Крстић, Ј. Денић, С. Лазић, М. Минић, В. Симић и Д. Тадић. Идеје модерне архитектуре биле су присутне у Архитектонском

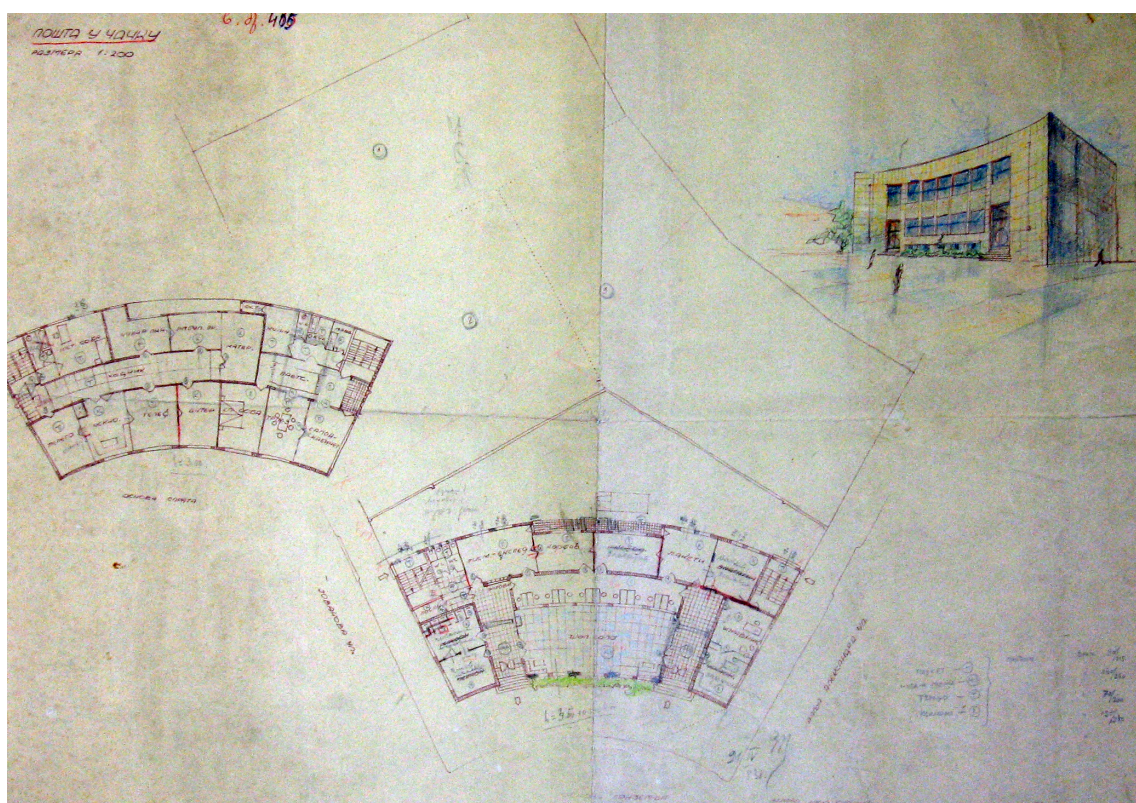
слика 123. Академска трпеза, Београд (Архив Југославије)

слика 124. Дом слепих, Земун (Архив Југославије)

одељењу и у конкретним пројектима. Начин на који су се појавиле и опстале у конзервативној средини какава је била Министарство био је двојак. Са

једне стране су архитекти, упркос ограничењима, доносили свој печат и нове идеје, доказујући да средина у којој су стварали није била у великој мери ограничена и строга јер им је дозволила да савремене идеје преточе у дело, о чему најбоље сведочи Хируршкоуролошки павиљон арх. Б. Којића. Док је са друге стране, рационализам и прочишћеност модерне одговарао тежњи Министарства грађевина за штедњом и рационалним трошењем средстава, која је била један од главних циљева приликом усвајања буџета за сваку годину.

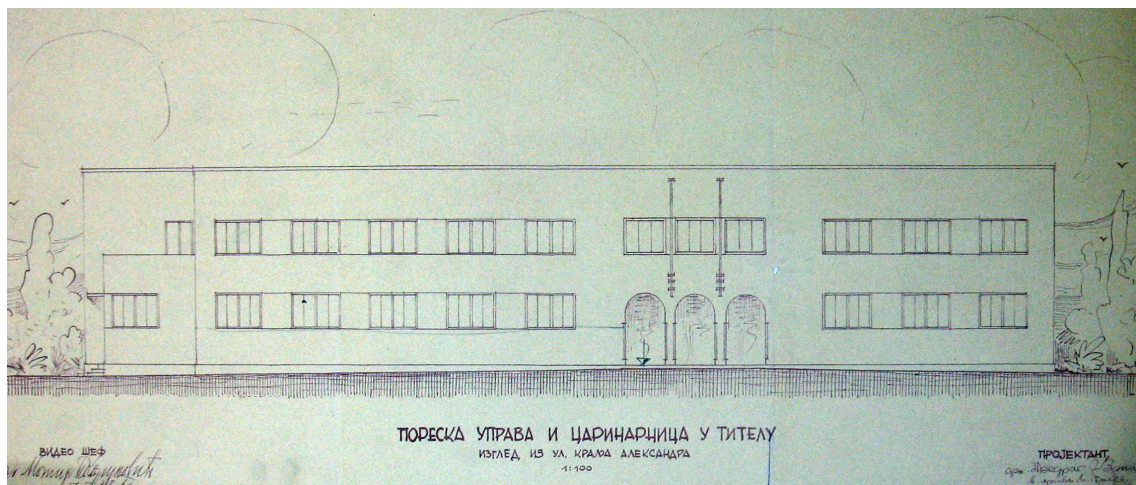

слика 125. Пошта, Чачак (Архив Југославије)

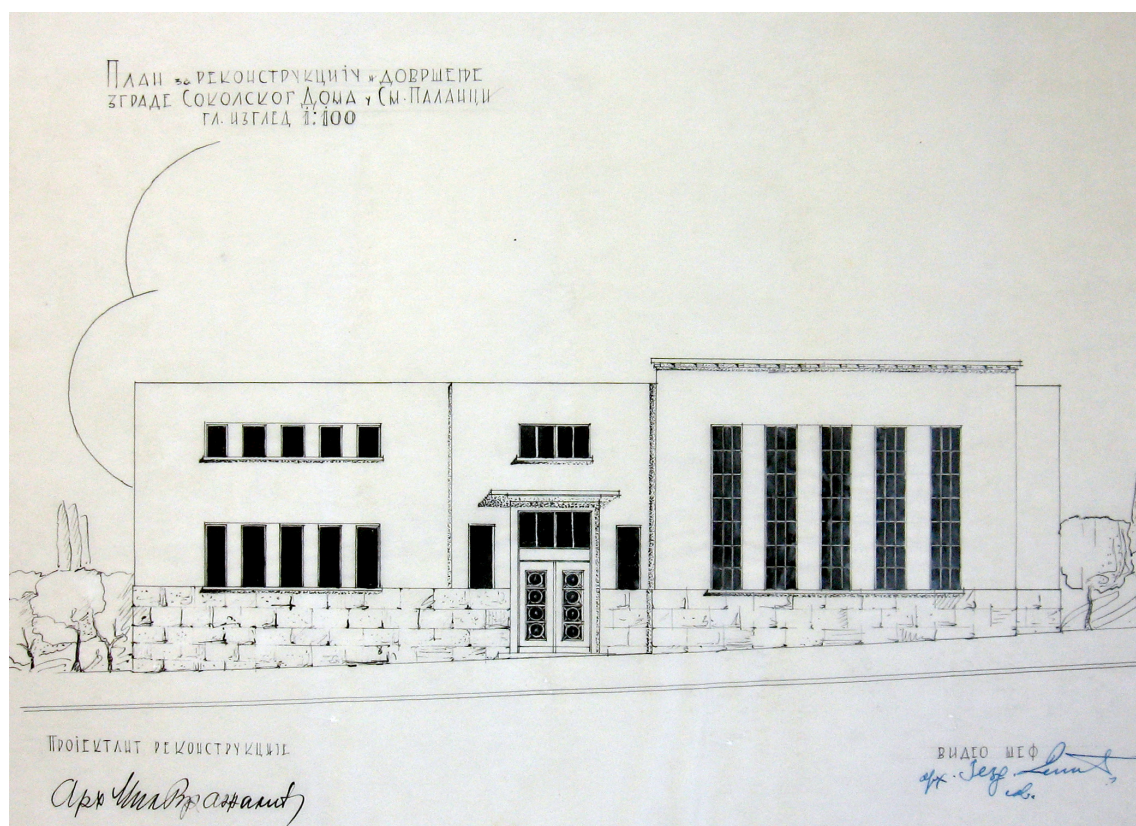
Доказ да су идеје модерне архитектуре споро продирале у реалност су и неки пројекти настали у Архитектонском одељењу. Пројекат за **Хируршкоуролошки павиљон у Београду (1925-1927)** арх. Б. Којића је први пројекат јавног објекта у стилу модерне архитектуре у српском градитељству.⁶²⁸ Сем примене основних академских принципа осне симетрије у решењу

⁶²⁸ АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ Ф 1407, 1408; АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 198.

основе и архитектонском обликовању фасаде, преовлађују елементи модерне архитектуре као што су ступенавање маса, осветљени степенишни простор и прозори повезани хоризонталним тракама у малтеру. Фасада без орнамената прочишћених линија, једноставни ритам облика и монументалност силуете комплекса дају објекту изглед масивне чврстоће и монументалности.

слика 126. Пореска управа и царинарница, Тител (Архив Југославије)

слика 127. Соколски дом, Смедеревска Паланка (Архив Југославије)

Пројекат за **Ветеринарски факултет у Београду** (1939) арх. Јованке Бончић – Катеринић је такође пример академски конциповане основе са наглашеним бочним и средишњим ризалитом у академском духу.⁶²⁹ Прочишћена композиција фасаде без украса у духу модерне оживљена је уједначеним ритмом отвора и истакнутим улазом са надстрешницом на стубовима.

Пројекат **Женске учитељске школе у Београду** (1931-1932) арх. Јованке Бончић – Катеринић је такође спој академског и модерног начина обликовања.⁶³⁰ Симетрија и кордонски венац у академском духу комбиновани су са прочишћеном фасадом и низом једноставних прозора у модерном стилу са наглашеним улазним делом уоквиреним стубовима и надстрешницом.

Пројекат за **Академску трпезу Универзитета у Београду** који су као надзорни архитекти потписали Добрила Јовановић и Миодраг Настовић је решен у модерном духу слободно конциповане основе.⁶³¹ На чистој фасадној површини нарочито је истакнута приземна зона, док су главни мотиви једноставно уоквирени прозори у хоризонталном низу.

Пројекат за **Дом слепих у Земуну** (1930) арх. Гојка Тодића је комбинација у академском духу решене симетрична основе и симетрично конципиране фасаде и обликовања у модерном стилу.⁶³² Наглашен средишњи ризалит са снажним масама балкона, држач за заставу, уоквирени прозори и снажно профилисане хоризонталне линије дају јединствени утисак складне целине.

Пројекат за **пошту у Чачку** (1938) је врло смело решење симетричне основе, наглашене кубичне форме закривљене фасаде на којој преовлађују чврсти обриси волумена и чисте линије.⁶³³

Пројекат за пореску управу и **царинарницу у Тителу** (1938) арх. Предрага Зрнића је конципиран и обликован у модерном стилу.⁶³⁴ Асиметрична основа, једноставне фасадне површине, уједначени ритам низа прозора спојених у траке, држачи за заставе и уједначен однос зидова и отвора били су главна

629 Боровњак, Ђ.: „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић – Катеринић у Београду“, 265 – 289.

630 Ibid.

631 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 44.

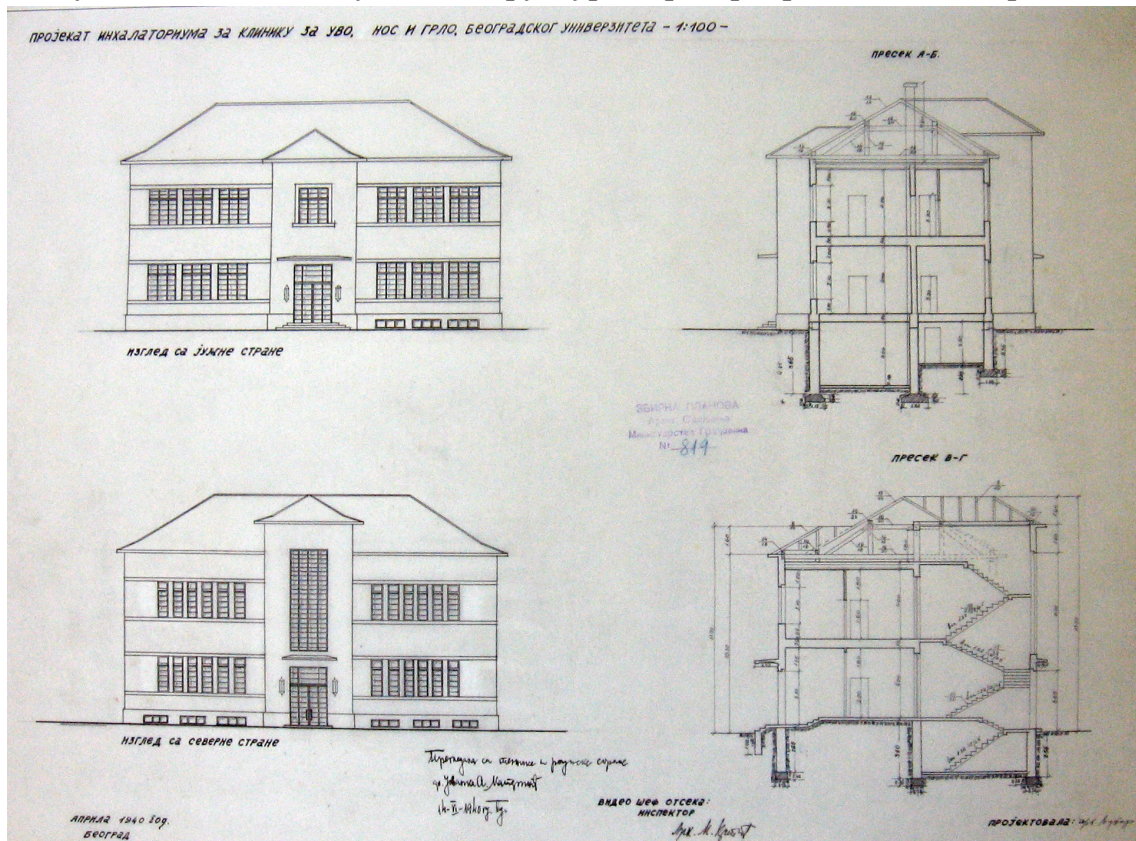
632 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 409.

633 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 346.

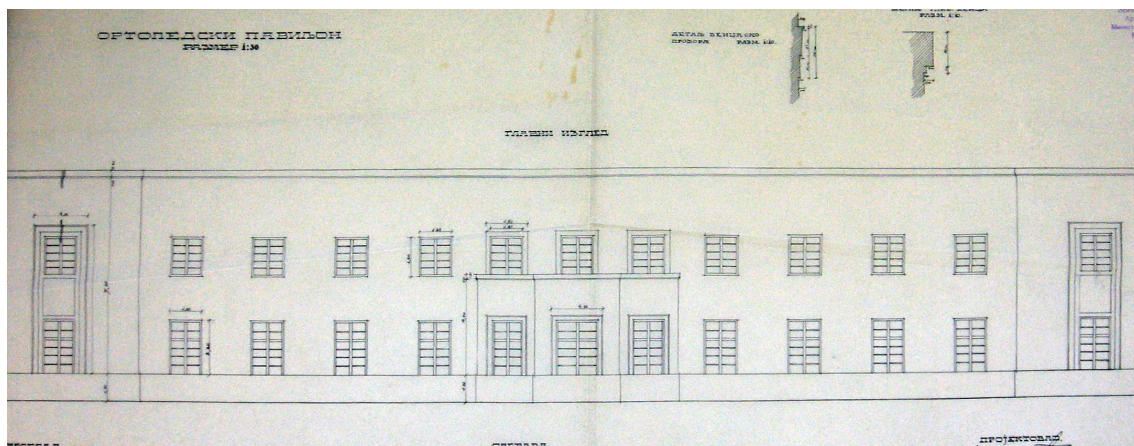
634 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 355.

средства архитектонског обликовања.

Пројекат реконструкције и довршења зграде **соколског дома у Смедеревској Паланци** арх. Вражалића својом асиметричном основом и пречишћеним облицима и детаљима је типичан пример решења у модерном стилу.⁶³⁵ Разломљена кубична структура, прозори решени као вертикалне

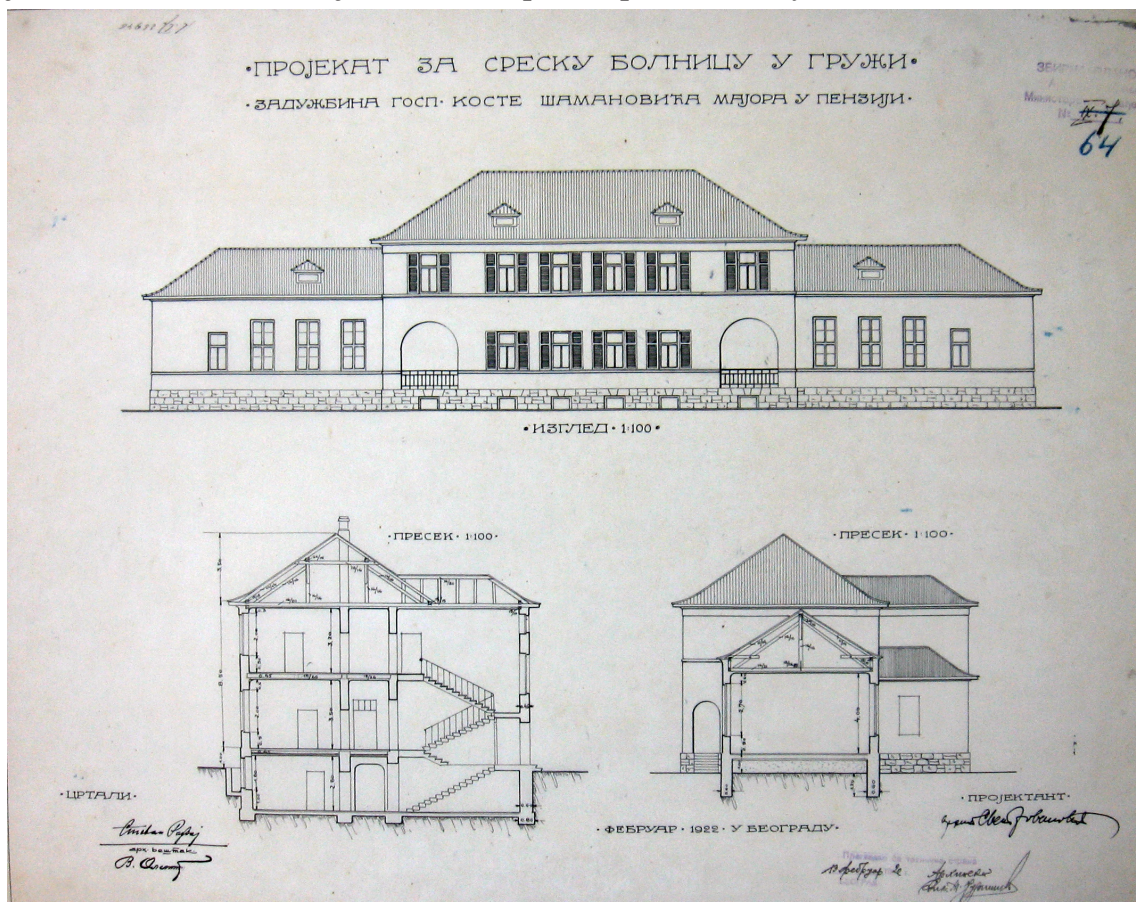
слика 128. Пројекат инхалаторијума за клинику за уво, нос и грло, Београд (Архив Југославије)

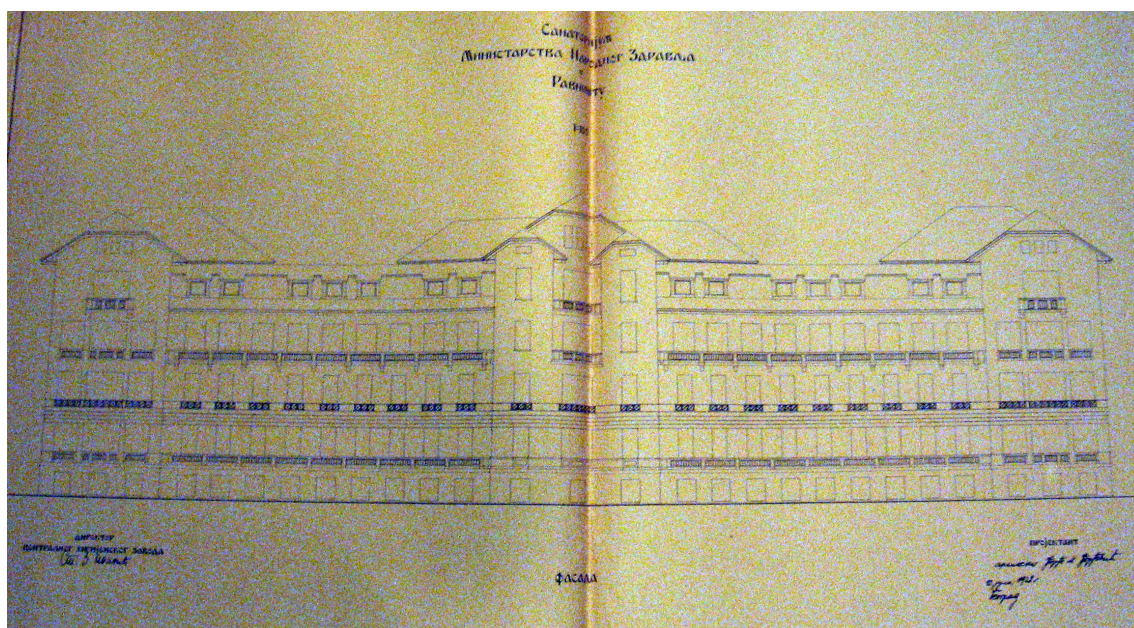
слика 129. Ортопедски павиљон, Београд (Архив Југославије)

635 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 411.

траке и наглашен улазни део са надстрешницом су у функцији прочишћеног језика обликовања својстеног модерном градитељству.

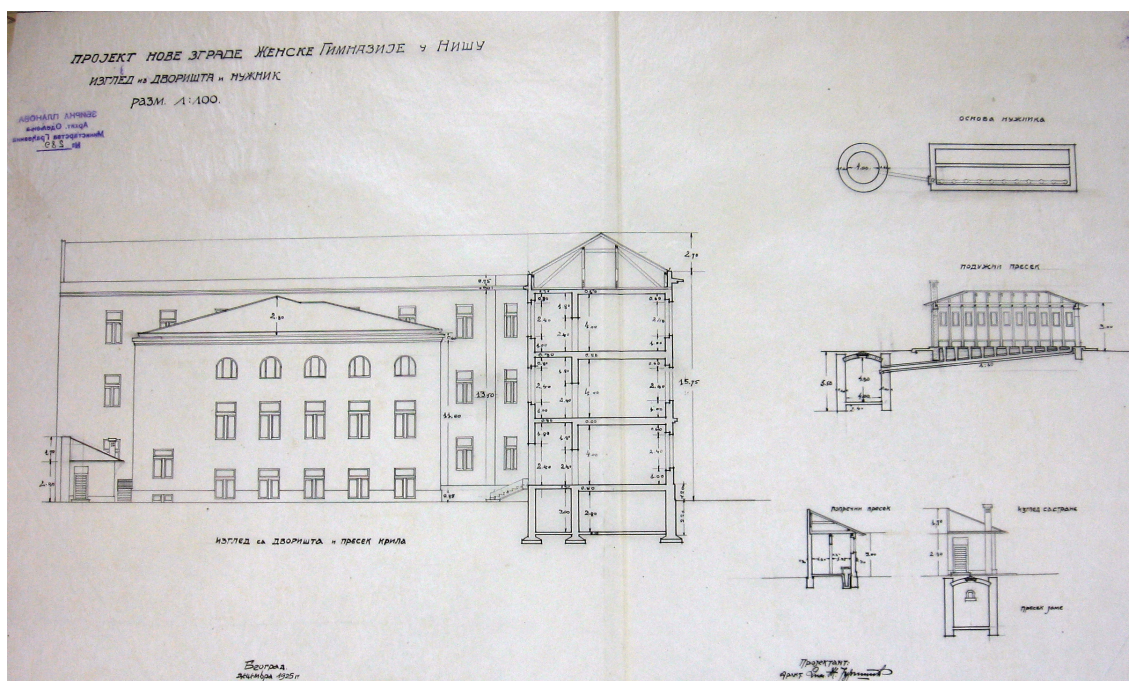
слика 130. Среска болница, Гружа (Архив Југославије)

слика 131. Санаторијум Министарства народног здравља, Равениште (Музеј науке и технике)

1. 0. 4. Зграде без изразитих стилских карактеристика

Интензивна градитељска делатност, увећане потребе за израдом нацрта различитих врста објеката, врло често скромне могућности наручилаца и сталне тежње државе за штедњом и смањењем буџета, условиле су настанак читаве серије пројеката једноставног обликовног језика на које ћемо се овом приликом засебно осврнути. Ограничене могућности средине и реалне

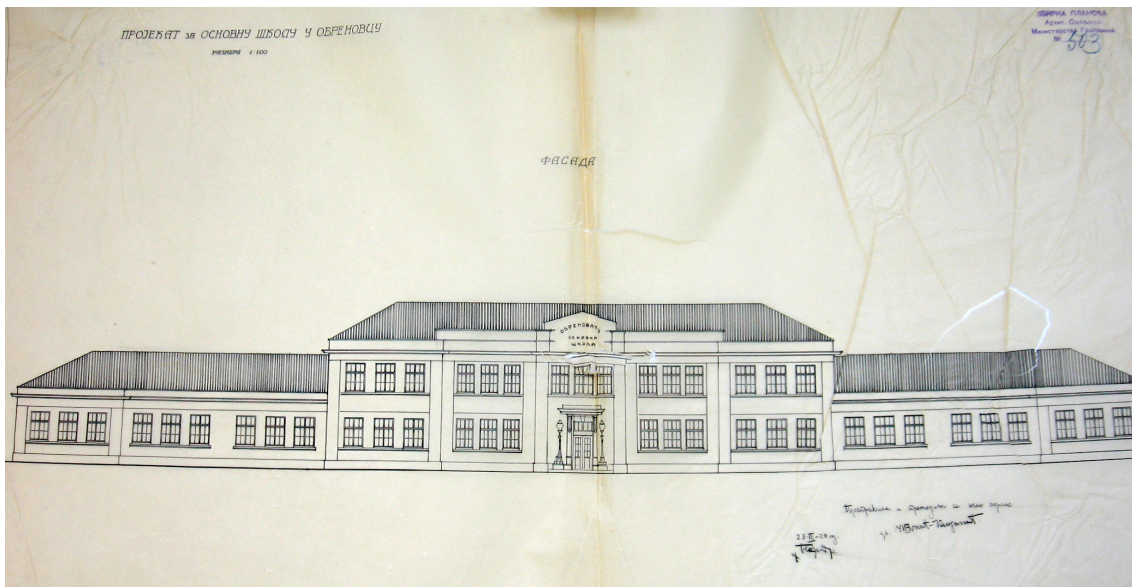

слика 132. Женска гимназија, Ниш (Архив Југославије)

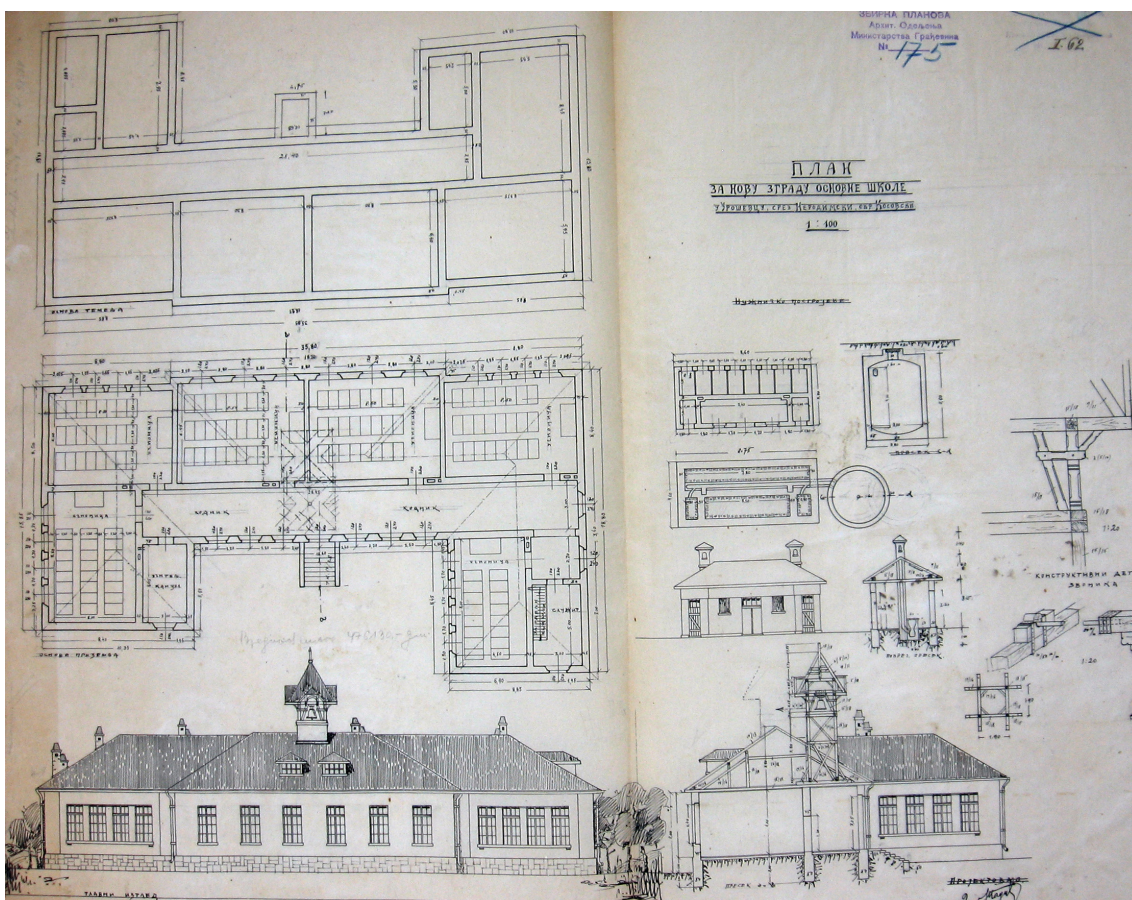
потребе наручилаца условиле су тежњу ка скромности и изналажењу најједноставнијих решења архитектонског обликовања. Једноставан просторни распоред и једноставна обрада чистих фасадних површина без украса су ослоњени на главне стилске токове у крајње проћишћеној варијанти. Често је коришћен академски принцип осне симетрије у просторном распореду и концепцији зидног платна, док је безорнаментална фасада оживљена елементима инспирисаним народним неимарством. На симетрично решеном пројекту инхалаторијума за **Клинику за уво, нос и грло београдског Универзитета (1940)** арх. Љубице Голднер⁶³⁶ издваја се

636 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 190.

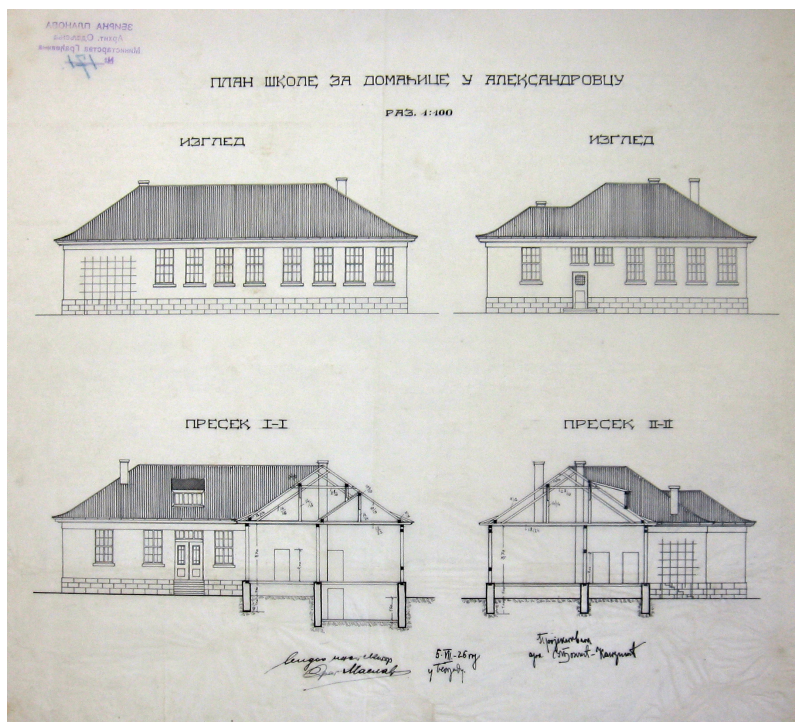
средишњи ризалит, док је главни мотив такође симетрично решеног пројекта за Ортопедски павиљон у Београду арх. Димитрија Јуришића уједначени

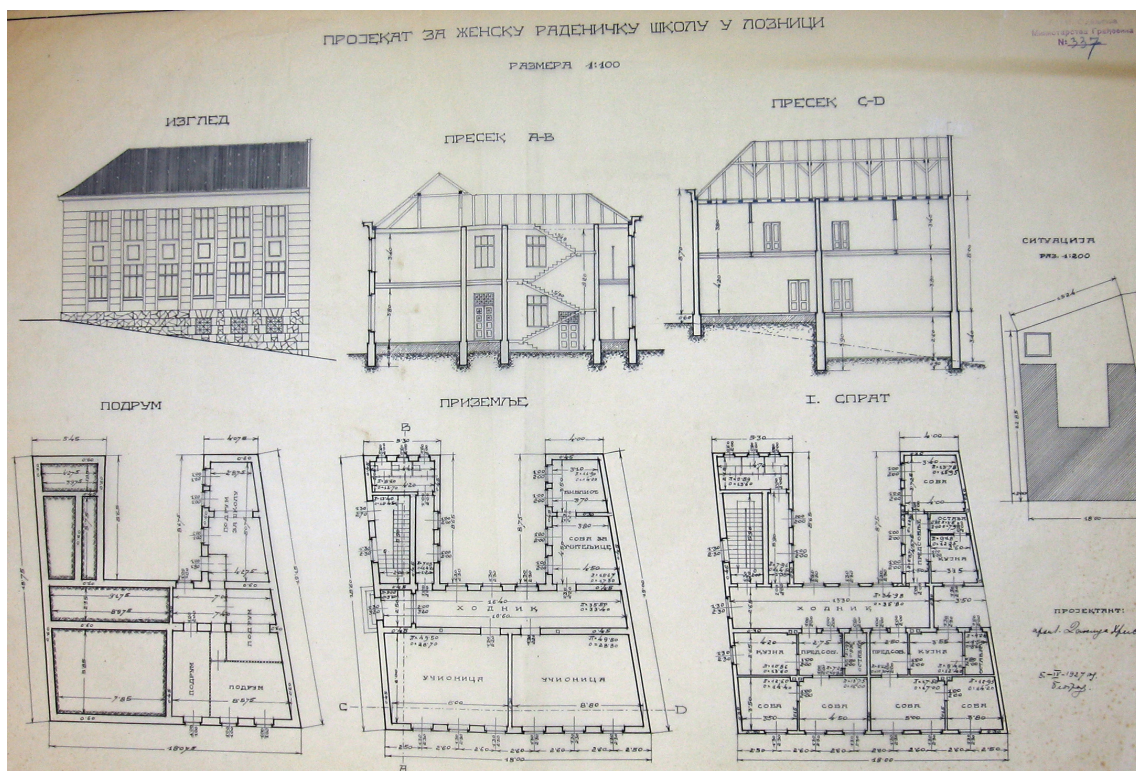
слика 133. Основна школа, Обреновац (Архив Југославије)

слика 134. Основна школа, Урошевац (Архив Југославије)

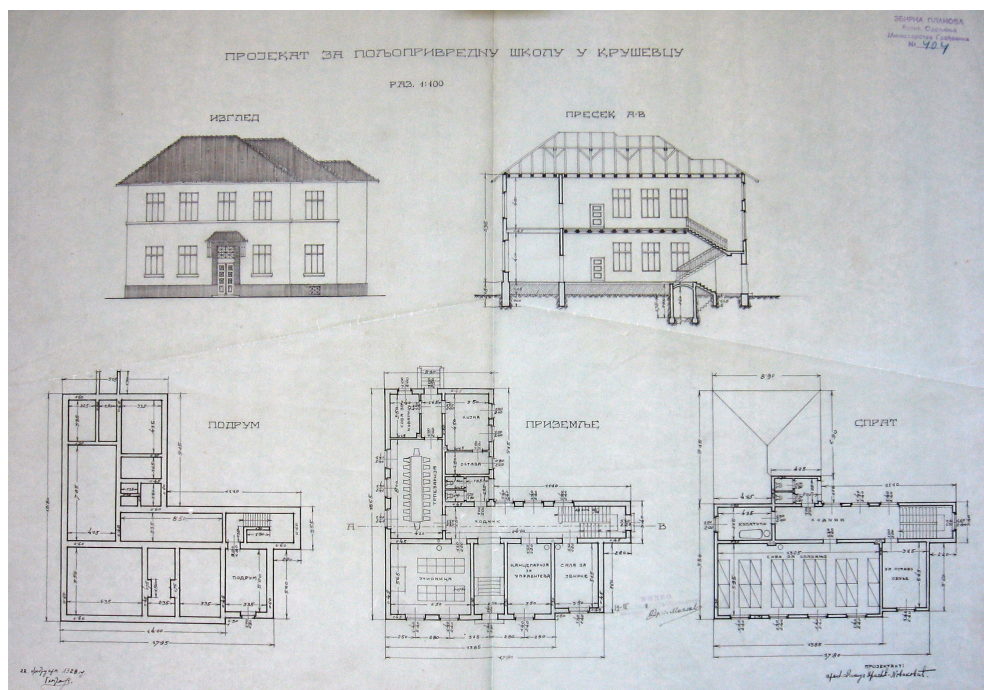
слика 135. Школа за домаћице, Александровац
(Архив Југославије)

слика 136. Женска радничка школа, Лозница (Архив Југославије)

ритам једноставних прозора.⁶³⁷

Сачињени у духу осне симетрије пројекат за среску болницу у Гружи (Дунавска бановина, срез Гружански) (1922) арх. Светозара Јовановића⁶³⁸ и пројекат амбуланте у Ражњу (Моравска бановина, срез Ражањски) арх. Драгомира Тадића⁶³⁹ су, упркос једноставности, поштовали дух места проналазећи инспирацију у народној традицији. Једноставан начин

слика 137. Пољопривредна школа, Крушевац (Архив Југославије)

архитектонског изражавања применио је и арх. Ђорђе Ђорђевић на пројекту Санаторијума Министарства народног здравља у Раваништу (1928) где се на трочлано обрађеној композицији посебно издвајају разиграни кровови.⁶⁴⁰

Серија школских објеката је такође израђена у једноставном просторином распореду и прочишћеној архитектонској обради. Чиста фасадна површина пројекта нове зграде Женске гимназије у Нишу (1925) арх. Димитрија Јуришића⁶⁴¹ оживљена је уједначеним ритмом једноставних прозора који

637 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 202.

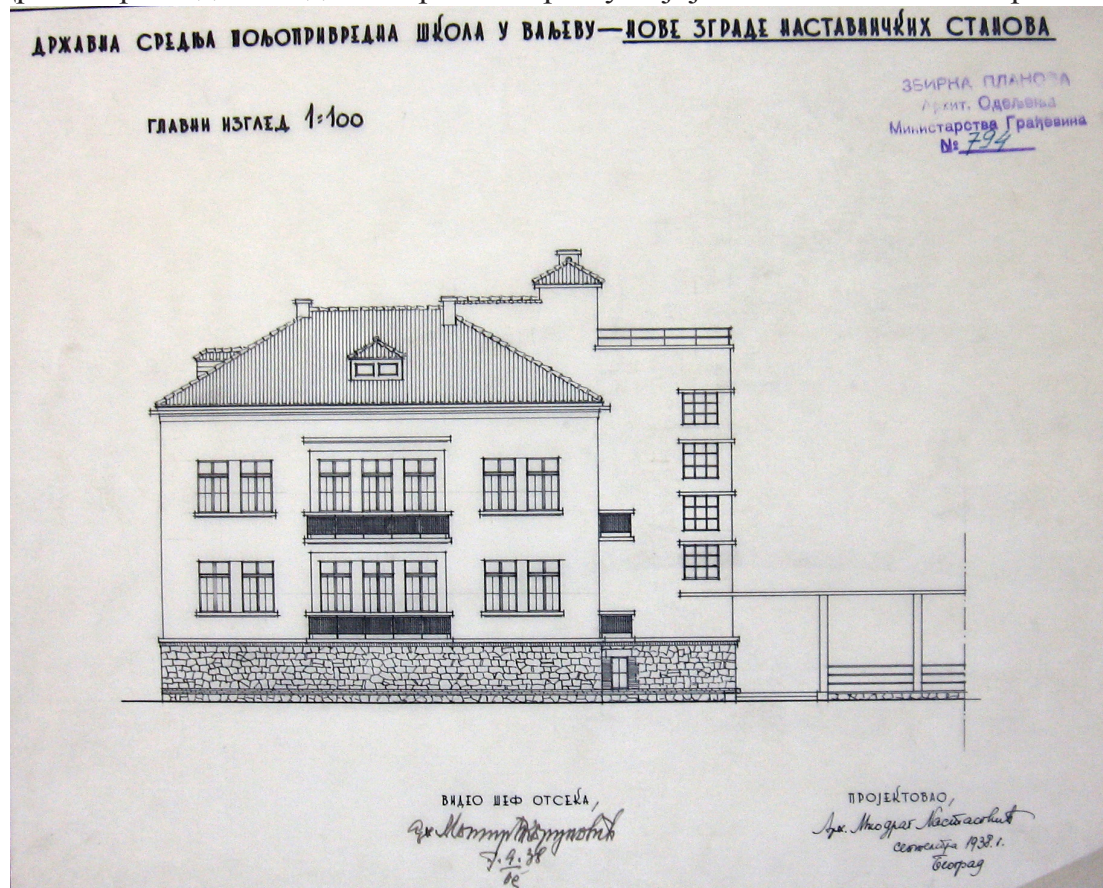
638 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 214.

639 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 220.

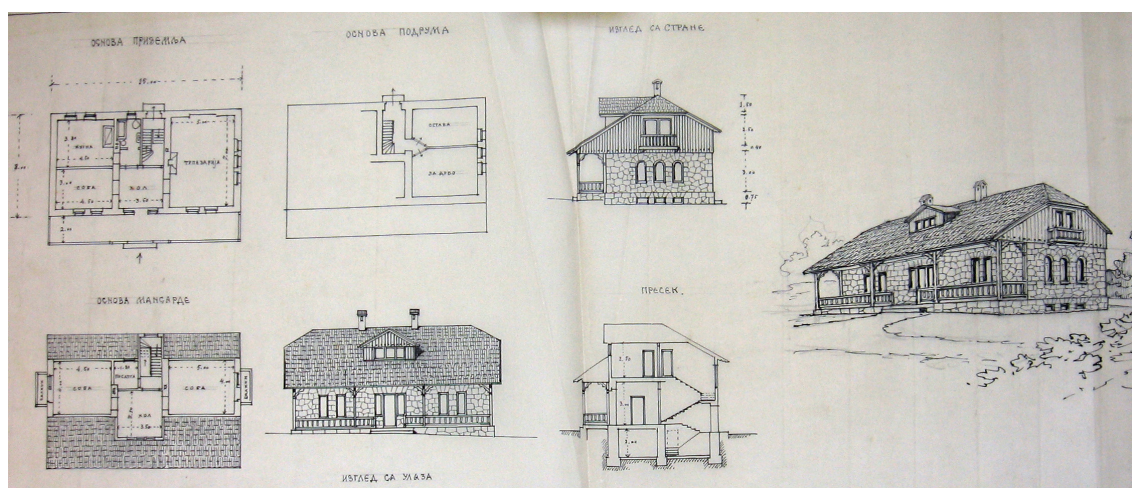
640 Музеј науке и технике, Заоставштина арх. Момира Корунковића.

641 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 49.

доминирају и на трочлавној композицији пројекта за **основну школу у Обреновцу** (1926) арх. Јованке Бончић - Катеринић⁶⁴², док на плану за нову зграду **основне школе у Урошевцу**, срез Неродимски, округ косовски, арх. Драгомира Тадића⁶⁴³ доминира лантерна у којој смештено звоно. За разлику

слика 138. Државна средња пољопривредна школа, нове зграде наставничких станова, Ваљево (Архив Југославије)

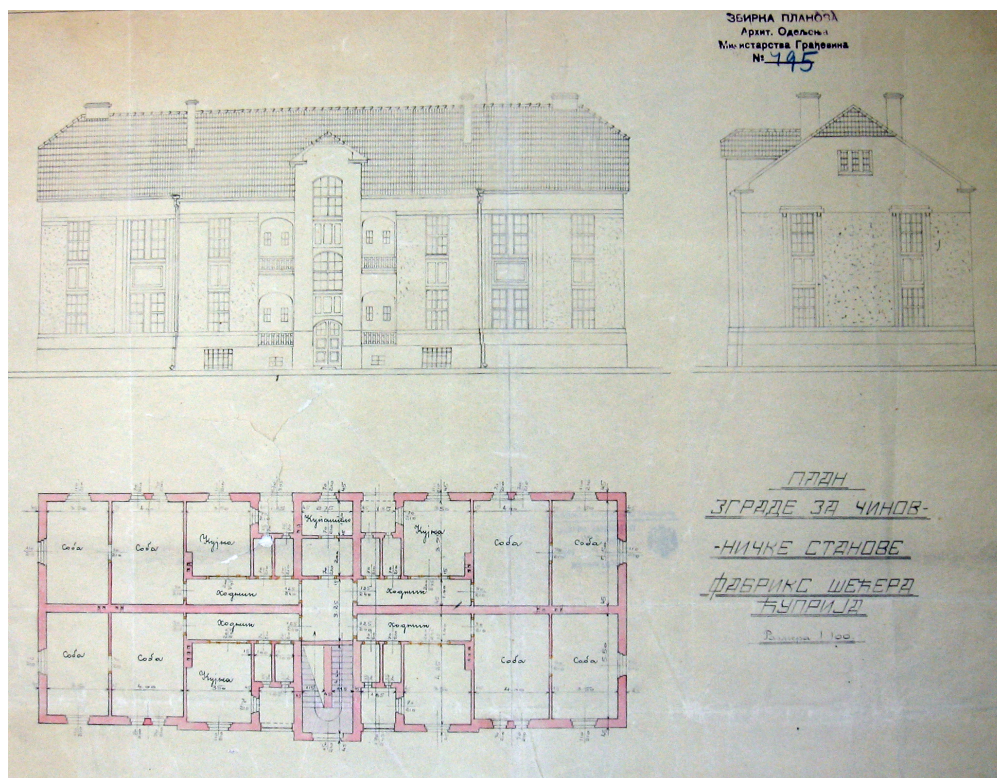

слика 139. Бачка трпеза „Краљице Марије“, Београд (Архив Југославије)

642 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 81.

643 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 76.

од плана **школе за домаћице у Александровцу** (1926) арх. Јованке Бончић - Катеринић⁶⁴⁴, једноставне архитектонске обраде, пројекат за **женску радничку школу у Лозници** (1927) арх. Данице Христић⁶⁴⁵ је нешто богатије обликована са рустично обрађеним соклом и плитком декорацијом између прозора.

слика 140. Зграда за чиновничке станове фабрике шећера, Туприја (Архив Југославије)

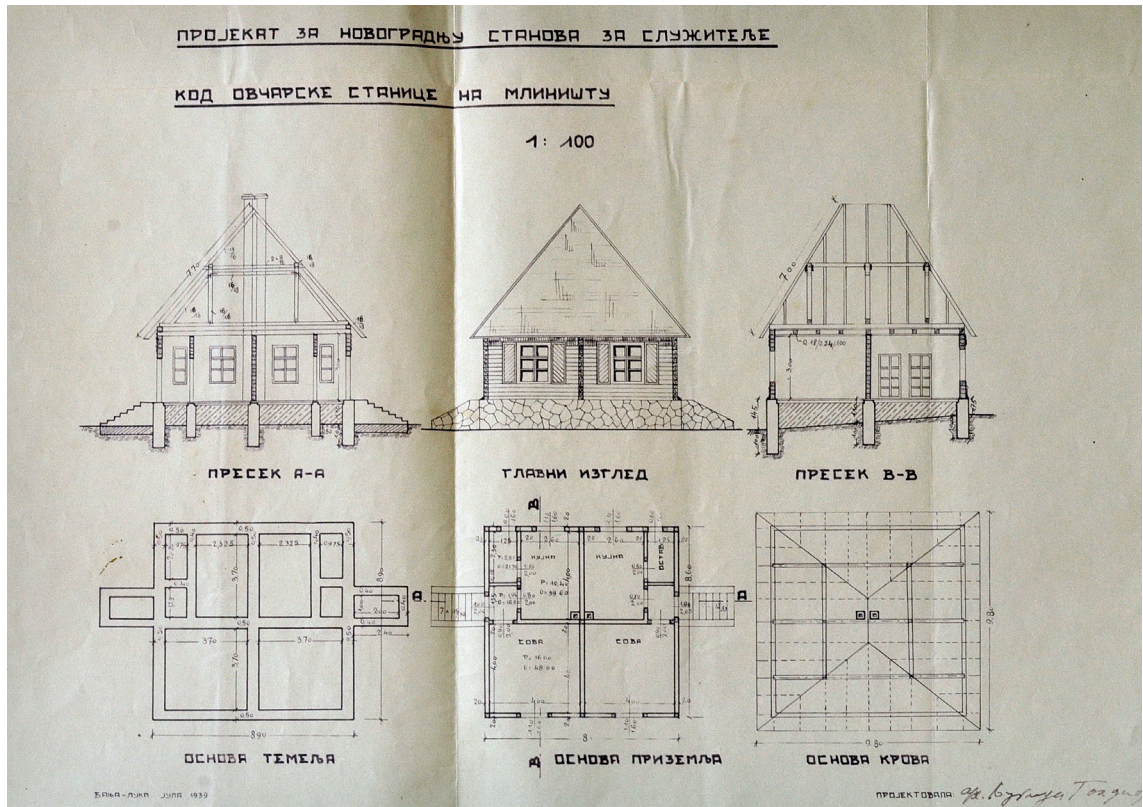
Арх. Даница Христић – Новаковић израдила је једноставан пројекат за **Пољопривредну школу у Крушевцу** (1928) и одвојен стан за управника где је употребљен принцип осне симетрије у просторном распореду и концепцији зидног платна.⁶⁴⁶ У оквиру **Пољопривредне школе у Ваљеву** у више наврата су рађени нацрти за помоћне објекте.⁶⁴⁷ Пројекат зграде за **трпезарију и купатило** (1925) арх. Валерија Сташевског је оживљен стилизованим пиластрима и истакнутим улазним делом, док је пројекат

644 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 71.

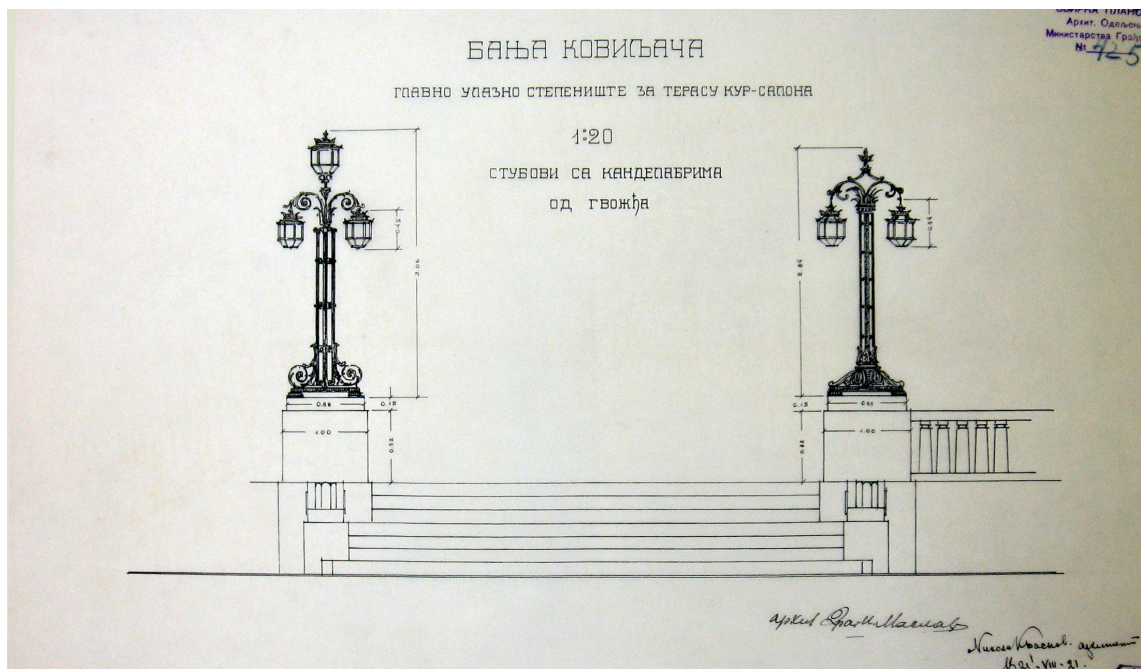
645 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 70.

646 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 66.

647 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 65.

слика 141. Обчарска станица, Млиниште (Музеј науке и технике)

слика 142. Главно улазно степениште за терасу кур-салона, Бања Ковиљача (Архив Југославије)

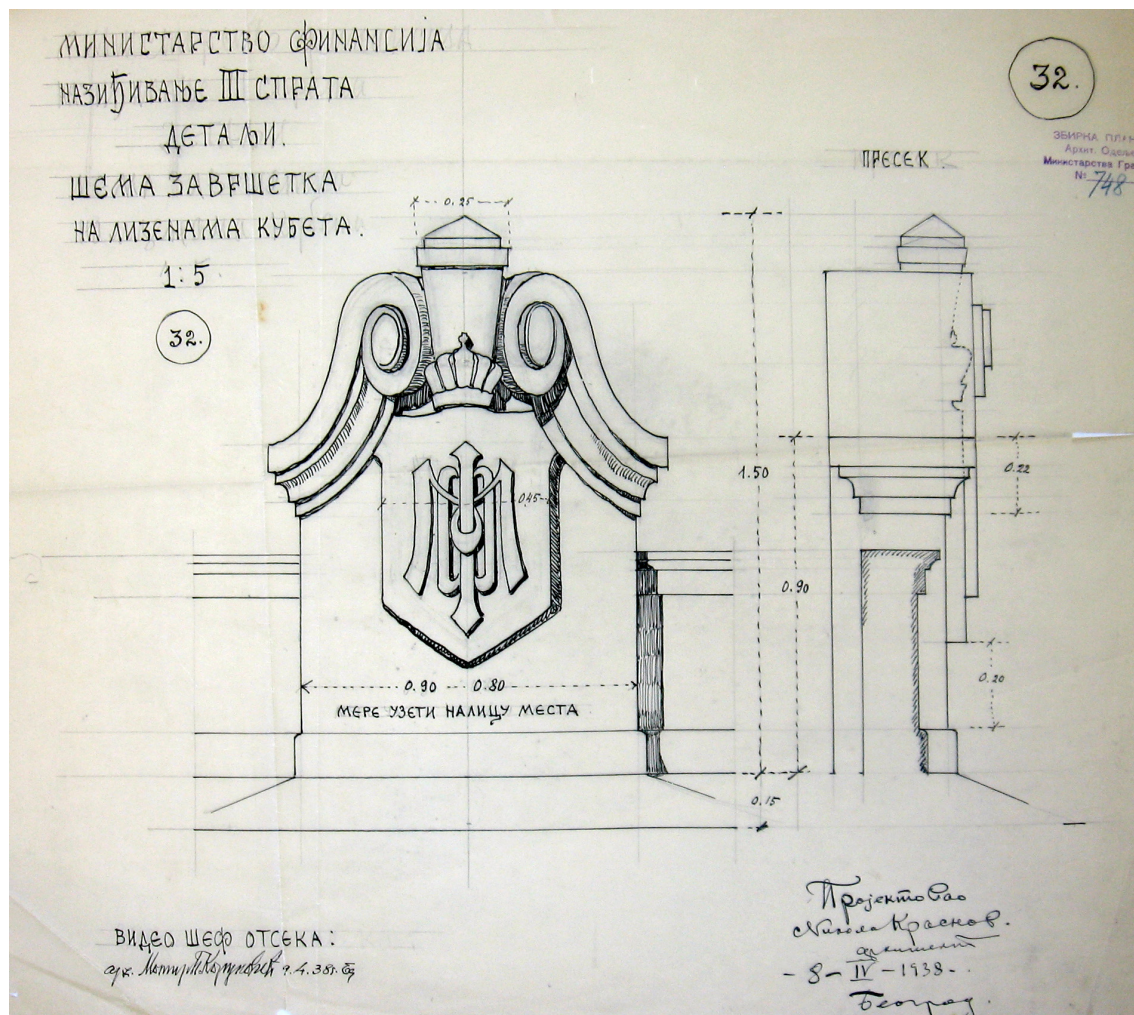
станова за наставнике (1924) арх. Димитрија Јуришића симетрично решен са трочланом поделом композиције, а пројекат **наставничких станова** арх.

слика 143. Звоник, детаљ троделног прозора, Неготин
(Архив Југославије)

Миодрага Настовића је једноставно обрађен са рустичним соклом и стрмим кровом. Пројекат **ђачке трпезе „Краљице Марије“** у Београду је симетрично

решен са елементима народног градитељства⁶⁴⁸, док су планови зграда за чиновнике и мајсторске станове фабрике шећера у Ћуприји такође конципирани употребом академског принципа осне симетрије у просторном распореду и обликовању зидног платна.⁶⁴⁹

слика 144. Шема завршетка на лизенама кубета, Министарство финансија, Београд (Архив Југославије)

Арх. Љубица Голднер је 1939. године израдила низ пољопривредних зграда **Овчарске станице у Млиништу** у једноставном стилу инспирисаном градитељском традицијом.⁶⁵⁰

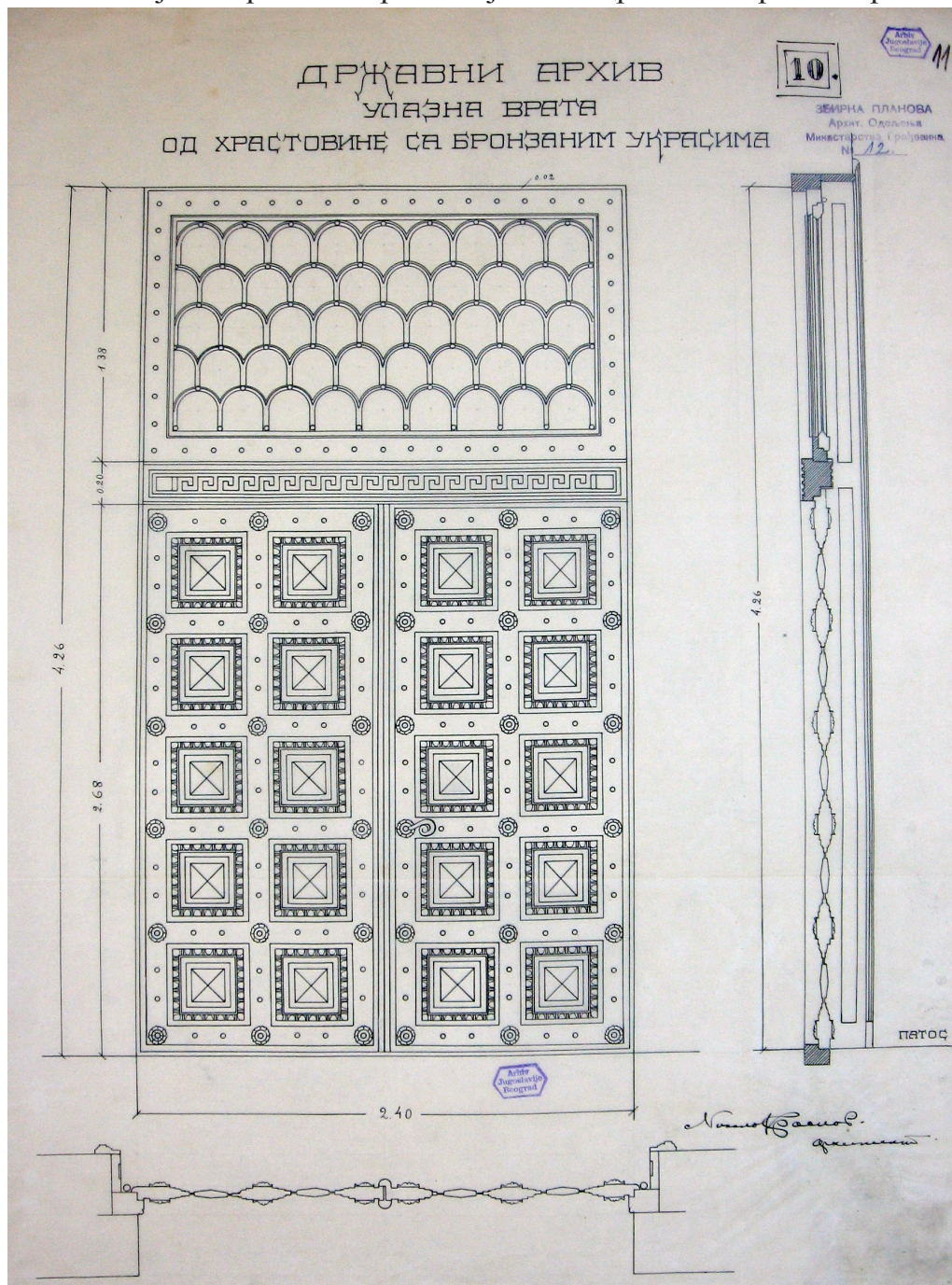
Као што је већ раније напоменуто, у Архитектонском одељењу су

648 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 73.

649 АЈ, фонд 62 Министарство грађевина КЈ, Збирка планова план бр. 429.

650 Музеј науке и технике – Заоставштина архитектке Момира Корунвића.

рађени комплетни пројекти, о чему сведочи низ сачуваних цртежа детаља пластике, врата, ограда, ентеријера и намештаја који су били део пројектне документације. Стручност, занатско умеће, владање стиливима и тежња да се изналази најбоље решење препознајемо на цртежима арх. Н. Краснова за

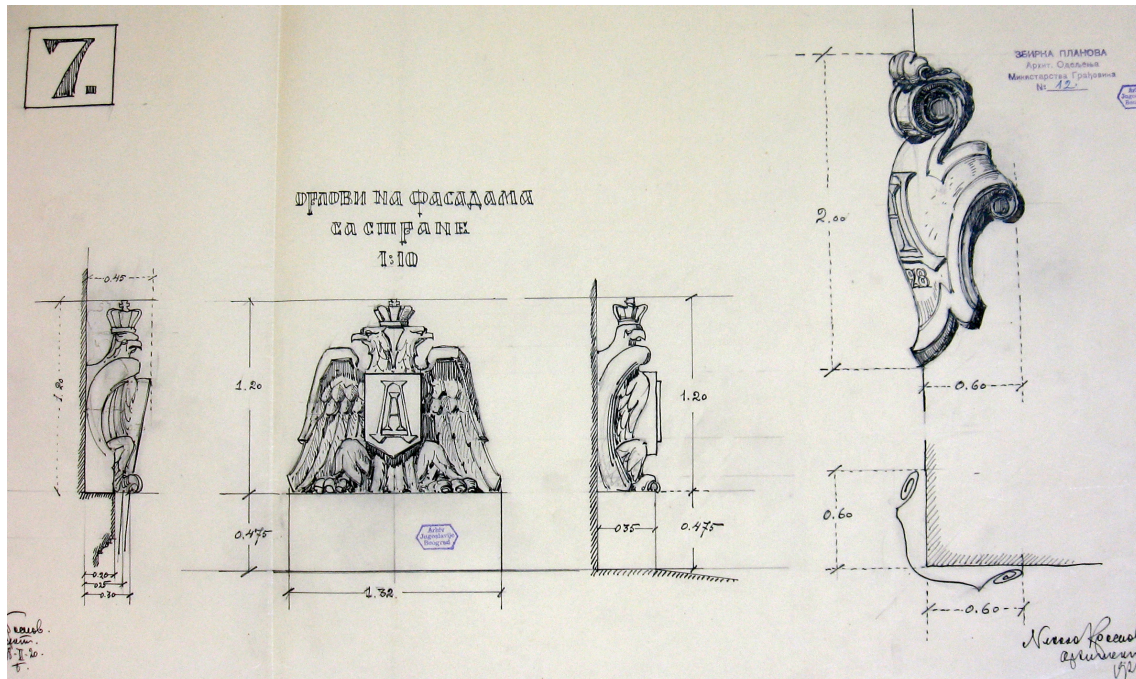

слика 145. Улазна врата од храстовине са бронзаним украсима, Државни архив, Београд (Архив Југославије)

Министарство финансија, Министарство пољопривреде и вода и Министарство шума и рудника, Државни архив и Кур-салон у Бањи Ковиљачи; арх. Ј. Денића

за Трговачку академију; арх. П. Поповића и арх. В. Андросова за Цркву Александра Невског и арх. Д. Ж. Јуришића за звоник у Неготину.⁶⁵¹

У државним бироима процес настанка објеката од идеје до реализације био је детаљно прописан, док је размишљање о њиховом обликовању недовољно

слика 146. Детаљи вајарских радова, Државни архив, Београд (Архив Југославије)

слика 147. Скица и размер за фигуру, Државни архив, Београд (Архив Југославије)

651 Цртежи су сачувани у Архиву Југославије.

познат и расветљен. У атмосфери хиперпродукције, сталног ритма и интензивне градње и тежње да се проблеми решавају у ходу, времена и места за теоријске расправе у Архитектонском одељењу није било. Створити дело естетске вредности као да се подразумевало. То је била она стваралачка клица коју су архитекти добили током школовања и коју су неговали у зависности

слика 148. Намештај за чекаоницу г. министра, Министарство финансија, Београд (Архив Југославије)

од личних афинитета, интересовања и талента. Писмених трагова о бризи за стилско обликовање грађевина на државном нивоу готово и да нема. Члан 22. **Грађевинског закона** из 1931. године је један од ретких сведочанстава да се о томе размишљало на званичном нивоу. Без одређених детаља прописано је да: „Свака грађевина мора бити архитектонски обрађена и имати што правилнији облик на свима странама које су видне“.⁶⁵²

У Општим упутствима за изрду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника као пратећем документу **Грађевинског закона** читаво поглавље било је посвећено естетским прописима.⁶⁵³ У ставу 1 члана

652 _ „Грађевински закон“, 924.

653 _ Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење, 270 – 274.

61 је записано: „По члану 22 Грађевинског закона дато је општинама право, да воде надзор над спољном изградом грађевина, да грађевине буду и споља архитектонски обрађене и да својим архитектонским изгледом, обликом, материјалом и бојом буду у складу са местом и околином у којој се подижу, да одговарају намени за коју се подижу, и да у опште чине леп и пријатан утисак.“⁶⁵⁴ Општина је имала и овлашћење да прописима унетим у Грађевински правилник утврди „...начин како се имају архитектонски обрадити поједини делови насеља, улица, тргова, пијаца и т. сл. а с погледом на пројектован и одобрен регулациони план и Уредбу о његовом извођењу...“.⁶⁵⁵ Ови прописи који нису били обавезни и који су се доносили када се указала нарочита потреба ишли су толико далеко да су од општине захтевали да има идејне пројекте по којима би се аутори руководили код израде пројеката. Тежња да се макар на папиру искаже промишљање о јединственом архитектонско-урбанистичком развоју насеља била је позитиван корак у мењању свести о значају њиховог обликовања. У коликој мери су поједини градови и варошице тежили да спроведу и остваре тај склад и у коликој мери су у томе успели можемо видети и на примеру Београда. Разноликост и несклад биће особине које ће га пратити и међуратном периоду, које ће веменом постати његове сталне особине које му дају посебну динамику и шарм. Управо у том ритуму супротности Београд као да је градио свој идентитет. Покушај увођења склада и хармоније у архитектонско-урбанистичком обликовању можемо препознати у појединим деловима, где врло често започета намера није била спроведена до краја.

Изјава министра грађевина др. Крека из 1939. године такође сведочи о томе да се размишљало о естетском обликовању јавних грађевина. „Пре неког времена добио сам претставку Удружења архитеката у којој се тражи да се у сваком пројекту и прорачуну принудно унесе изврстан проценат грађевинске суме за трошкове архитектуре и естетског улепшавања јавних грађевина. Том тражењу ми данас излазимо у сусрет колико можемо, а за принудне мере у том погледу сматрам да је за наше прилике још рано“.⁶⁵⁶

654 Ibid., 270 – 271.

655 Ibid., 271.

656 __, „Архитектонска служба Министарства грађевина“, у: *Политика* 19. 10. 1939, 8.

У Министарству грађевина није сачуван посебан грађевински програм са нарочитим захтевима у ком стилу да се пројектују јавне грађевине. Држава као инвеститор и креатор политике највећег архитектонског бироа тога доба у земљи, сматрала је да академски и национални стил у којима су се најчешће пројектовала државна здања, могу на најбољи могући начин да изразе сву њену моћ и величину. Најрепрезентативнији примери који су у том периоду пројектовани у Министарству грађевина само потврђују неспремност за прихватање нових идеја, произашлу из уверења да се монументалност, раскош, моћ и значај државних здања не може постићи у модерном стилу. Наша средина није била никакав изузетак у односу на остале европске земље, где је такође званични државни стил био ослоњен на историјске узоре. Рађање нових идеја одвијало се ван државних институција, у приватним архитектонским бироима и у креативној машти појединаца.

2. 0. Градитељство у служби државе

Улога државе у формирању уметности била је врло значајна у различитим епохама и културама. Као наручилац пројеката, доносилац многих закона, расадник стручних кадрова у својим институцијама и поседник материјалних средстава за велике подухвате имала је значајну улогу у формирању јавног визуелног идентитета. Једна од најзначајнијих области њеног учешћа била је архитектура као важан сегмент обликовања њених тежњи и стремљења. Намера државне архитектуре била је да представи државу и нацију на различите начине.⁶⁵⁷ Примери из историје сведоче да су се тежње државе најчешће изражавале преко избора стилских облика и избора архитекте. Јавни простори су били места на којима је презентиран њен идентитет, моћ и снага. Визуализација моћи и стабилности државе као и репрезентација њених институција најбоље је постизана изградњом јавних здања. Урбанизациојм јавних простора и архитектонским обликовањем јавних здања она је желела да репрезентује своје намере и тежње.

Будући да је архитектура врло комплексан вид људске делатности условљен различитим факторима, њена анализа и оцена не може се свести само на политички

⁶⁵⁷ __, *Art and Architecture in the Service of Politics*, (edited by H. A. Millon and L. Nochlin), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, Massachusetts 1978.

и идеолошки аспект. Тежње и намере њених наручилаца, сложене околности око изградње, уметничко - естетске, утилитарне и функционалне поруке и значења које архитектура носи искључују сваку једностраност у њеном тумачењу.

У формирању државног и националног идентитета Краљевине СХС/Југославије архитектура је заузимала врло значајно место. Иако је имала за циљ да формира државни идентитет, јавна архитектура није била политички диригована као што је био случај у тоталитарним режимима других земаља. Ауторитет државе је презентован првенствено избором стила у коме ће бити обликована јавна здања путем којих је држава визуелно репрезентовала своју моћ и значај.

Важну улогу у презентацији државног идентитета имао је јавни простор чија је декорација и обликовање имало у европским државима важан и симболични значај.⁶⁵⁸ На тим градским просторима су најчешће биле смештене институције управљања и богомоље доминантних верских заједница. Процес трансформације европских друштава у XIX веку утицао је и на промену карактера јавног и урбаног простора који су првенствено имали задатак да представе национални идентитет. Велике промене десиле су се и у Србији у првој половини XIX века када је стварана нова држава. Многа насеља доживела су значајне трансформације где су формиран јавни простори који су чинили нуклеус свега онога што се дешавало у међуратном периоду. Најсликовитији и најрепрезентативнији је пример Београда где се идеја о владарском центру зачета у XIX веку за време владавине кнеза Милоша одржала до данашњих дана. Раскрсница Кнеза Милоша и Немањине улице и суседни квартави временом су постали значајан историјски, државни и владарски центар. Потреба да се државни апарат централизује на једном месту створио је од овог дела града центар државног живота Кнежевине и Краљевине Србије и касније Краљевине СХС/Југославије. Дефинисање овог јавног простора као административног средишта града одвијао се више од једног века да би у XX веку постао коначно дефинисан у погледу архитектонско-урбанистичког обликовања. Упркос чињеници да се градски простори у новијој историји мењају изградњом нових здања, државни центар Београда се крајем XX века нажалост променио услед разарања, тако да је поново актуелизовано његово обликовно и функционално дефинисање.⁶⁵⁹

658 Макуљевић, Н.: *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства – Београд, Београд 2006, 255.

659 У току НАТО бомбардовања 1999. године оштећена је зграда ДСНО на углу Немањине и Кнеза Милоша улице.

У области градитељства међуратног периода држава је себе најбоље репрезентовала у јавним здањима. Снажан архитектонски језик којим је нова држава исказала своју моћ и стабилност дали су особен печат многим јавним просторима широм земље. Међу бројним јавним објектима подигнутим у Краљевини СХС/Југославији нарочито се истичу министарства подигнута у Београду која су као симболи власти, реда и закона постали споменици нове државе. Будући да је наручилац јавних здања била држава, поставља се питање у коликој мери су она носила идеолошко-политичка обележја имајући у виду чињеницу да су она требала да на различите начине презентују Краљевину. Градитељство у међуратном периоду није било инструментализовано и дириговано на начин како је то било у тоталитарним режимима других земаља, већ је оно пре било логичан след друштвених, политичких, културних и економских оквира у којима се формирала Краљевина СХС/Југославија.

Идеолошко национални концепт Краљевине Југославије био је заснован на југословенској идеји. Унитаристичке тежње засноване на етничкој блискости, језику, интересима и територији имале су за циљ да сједине многе народе чије су међусобне разлике једино могле да се нивелишу политиком и идеологијом. Интегралним југословенством требало је превазићи све разлике унете у нову државу. За политику која је имала циљ да интегрише и уједини јужнословенске народе, универзални језик академизма био је логичан избор при обликовању државних здања. Унитаристичким идејама југословенства више је одговарао универзалистички језик академског духа. Тако су у новој држави изграђена здања која су имала задатак да репрезентују Краљевину. Позиције и стил новоподигнутих административних средишта одговарали су њиховом државном и политичком значају. Естетски и идеолошки садржај архитектуре најбоље су се испреплетали на министарствима подигнутим у Београду која су својом монументалношћу на најбољи начин презентовала државне потребе за смештајем увећаног административног апарата и њене тежње да путем архитектуре исказе своју моћ и стабилност. Академски дух је на најбољи начин могао да презентује ауторитет државе. Избор оваквог начина архитектонског обликовања није био карактеристичан само за нашу средину. Упркос надирању модерне архитектуре, класичан језик архитектонског изражавања је и даље био присутан у читавој Европи, нарочито приликом изградње државних здања. Веома дуго „неокласицизам је био идеални стил за зграде које треба да исказу моћ“.⁶⁶⁰

660 Frempton, K.: „Humanistički ideal nasuprot funkcionalističkom idealu“, u: *Istorija moderne arhitek-*

Европска искуства показују да је у изградњи државних здања важну улогу имао урбанизам. Слободностојећи блок са широким и импресивним простором око државног здања доприносио је ауторитативности читавог комплекса. На жалост то није случај са државним здањима у Немањиној улици у Београду. Већини, сем Министарства саобраћаја, недостају тргови испред као просторни акценти који би требало да нагласе и увеличају сву њихову симболику државне моћи и ауторитета. Упркос недостатцима цео комплекс у Немањиној одише монументалношћу и снагом условљеном државном политиком и стварним потребама Краљевине СХС/Југославије. И поред криза, политичких борби и разних превирања, држава је успела да путем својих здања оствари визуелни идентитет који је на достојан начин презентовао њене тежње да изгради стабилну заједницу на најбољим тековинама европског искуства. Ипак, и поред интензивне изградње читаве земље, уставна монархија је добила примерен дом тек пред крај државе 1936. године. Дугогодишња изградња Народне скупштине као да је у себи преламала све оне кризе путем којих је нова држава ходила од њеног оснивања.

Објекти у којима је била смештена администрација су готово увек били обликовани у академском духу, док су код других јавних објеката као што су школе, болнице, поште итд, било и других језика обликовања. Фактори који су утицали на овакву праксу били су различити. Са једне стране материјална средства су била знатно мања, што није дозвољавало раскошну обраду, док је са друге стране држава, која је била растерећена јер се није радило о здањима која су је директно презентовала, посредно омогућавала већу слободу изражавања.

Целокупној презентацији Краљевине доприносила су и државна знамења на њеним здањима која су имала за циљ да обележе државну институцију и да истакну моћ режима.⁶⁶¹ Најчешће су то били слободно компоновани грбови Краљевине СХС/Југославије који су постављани међу орнаментима новоподигнутих државних здања. Слободније постављени у односу на предходно раздобље када су били посебно наглашени, хералдички симболи нове државе заокруживали су њену намеру да на својим здањима утка државни и политички програм. Изабравши академизам као проверено и моћно средство за демонстрацију идеологије, Краљевина СХС/

ture, antologija tekstova, knjiga 2/A, (priređio M. R. Perović), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1999, 359.

661 Поповић, М.: „Грбови на јавним здањима Београда III“, 225 – 244.

Југославија је била на трагу свега онога што се дешавало у Европи.

Посматрајући везу архитектуре и државне политике не сме се заобићи место и улога краља Александра I Карађорђевића. Као заговорник идеје интегралног југословенства и љубитеља уметности, у држави која није имала јасно дефинисану градитељску политику, утицај владара у стварању државног и културног идентитета ваља посматрати у једном ширем контексту општих друштвених, економских, политичких и културних прилика.

Прича о највишој државној институцији у области изградње не би могла у целости да се сагледа без разматрања места и улоге краља Александра I Карађорђевића у делатности Министарства грађевина. Будући да није сачувана архивска грађа као главни доказни материјал, овом приликом ћемо се ослонити на сведочанства његових савременика. Архитекта Министарства грађевина Петар Ј. Поповић сведочи да је краљ показивао велико интересовање за архитектуру и уметност.⁶⁶² „Његова велика љубав за грађење, за архитектуру, није само у обичним наредбама да се нешто сагради, већ је то колаборација са уметницима“.⁶⁶³ Називајући га „краљем градитељем“ јер је будно пратио интензивну изградњу земље, инжењер А. Крстић је 1934. године записао: „Гоњен својом жељом да напредак његових градова буде што бржи и што бољи, као и својим високим разумевањем за сваку врсту урбанистичке делатности, он учествује у изградњи сваког већег објекта у земљи, он то све чини са једним урођеним, интуитивним, стваралачким полетом“.⁶⁶⁴ Интересовао се за „...урбанистичко-грађевински полет“ тако да „...кратке часове свог одмора он посвећује раду за подизање и улепшавање своје престонице и осталих југословенских градова“.⁶⁶⁵

Као љубитељ уметности и архитектуре краљ Александар је посебно био ангажован приликом подизања својих задужбина. Тако је, по сведочењу арх. П. Ј.

662 Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште“, у: *Југославија на техничком пољу 1919 – 1929*, Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007. (пун издање из 1930), 43; Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, у: *Технички лист* бр. 11 и 12 (1935), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 153 - 154.

663 Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште“, 43.

664 Крстић, А., „Високо старање краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, у: *Наш велики краљ, Споменица витешком краљу Александру I ујединитељу*, БОН, Општина Београдска, Београд 1934, 761.

665 Ibid., 762.

Поповића, краљ приликом изградње Двора на Дедињу учествовао „...у распоредима самих зграда и фасадама, тако и у унутрашњим распоредима и декорацијама“.⁶⁶⁶ Приказујући удео краља у изградњи цркве на Опленцу арх. Поповић је записао: „Није претерано ако се каже, да ни један ексер није ударен на овој цркви, као и на свим његовим грађевинама, где он није дао своје одобрење, по свестраном проучавању, - ето толико је волео рад на архитектури и уметности“.⁶⁶⁷ У задужбини на Опленцу краљ је у најбољем смислу остварио све своје тежње и љубав према уметности. „У свим овим лепотама оваплоћене су његове идеје, укус и љубав краља мученика за нашу стару српско-византијску уметност, као и идеје за њено оживљавање и настављање“.⁶⁶⁸

Приказујући краља Александра првог као „...љубитеља архитектуре, уметности и технике“ арх. П. Ј. Поповић закључује: „Градећи често уметничке објекте, њему је увек жеља била да очува наш стил и, уједно, помогне домаћу индустрију и знатство“.⁶⁶⁹ Осим сведочења савременика и анегдоте о подизању Главне поште и телеграфа у Београду⁶⁷⁰ једини документ о његовом непосредном уделу приликом изградње јавних објеката, везан је за подизање нове Гимназије краља Александра I на Топчидерском брду у Београду.

У писму министра просвете упућено новембра 1934. године министру грађевина записано је: „Извештавајући Вас о овоме, господине министре, част ми је обавестити Вас, да је место, положај и скицу за ову зграду изабрао блаженопочивши краљ Александар, те је према одобрењу Управе двора израђен и план који је поднет Вашем Министарству на одобрење“.⁶⁷¹

У држави где су министри спроводили краљеву политику, његово место и улога у интензивном грађењу и обнови земље, била је неоспорна. „Он све то будним оком прати, даје многобројне иницијативе, интересује се, бодри, помаже, руководи сву ту активност једног снажног народног полета“.⁶⁷²

666 Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар I, љубитељ архитектуре, уметности и технике уопште“, 48.

667 Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, 154.

668 Ibid.

669 Ibid., 155.

670 Тошева, С.: „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, 176.

671 АЈ, фонд 62 Министарства грађевина КЈ Ф 1448.

672 Крстић, А., „Високо старање краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, 761.

Заслуга краља Александра I Карађорђевића у области архитектуре и урбанизма треба управо пронаћи у његовој иницијативи и подстицају да се обнављају градови, подижу нова насеља и граде јавне грађевине. Приликом изградње својих задужбина, као инвеститор и наручилац, учествовао је у свим фазама од идеје до реализације, што је било сасвим логично и уобичајено. Када је реч о изградњи широм земље, његов укус се подударао са главним стилским токовима међуратног градитељства, о чему сведоче и његове задужбине обликоване у академском и националном духу. Стилски у којима су израђивани пројекти за јавне грађевине нису били строго прописани ни од стране краља ни од стране државе, већ су били логична последица тежње да се помоћу уверљивих средстава архитектонског обликовања у академском духу изражава моћ државе и формира њен идентитет оживљавањем средњовековног наслеђа.

Значајно сведочанство о непосредном уделу краља Александра у раду Министарства грађевина може се донекле наслутити из дневног рапорта за његово краљевско височанство престолонаследника за 1919. и 1920. годину.⁶⁷³ У ађутантовом дневнику који се водио за сваки дан, дежурни ађутант је уписивао све активности краља бележећи време, место и учеснике догађаја. Тако о краљу Александру сазнајемо многе значајне податке: где је становао, куда је одлазио и са ким се састајао, ко је њега посећивао, где је путовао и са ким се тамо сусретао, са којим се личностима дружио итд. На основу дневника видимо да се састајао са министрима, новинарима, писцима, генералима, војсковођама, иностраним државницима и странцима.

У тим, до последњег минута испуњеним сатницама, било је места и за сусрете са министрима грађевина. Свесни чињенице да на основу двогодишњег увида не можемо стећи реалну слику и доносити коначне закључке, ови дневници нам ипак откривају неке значајне чињенице. Током 1919. године краљ Александар се са министром грађевина Миланом Капетановићем састао укупно седам пута и то у просеку по десетак минута. Знатно више времена је провео 5. новембра на састанку са архитектором Петром Поповићем начелником Министарства грађевина са којим

673 Стругар, В.: *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Српска књижевна задруга, Београд 2010.

је разговарао 23 минута⁶⁷⁴, што наводи на предпоставку да су разговарали о нечем актуелном и значајном. Са новим министром грађевина Јованом Јовановићем током 1920. године се састао 26 пута насамо или у већем друштву са осталим министрима и других личности. Када је сам разговарао са краљем то је у просеку трајало десетак минута до пола сата, осим једног сусрета 28. јануара када су провели сат времена заједно.⁶⁷⁵

Ови у просеку кратки сусрети са министрима грађевина сведоче о томе да су се са њима решавала само горућа питања, док су дуже расправе вероватно биле резервисане за Министарски савет и скупштинска заседања. Краљ Александар је своју љубав према уметности и архитектури испољавао више на конкретним приметрима, док је сложена питања грађевинске политике препуштао стручњацима.

Као највише државне институције Краљевине сва министарства су законским регулативама, изградњом и финансирањем различитих активности у свим сегментима друштва у великој мери доприносила његовом развоју и напретку. Министарство грађевина које је постојало у свим владама Краљевине СХС/Југославије је одиграло значајну улогу у креирању архитектонско-урбанистичког развоја и изградње земље. Сем пресудне улоге у реализацији јавних грађевина и цркава, Министарство грађевина је путем многих закона и прописа теоријски уобличавало градитељство и покушало да многе замисли спроведе у праксу. Имајући у виду сву сложеност градитељске делатности све време се поставља питање у коликој мери је рад Министарства био програмско деловање, а у коликој мери стихијски, препуштен животним токовима. Оно што је након изучавања делатности Министарства грађевина сасвим сигурно је да је његов рад био најнепосредније условљен стварношћу, али је са друге стране такође најнепосредније и конструисао само ту стварност.

Улога Министарства грађевина у креирању државног, културног и визуелног идентитета Краљевине СХС/Југославије било је од великог значаја. Изглед градова, вароши и варошица широм земље који се интензивно мењао у међуратном периоду био је добрим делом уобличен у бироима Министарства. Држава је као наручилац својом кадровким и финансијским потенцијалом једина могла да реализује велике пројекте који су преображавали архитектонско-урбанистички идентитет Краљевине. Све што је изграђено у периоду између два светска рата осликавало је не само намере

674 Ibid., 212.

675 Ibid., 254.

и тежње државе и њених институција, већ и реално стање условљено различитим околностима које су имеле пресудну улогу у формирању основних карактеристика међуратног градитељства.

3. 0. Утицај државних архитеката на креирање општих стилских токова у градитељству међуратног периода

Рад у строго и прецизно организованој државној институцији која је имала велику одговорност у изградњи ратом разрушене земље био је, као што смо видели, детаљно праћен и оцењиван. Питање слободе уметничког изражавања архитеката може се анализирати са више аспеката. С једне стране, постојала су у главном “ограничења” у избору стила архитектонског обликовања јавних здања, што је био одраз државе као главног инвеститора. Академски и национални стил суверено су владали у односу на прочишћени стил модерне архитектуре. Њихово присуство на архитектонској сцени као да је било унапред утврђено, прећутни императив, нешто што се само по себи подразумевало. Слобода уметничког изражавања била је допуштена у оквиру унапред усвојених стилова који су незванично проглашени за једине достојне репрезенте државних здања. О томе најбоље сведочи грађевински програм конкурса за израду идејне скице за зграду Министарства грађевина у Београду (1938) где је записано: *“Облик, величина и стилска обрада зграде по нахођењу утакмичара, али она мора имати карактер јавне грађевине и задовољавати све савремене захтеве и све потребе у просторијама, за смештај Министарства грађевина”*.⁶⁷⁶ Управо се тај „...*карактер јавне грађевине*“ огледао у академизму и националном стилу као најпогоднијим језицима архитектонског изражавања, затим оквирима у којима се простирала слобода креативности пројектанта. У том светлу треба посматрати и захтев наручилаца при расписивању конкурса за израду идејних скица за Палату поштнске штедионице и главне поште и телеграфа у Београду (1939) који је

676 АЈ, фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића Ф 3.

био врло јасан: „*Стил грађевине је потпуно слободан*“.⁶⁷⁷ Врло су занимљиве и сугестије министра шума и руда за нову зграду Министарства упућене 1921. године министру грађевина: „*У вези моје напред поменути представке част ми је овим допунити је у толико, што сматрам, да будућа нова зграда за поверено ми Министарство, поред представљене просторности и распореда појединих одељења, у мојој представи, треба да представља модерну палату, која би, дакле, споља и изнутра била богатије украшена и на којој би се јаче истакла и представила грађевинска и архитектонска уметност и укус садашњег доба*“.⁶⁷⁸

Остварења настала у Министарству грађевина сведоче о томе да слобода стваралаштва није била онемогућена и да су архитекти имали довољно простора да искажу своју креативност. Свесни одговорности, тежећи ка рационализацији и избегавању непотребних трошкова Министарство грађевина је у својим актима дало себи овлашћење да може да спречи непримерена решења.

У упутствима за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби из 1937. године записано је: „*Пројектантису независни у пројектовању, али се морају придржавати програма. Министарство грађевина односно банска управа може стављати пројектанту ограничења у погледу избегавања скупих и луксузних радова, као и радова који нису неопходно потребни, али то не може ићи на штету стила и рационалности пројекта*“.⁶⁷⁹ Избегавање луксуза и скупоће били су логична последица стално присутних мера штедне које нису штетиле креативности аутора, већ су захтевале један приступ где би се посебно истакао функционални елемент како у решењу основе, тако и у начину обликовања.

Питање креативности и слободе која је била углавном ограничена на унапред утврђени избор архитектонског обликовања, добија сасвим другу и сложенију димензију ако узмемо у обзир чињеницу да су се у Архитектонском

677 АЈ, фонд 62 Министарства грађевина КЈ Ф 1525.

678 АЈ, фонд 62 Министарства грађевина КЈ Ф 1371.

679 __, *Упутство за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби*, 5.

одељењу Министарства грађевина израђивали пројекти чији је стил одступао од уобичајених образаца.

Сећања архитекте Бранислава Којића о раду Архитектонског одељења пружају потпуно другу слику која баца ново светло на честу оцену да је биро Министарства грађевина био кочница развоја архитектуре. Којић је записао: *“Сваки члан је уживао потпуну слободу у својим архитектонским концепцијама што је често изазивало интересантне расправе и дискусије. У то доба су се већ јавиле и прве идеје о модерној архитектури међу млађима, чему се нису супротстављали, ни лично ни службено, старији архитекти.”*⁶⁸⁰ Којићев пројекат за Хируршкоуролошки павиљон настао у бироу Министарства грађевина представља потврду његових сећања, поткрепљујући само тезу да је питање слободе уметничког изражавања у Архитектонском одељењу много комплексније него што на први поглед изгледа.

Као службеник Министарства грађевина Којић је 1926. године био ангажован на изради пројекта Хируршкоуролошког павиљона професора др Коена Опште државне болнице у Београду. Значај Хируршкоуролошког павиљона је био вишеструк. С једне стране павиљон представља први пројекат јавног објекта у стилу модерне архитектуре код нас, а с друге, и прво значајније решење модерног духа у Којићевом градитељском опусу. Чињеница да је у строго организованој средини, где су државни стилови јасно дефинисани и унапред прихваћени, настао један објекат у модерном духу, сведочи о богатству различитости идеја које су се рађале у Архитектонском одељењу. Упркос конзервативности окружења какво је углавном било и целокупно тадашње грађанско друштво неспремно за продор нових идеја, индивидуалност и стваралаштво су могли да се у потпуности испоље и развију.

Упркос преовлађујућим стиливима, слобода уметничког изражавања била је у великој мери условљена талентом и креативношћу самог пројектанта који је у архитектонском обликовању могао да превазиђе унапред прописана правила. Академски стил је врло често у рукама талентованих стручњака

680 Којић, Б.: *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, 263.

превазилазио канонизована решења. Осим коришћења уобичајених мотива архитектонског обликовања као што су раскошни подеони венци, пиластри, стубови, балкони, камене вазе, приземље обрађено у рустиси, многи архитекти су успели да, одступајући од уобичајених правила компоновања, мењајући распоред, избор и начин обраде детаља, створе врло оригиналне примере.

Са друге стране, трагајући за националним стилем, многи пројектанти запослени у Министарству грађевина успели су да на креативан начин пренесу елементе српског црквеног градитељства. Градећи профане и сакралне објекте у духу старог наслеђа успешно су примењивали стилизоване портале, стубове и капители, аркадне венце, лучно завршене отворе и пластику, надограђујући каноне старог наслеђа.

Идеје модерне архитектуре нису заобишле ни архитектонски биро Министарства грађевина. Реални захтеви и могућности приликом изградње различитих врста грађевина, као и нове тенденције у архитектонском обликовању створиле су повољне услове да се модеран стил испољи у пројектима насталим у Министарству грађевина у својој најбољој форми. Тако је разноликост градитељске продукције допринела настанку богатог архитектонског наслеђа које је значајно обележило развој српске међуратне архитектуре.

Иако су основне смернице развоја највеће државне институције у области градње биле јасно утврђене и зацртане, анонимни аутор чланка у дневном листу *Политика* из 1939. године примећује да “...не постоји тежња за стварањем једне националне архитектонске политике, већ да архитектонско изграђивање наше земље представља решавање на чисто индивидуалној основи: онако како поједини пројектанти замисљају и изводе...”⁶⁸¹ Упитан о проблемима стварања и неговања једног модерног националног архитектонског стила и потреби да се у том погледу створи државна архитектонска политика, Министар грађевина г. Крек је приметио да се код нас “...архитектонски проблеми решавају појединачно, по концепцијама и схватању самих архитеката и да у том погледу нема опитних тежњи

681 __, „Министар грађевина г. др Крек обишао је јуче са новинарима јавне зграде које се довршавају“, у: *Политика* 26.10. 1939, 5.

*ка стварању националног архитектонског стила на модерној основи.*⁶⁸² Одговор на ово сложено питање покушао је да да и начелник Архитектонског одељења г. Ивачић. Будући да је Министарство грађевина добијало кадар са Универзитета, где су се будући архитекти углавном васпитавали под утицајем својих професора који су у погледу стварања националног архитектонског стила имали врло разнолике ставове, није било могуће створити јединствене смернице у тежњи ка стварању националног архитектонског стила на модерној основи.⁶⁸³

Као најзначајнија институција у области изградње, Министарство грађевина је у сложеној организационој и кадровској структури достигло у периоду између два светска рата статус стручне установе највишег ранга. У Архитектонском одељењу Министарства грађевина окупљале су се креативне стручне снаге различитих генерација, талената, стилских опредељење и уметничких поетика. Иако је слобода уметничког изражавања била много мања у односу на приватне архитектонске бирое, разноликост архитеката окупљених под истим кровом представљала је огроман креативни потенцијал, где су млађи стицали неопходна знања и практична искуства од старијих колега, док су се разнородна мишљења и идеје размењивали на лицу места. Рад у Архитектонском одељењу био је прилика за професионалну и стручну афирмацију.

Упркос строго утврђеним прописима, унапред изабраним стиливима јавних грађевина и захтевима државе као инвеститора, многи градитељи су успели да управо у пројектима израђеним за Министарство грађевина остваре своја најбоља дела и у потпуности испуне свој креативни потенцијал. Арх. Момир Коруновић, дугогодишњи инспектор Министарства грађевина, радећи цео радни век у Архитектонском одељењу, инспирисан тежњом ка стварању националног стила успео је да оствари особени стваралачки израз, што га сврстава у једне од најзначајнијих протагониста српске архитектуре новијег доба.

682 Ibid.

683 Ibid.

За разлику од Момира Коруновића, Милице Крстић и Николаја Краснова који су свој радни век провели у Министарству грађевина, многи су после пар година, стекавши неопходно знање и искуство за самосталну делатност, напустили државну службу као на пример Светозар Јовановић, Бранислав Којић, Миладин Прљевић, Милан Минић и други. Као расадник великих стручних и креативних потенцијала, Министарство грађевина је у свом окриљу изнедрио кадрове који су након рада у Архитектонском одељењу остварили врло успешну каријеру на Универзитету или у приватним архитектонским бироима. Сем личног талента, кључ њиховог успеха је сасвим сигурно био и практичан рад у највећем пројектнтском атељеу тога доба у земљи који им је омогућио да изграде основу за каснији самостални рад.

Временом, Архитектонско одељење Министарства грађевина је стицало ауторитет и једну од водећих улога на архитектонској сцени међуратног периода. Дугогодишњим искуством, јаким стручним кадром и квалитетом рада Министарство је, поред Архитектонског факултета и Клуба архитеката, заузело једну од кључних улога у српском градитељству између два светска рата.

Полазећи од чињенице да су у Архитектонском одељењу радили неки од главних протагониста владајућих стилских токова и да су у њиховим бироима настала антологијска остварења, Министарству грађевина припада место једног од главних креатора развоја српске међуратне архитектуре. Архитекти запослени у Министарству нису утицали на опште токове већ су били њен органски део. Разнолики стилски токови међу којима су преовлађивали академизам и национални стил настали су, развили се и доживели свој врхунац управо у остварењима стручњака запослених у Министарству грађевина. Најзначајнији представници академизма: Светозар Јовановић, Димитрије М. Леко и Никола Краснов радили су у Министарству грађевина. Најрепрезентативнији ствараоци у националном стилу Душан Живановић, Петар Поповић, Момир Коруновић и Василије Андросов су такође били запослени у Архитектонском одељењу. Чак су и неки од главних протагониста модерног стила Бранислав Којић и Душан Бабић, једни од оснивача ГАМП-а започели каријеру у Министарству грађевина.

Приликом анализе главних стилских токова као једна од антологијских остварења управо се наводе дела настала у Министарству грађевина. У

стилу академизма издвајају се: Министарство саобраћаја, Министарство пољопривреде и вода и Министарство шума и рудника, Државни архив и Министарство социјалне политике и народног здравља, док се у националном стилу истичу: Црква у Лесковцу, Државна трговачка академија, Пошта број 2 и Друга женска гимназија.

Упркос увреженом мишљењу о конзервативној средини и затворености за нове идеје, треба још једном нагласити да је управо у Министарству грађевина настао пројекат за Хируршкоуролошки павиљон опште државне болнице као један од првих остварења у модерном стилу. Многи пројекти јавних објеката настали у Архитектонском одељењу представљали су грађевинске подухвате и једне од највећих и најрепрезентативнијих остварења тога доба. Тако је на пример Министарство саобраћаја била једна од највећих зграда у Краљевини СХС/Југославији, док је Друга женска гимназија била највећа гимназија у Београду.

За разлику од XIX века када је удео Министарства грађевина у општој архитектонској продукцији био много већи, у периоду између два светска рата градитељска делатност је била жива и ван оквира Министарства. Приватни архитектонски бирои, цветање станоградње и пораст могућности да се гради ван највиших државних институција створили су нова поља деловања стваралаца који су на различите начине могли да остваре своје идеје.

Упркос томе што Министарство грађевина није имало тако доминантан положај и улогу као у XIX веку, све оно што је настало у његовим бироима значајно је одредило општу слику међуратног градитељства, која би без присуства стручњака запослених у Архитектонском одељењу била знатно другачија. У коликој мери је Министарство било значајан фактор у креирању главних стилских токова међуратне архитектуре у истој мери су и опште друштвене, социјалне, културне и економске прилике утицале на смер у коме се кретала његова градитељска продукција.

Изнедрено из специфичних друштвених околности, условљених општим приликама у земљи, одређено и стручњацима различитих генерација, школа и стилских опредељења, Министарство грађевина је у свом раду, организацији и тежњама било дефинисано реалним приликама. Без јасне грађевинске политике и строго дефинисаних праваца у коме би се кретала архитектонска делатност, све оно што се дешавало у Министарству било

је одраз стварних прилика у Краљевини СХС/Југославији. У околностима наглашене разноликости, непремостивих разлика и сложених друштвених прилика, било је готово немогуће спровести јединствену и централизовану грађевинску политику. Сваки регион у Краљевини имао је своје специфичности и особености, те је с тога све оно што се дешавало у области градитељства морало да се прилагођава реалним приликама.

Делокруг рада Министарства грађевина био је прилагођен потребама државе како у домену обнове ратом разрушене земље у првим годинама након рата, тако и у изградњи јавних објеката. Интервенција државе у области градитељства састојала се првенствено у њеној снази да покрене, осмисли и реализује велике грађевинске подухвате. Када је реч о обликовним решењима где су прећутно за државне стилове проглашени академизам и национални стил, посебан декрет и интервенција државе нису били потребни. Моћ и углед државних установа обликован је у јавним здањима помоћу репрезентативног карактера академског стила, док је за њихово уобличавање коришћен и национални стил у коме су најчешће подизани верски објекти.

У контексту прожимања друштвених прилика, главних стилских токова и делатности Министарства грађевина који су представљали органску целину, питање односа слободе стваралаштва и власти се није постављало.

Дела настала у Архитектонском одељењу била су истинска стваралачка опредељења њених аутора, док су стилови у којима су пројектовали одредили њихов опус, учинивши их главним протагонистима. Архитектима је остављена слобода уметничког изражавања и индивидуалност. Интервенција државе као наручилаца и инвеститора није била ништа драстичнија у односу на друге инвеститоре, већ је била логичан след тежње да се што боље реализује постављени задатак. Имајући у виду све размотрене околности, рад Министарства грађевина и његов значај се не могу посматрати као издвојени феномени у односу на српску међуратну архитектуру, већ као органски део које је значајно обележио њен развој.

Без делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина историја међуратног градитељства имала би другачији ток и значај, а била би у знатној мери и осиромашена за антологијске примере градитељства између два светска рата.

VI ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Закључна разматрања обухватају сумирање резултата истраживања, проверу почетних хипотеза, сумирање резултата анализе целокупног рада, као и давање могућности правца даљих истраживања.

Резултати до којих смо дошли истраживањем организације и рада Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата су следећи:

- Откривени су и анализирани до сада недовољно расветљени делокруг рада и организациона структура Министарства грађевина са посебним освртом на Архитектонско одељење.
- Први пут су набројани и анализирани многи закони, прописи, уредбе и правилници донети у међуратном периоду који се односе на рад Министарства грађевина, област архитектуре и урбанизма и положај, обавезе и права инжењера.
- Сагледана је градитељска делатност путем табела које приказују буџетске издатке за јавне грађевине, прој подигнутих објеката и вредност грађевинских радова из надлежности Министарства грађевина.
- Посебно је дат табеларни преглед школских зграда и социјално медицинских установа.
- Детаљно је истражен фонд Министарства грађевина када је прегледано више стотина фасцикли и преко 400 планова.
- Исцрпно је анализирана документација сачувана у различитим фондовима Архива Југославије која открива до сада непозната поља и начин рада Министарства грађевина.
- Приказана су и анализирана многа до сада непозната остварења настала у Архитектонском одељењу.
- Откривени су нови аутори који су радили у Архитектонском одељењу.

- Истраживањем делатности Архитектонског одељења расветљен је до сада непознат опус многих градитеља.

- Први пут је сагледан положај архитеката, њихово кретање у струци, оцена рада и могућност остваривања слободе уметничког изражавања у строго утврђеној хијерархији и организационој структури Министарства.

- Извршено је сакупљање и анализа објављене грађе, текстова и студија из међуратног периода као непосредног сведочанства о истраженом раздобљу и стварању, заједно са грађом сачуваном у Архиву Југославије, целовитије слике о организацији и раду Министарства грађевина са посебним освртом на Архитектонско одељење.

Недовољно проучена делатност Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата, као полазна основа истраживања обављених првенствено у Архиву Југославије, донекле су расветлила непознате сегменте његове организације и рада и отворила нова поља будућих изучавања. Управо та сложеност и неисцрпност теме коју смо разматрали, поред великог потенцијала и могућности сагледавања различитих аспеката делатности Министарства, сведоче о сложености анализе и објективног разматрања његовог места и улоге у развоју српске архитектуре новијег доба.

Велике друштвене, економске, политичке, социјалне и културне промене које су се десиле након завршетка Првог светског рата у великој мери су одредиле и организацију, статус и рад Министарства грађевина. Стварање Краљевине СХС представљала је велику промену у животу њених народа. Знатне разлике које су између њих постојале као део наслеђа које су унели у нову државу, био је често препрека за уједначен развој земље и спровођење јединствених замисли у дело.

Нагле промене у свим сегментима друштва довеле су и до преображаја градова који су поред експанзије броја становништва доживели велике промене у архитектонско-урбанистичком развоју. Поред отклањања последица рата које су се огледале у обнови и изградњи постојећих градова и вароши, подизана су и многа нова насеља посебно у Војводини и Јужној Србији. Сви преображаји настали после рата нијвише су се одразили на

Београд који је као главни град Краљевине доживео велике промене које су врло често превазилазиле његове реалне потенцијале. Услед наглог прилива становништва, концентрације административних, политичких, привредних и културних установа у престоници, постојао је велики захтев да се поправе оштећене грађевине и изграде нове. Београд је, као и цела Краљевина СХС/Југославија, постао једно велико градилиште. Иако, услед најуједначености развоја свих делова земље и учесталих криза, врло често интензитет изградње није могао да се оствари у складу са реалним потребама, тежња ка уређењу и изградњи насеља је увек постојала упркос проблемима.

У атмосфери нарасталих потреба за изграђивањем земље, Министарство грађевина је пружало највећи потенцијал у знању, искуству и кадровима да изнедри сложене послове градитељства.

Архитектонско одељење Министарства грађевина међуратног периода се у организационој и кадровској структури ослањало на Министарство из XIX века. Наследивши знање, искуство, кадрове и грађевинске прописе, Министарство је постепено доживљавало многе трансформације, прилагођавајући се новонасталој ситуацији. Осим проширења територије, интензивне градитељске делатности у послератном периоду и нарасталих потреба за стручним кадром, дошло је до промене укупне слике на архитектонској сцени у односу на претходни период. За разлику од чињенице када су у XIX веку готово сви архитекти били запослени у Министарству грађевина, у XX веку се градитељство проширило ван оквира државних институција, што је у великој мери допринело богатству и разноликости архитектонске продукције.

Полазећи од чињенице да је Министарство грађевина представљало најзначајнију државну институцију у области изградње, анализа рада Архитектонског одељења је незаобилазан извор у сагледавању целокупне историје српске архитектуре новијег доба. Будући да је архитектура као врло прагматична делатност била одраз свега онога што се у ширем контексту дешавало у Краљевини, тако је активност Министарства грађевина као највиша грађевинска власт у држави, била органски везана за опште друштвене прилике међуратног периода.

Нарасле потребе за изградњом разрушене земље, недостатак кадрова, велика градитељска продукција и тежња за подизањем државних здања

могле су бити задовољене само у институцији каква је била Министарство грађевина. Као највиша управна и надзорна грађевинска власт на целокупној територији Краљевине СХС/Југославије, Министарство грађевина је у делокругу свога рада обухватало широко поље надлежности: законску регулативу, пројектовање, уређење градова, надзор над пројектовањем ит.

Међу осам различитих одељења у чијој надлежности су се налазили путеви, железнице, пошта и телеграф, истакнуто место је припадало и Архитектонском одељењу. Надлежност овог одељења обухватала је све послове везане за пројектовање, грађење и одржавање државних и обласних зграда и надзор над пројектовањем. У атмосфери измењених околности у свим елементима друштва Архитектонско одељење је дроз строго контролисан институционални, управни и кадровски рад успело да задовољи интензивну градитељску делатност у периоду између два светска рата. У различитим одсесима на чијем челу су се налазили најстаији и најискуснији стручњаци израђивани су пројекти за јавне грађевине најразличитије намене. У широк делокруг надлежности Министарства грађевина спадала су и питања из области урбанизма, уређење и изграђивање села, као и очување и заштита споменика културе.

Новонастале околности, нов начин живота и увођење нових стандарда у области изградње захтевали су унификацију целокупног грађевинског законодавства на коме је радило Министарство грађевина.

Посредством закона и прописа које је конципирало и предлагало Архитектонско одељење, а држава доносила, Министарство грађевина је имало нејвећи утицај на обликовање методологије и начина рада у пројектовању и изградњи јавних грађевина. Будући да је Министарство грађевина као највиша управна и надзорна власт у области градитељства имало важну улогу, доношење Закона о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе 1930. године био је истакнут прилог у регулисању сложених питања међуратне архитектуре. Значајан допринос у покушају уређења и изграђивања земље дао је Грађевински закон из 1931. године који је као основни правни документ омогућио да се из њега изнедре остали закони и прописи.

У намери да се уведе ред у области градитељства Закон о овлашћеним инжењерима донет 1937. године штитио је статус, права и обавезе инжењера

и омогућавао формирање стручњака за обављање сложених техничких послова. Упркос многим тешкоћама које су врло често ометале спровођење правних прописа у живот, намеру да се архитектонско-урбанистичко обликовање насеља уреди, регулише и подигне на један виши ниво од стране Министарства грађевина треба оценити као позитивну тежњу у међуратном градитељству.

Захваљујући својим реалним могућностима, првенствено кадровском структуром која је покривала цео процес настанка једног здања од идеје до реализације, једино је Министарство грађевина могло да изнесе тако сложене процесе као што су били изградња јавних грађевина. Изнедрена и уткана у друштвене прилике, градитељска продукција Архитектонског одељења се одвијала на размеђи између закона и пропса са једне и реалног живота са друге стране, што јој је давало посебно богатство и динамику.

У Архитектонском одељењу су се израђивали пројекти за државне установе, школе, болнице, цркве, привредне и индустријске зграде и уређење бања. Различите фазе пројектовања и изградње биле су детаљно прописане упутствима за вршење техничке службе. И поред строго одређених правила везаних за настанак јавних грађевина, документација из Архива Југославије сведочи о томе да је настанак сваког објекта био праћен карактеристичном причом у којој су се преламале све особености једног времена.

У периоду након Првог светског рата цела земља је постала једно велико градилиште где је Министарство грађевина заузело важну улогу. Многа насеља су променила своју физиономију, о чему најбоље сведочи Београд који је доживео велику прекретницу у свом развоју. Престоница Краљевине СХС/Југославије се преображавала нагло мењајући свој лик на размеђи између непланске изградње читавих насеља и ежње да се планском документацијом и прописима уреди будуће обликовање. Од посебне важности било је решавање проблема изградње јавних грађевина које је било у надлежности Министарства грађевина.

Један кварт изникао у центру Београда симболизовао је тежњу државе да путем архитектуре искаже и презентује своју снагу и моћ. Комплекс министарстава подигнутих у међуратном периоду и данас доминира на раскрсници Кнеза Милоша и Немањине улице и у великој мери одређује архитектонско-урбанистичку силуету тог дела града. Тежња да се плански

уреди кварт од владавине Кнеза Милоша до данас, изнедрила је просторну целину које је давала Београду карактер метрополе и праве европске престонице. Својом друштвеном и политичком функцијом, наглашеним положајем, монументалношћу и класичним стилем овај комплекс државних зграда је сведочанство о једном времену.

Насупрот мерама штедње и кризама, захваљујући кредитима, разним фондовима и зајмовима, градитељска делатност широм земље није јењавала како у погледу стамбене изградње, тако и у подизању јавних грађевина.

У огромној градитељској продукцији насталој у Архитектонском одељењу, посебно место припадало је типским пројектима за објекте најразличитије намене. Као последица реалних потреба највише је настало типских пројеката за сеоске основне школе, цркве, поште и пољопривредне зграде. По величини, програму, уложеним средствима и стилској обради типски пројекти су се одликовали наглашеним скромношћу. Као најлакши, најјефтинији и најбржи пут до изградње објеката широм земље, они су представљали и покушај креирања јединствене грађевинске политике и планског изграђивања Краљевине СХС/Југославије.

Највећу снагу и потенцијал Министарства грађевина представљали су многобројни стручњаци различитих специјалности. Запослени у Архитектонском одељењу они су својим знањем и дугогодишњим искуством успешно пролазили компликован и дуг пут пројектовања и грађења јавних објеката.

Министарство грађевина је временом постало истински расадник архитеката. Поред стручњака који су цео радни век провели у Архитектонском одељењу, многи од њих су, након првих искустава стечених у Министарству наставили своје каријере у приватним архитектонским бироима, на Универзитету, у другим министарствима или у београдској општини. Знање и искуство које су стекли у Архитектонском одељењу понели су са собом као највећи капитал.

Богатство кадровске структуре од генерацијских разлика, другачијих школа и многобројних стилских опредељења представљали су главни креативни потенцијал који је био присутан упркос већ прихваћеним обрасцима државног стила. Разноликости приступа, индивидуално тумачење стандардних образаца архитектонског обликовања и лични печат утиснут на многим здањима

насталим у Министарству грађевина био је постигнут захваљујући једним од најистакнутијих стваралаца новије српске архитектуре који су били запослени у Министарству грађевина.

Најзначајнија остварења Душана Живановића, Петра Поповића, Димитрија М. Лека, Момира Корунковића, Светозара Јовановића, Николе Краснова, Василија Андросова, Јездимира Денића, Петра Гачића, Драгана Гудовића и Драгутина Маслаћа значајно су одредила развој српског градитељства међуратног периода. Без њихових остварења насталих управо у Архитектонском одељењу историја архитектуре новијег доба изгледала би потпуно другачије.

Разноликост стилских тенденција у српској међуратној архитектури, пресудан утицај инвеститора и шири контекст друштвених, културних и социјалних прилика одразио се на главне смернице развоја Архитектонског одељења. Без декрета и строго утврђене грађевинске политике, већ у контексту реалних прилика и владајућих тенденција, најзаступљенији стилови у пројектима израђеним у Министарству грађевина били су академизам и национални стил. Силови који су на најбољи начин репрезентовали моћ и сигурност државе која је требала да зрачи из њених институција. Са једне стране стилска разноликост српске архитектуре између два светска рата огледала се у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, док су са друге стране најзначајнија и најрепрезентативнија дела појединих стилова настала управо у Министарству. Тако је Министарство грађевина било органски део и један од најзначајнијих чинилаца у обликовању владајућих стилских токова. Без стручњака запослених у Архитектонском одељењу, њихових остварења насталих у његовим пројектантским бироима и потенцијала државне институције да изнесе велике грађевинске подухвате од идеје до реализације, историја српског међуратног градитељства би сасвим сигурно имала другачији правац. Тако, Архитектонско одељење Министарства грађевина није утицало на развој српске архитектуре између два светска рата, већ је представљало њен нераскидиви део чије су стручне и креативне снаге изнедриле антологијска остварења која су обележила њен успон. Као носилац главних стилских токова и расадник архитектата Министарство грађевина је својим потенцијалима у људству, знању и искуству постало главни узор и подстицај развоја градитељства.

Архитектонско одељење Министарства грађевина је у међуратном периоду својим креативним снагама, законском регулативом, успостављањем јасне методологије рада у начину пројектовања и реализације јавних грађевина и уређењем градова, стварало значајан креативни и стручни потенцијал за све оно што се дешавало у српској архитектури новијег доба. Министарство грађевина је као врховна управна и надзорна грађевинска власт представљало један од пресудних фактора који су утицали на развој архитектуре на овим просторима. Градови, вароши и варошице широм земље значајно су сведочанство о разноврсној делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду. Пројекти, урбанистички и регулациони планови настали у том периоду у Министарству грађевина одредили су њихову физиономију и архитектонско-урбанистички изглед који је у многим случајевима остао до данас непромењен. Један од најлепших примера је свакако Београд где и данас у појединим његовим деловима доминирају дела пројектована и настала у Архитектонском одељењу, као сведочанство о једном времену где се о архитектури и за архитектуру размишљало на један искрен и предан начин.

Прва хипотеза је доказана и уобличена у трећем и петом поглављу. Истраживањем и анализом архивске грађе, периодике и публикација из тог периода дошло се до закључка да је полазно становиште о широком пољу надлежности и важној улози Министарства грађевина у целокупном развоју српског градитељства између два светска рата у целости потврђено.

Начин и делокруг рада Министарства грађевина био је јасно регулисан и строго дефинисан. Као највиша власт у облсти градитељства у Краљевини СХС/Југославији Министарство је деловало у знатно промењеним условима након Првог светског рата на знатно увећаној територији, са интензивном градитељском продукцијом и повећаним бројем кадрова. Његова улога у обнови и изградњи градова и села била је од пресудног значаја будући да се у пољу његове надлежности налазило све оно што се односило на архитектонско-урбанистичко уређење насеља. Министарство грађевина је било највиша управна и надзорна власт за израду свију јавних и јавној употреби намењених зграда. На основу анализе конкретних пројеката насталих у Архитектонском одељењу закључили смо да је једино својим капацитетима у стручним

кадровима и законским овлашћењима Министарство грађевина могло да на адекватан начин одговори на сложене захтеве обнове и изградње Краљевине СХС/Југославије. Министарство је, својом репутацијом која се огледала у искуству и стручним кадровима, једино могло да одговори нараслим потребама за изградњом јавних грађевина различите врсте и намене. Осим Београда где је био подигнут највећи број јавних грађевина, Србија је такође у свом архитектонско-урбанистичком развоју ишла ка Европи о чему најбоље сведоче јавне грађевине изграђене у међуратном периоду. Њихов габарит и димензије у односу на јавне грађевина из XIX века, занатска обрада и техничка опрема, доказују да је наступило ново раздобље у развоју српске архитектуре новијег доба.

Друга хипотеза разматрана је у трећем поглављу. Анализом конкретних закона, уредби, правилника и прописа доношених у Министарству грађевина доказана је његова значајна улога у обликовању методологије и начина рада у пројектовању и изградњи јавних грађевина. Доношењем многих законских прописа у области градитељства Министарство је тежило да уреди архитектонско-урбанистички развој насеља која су утицала на све оно што се градило широм Србије. Грађевински закон из 1931. године, Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне слжве донет 1930. године и Закон о овлашћеним инжењерима из 1937. године камени су темељци на којима су се ослањали и из којих су проистекле све уредбе, правилници и прописи из области изградње. Посредством законске регулативе формирао се јасно дефинисан поступак код пројектовања и реализације објеката, затим је јасно дефинисано регулисање уређења и изградње насеља, док су права и обавезе струке прецизно одређена у циљу заштите инжењера оспособљених за извођење сложених техничких подухвата, што је све довело до великог напретка у српском градитељству.

Разматрањем конкретних примера могло се донекле сагледати у коликој мери су законски прописи били уткани у стварни живот. На крају смо закључили да се њихова улога може сагледати једино на размеђи строго утврђених правила и реалних потреба везаних за конкретне случајеве од којих је свако носио особене захтеве. Напор и тежња државе да путем законске регулативе уреди сложено поље архитектонско-урбанистичког развоја могу се

оценити као важан помак да се у раскораку интензивне изградње и недостатка савремених прописа унесе ред. Иако су многи чиниоци у ланцу сложеног процеса изградње и уређења ометали спровођење законских одредби, сама чињеница што је у међуратном периоду донето много прописа прилагођених новим потребама је значајан допринос унапређењу градитељске делатности и стварању нових стандарда у сложеном процесу изградње земље.

Трећа хипотеза испитивана је у петом поглављу где су анализирана државна здања настала у Архитектонском одељењу са посебним освртом на до сада мање позната дела као и утицај државних архитеката на креирање општих стилских токова у међуратном градитељству.

У интензивном архитектонско-урбанистичком развоју многих насеља и градитељству у целини, Министарству грађевина припада особено место. Као носилац највећих градитељских подухвата и институција која је окупљала највећи број стручњака, рад Министарства је био нераскидиво везан са најзначајнијим стилским токовима у периоду између два светска рата. У продукцији Архитектонског одељења где су се преламале све тежње српске међуратне архитектуре били су присутни главни стилски токови. Постепено, Архитектонско одељење Министарства грађевина је прузело једно од водећих улога у међуратном градитељству. Будући да су ту радили неги од главних протагониста владајућих стилских токова и да су у његовим бироима настала нека од антологијских дела, Министарство је имало улогу једног од најзначајнијих креатора српске међуратне архитектуре.

Стручњаци запослени у Министарству били су органски део главних стилских токова. Академизам и национални стил као доминантни токови развоја међуратног градитељства настали су, развили су се и достигли свој зенит управо у Архитектонском одељењу. Размотривши све околности, дошли смо до закључка да се рад Министарства грађевина и његов значај морају посматрати као органски део развоја српске међуратне архитектуре. Важност и улога Архитектонског одељења били су од великог значаја без чијег деловања би историја међуратног градитељства имала други ток и смисао, док би са друге стране била у великој мери осиромашена за антологијске примере између два светска рата.

Четврта хипотеза разматрана је у четвртом поглављу где је сагледана кадровска структура и делокруг рада архитеката, њихово кретање кроз службу, присуство градитеља различитих генерација и образовања, као и рад и положај руских архитеката у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Својим знањем, искуством и креативношћу архитекти су утиснули трајан печат у архитектонско-урбанистичком обликовању земље. Поред честих криза, тежње да се смањи буџет и реалних потреба за стручним кадром које су биле знатно веће, њихов број се кретао у оквирима око 10% од укупног броја запослених у Министарству, што сведочи о њиховој важној улози при остварењу значајних послова из његове надлежности.

Захваљујући архитектима који су радили у Министарству грађевина крајем XIX и почетком XX века обезбеђен је континуитет рада највећег пројектантског бироа у земљи. У Архитектонском одељењу били су окупљени градитељи различитих генерација и стилских опредељења, тако да је Министарство по стручности и бројности окупљало најзначајније и најугледније српске и руске градитеље тога доба. Разноликост идеја, талената и стремљења присутних у Архитектонском одељењу чинили су значајан предуслов за креативну атмосферу на супрот ограничењима која су постојала у државним институцијама. Генерацијске разлике, похађање различитих школа и разнолика стилска опредељења представљала су богатство и снагу која се одразила на богату и јединствену градитељску продукцију. Највећи потенцијал и вредност Архитектонског одељења била је особеност коју је сваки градитељ уткао у свој пројекат. Њихов рад се одвијао на размеђи између прецизно одређених правила и индивидуалних креативности, што је доприносило енергији и квалитету стваралачког потенцијала. Тако су временом бирои Министарства грађевина постали извор различитих идеја, замисли и стилова из којих су настала најразличитија остварења од типских пројеката до оригиналних решења која су обележила српску међуратну архитектуру. Архитектонско одељење Министарства грађевина је временом постало један од кључних фактора у сагледавању и разумевању историје градитељства новијег доба што је и овај рад покушао да, приказујући његову богату и разноврсну делатност, докаже и презентира стручној и широј јавности.

VII ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. 0. Необјављена грађа

Архив Југославије, Београд

- Фонд 62 Министарство грађевина Краљевине Југославије
- Фонд 38 Централни пресбиро председништва Министарског савета Краљевине Југославије
- Фонд 65 Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- Фонд 138 Министарски савет Краљевине Југославије
- Фонд 81 Збирка Добривоја Стошовића
- Фонд 37 Збирка др Милана Стојадиновића

Архив САНУ

- Историјска збирка

Музеј науке и технике, Београд

- Заоставштина архитекте Момира Коруновића

Приватне колекције

- Колекција Милоша Јуришића
- Колекција породице Леко

2. 0. Објављена грађа

- __, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921 – 1922, св. I*, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Загреб 1921-1922.
- __, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. II*, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Загреб 1924.
- __, *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. III*, Комисиона наклада Хрватског штампарског завода, Загреб 1927 – 1928.
- __, *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак : 1929 - 1931*, Комисиона наклада Надбискупске тискарне, Загреб 1932.
- __, *Буџет расхода Министарства грађевина у периоду од 1920 – 1940. године*, Министарство финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- __, *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Архив Југославије, Београд 2000.
- __, „Грађевински закон“, у: *Службене новине Краљевине Југославије 16. 6. 1931*, Државна штампарија Београд, 921 – 936.
- __, *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1932.
- __, *Грађевински календар*, Грађевински преглед, Београд 1938.
- Ђурић-Замоло, Д.: *Грађа за проучавање жена архитеката са Београдског универзитета, генерације 1869-1940*, Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, Београд 1996.
- __, *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за годину 1921.*, Државна штампарија, Београд 1921.
- __, *Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за годину 1924.*, Државна штампарија, Београд 1924.
- __, *Закон о народним школама*, Издавачка књижница Геце Кона, Београд 1930.
- __, *Закон о уређењу Министарства грађевина, Зборник закона и уредаба, I књига: устав, органиски закони и општи административни закони*, Министарство грађевина, Београд 1913.
- __, *Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне*

службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, Министарство грађевина, Београд 1930.

- __, „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе“, у: *Технички лист* бр. 3 (1930), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 44 – 48.

- __, „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе“, у: *Поштанско – телеграфски весник* 2 (1930), Министарство пошта и телеграфа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 20.

- __, *Закони, уредбе и остали прописи издани 1. 12. 1918. до 31. 12. 1936.*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд 1937.

- __, *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије од 1. јануара 1937. до 31. децембра 1940.*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд 1941.

- __, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931.*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Архив Југославије, Београд 2002.

- __, *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској*, Министарство грађевина, Београд 1885.

- __, *Зборник закона и уредаба, I књига: устав, органски закони и општи административни закони*, Министарство грађевина, Београд 1913.

- __, *Именик места Краљевине Југославије*, (Овадија, Ј. М. ур.), Привредник, Београд 1935.

- Исић, М.: *Основно школство у Србији 1918-1941.*, књига друга-грађа, Институт за новију историју Србије, Београд 2005.

- Којић, Б.: *Биографија Данице Б. Којић*, Београд 1976, Архив САНУ, историјска збирка бр. 14380.

- __, *Министарство грађевина, уредбе и правилници*, Министарство грађевина, Београд 1942.

- Обрадовић, Ј.: *Грађевинско законодавство*, Графичко уметнички завод „Планета“, Београд 1931.

- Обрадовић, Ј. И.: *Грађевинско законодавство 1-8*, Графичко уметнички завод „Планета“, Београд 1939.

- __, „Посебни експозе министра грађевина уз предлог буџета за 1928/29. год.“, у: *Предлог буџета расхода Министарства грађевина Краљевине*

Срба, Хрвата и словенаца за 1928/29. годину, Министарство финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Сарајево 1927.

- *„Правилник о полагању државног техничког испита*, Министарство грађевина, Београд 1922.

- *„Правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за варош и варошице*, Министарство грађевина, Београд 1925.

- *„Правилник за награде рада овлашћених инжињера и архитеката*, Министарство грађевина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1928.

- *„Правилник о полагању државног стручног испита у ресору Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1930.

- *„Правилник о полагању државног стручног испита чиновничких приправника Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1931.

- *„Правилник о полагању стручног испита за овлашћене инжењере грађевинске, архитектонске, културнотехничке, геодетско-културнотехничке, машинске, бродарске и електротехничке струке*, Министарство грађевина, Београд 1938.

- *„Преглед буџетских расхода Министарства грађевина у периоду од 1922 – 1940. године*, Министарство финансија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

- *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931. године (закључно)*, Министарство грађевина, Београд 1934.

- *„Статистика извршених техничких радова у периоду од 1924-1936. године*, Министарство грађевина

- *„Уредба о устројству Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1919.

- *„Уредба о изменама и допунама Уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3. децембра 1919. године*, Министарство грађевина, Београд 1921.

- *„Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе*, Министарство грађевина, Београд 1929.

- *„Упутства за оцењивање службеника Министарства грађевина и*

његове повремене спољне техничке и целокупне спољне поштанско – телеграфске службе, као и службеника Поштанске штедионице и њених филијала“, у: *Весник Министарства грађевина Краљевине Југославије* бр. 13 (1930), Министарство грађевина, 272 – 274.

- __, *Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби*, Министарство грађевина, Београд 1937.

- __, *Уредба о подели Одељења Министарства грађевина и дирекција пошта и телеграфа на одсеке и одељке*, Београд 1930.

- __, *Уредба о подели Одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина*, Министарство грађевина, Београд 1936.

- __, *Уредбе и правилници*, издавач?, Београд 1942.

- __, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1834-1941)*, Нова књига, Београд 1988.

3.0. Литература

3. 0. 1. Референтна литература

1. __, А.: „Из Министарства грађевина“, у: *Технички весник* 1. 3. 1941, Београдска инжењерска комора, 82 – 84.
2. Антић, В.: „Прилози за историју развића грађевинске струке у Србији“, у: *Српски технички лист* 1 (1892), Удружење српских инжењера, 17.
3. Банковић, В.: „Нова зграда Министарства грађевина Краљевине Југославије“, у: *Наслеђе VI* (2005), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 163 – 174.
4. Боровњак, Ђ.: „Градитељска делатност архитекте Јездимира Денића (Крагујевац 1895 – Београд 1970)“, у: *Годишњак града Београда LIV* (2007), Музеј града Београда, 217 – 264.
5. Боровњак, Ђ.: „Архитектура два школска објекта Јованке Бончић – Катеринић у Београду“, у: *Годишњак града Београда LV-LVI* (2008-2009), Музеј града Београда, 265 – 289.
6. Владисављевић, С.: „Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), Музеј града Београда, 207 – 219.
7. __, *Високошколска настава архитектуре у Србији 1946-1971*, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 1996.
8. Дамљановић, Т.: „Архитекта Светомир Лазић (1894-1985)“, у: *Саопштења РЗЗСК XXIX* (1997), Републички завод за заштиту споменика културе, 251 – 262.
9. Делић, Ф.: “Општи услови за извршење грађевинских радова”, у: *Технички весник*, 1. 10. 1940, Београдска инжењерска комора, 12 – 16.
10. Дрљевић, М.: „Историја и архитектура Поште 1 у Београду“, у: *Зборник Матице српске за ликовну уметност бр. 37* (2009), Матица српска, 277 – 296.

11. Ђ.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, у: *Српски технички лист* 22 (1907), Удружење српских инжењера, 133 – 134.
12. Ђурић – Замоло, Д.: „Најранији правни прописи из области архитектере и урбанизма у Србији XIX века“, *Зборник радова Градска култура на Балкану (XV-XIX века)*, САНУ – Балканолошки институт, посебно издање 36, Београд 1988, 151 – 176.
13. Ј.: „Јавне грађевине у Београду“, у: *Српски технички лист* 47 (1908), Миливоје Јосимовић, 408 – 409.
14. Јанакоска – Грујић, М.: *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Центар ВАРМ Београд, Београд 2006.
15. __, *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1. 12. 1918 – 1928, I – II*, Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1929.
16. __, *Југославија 1918-1988, Статистички годишњак*, Савезни завод за статистику, Београд 1989.
17. __, *Југославија на техничком пољу 1919 – 1929*, Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007. (поновљено издање из 1930)
18. Југовић, М. Р.: „Инцилири у окружју Крушевачком 1834 – 1924“, у: *ПИНУС записи* бр. 3 (1996), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду.
19. Јуришић, Д. Ж.: „Архитектонско одељење Министарства грађевина“, у: *Технички лист* бр. 9 и 10 (1936), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 146 – 148.
20. Јуришић, Д. Ж.: „О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката“, у: *Технички весник* бр. 8 (1940), Београдска инжењерска комора, 1 – 5.
21. Кадијевић, А.: „Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини“, у: *Лесковачки зборник XXXV* (1995), Народни музеј Лесковац, 75 – 79.
22. Кадијевић, А.: *Момир Коруновић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Музеј науке и технике, Београд 1996.

23. Кадијевић, А.: „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)“, у: *Годишњак града Београда XLIII* (1996), Музеј града Београда, 123 – 152.

24. Кадијевић, А.: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997.

25. Кадијевић, А.: „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), Музеј града Београда, 221 – 255.

26. Кадијевић, А., Марковић, С.: *Милан Минић архитект и сликар*, Пријепоље Музеј, Пријепоље 2003.

27. Којић, Б.: *Друштвени услови развојка архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, Српска академија наука и уметности, Југословенско новинско удружење, Београд 1979.

28. Коларић, М.: „Градитељи Београда“, у: *Урбанизам Београда* бр. 36 (1976), Завод за планирање развоја града Београда, 41.

29. Коларић, М.: „Наши градитељи“, у: *Урбанизам Београда* бр. 38/39 (1977), Завод за планирање развоја града Београда, 62.

30. __, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, Grafično in knjigoveško delo Jugoslovenske tiskarne v Ljubljani, Ljubljana 1927.

31. Крстић, А.: „Високо старање краља Александра за урбанистичко подизање Београда“, у: *Наш велики краљ, Споменица витешком краљу Александру I ујединитељу*, Београдске општинске новине, Општина Београдска, Београд 1934, 761 – 764.

32. Леко, Д. М.: „Нова зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника“, у: *Технички лист* бр. 13-14 (1926), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 193 – 202.

33. Марковић, И. Р.: „Зграда Министарства саобраћаја у Београду архитекте Светозара Јовановића“, у: *Годишњак града Београда LIV* (2007), Музеј града Београда, 197 – 216.

34. Маскарели, Д.: „О делатности архитекте Јованке Бончић – Катеринић“, у: *Лесковачки зборник XLIII* (2003), Народни музеј Лесковац, 217 – 222.

35. Maskareli, D.: „Arhitektonski opus Jovanke Bončić Katerinić“, u: *DaNS* бр. 47 (2004), Društvo arhitekata Novog Sada, 54 – 55.
36. Маскарели, Д.: „Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији“, у: *Ниш и Византија II* (2004), Зборник радова, Скупштина града, Ниш, Просвета, Ниш, 415 – 422.
37. Миленковић, Т.: „Руски инжењери емигранти у Србији 1919-1941.“, у: ПИНУС записи бр. 2 (1995), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, 63 – 73.
38. Миленковић, Т.: *Руски инжењери у Југославији*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд 1997.
39. Митровић, А.: „Европеизација и/или модернизација“, у: *Годишњак за друштвену историју* бр. 2, Филозофски факултет – Катедра за општу савремену историју, Београд 1994, 143 – 145.
40. Михајлов, С.: „Прилог проучавању архитектонског дела Милана Минића у Београду“, у: *Годишњак града Београда XLVII-XLVIII* (2000-2001), Музеј града Београда, 225 – 238.
41. Михајлов, С., Мишић, Б.: „Палата поште у Београду“, у: *Наслеђе IX* (2008), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 239 – 264.
42. Несторовић, Н.: *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 1972. (поновљено издање из 1937)
43. Несторовић, Б.: „Постакадемизам у архитектури Београда (1919 – 1941)“, у: *Годишњак града Београда XX* (1973), Музеј града Београда, 339 – 381.
44. Несторовић, Б.: *Архитектура Србије у XIX веку*, Art Press, Београд 2006.
45. Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда“, у: *Београдске општинске новине 1* (1932), Општина Београдска, 8 – 16.
46. Обрадовић, Ј. И.: „Примена Грађевинског закона на уређење и изграђивање Београда I“, у: *Београдске општинске новине 8* (1932), Општина Београдска, 499 – 505.

47. Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда II“, у: *Београдске општинске новине* 9 (1932), Општина Београдска, 572 – 580.

48. Обрадовић, Ј. И.: „Нови грађевински закон с погледом на подизање и уређење Београда III“, у: *Београдске општинске новине* 11 (1932), Општина Београдска, 696 – 704.

49. __, „Освећени су темељи нове зграде Министарства грађевина“, у: *Правда* 2. 12. 1939, 4.

50. __, „Освећено је градилиште нове палате Министарства грађевина“, у: *Политика* 2. 12. 1939, 10.

51. Поповић, П. Ј.: „Нешто из историје Министарства грађевина“, у: *Технички лист* бр. 9 и 10 (1934), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 163 – 164.

52. Поповић, П. Ј.: „Краљ Александар први као љубитељ архитектуре, уметности и технике“, у: *Технички лист* бр. 11 и 12 (1935), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 153 – 155.

53. __, *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току 1919. до 1931. год. (закључно)*, Министарство грађевина, Београд 1934.

54. __, *Путеви српског инжењерства током XIX века*, (Миљанић, П., ур.), Научни скупови САНУ LXXIII, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994.

55. Ротер – Благојевић, М.: „Појава првих законских прописа и стандарда из области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“, у: *Изградња* бр. 5 (1998), Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, 245 – 258.

56. __, *Руска емиграција у српској култури XX века I-II*, Зборник радова (Сибиновић, М. ур.) Филолошки факултет, Катедра за славистику, Центар за научни рад, Београд 1994.

57. __, *Руси без Русије, српски руси*, Дунај Београд, Ефект Нови Сад, Беочин 1994.

58. __, *Сенат, Народна скупштина, народно претставништво, биографски лексикон, Седма сила*, Београд 1939.

59. Тошева, С.: „Даница Којић (1899–1975)“, у: *Годишњак града*

Београда XLIII (1996), Музеј града Београда, 109 – 121.

60. Тошева, С.: „Архитект Милица Крстић (1887–1964)“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), Музеј града Београда, 95 – 114.

61. Тошева, С.: „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата“, у: *Наслеђе II* (1999), Завод за заштиту споменика културе града Београда, 171 – 181.

62. Тошева, С.: „Рад руских архитеката у Министарству грађевина у периоду између два светска рата“, у: *Годишњак града Београда LI* (2004), Музеј града Београда, 169 – 182.

63. __, *Цео Београд*, (Суворин, А. ур.), Руска мисао, Београд 1922.

64. __, *Цео Београд*, (Суворин, А. ур.), Руска мисао, Београд 1924.

65. Шкаламера, Ж.: „Архитекта Никола Краснов“, *Свеске Друштва историчара уметности* бр. 14 (1983), Друштво историчара уметности Србије, 109 – 129.

66. Шипка – Ергелешева, З.: „Пера Ј. Поповић – живот и дело“, у: *Зворник за ликовне уметности Матице српске* бр. 16 (1980), Матица српска, 159 – 202.

67. Шолаја, В., Магдић, А.: *Путеви српског инжењерства током XIX века*, Галерија Српске академије наука и уметности бр. 74, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994.

68. Шолаја, В. Б., Магдић, А. С.: *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, Београд 1994.

69. Шолаја, В. Б.: „Окружни инжењери у Кнежевини/Краљевини Србији од 1852. до 1914. године“, *Путеви српског инжењерства током XIX века*, научни скупови, књига LXXIII (Миљанић, П., ур.), Одељење техничких наука књ. 1, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994, 68 – 87.

70. Шолаја, В. Б.: „Инжењери Одељења (министарства) грађевина у Србији у XIX веку – један пресек“, у: *ПИНУС записи* бр. 1 (1995), Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду, Лола институт у Београду, 1 – 18.

71. Шолаја, В. Б.: „Инжењери Министарства грађевина у Краљевини Србији од 1901. до 1913. године“, у: *Флогистон* бр. 2 (1995), Музеј науке и технике, 95 – 117.

3. 0. 2. Коришћена литература

1. __, *Београд*, (приредили Гавриловић, Б. Н., Пандуровић, С., Пражанин, Р.), фототипско издање дњиге из 1940. године, Дерета, Београд 2004.

2. __, *Art and Architecture in the Service of Politics*, (edited by Henry A. Millon and Linda Nochlin), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, Massachusetts 1978.

3. Borsi, F.: *The monumental era, European Architecture and Design 1929-1939*, Lund Humphries Publishers, London 1987.

4. __, *Владе Србје 1805-2005*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

5. Вујовић, Б.: *Београд у прошлости и садашњости*, Издавачка агенција „Драганић“, Београд 1994.

6. Вуксановић - Анић, Д.: „Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919-1941)“, у: *Историја XX века IX* (1968), *зборник радова*, Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, 447 – 512.

7. Вуксановић – Мацура, З. М.: *Услови и облици становања сиромашних житеља београда између два светска рата (1919-1941)*, магистарски рад одбрањен на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, Београд 2010.

8. Вучетић – Младеновић, Р.: *Европа на Калемегдану, „Цвијета Зузорић“ и културни живот Београда 1918-1941*, Институт за новију историју Србије, Београд 2003.

9. Гашић, Р.: „Српска култура између два светска рата“, у: *Историја 20. века* бр. 2 (2008), Институт за савремену историју, 162 – 181.

10. Дамњановић, Т.: *Чешко-српске архитектонске везе 1918-1919*, Завод за заштиту споменика културе, Београд 2004.

11. __, *Два века развоја Србије, статистички преглед*, Републички завод за статистику Србије, Београд 2008.

12. Димић, Љ.: „Држава, интегрално југословенство и култура: прилог историји шестојануарске диктатуре 1929-1931“, у: *Књижевност*

бр. 1-3 (1994), Просвета, 171 – 207.

13. Димић, Љ.: „Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941.“, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, (Перовић, Л., Обрадовић, М., Стојановић, Д. ур.), Институт за новију историју Србије, Београд 1994, 193 – 209

14. Димић, Љ.: *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941 I-III*, Стубови културе, Београд 1997.

15. Димић, Љ.: *Србија и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998.

16. Ђурић – Замоло, Д. : *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, (поновљено издање), Београд 2009.

17. Ивановић, В. М.: *Дворови на дедињу: „српски забранјени град“*, Туристичка штампа, Београд 1993.

18. Игњатовић, А.: *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Грађевинска књига, Београд 2007.

19. *Историја Београда* књ. 1-3, Просвета, Београд 1974. Јанићијевић, М.: *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Институт друштвених наука – Центар за социолошка истраживања, Београд 1984.

20. *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova*, књига 2/А, (priredio M. R. Perović), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 1999.

21. Јовановић, М.: *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Друштво историчара уметности Србије, Каленић, Београд-Крагујевац 1987.

22. Јовановић, В.: *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, Институт за новију историју, Београд 2002.

23. Кадијевић, А.: *Естетика архитектуре академизма*, Грађевинска књига, Београд 2005.

24. Крунић, Ј.: „Одроз савремених стремљења у архитектури на лицу Београда“, у: *Техника* бр. 5 (1954), Савез инжењера и техничара Југославије, 670 – 678.

25. __, *Лексикон српских неимара 2002* (Маневић, З., ур.) , Клуб архитеката, Београд 2002.

26. __, *Лексикон неимара, Encyclopedica architectonica* (Маневић, З., ур.), Грађевинска књига, Београд 2008.
27. Максимовић, Б.: *Урбанизам у Србији, основна испитивања и документација*, Издавачка књижара Косте Ј. Михаиловића, Београд 1938.
28. Максимовић, Б.: *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, Научна књига, Београд 1948.
29. Максимовић, Б.: „Борба за одржавање абацијске чаршије као привредног елемента новог Београда“, у: *Годишњак града Београда II* (1955), 237 – 246.
30. Максимовић, Б.: „Урбанистички развој Београда 1830-1941.“, у : *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1868.*, Научно дело, Српска академија наука и уметности, Београд 1970, 627 – 659.
31. Максимовић, Б.: „Тежње за увођењем естетских вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века“, у: *Годишњак града Београда XXI* (1974), Музеј града Београда, 191 – 209.
32. Максимовић, Б.: *Историја урбанизма, књига 2 - нови век*, Издавачко-информативни центар студената, Београд 1976.
33. Максимовић, Б.: *Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914. године*, Српска академија наука и уметности, Београд 1978.
34. Максимовић, Б.: „Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање“, у: *Годишњак града Београда XXVII* (1980), Музеј града Београда, 239 – 269.
35. Максимовић, Б.: *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1983.
36. Макуљевић, Н.: *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике и наставна средства – Београд, Београд 2006.
37. Макуљевић, Н.: *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007.
38. Маневић, З.: „Јучерашње градитељство“, у: *Урбанизам Београда* бр. 53–54 (1979), Завод за планирање града, III – XXXI.

39. Маневић, З.: *Појава модерне архитектуре у Србији* (рукопис докторске тезе у библиотеци Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду), Београд 1979.
40. Маневић, З.: „Српска архитектура XX века“, у: *Архитектура XX вијека*, Просвета, Спектар, Прва књижевна комуна, Београд, Загреб, Мостар 1986, 19 – 31.
41. Мартиновић, У.: *Модерна Београда, архитектура Србије између два рата*, Научна књига, Београд 1972.
42. Микача, В.: *Библиографија издања Музеја науке и технике 1990-2005*, Музеј науке и технике, Београд 2006.
43. Милатовић, М.: „Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда“, *Годишњак града Београда XXVII* (1980), Музеј града Београда, 221 – 238.
44. Милошевић, В. П.: *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918-1941)*, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Србије 1997.
45. Недић, С. В.: „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године“, у: *Годишњак града Београда XXIII* (1976), Музеј града Београда, 175 – 217.
46. Недић, С. В.: „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године“, у: *Годишњак града Београда XXIV* (1977), Музеј града Београда, 301 – 310.
47. Несторовић, Б.: „Еволуција београдског стана“, у: *Годишњак града Београда II* (1955), Музеј града Београда, 247 – 270.
48. Несторовић, Б.: „Носиоци архитетонске мисли у Србији XIX века“, у: *Саопштења ИАУС-а бр. 2* (1969), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 49 – 55.
49. Николова, М.: *Школске зграде у Београду до 1941.*, Педагошки музеј, Београд 1999.
50. Пајевић, Б. М.: *Регулација Баограда 1867–1923. године*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1923.
51. Pevsner, N.: *A history of building types*, Princeton University Press, Princeton 1997.
52. Петрановић, Б.: *Историја Југославије 1918-1988, књ. I Краљевина*

Југославија 1914-1941, Нолит, Београд 1988.

53. Петровић, Љ.: *Југословенска држава и друштво у периодици 1920-1940*, Институт за савремену историју, Београд 2000.

54. Петровић, Љ.: „Југословенско друштво између два светска рата“, у: *Историја 20. века* бр. 2 (2008), Институт за савремену историју, 23 - 44.

55. Поповић, М.: „Грбови на јавним здањима Београда III“, у: *Годишњак града Београда XLIII* (1996), Музеј града Београда, 225 – 244.

56. __, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (Ристовић, М., ур.), Слио, Веоград 2007.

57. __, „Пројекат закона о подизању државних зграда на основу ануитета“, у: *Српски технички лист* 5 (1911), 39 – 40.

58. Ротер – Благојевић, М.: „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у абеограду од 1830-1900. године“, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 4 (1997), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 62 – 68.

59. Ротер – Благојевић, М.: „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља“, у: *Годишњак града Београда XLIV* (1997), Музеј града Београда, 125 – 168.

60. Ротер – Благојевић, М.: „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (I део)“, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 12-13 (2003), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 109 – 121.

61. Ротер – Благојевић, М.: „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (II део)“, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 14-15 (2004), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 73 – 90.

62. Ротер – Благојевић, М.: *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*, Орион арт, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Београд 2006.

63. Samerson, Dž., *Klasičan jezik arhitekture*, Građevinska knjiga, Beograd 2004.

64. Saton, J., *Zapadna arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd 2004.
65. Сикимић, Ђ.: *Фасадна скулптура у Београду*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1965.
66. Сомборски, М.: „Развој Београда између два рата“, у: Урбанизам-архитектура 1–4 (1951), Секција архитектата Савеза друштвава инжењера и техничара ФНРЈ, 40 – 51.
67. __, *Српска православна црква 1920-1970*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1971.
68. __, *Српска архитектура 1900-1970*, Музеј савремене уметности, Београд 1972.
69. Станојевић, Ст.: *Народна енциклопедија, српско-хрватско-словеначка, II књига*, Библиографски завод д. д. Загреб, Београд 1929.
70. __, *Сто четрдесет година Савеза инжењера и техничара Србије (1868-2008)*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд 2008.
71. Стругар, В.: *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Српска књижевна задруга, Београд 2010.
72. Таназевић, Б.: „Нешто о грађењу сеоских школа“, у: *Српски технички лист* (1908), Миливоје Јосимовић, Београд, 2 – 4.
73. __, *Традиција и савремено српско црквено градитељство*, Институт за архитектуру и урбанизам, Београд 1995.
74. Трговчевић, Љ.: „Српски инжењери на студијама у иностранству до 1918.“, у: *Путеви српског инжењерства током XX века*, (Миљанић, П., ур.), Научни скупови САНУ LXXIII, Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, Београд 1994, 148 – 167.
75. Трговчевић, Љ.: *Планирана елита, О студентима и Србијр на европским универзитетима у 19. веку*, Историјски институт, Београд, Ј. П. „Службени гласник“, Београд 2003.
76. Чалић, М. Ж.: *Социјална историја Србије 1815-1941*, Слио, Београд 2004.
77. Чулиновић, Ф.: *Југославија између два рата I-II*, Издавачки завод југословенске академије знаности и умјетности, Загреб 1961.
78. Шкаламера, Ж.: „Обнова ‘српског стила’ у архитектури“, у: *Зборник за ликовне уметности Матице Српске* бр. 5 (1969), Матица Српска, 191 – 236.

Прилог 1

СПИСАК ОСОБЉА АРХИТЕКТОНСКОГ ОДЕЉЕЊА МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА (АЈ фонд 81 Добривоја Стошовића Ф 3)

Име и презиме	Звање	Група и степен	Откада је у служби	Откада је у групи	Оцена	На чему ради
1. арх. Ивачић И. Иван	Наче-лник	III/2	31. XII 1914.	26. IV 1937.		
2. арх. Коруновић Момир	виши саветник	III/2	12. XI 1907.	23. V 1934.		шеф I отсека и стара се о пројектовању свих националних споменика и др.
3. арх. Крстић И. Милица	виши саветник	III/2	13. II 1919.	21. IV 1936.	врло добар	врши дужност шефа II отсека и врши надзор на гимназијама
4. арх. Јуришић Димитрије	Саветник	IV/1	11. XII 1920.	5. VIII 1937.	врло добар	врши надзор на Штедионици
5. арх. Христодуло Ђ. Будимир	Саветник	IV/2	24. XI 1923.	24. IV 1936.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората
6. арх. Денић Ј. Јездимир	Саветник	IV/2	26. II 1924.	1. VII 1937.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората
7. арх. Богдановић П. Живана	Секретар	V/1	11. V 1923.	5. IX 1934.	врло добар	пројектује и врши надзор на Дечијој клиници
8. арх. Катеринић Јованка	Секретар	V	26. IX 1922.	19. X 1935.	врло добар	пројектује и врши надзор на Правном факултету
9. арх. Тодић В. Гојко	Секретар	V	19. IX 1923.	13. XI 1936.	врло добар	пројектује и врши надзор на Пошти на Кр. венцу
10. арх. Маринковић М. Тома	виши при-став	VI	26. VIII 1926.	2. XII 1935.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората
11. арх. Матић М. Миодраг	виши при-став	VI	23. XII 1927.	27. V 1937.	врло добар	пројектује и врши надзор на Машинској лабораторији
12. арх. Тасић М. Бранислав	виши при-став	VI	25. III 1929.	27. V 1937.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората

13. арх. Зечевић И. Анка	виши при- став	VI	26. I 1923.	1. VII 1937.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората и води надзор на Првој пореској управи
14. арх. Ранковић Ж.. Јован	виши при- став	VII	15. XII 1928.	22. II 1935.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората и води надзор на згради Министарст ва спољних послова
15. арх. Гансон И. Виктор	виши при- став	VII	26. II 1922.	28. III 1935.	врло добар	врши ревизију статичку и води надзор на Државној штампарији
16. арх. Зрнић Ј. Предраг	виши при- став	VII	25. III 1929.	7. IV 1935.	врло добар	врши надзор на Првој женској гимназији
17. арх. Шошкић – Илић Јелена	виши при- став	VII	5. X 1926.	6. V 1936.	врло добар	врши ревизију техничких и рачунских елабората
18. арх. Јовановић К. Добрила	виши при- став	VII	14. XII 1928.	6. V 1936.	врло добар	врши ревизију техничких и рачунских елабората
19. арх. Илић П. Боривоје	виши при- став	VII	28. XII 1930.	27. V 1937.	врло добар	врши ревизију статике и води надзор
20. арх. Гудовић М. Драган	виши при- став	VII	22. X 1930.	8. VI 1937.	врло добар	пројектује и врши ревизију елабората
21. арх. Вучковић М. Јеврем	виши при- став	VII	30. IV 1931.	1. VII 1937.	врло добар	врши ревизију елабората
22. арх. Дамјановић - Живић Л. Јелена	виши при- став	VII	30. IV 1931.	1. VII 1937.	врло добар	врши ревизију елабората
23. арх. П. Миливоје	Пристав	VIII	8. VII 1932.	20. VIII 1935.	врло добар	врши ревизије и води надзор на Пошти на Сењаку
24. арх. Ћирковић Ћ. Вера	Чино- внички припра- вник		1. IX 1935.		врло добар	помаже на надзору Прве мушке гимназије
25. арх. Пујић М. Димитрије	Чино- внички припра- вник		1. I 1936.		врло добар	помаже на надзору Државне штампарије
26. арх. Чигловски С. Александар	Чино- внички припра- вник		4. VIII 1930.		врло добар	врши ревизије и помаже на надзору Машинске лабораторије

27. арх. Настасовић М. Миодраг	Чино-внички приправник		8. XI 1934.		врло добар	врши надзор на Поштанској штедионици
28. арх. Чолаковић – Наумовић Јованка	Чино-внички приправник		2. XI 1935.		врло добар	врши дужност статичке ревизије
29. арх. Петричић Бранко	Чино-внички приправник		31. X 1936.		врло добар	помаже на ревизијама
30. арх. Милосављевић М. Душан	Чино-внички приправник		1. VI 1937.		врло добар	помаже на ревизијама
31. арх. Андросов М. Василије	Контра-ктуални архитекта		8. V 1920.		одличан	ради пројекте за све зграде
32. арх. Краснов П. Никола	Контра-ктуални архитекта		25. V 1922.		одличан	ради пројекте за све зграде
33. арх. Раденковић Радмила	днев. зван.		30. X 1935.		врло добар	помаже на ревизији и изради пројеката
34. арх. Живковић И. Радисав	днев. зван.		30. X 1935.		врло добар	помаже на ревизији и изради пројеката
35. арх. Карић – Гавриловић Љубица	днев. зван.		30. X 1935.		врло добар	помаже на ревизији и изради пројеката
36. арх. Кун А. Хуго	днев. зван.		15. X 1935.		врло добар	помаже на ревизији и надзире Прву женску гимназију
37. арх. Пауновић Даринка	днев. зван.		25. XI 1936.		врло добар	помаже при изради елабората
38. арх. Пољушкина И. Људмила	днев. зван.		23. V 1928.		врло добар	помаже при изради елабората
39. арх. Јефтић М. Меланија	днев. зван.		30. XII 1936.		врло добар	помаже на надзору Друге пореске управе
40. арх. Иванов Д. Сергије	днев. зван.		7. III 1931.		врло добар	помаже на изради пројеката
41. арх. Тадић М. Јован	днев. зван.		28. VI 1937.		врло добар	помаже на надзору Државне штампарије
42. арх. Лоренц А. Анте	Чино-внички приправник		23. IX 1937.			помаже при изради пројеката

43. арх. Ошманска Маргита	виши пристав	VII	18. II 1930.	25. V 1936.	врло добар	врши ревизију статичку и води надзор на Другом очном одељењу
---------------------------------	-----------------	-----	--------------	-------------	---------------	---

Прилог 2

Архив Југославије, фонд 62 Министарства грађевина КЈ - Персоналије

Коста Андрејевић (10. II 1902 -)

Технички факултет у Београду завршио 1929. године.

Од 1931. године радио је у Министарству грађевина у Скопљу и Сарајеву,
а од 1939. године у Београду.

Василије Андросов (6. VII 1873, Одеса -)

Постављен је 8. V 1920. године у државну службу за привременог вишег
архитекту II класе при Министарству грађевина.

Душан Бабић (11. XII 1896, Бања Лука -)

Технички факултет завршио 1923. године у Бечу.

Од 1924-1929. године радио је у Министарству грађевина.

Милутин Борисављевић (2. VI 1889, Крагујевац -)

Технички факултет завршио 1913. године у Београду. Докторирао 1926.
године у Паризу.

Да се као архитекта треће класе Министарства грађевина отпусти из
државне службе 1923. године.

Светозар Васиљевић (6. XI 1895, Ваљево -)

Технички факултет завршио 1932. године у Београду.

Од 21. I 1933. године радио је у Техничком одељку средског начелства

у Скопљу. Од 6. VI 1941. године упућен је на рад у Технички одељак при среском начелству у Крагујевцу.

Роман Верховски

Рад на новој згради Народне Скупштине 1923-1925. године.

Михаил Вјазматинов (25. IX 1870, Кременчуг -)

Завршио је Вишу архитектонску школу 1909. године у Петрограду.

Године 1920. 7. VII постављен је за привременог архитекту III класе при Грађевинској дирекцији у Крушецу. Године 1922. 3. IV премештен је у Грађевинску секцију у Ниш. Касније је премештен у Сарајево.

Славомир Вражалић (19. I 1913, Београд -)

Радио је у Министарству грађевина од 1. X 1940. године.

Јеврем Вучковић (7. I 1903, Београд -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршио је 1931. године у Београду.

Радио је у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.

Петар Гачић (12. IX 1877, Чумић, округ Крагујевачки -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршио 1904. године у Београду. Од 31. I 1905. године радио је у Министарству грађевина. Оставку на државну службу је дао 16. XI 1905. године. У Министарству грађевина је поново почео да ради 29. VI 1909. године, где је и пензионисан 1930. године као шеф Одсека за привредне и индустријске зграде. Подигао 1920. и 1921. године у режији нову зграду Универзитета (данас Филолошки факултет).

Драгутин Гођевац (16. II 1910, Београд -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршио је 1938. године у Београду.

Радио је у Архитектонском одељењу Министарства грађевина од 1939. године.

Драган Гудовић (19. XI 1904, Крушевац -)

Технички факултет завршио је 1929. године у Београду.

Од 23. X 1930. године радио је у Министарству грађевина.

Радио је на завршеним радовима Народне скупштине у Београду и на обнови и преуређењу Народног позоришта у Београду. Израдио је пројекте за Етнографски музеј у Београду, Дом малолетника у Београду, Пошту у Ваљево и царинарнице у Охриду, Струги, Креници и Сукобину.

Десимир Данчевић (16. I 1912, Зајечар -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршио је у Београду.

Од 15. VII 1938. године радио је у Банској управи у Нишу, где је остао до 1942. године.

Милоје Димић (3. III 1902, Силбаш, Бачк Паланка -)

Технички факултет завршио је 1929. године у Београду.

Од почетка 1930. године до краја 1932. године радио је у Команди ваздухопловства, Инжењерско одељење, радио је на пројектовању разних војних и стамбених зграда и руководио радовима при изградње аеродрома „Земун“. Од 1934. – 1941. године био је запослен у Техничком одељењу Дунавске бановине у Новом Саду, где је радио на пројектовању и извођењу разних школских, болничких и других јавних зграда.

Јездимир Денић (5. III 1895, Крагујевац -)

Технички факултет завршио је 1924. године у Београду.

Од 1924. до 1. VIII 1945. године радио је у Министарству грађевина. Пројектовао је Државну трговачку академију у Београду, водио је надзоре на Министарству финансија, Народној скупштини и Дому слепих у Земуну.

Милан Живковић (1. X 1891, Лозовик -)

Завршио је геодетско грађевинску академију.

Од 1922. године радио је у Министарству грађевина на пројектовању и извођењу архитектонских објеката, на урбанистичким плановима и грађевинском законодавству у вези са урбанизмом. Пројектовао је Официрски дом у Крушевцу, Народни дом у Лозовику и основне школе у Вардарској

бановини. Био је помоћник надзорног архитекте на згради народне скупштине.

Анка Зечевих (28. VI 1897, Сипић -)

Технички факултет завршила је 1924. године у Београду.

Од 26. I 1923. године радила је у Министарству грађевина као цртач. У служби Министарства била је до 15. XI 1926. године у својству архитектонског приправника када јој је, по њеној молби, уважена оставка. Године 1930. 30. I постављена је за архитектонског приправника, када је била додељена Техничком одељењу банске управе на Цетињу.

Предраг Зрнић (21. II 1904, Аранђеловац -)

Технички факултет завршио је 1929. године у Београду. Од 25. III 1929. године радио је у Министарству грађевина на пројактовању и извођењу државних зграда. Сарађивао је као делегат Министарства грађевина на изради Грађевинског правилника и Уредбе за извођење регулационог плана за град Београд. Вршио је прегледе пројеката приватних зграда намењених јавној употреби. Пројектовао је селеће награђене објекте: Прву женску гимназију у Београду, Шесту мушку гимназију у Београду, Гимназију краља Александра на Топчидерском брду, Болницу за немирне болеснике у Топоници, Спомен цркву у Прибоју, Пореску управу, капетанију итд. у Тителу. Пројектовао је започете, а не довршене објекте: Државни вет-серум завод у Земуну, Седму мушку гимназију у Београду, Клинику за рак у Београду. Извршио је техничко снимање средњовековног манастира Матејић код Куманова.

Сергије Иванов

Архитект дневничар 1939. године.

Марко Ивковић (22. VIII 1901, Кораћица – 16. I 1940)

Технички факултет завршио је 1929. године у Београду.

Од 24. VII 1929. године радио је у Министарству грађевина до смрти 16. I 1940. године.

Јованка Илић (16. VII 1904, Београд -)

Технички факултет завршила је 1931. године у Београду.

Од 6. VIII 1931. године радила је у Техничком одељењу банске управе дунавске бановине, до 9. XII 1940. године када је почела да ради у Министарству грађевина.

Светислав Илић (16. III 1876 -)

Од 19. V 1907. године до 22. VI 1942. године радио је у Министарству грађевина.

Павле Ј. Илкић

Да му се уважи оставка коју је поднео на рад у државној служби 29. VI 1922. године.

Александар Јанковић (25. VII 1897, Ниш -)

Технички факултет завршио је 1919. године у Паризу.

Од јула 1919. године до јула 1920. године радио је у приватном предузећу на обнови ратом порушених села у северној Француској. Од 1. IV 1921. године до 15. II 1922. године код приватног предузећа „Обнова“ на пројектовању и извођењу јавних и приватних грађевина. Од 5. XII 1922. године до 1. V 1925. године радио је у Министарству грађевина на пројектовању и ревидовању јавних грађевина. Од 1. V 1925. године до јуна 1937. године радио је код Грађевинске дирекције, касније Техничког одељења банске управе и Техничког одељка у Новом Саду на ревизији, пројектовању и извођењу јавних грађевина. Од јула 1937. године до августа 1938. године радио је код Техничког одељења у Нишу као шеф архитектонског отсека. Од августа 1938. године до 6. IV 1941. године радио је код Техничког одељења у Новом Саду. Од 1933-1934. године радио је на обнови и рестаурацији Буковичке Бање.

Ђорђе С. Јанковић

Архитекта треће класе Министарства грађевина. Уважава му се оставка коју је поднео 29. V 1920. године.

Добрила Богдановић - Јовановић (10. XI 1900, Београд -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршила је 1928. године у Београду.

Од децембра 1928. до 1940. године радила је у Министарству грађевина. За време окупације је пензионисана, а по ослобођењу је враћена на исту дужност.

Бранко Јовановић (23. IX 1899, Земун -)

Радио је у грађевинским секцијама у Бихаћу, Руми и Бања Луци.

Петар Јовановић (15. V 1886, Београд -)

Технички факултет завршио је 1914. године у Београду.

Од 18. II 1919. године радио је у Министарству грађевина, где је и пензионисан 14. XII 1934. године.

Мирослав Јосифовић (20. VI 1913, Београд -)

Технички факултет завршио је 1938. године у Београду.

Од 18. III 1938. године до 22. VII радио је у техничком предузећу инж. Јакоба Козинског на бетонским радовима. Од 28. VII 1938. године до 1. XI 1938. године радио је у задужбинском одељењу Министарства просвете као хонорарни архитекта. Од 10. VIII 1939. године радио је у Министарству грађевина.

Димитрије Јуришић (30. XII 1893, Београд -)

Технички факултет завршио је 1920. године у Београду.

Од 11. XII 1920. године радио је у Министарству грађевина, где је и пензионисан 1. XII 1941. године.

Момир Коруновић (1. I 1883, Глоговац код Јагодине –)

Технички факултет завршио је 1906. године у Београду.

Указом од 12. XI 1907. године постављен је за подархитекту II класе Министарства грађевина. Указом од 27. IX 1910. године уважена му је оставка на државну службу. Указом од 10. IV 1912. године постављен је за архитекту IV класе Министарства грађевина, а пензионисан је 31. VII 1942. године.

Славко Косировић (19. VII 1898, Вршац -)

Технички факултет завршио је 1925. године у Београду.

Код Грађевинске деирекције у Новом Саду и Руми у Грађевинској секцији од 19. VI 1925. године до 29. XII 1926. године. Код Техничког одељења градског поглаварства града Новог Сада од 1. I 1927. године до 31. V 1941. године када је од окупатора отпуштен. Једно време је боравио у Пешти где је радио у фирми „Рус и Скотески“. По ослобођењу, од народне власти је поново постављен 1. IV 1946. године када је премештен у Цетиње, у Министарство грађевина где је радио на обнови.

Радио је на пројектовању разних зграда, изради предрачуна, надзора градње и техничкој администрацији. Израдио је елаборате и изводио више модерних основних школа, сточних пијаца, трошаринских зграда и друге радове у Новом Саду.

Милица Крстић (9. IX 1887, Крагујевац -)

Технички факултет завршила је 1910. године у Београду.

Од 8. II 1915. године радила је у Министарству грађевина, где је радила до 30. VI 1941. године када је пензионисана.

Хуго Кун (24. III 1875, Београд -)

Од 15. X 1935. године радио је у Министарству грађевина као дневничар званичник.

Светомир Лазић

Године 1924. радио је надзор при грађењу Клиничког амфитеатра.

Анте Лоренцин

Године 1939. био је архитекта приправник у Министарству грађевина.

Миодраг Матић (1. IX 1902, Београд -)

Технички факултет студирао је од 1921-1924. године у Прагу. Школовање је наставио на Техничком факултету у Београду, где је дипломирао 1925. године. Након дипломирања радио је у бироу професора архитекте Светозара

Јовановића.

Од 1. VIII 1927. до 6. IV 1941. године радио је у Министарству грађевина у Београду и Сарајеву. Радио је на пројектовању и руковођењу грађења великих објеката и високе градње. Као пројектант и руководилац послова радио је на Машинској лабораторији Техничког факултета у Београду, Општој студентској мензи, Ветеринарском факултету у Земуну и Народној библиотеци.

Барна Менесдорфер (27. VI 1913, Падина -)

Технички факултет завршио је 1936. године у Београду.

Од 5. VIII 1941. године радио је у Министарству грађевина.

Роксанда Милосављевић

Од 30. V 1929. године постављен је за привременог инжењера приправника у Министарству грађевина где је радила до 30. VI 1941. године.

Душан Миросављевић (1. XII 1889, Нови Сад -)

Технички факултет завршио је 1914. године у Београду, а студије у Паризу 1919. године.

У периоду од 1918. до 1919. године у Паризу је специјализирао урбанизам и грађевинску хигијену.

Од јануара 1920. до 1922. године радио је у Министарству грађевина на пројектовању и ревизији регулационих планова, доношењу уредби и правилника, на примени грађевинских закона и давању упутстава.

Јелена Минић

Уважава јој се оставка коју је поднела на државну службу 1923. године.

Миодраг Настовић (20. I 1919 -)

Технички факултет Универзитета завршио је 1933. године у Београду.

Од 1934. године запослен је у Министарству грађевина.

Радио је на пројектовању, изради елабората и извођењу радова. Пројектовао је зграде за дом малолетника у Неготину, касарну бивше жандармерије у Нишу, зграду електричне централе у заводу „Чачак“.

Љубица Голднер – Нешић (21. XI 1901, Ужичка Пожега -)

Технички факултет-архитектонски одсек завршила је 1931. године у Београду.

Од новембра 1933. године до 30. III 1933. године радила је у Министарству грађевина у Отсеку за градарство на прегледу регулационих планова и одобрењу пројеката разних зграда. Од марта 1933. године до новемра 1939. године радила је у Бања Луци у Техничком одељку при Среском начелству пројектовала је, изводила и оправљала државне зграде (болнице, школе, пољопривредне зграде). Од новемра 1939. године до данас (1945) радила је у Архитектонском одељењу Министарсва грађевина где је пројектовала, изводила и реконструисала разне државне зграде.

Живојин Љ. Николић

Архитект друге класе 14. III 1920. године.

Даринка Игрутиновић – Пауновић

Технички факултет завршила је 1935. године у Београду.

Од 1936-1939. године радила је као архитекта у Министарству грађевина.

Вукосава Пековић (23. IV 1900, Крушевац -)

Технички факултет завршила је 1924. године у Београду.

Од 25. X 1924. године до ослобођења радила је у Министарству грађевина. Од 1945. године радила је у новоформираном Министарству грађевина.

Момчило Радовић (18. VII 1904, Београд -)

Технички факултет завршио је 1930. године у Београду.

Од 7. II 1931. године радио је у Министарству грађевина у Техничком одељењу Управе града Београда.

Радио је на пројектовању и извођењу нових и поправкама старих државних грађевина, ревизији туђих пројеката, као и на колаудовању и суперколаудовању грађевинских послова. Као члан колаудирајућих и суперколаудирајућих комисија вршио је техничко-полицијске увиђаје и по закону о радњама.

Спасоје Савић (20. V 1897, Соколово -)

Високу техничку школу за архитектуру и високе градње завршио је 1935. године у Прагу. Од септембра 1936. године до фебруара 1942. године радио је као инжењер архитект Техничког одељка у Сарајеву и Чачку и као градски инжењер у Чачку.

Милан Секулић

Архитекта четврте класе у грађевинској дирекцији у Новом Саду. Поднео је оставку на државну службу 18. IX 1920. године.

Сима Симић (21. IV 1896., Кратово -)

Технички факултет – Архитектонски одсек завршио је 1924. године у Београду. Био је годину дана на специјализацији у Бечу, Берлину, Паризу и Холандији. Радио је на градњи економских станова. Године 1924. радио је у Министарству грађевина у Београду, а затим у Грађевинској дирекцији и Грађевинској секцији у Скопљу. Од 1922. до 1923. године радио је на грађењу Универзитета у Београду. Године 1925. добио је особену награду за нарочито користан и напоран рад.

Валериј Сташевски

Бранислав Тасић (1. IV 1900, Турсковац ? -)

Технички факултет завршио је у Београду.

Од 25. III 1929. године радио је у Министарству грађевина, где је и пензионисан 28. IV 1944. године.

Данило Удович (нечитко) (27. III 1909. -

Архитекта приправник VIII групе 2. VI 1939. године.

Даница Новаковић - Христић (12. VII 1900, Београд -)

Технички факултет завршила је 1924. године у Београду.

Од 5. XII 1924. године радила је у Министарству грађевина, где је пензионисана 18. VI 1936. године.

Будимир Христодуло (17. III 1822, Алексинац -)

Дипломирао је архитектуру на Туринској политехници 1923. године.
Године 1911. започео је студије на Берлинској Високој техничкој школи.

Од 24. XI 1923. године радио је у Министарству грађевина.

Био је члан комисија и ревизија техничких елабората. Одређен је за вођење стручног надзора Костурнице на Виду.

Јелена Шошкић (16. I 1900, Петровац -)

Технички факултет завршила је 1926. године у Београду.

Од 5. X 1926. године радила је у Министарству грађевина, где је и пензионисана 13. VI 1941. године.

Биографија аутора

Снежана Тошева дипломирала је 1990. године на Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју уметности са темом *Дела руских архитеката у београдској архитектури између два рата*.

Исте године уписала је посдипломске студије на смеру Историја модерне архитектуре где је магистрирала 1995. године код академика Војислава Кораћа и професора Марице Шупут са темом *Живот и дело архитекте Бранислава Којића*.

Од 1992 – 1994. године била је ангажована преко Републичког завода за тржиште рада у Институту за историју уметности Филозофског факултета у Београду, на пројекту *Српска архитектура* у оквиру главног пројекта *Српска уметност XX века*. Од 1998. године ради као виши кустос у Одељењу архитектуре при Музеју науке и технике у Београду. Током 2002. и 2004. године боравила је у Лондону као стипендиста „Dr Robert Anderson research charitable trust“ где је истраживала британско српска културне везе у периоду између два светска рата, са посебним освртом на област архитектуре. Објавила је 1998. године монографију *Бранислав Којић* у оквиру едиције Српски архитекти новијег доба, 2003. године монографију *Божидар Петровић – кућа као отисак трајања* и 2007. године у оквиру изложбе каталог *Србија и Британија – културни додири почетком XX века*.

Аутор је изложби:

- *Бранислав Којић – сећање на архитекту, поводом стогодишњице рођења*, одржане у Галерији Српске академије наука и уметности у Београду 2001. године.

- *Србија и Британија – културни додири почетком XX века*, одржане у Галерији науке и технике Српске академије наука и уметности у Београду 2007. године.

Учествовала је на многим скуповима и објављивала стручне и научне радове из историје архитектуре новијег доба у зборницима и часописима.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Снежана Тошева

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије
и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10. 12. 2012.

Снежана Тошева

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Снежана Тошева

Број индекса _____

Студијски програм Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије

Наслов рада и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата

Ментор др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор

Потписани/а Снежана Тошева

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10. 12. 2012.

Снежана Тошева

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије
и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10. 12. 2012.

Снежана Јанковић

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.